

1994

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

02
2018

ISSN 0354-5989 UDK 32 СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО година XXV vol. 60.

02

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ИЗАЗОВИ И ДИЛЕМЕ САВРЕМЕНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ

Богдана Кољевић, Ивана Дамњановић, Весна Станковић Пејновић,
Слободан Анђелковић, Виолета Рашковић Таловић, Јелена Тодоровић Лазић

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Александра Шуваковић, Синиша Домазет, Здравко Скакавац,
Милинко Врачар, Јованка Шарановић, Наташа Јовановић Ајзенхамер,
Оливера Марковић-Савић, Александар Раковић, Лазар Дражета,
Богдан Дражета, Данијела Бјеља

ПРАВО И ПОЛИТИКА

Ђуро Бодржић, Марко Новаковић, Божидар Бановић,
Вељко Турањанин, Емир Ћоровић, Бојана Бабић, Балинт Пастор

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Љубиша Деспотовић, Бојан Тодосијевић

ISSN 0354-5989 UDK 32 година XXV vol. 60 број 2/2018.

9 770354 598003

ISSN 0354-5989 UDK 32 година XXV vol. 60 број 2/2018.

50 ГОДИНА
ИНСТИТУТА
1968 - 2018

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

UDK 32

DOI: 10.22182/spm.6022018

Година XXV vol. 60

Број 2/2018.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail: ipsbgd@eunet.rs
E-mail: redakcija@spmbeograd.rs
www.ipsbgd.edu.rs
www.spmbeograd.rs

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 2/ 2018. XXV vol. 60

DOI: 10.22182/spm.6022018

Главни и одговорни уредник

Живојин Ђурић

Заменик главног и одговорног уредника и уредник енглеског издања

Ђорђе Стојановић

Извршни уредници

Дејана Вукасовић (за енглеско издање)

Миша Стојадиновић

Редакција часописа

Милан Јовановић, Дејан Ђурђевић, Милош Кнежевић, Живојин Ђурић,

Дејана Вукасовић, Јасна Милошевић Ђорђевић, Ђуро Бодрожић,

Ђорђе Стојановић, Миша Стојадиновић

Секретари часописа

Драган Траиловић,

Слађана Младеновић, Младен Лишанин

Савет часописа

Зоран Аврамовић, Сретен Сокић, Милован Митровић, Радослав Гађиновић,

Миломир Степић, Драган Симеуновић, Милан Брдар, Зоран Стојиљковић,

Драгана Митровић, Љубиша Деспотовић

Чланови савета из иностранства

Mamoru Sadakata, Simon James Critchley, Anastasia Mitrofanova,

Виталиј Шаров, Iver B. Neumann, Goran Kovacic, Ewa Bujwid-Kurek

Пословни секретар

Смиљана Пауновић

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО

Радови СПМ/SPT налазе се и доступни су у електронским базама научних

часописа С.Е.Е.О.Л. (Central and Eastern European Online Library) и ERIH

PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences).

Прелом и штампа - Birograf comp, Земун

Тираж: 70 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени.

С Р П С К А П О Л И Т И Ч К А М И С А О

САДРЖАЈ

Тема броја:

ИЗАЗОВИ И ДИЛЕМЕ САВРЕМЕНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ

Богдана Кољевић

ПОЛИТИКА РАДИКАЛНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ
ШАНТАЛ МУФ..... 9-25

Ивана Дамњановић

ПАРТИЦИПАТИВНИ ЕКСПЕРИМЕНТИ У СРБИЈИ:
ДЕМОКРАТСКЕ ИНОВАЦИЈЕ? 27-43

Весна Станковић Пејновић

ТОТАЛИТАРИЗАМ КАО ОБЛИК МЕДИЈСКЕ
КОНСТРУКЦИЈЕ СТВАРНОСТИ 45-63

Слободан Анђелковић, Виолета Рашковић Таловић

ГОВОР МРЖЊЕ КАО ОБЛИК ПОЛИТИЧКОГ НАСИЉА..... 65-78

Јелена Тодоровић Лазућ

ЕВРОСКЕПТИЦИЗАМ У СРБИЈИ – СТАРИ КОНЦЕПТ
У НОВОМ РУХУ 79-98

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Александра Шуваковић

РЕЗУЛТАТИ ЕВРОПСКЕ ПОЛИТИКЕ ВИШЕЈЕЗИЧНОСТИ
У ПРВОЈ ДЕЦЕНИЈИ XXI ВЕКА У ЗЕМЉАМА
ЧЛАНИЦАМА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ И СРБИЈИ 99-113

Синиша Домазет, Здравко Скакавац

СКАНДАЛ „КЕМБРИЦ АНАЛИТИКА“ – НОВИ ИЗАЗОВ
У ЗАШТИТИ ПОДАТАКА О ЛИЧНОСТИ? 115-133

Милинко Врачар, Јованка Шарановић

ТРАНСФОРМАЦИЈА РАТА НА РАЗМЕЂУ
20. И 21. ВЕКА 135-153

Наташа Јовановић Ајзенхамер
ПОГЛЕД НА СПОЉНОПОЛИТИЧКУ ПОЗИЦИЈУ
НЕМАЧКОГ ЦАРСТВА ИЗ УГЛА ИСТОРИЈЕ
СОЦИОЛОШКИХ ТЕОРИЈА: МАКС ВЕБЕР О
МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА..... 155-176

Оливера Марковић-Савић
РАТНИ ВЕТЕРАНИ: ПЕРЦЕПЦИЈА
ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ ПОДРШКЕ 177-193

Александар Раковић
ОТЦЕПЉЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ (2006): НОВОСТЕЧЕНА,
А НЕ ОБНОВЉЕНА ДРЖАВНОСТ 195-210

Лазар Дражета, Богдан Дражета
СТВАРАЊЕ ДРЖАВНОГ ИДЕНТИТЕТА
НОВОРУСИЈЕ..... 211-224

Данијела Бјеља
ДИГИТАЛНА ДИПЛОМАТИЈА КАО
МЕЂУНАРОДНИ БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВ
И ПРАКСА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 225-240

ПРАВО И ПОЛИТИКА

Ђуро Бодрожич
ВОЈСКА И ДРЖАВА – ПРОБЛЕМАТИКА
ЦИВИЛНО-ВОЈНИХ ОДНОСА 241-256

Марко Новаковић
РЕЛЕВАНТНОСТ МЕЂУНАРОДНОГ СУДА ПРАВДЕ
И МЕЂУНАРОДНА БЕЗБЕДНОСТ 257-271

Божидар Бановић, Вељко Турањанин, Емир Ђоровић
ПРАВО НА ЕУТАНАЗИЈУ У ПРАВНОМ ПОРЕТКУ
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 273-287

Бојана Бабић
КАСАЦИЈА СУДСКИХ ОДЛУКА ПО УСТАВНОЈ
ЖАЛБИ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 289-303

Балинт Пастор
АМАНДИРАЊЕ ПРЕДЛОГА ЗАКОНА – УПОТРЕБА
ИЛИ ЗЛОУПОТРЕБА? 305-324

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Љубиша Деспотовић
НЕКАЖЊЕНО САТИРАЊЕ СРПСТВА У 20. ВЕКУ 325-335

Бојан Годосијевић
ПОЛИТИЧКА КУЛТУРА
У ДРУШТВЕНИМ НАУКАМА..... 337-342

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

This Issue's Theme:

CHALLENGES AND DILEMMAS OF CONTEMPORARY DEMOCRACY

Bogdana Koljevic

CHANTALLE MOUFFE'S POLITICS OF
RADICAL DEMOCRACY 9-25

Ivana Damjanovic

PARTICIPATORY EXPERIMENTS IN SERBIA:
DEMOCRATIC INNOVATIONS? 27-43

Vesna Stankovic Pejnovic

TOTALITARIANISM AS FORM OF MEDIA
CONSTRUCTION OF REALITY 45-63

Slobodan Andjelkovic, Violeta Raskovic Talovic

HATE SPEECH AS A FORM OF
POLITICAL VIOLENCE 65-78

Jelena Todorovic Lazic

EUROSCEPTICISM IN SERBIA – OLD CONCEPT
IN THE NEW SUIT 79-98

ESSAYS AND STUDIES

Aleksandra B. Suvakovic

RESULTS OF EUROPEAN MULTILINGUALISM
POLICY IN THE FIRST DECADE OF THE 21ST
CENTURY IN MEMBER STATES OF
EUROPEAN UNION AND SERBIA 99-113

Sinisa Domazet, Zdravko Skakavac

“CAMBRIDGE ANALYTICA” SCANDAL – NEW
CHALLENGE IN PERSONAL DATA PROTECTION? 115-133

Milinko Vracar, Jovanka Saranovic

WAR TRANSFORMATION AT THE TURN
OF THE 20TH TO THE 21ST CENTURY 135-153

Natasa M. Jovanovic Ajzenhamer
VIEW OF THE FOREIGN POLICY POSITION OF THE
GERMAN EMPIRE FROM THE CORNER OF THE HISTORY OF
SOCIOLOGICAL THEORISE: MAX WEBER ON INTERNATIONAL
POLITICS 155-176

Olivera Markovic-Savic
WAR VETERANS: PERCEPTION OF THE INSTITUTIONAL
SUPPORT 177-193

Aleksandar Rakovic
THE SECESSION OF MONTENEGRO (2006):
NEW STATEHOOD, NOT RENEWED STATEHOOD 195-210

Lazar R. Drazeta, Bogdan L. Drazeta
CREATING STATE IDENTITY OF NOVORUSSIYA 211-224

Danijela Bjelja
DIGITAL DIPLOMACY AS THE INTERNATIONAL
SECURITY CHALLENGE AND PRACTICE OF THE
REPUBLIC OF SERBIA 225-240

LAW AND POLITICS

Djuro Bodrozic
ARMY AND STATE – THE ISSUE OF
CIVILIAN-MILITARY RELATIONS 241-256

Marko Novakovic
THE RELEVANCE OF THE INTERNATIONAL
COURT OF JUSTICE AND INTERNATIONAL SECURITY 257-271

Bozidar Banovic, Veljko Turanjanin, Emir Corovic
RIGHT TO DIGNIFIED DEATH IN SERBIA 273-287

Bojana Babic
ANNULMENT OF THE COURT DECISIONS
ON THE BASIS OF A CONSTITUTIONAL COMPLAINT
IN THE REPUBLIC OF SERBIA 289-303

Bálint Pásztor
AMENDING DRAFT LAWS – USE OR ABUSE? 305-324

REVIEWS

Ljubisa Despotovic
UNPUNISHED DESTRUCTION OF SERBS
IN THE 20TH CENTURY 325-335

Bojan Todosijevic
POLITICAL CULTURE IN SOCIAL SCIENCES 337-342

ТЕМА БРОЈА

**ИЗАЗОВИ И ДИЛЕМЕ
САВРЕМЕНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ**

Богдана Кољевић*

Институт за политичке студије, Београд

ПОЛИТИКА РАДИКАЛНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ ШАНТАЛ МУФ**

Сажетак

У овом чланку критички се рефлектује теорија демократије Шантал Муф тј. концепција радикалне демократије као политике агонизма. У првом делу, разматра се питање парадоксалне природе савремених либералних демократија и формирање тзв. консензуалне политике центра, са акцентом на разлику две филозофско-политичке традиције: политике суверенитета народа и политике људских права. У том светлу артикулише се појам демократског парадокса. У другом делу, анализирају се релације моћи и плурализма тј. другости и конфликта, разлика „политичког“ и „политике“, као и теорија о супституцији појма „непријатеља“ са „супарником“. Аргументише се да се инспиративни дискурс Муф суочава са структуралним проблемима тј. да инсистирање на афирмацији либерално-демократског оквира поништава политике разлике и демократију у целини.

Кључне речи: савремене либералне демократије, радикална демократија, демократски парадокс, политичко, хегемонија

1. ПАРАДОКСАЛНА ПРИРОДА САВРЕМЕНИХ ЛИБЕРАЛНИХ ДЕМОКРАТИЈА

У савременој теорији демократије Шантал Муф – пре свега развијеној у делима *Hegemony and Socialist Strategy*, са Ернестом Лаклаулом, затим у *The Democratic Paradox* и *The Return Of*

* bb2polfil@gmail.com

** Овај рад представља део истраживања на пројекту бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

The Political – артикулише се радикална филозофска критика целокупног тзв. западног „трећег пута“ и модела „делиберативне демократије“ као кретања „социјално-демократске политике“ према *консензуалној политици центра*. У исти мах, из увида у темељне грешке овакве теоријско–политичке концепције, које Муф анализира на појмовној, али и на политичкој равни, следи и покушај формулисања једне другачије теорије демократије, алтернативне у односу на *mainstream* самопрокламовану „демократску политичку теорију“ тј. теорије у чијем је средишту мисао о *конфликтној природи политике*, или прецизније, о антагонизму као срцу политичког.

Дело *The Democratic Paradox* илуструје *парадоксалну природу савремених либералних демократија* и изнова поставља питање о појму демократије као сржи политичког. Подсећајући на кључни аргумент у прилог томе зашто савремена демократија мора бити репрезентативна тј. да су у разлици спрам античких друштава савремена друштва битно сложенија и већа, Муф правилно упућује на сродност и безмало синонимност појмова „савремена демократија“, „парламентарна демократија“, „репрезентативна демократија“, „плуралистичка демократија“ и „либерална демократија“. Али, како би се започело испитивање пре свега, модерног појма демократије, неопходно је поћи од Лефоровог најбитнијег увида: симболичка трансформација растакања извесности омогућила је појаву модерне демократије, *тренутак у којем моћ, право и знање доживљавају радикалну неодређеност заправо је тренутак појаве модерних демократских друштава*. У политичкој теорији овај процес се уобичајено везује за нестанак моћи као утеловљене у владоцу и нераскидиво везане за трансцедентални ауторитет, која је довела до успостављања институције друштва и где је *моћ постала* – „*празно место*“ (“*empty place*”).

Муф поставља упечатљиву и аргументовану тезу: полазећи од тога да је потребно разликовати два аспекта, тј. демократију као облик власти, *ergo*, као *принцип суверенитета народа*, и као *симболички оквир у којем се ова власт остварује*, можемо рећи да је *савремена демократија за овај оквир изабрала либерални дискурс*. Штавише, изабрала је либерални дискурс „са његовим јаким нагласком на вредности индивидуалне слободе и људских права“ које се, међутим, „због тога не могу сматрати делом демократске традиције, чије су темељне вредности – једнакост и народни суверенитет – битно различите“.¹

Дакле, најважнија ствар је да не само да не постоји било каква инстринсична блискост између идеја о „људским правима“

1) Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, Verso, London – New York, 2009, стр. 2.

и „индивидуалним слободама“ (Муф овом низу придодaje још и „владавину права“), са једне стране, и идеја „једнакости“, затим „идентитета између оног који влада и оног којим се влада“ и „народног суверенитета“ – него ова два теоријска корпуса појмова припадају *сасвим различитим историјским, политичким и филозофским традицијама*, због чега однос између њих никако не може бити нужан и може се разумети једино као *контингентна историјска артикулација*. Савремени процес у којем је „либерализам демократизован“ и „демократија либерализована“ (C.V. MacPherson), довео је, у неким случајевима егземпларног либертаријанизма, чак до тврдње, попут Хајекове, да је „демократија у основи средство, утилитарно средство за очување унутрашњег мира и индивидуалне слободе“,² али је у *mainstream* дискурсу ово средство артикулисано практично као идентификација демократије са *Rechtsstaat* или са одбраном људских права.

У овом прелазу је направљена стратешка грешка која је – као што се и две деценије касније и испоставило – била погубна чак и по неолиберални систем, односно његове носиоце који су ауторизовали овај пројекат. Наиме, потпуно протеривање идеје *народног суверенитета*, из теоријског, али и политичког, друштвеног и јавног дискурса, узроковало је све већи пораст „*демократског дефицита*“ – што је нарочито парадигматично за случај Европске уније у новије време. Обзиром на значај који народни суверенитет има за демократско имагинарно, Муф сматра и да цео процес може имати опасне последице и по демократске институције. Ово је врло релевантан пример унутрашњег преплитања филозофског, односно појмовног, и политичког, односно практичног – јер се управо успостављање унутрашње контрадикторног и неконзистентног симболичког оквира појавило као иманентни, од почетка већ присутни узрок његове пропасти у политичкој пракси. Зато можемо рећи да је улога *филозофије за политику*, у извесном смислу, незаменљива и неизменљива – а не мање и неизмерљива – јер се ради о њеном *појмовном утемељењу*, чиме се, *eo ipso*, већ ишчитава не мали број њених консеквенци у реалности.

Према Муф, на таквом месту конституише се и „*демократски парадокс*“: демократски парадокс је парадокс између демократских процедура и потенцијалног угрожавања људских права у њима, односно, то је *парадокс либералних демократија* које су, такорећи, увек већ суочене са ограничавањем народног суверенитета „у име слободе“, из чега се изводи легитимација таквих огра-

2) Friedrich Hayek, *The Road to Serfdom*, University of Chicago Press, Chicago, 2010, стр. 52.

ничења.³ И ово је уистину исправно тј. можемо рећи да представља валидан опис „стања ствари“ у савременим либералним демократијама, али и концептуално одређује њихову срж. Хониг истиче како демократски парадокс тако ре-оријентише демократску теорију према вољи народа који је увек и мноштво, експлицирајући како теоретичари „делиберативне демократије“ – попут Хабермаса и Бенхабиб – овај приступ означавају као „децезионизам“.⁴

Проблем међутим настаје у следећем кораку, у којем, кроз појмовну дискусију са Шмитовим тезама, Муф програмски настоји да артикулише сопствену теорију, полазећи од става да „демократска логика“ увек повлачи исцртавање границе између „нас“ и „њих“ (“*us and them*”), између оних који припадају „демосу“ и оних којих су из њега искључени (“*the excluded*”). Политичко-филозофски проблем открива се у концепту разрешења свих ових дилема који нуди Муф. Из става, наиме, да „либерална демократија резултира из артикулације двеју логика које су... инкомпатибилне, и да нема начина на који би се оне могле савршено помирити... тј. да постоји конститутивна тензија између њима кореспондирајућих ‘граматика’, тензија која се никада не може превазићи већ о којој се једино на различите начине може преговарати,⁵ заправо следи, односно, у њему је већ садржана, *редукција демократије на либералну демократију*.⁶ Уколико се, дакле, поменути став разуме као опис стања савремених либералних демократија, последице би биле неизмерно другачије, него када се искаже са претензијом да се на овај начин нешто саопштава о појму демократије *per se*.

Може се рећи да су ови аспекти савремене демократске теорије Муф директна консеквенца унапред већ *асимилованих поставки постмодернизма*, где на крају увек ипак превлада нагласак на („*демократским*“) *људским правима*, или акценат на појединцу наместо друштва у целини, што нас у последњој инстанци, битно удаљава од аутентичног значења и појма демократије. У том смислу, није необично да теорија Муф, за Ненси Фрејзер, рецимо, представља *par excellence* пример *деконструктивистичког анти-есенцијализма*: „Деконструктивистички антиесенцијалисти износе тврдње о идентитету искључиво на онтолошким основама. Они не

3) Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, нав. дело, стр. 4.

4) Bonnie Honig, “Between Decision and Deliberation: Political Paradox in Democratic Theory”, *The American Political Science Review*, Vol. 101, No. 1, Feb. 2007, стр. 1-17.

5) Исто, стр. 5.

6) Да је у политичкој теорији Шантал Муф заправо реч о томе да либерална демократија напосто треба да буде више „прогресивна“ тј. да Муф настоји да задржи њене основне постулате аргументише и Јанг: Опширније у Won-Seok Jang, “Conflictual Consensus Politics: Chantal Mouffe’s Agonistic Democracy”, *International Journal of Peace Studies*, 16(4), September 2015, стр. 61-81.

питају, обрнуто, у каквом односу дати идентитет или разлика стоје према друштвеним структурама доминације и друштвеним релацијама неједнакости.⁷

Са друге стране, свакако не бисмо могли рећи да је Муф типичан представник постмодернизма/деконструкције јер њена теорија је посве атипичан пример у овом смислу. Тако је нпр. бескомпромисна критика савремене симулиране левице, као и целокупна дијагноза *status quo*-а коју спроводи Муф и релевантна и оригинална. Муф консеквентно аргументује у прилог тези како је *неолиберализам постао претња за демократске институције* и како су неолибералне догме о врлинама тржишта почеле да имају све већи утицај на „левицу“, која се не само реформисала већ и потпуно редефинисала као „*центристичка левица*“ (Блеров „*third way*“, Шредеров „*neue Mitte*“, оба инспирисана Клинтоновом стратегијом), која себе назива кретањем „с оне стране деснице и левице“ („*beyond left and right*“). Штавише, циљ је био да се створи „консензус центра“, који је проглашен јединим обликом политике који је одговарајући за нова технолошка и информатичка друштва, док су сви који се супротстављају овом пројекту „модернизације“ практично једногласно одбачени као „снаге конзервативизма“, односно као анахрони реликт који по сваку цену треба превазићи. У историјској ситуацији у којој је оваква врста споља наметнутог консензуса превладала Муф је саопштила да је ипак убеђена да је ово затамњивање разлика између левице и деснице, далеко од напретка у правцу демократије тј. да је то заправо *стављање у питање будућности демократије*. Јер, тзв. „консензуални модел демократије“ – на којем почивају и концепције „делиберативне демократије“ и политике „трећег пута“ – *не може да објасни динамику савремених демократија* која произилази из тензије, односно, *конфронтације две различите компоненте у „либерално-демократском“ систему*.

2. РАДИКАЛНА ДЕМОКРАТСКА ПОЛИТИКА И ХЕГЕМОНИЈА

У следећем кораку анализе, Муф уводи појам „*плурализма*“, стављајући га у блиску везу са појмовима „*моћи*“ и „*антагонизма*“, тј. уводи појам „*хегемоније*“, који је опсежно артикулисан у делу *Hegemony and Socialist Strategy* са Лаклауом.⁸ Хегемонија

7) Nancy Fraser, *Justice Interruptus*, Routledge, New York, 1997, стр. 183.

8) У *Hegemony and Socialist Strategy* упућује се на нови смисао Грамшијевог појма хегемоније. Дело представља својеврсни заокрет ка постструктуралистичкој теорији у марк-

треба да скрене пажњу на моменат да *моћ* никако није спољашња релација која се дешава између два већ постојећа идентитета, већ да је *конституишућа за идентитет по себи*. Штавише, реч је о томе да се тачка пресека између објективности и моћи установљава управо кроз појам хегемоније. На тај начин, овај појмовни ланац појављује се као окосница „*анти-есенцијалистичке перспективе*“ тј. перспективе која хоће да саопшти како „ниједан друштвени актер нема право на тврдњу о утемељењу друштва“. Или, прецизније, то значи да релација између друштвених актера постаје више демократска у оној мери у којој они прихватају партикуларни и ограничени карактер њихових тврдњи, као и да, тако, „главно питање демократске политике постаје не како елиминисати моћ, већ „*како конституисати облике моћи који су компатибилни са демократским вредностима.*“⁹ У том светлу, пројекат „радикалне и плуралистичке демократије“ саопштава како треба да се ослободимо илузије да можемо потпуно да се ослободимо моћи, и препознаје да је *специфичност модерне плуралистичке демократије не одсуство доминације и насиља, већ установљење институција кроз које се моћ и насиље могу ограничити*.

Неспорно је да овај тип ставова Муф садржи призивок Фукових истраживања о генеалогiji моћи, као и да са њим дели и „песимистичко-реалистички“ закључак да је утопистички очекивати било какав дефинитиван „крај моћи“ у ма каквом аспекту. Међутим, иако постоји ова заједничка основа, управо места на којима се разилазе Фуко и Муф језгровито саопштавају због чега је теорија Муф особена и, заправо, нешто сасвим друго. Наиме, процеси које Фуко означава изразима *нови облици субјективације и нови облици политизације* тј. процеси за које апелује сматрајући их најпожељнијим, у битном смислу дешавају се с оне стране моћи, и стога се представљају као *облици делања који се моћи опире*, измичу или су јој, пак, структурно супротстављени. Са друге стране, Муф се изричито залаже за специфичну *компатибилност која би требала да се успостави између демократије и моћи*, односно за *оптимално функционисање либералних тзв. „модерних плуралистичких демократија“*.¹⁰

сизму, у смислу у којем се проблем језика појављује као кључни за формулисање радикално демократског пројекта. Опширније: Chantal Mouffe, Ernesto Laclau, *Hegemony and Socialist Strategy*, Verso, London–New York, 2014.

9) Исто, стр. 21-22.

10) У овом светлу, иако изузетно инспиративна, Јохансенова основна теза о структурној сличности теорија Хане Арент, Жака Рансијера и Шантал Муф ипак остаје некомплетна јер је, у најмању руку Рансијер знатно ближи Фукоовом приступу. Опширније у Torodd Otter Johansen, *Three Concepts of The Political*, Institutionen for kultur och kommunikation, Hosterminen, 2012.

У том смислу, разлика између борбе против моћи и структурирања моћи тако да се минимализује (њено сопствено) насиље релевантна је разлика између две политичке филозофије, од којих прва завршава са идејом отпора и стваралаштва, док друга завршава приближавањем система и противника система, односно апологијом за мало бољи *status quo* у којем би се успоставила ефикаснија организација. Овај скицирани пример је утолико значајнији уколико се има у виду да је и Фукоова политичка филозофија и сама изузетно далеко од радикално левичарског приступа – јер тај моменат понајбоље консеквентно сведочи у којој је мери постмодернистички приступ Муф далеко од праве левнице тј. колико су ови ставови, у основи, битно либералистички.

Све ово постаје још јасније ако ближе погледамо како изгледа критика Ролса из пера Муф у делу *The Return of The Political*, а која је затим после развијена и у делу *The Democratic Paradox*.¹¹ Да би, наиме, решио проблем који се базично тиче питања како стићи до „мирне коегзистенције“ у друштву, када људи имају различита разумевања доброг, Ролс каже да шумпетеровски модел „регулационог конфликта“, у којем се демократија појављује као процедурална форма, није довољан, и да је, стога, за „либерално-демократска“ друштва недовољан либерални принцип неутралности. Према Ролсу, потребан је консензус, који је дубљи од овог модуса и пуких процедура – морални консензус, до којег се стиже уз концепцију „рационалног плурализма“ (*Political Liberalism*). Муф са правом примећује да се диференцијација коју Ролс уводи између „рационалних“ и „нерационалних“ особа заправо тиче оних који прихватају либерализам, као разумних, и оних који га не прихватају – као неразумних. Или, за Ролса нема плурализма у практично најбитнијој тачки тј. када је реч о принципима политичке асоцијације. Штавише, Муф се слаже са Ролсом управо у овој ствари: „концепције које одбацују принципе либерализма треба искључити (*are to be excluded*). Ја му у овој ствари ништа не замерам.“¹² Прецизније, Муф критикује Ролса искључиво стога што експлиците није саопштио да је овде реч о политичкој одлуци, а не о моралној ствари, јер „назвати анти-либерале нерационалним је начин да се каже да се таква становишта не могу прихватити као легитимна у оквиру либерално-демократског режима. Ово је заиста случај али разлог за такво искључење није моралне природе.“¹³

11) Муф је критику Ролсове концепције плурализма развила и у следећем чланку: Chantal Mouffe, "The Limits of John Rawls's Pluralism", *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, Vol. 56, No. 118, March 2009, стр. 1-14.

12) Chantal Mouffe, *The Return of The Political*, Verso, London – New York, 2005, стр. 25.

13) Исто, стр. 25.

Муф је у праву у једној ствари: не само да Ролс не жели да призна да је политичко конститутивно, већ његова слика добро уређеног друштва итекако личи на „опасну утопију помирења (*reconciliation*)“, у којој је, уз помоћ консензуса, политика елиминисана. Или, сасвим дословно, у оваквом дискурсу нема места за политичко, чија природа би се могла установити аутономно од моралности и/или економије. За Муф, Ролсова концепција демократије не оставља простор за „агонистичку конфронтацију“ између „различитих интерпретација заједничких либерално-демократских принципа“ и исто тако искључује страсти из поља политичког које је сведено на поље такмичења различитих интереса. У крајњој импликацији, то битно угрожава демократију, јер собом носи имплицитну жељу да ће се у друштву помирења плурализам превазићи, док би, за Муф, *појам конститутивне спољашњости*, требао да укаже на *перманенцију конфликта и антагонизма*.

Са друге стране, Муф, међутим, као да не увиђа импликације које произилазе из њене теорије демократије и слику друштва која се рађа из концепције „агонистичког плурализма“ који заступа. Јер, *ако нема сукоба око принципа*, ако, штавише, сукоб око принципа није ни допуштен ни дозвољен, *о каквом плурализму, антагонизму и конфликту* уопште говоримо? Или, *ако нема либерализма за непријатеље либерализма*, ако су сви који мисле принципијелно другачије *искључени*, и ако је то *par excellence* политичка одлука, на шта се своди сукоб „различитих интерпретација“ које су све сачињене да би представљале – да се послужимо тим деридијанским, а изворно левинасовским изразом – „*друго од истог*“?

Штавише, ако је већ претходно утврдила, у сопственим аргументованим анализама, симулацију левике и деснице у протеклим деценијама, као узорити пример симулације разлика – и то управо са скицираног становишта постструктурализма и постмодернизма – није ли Муф у обавези да *праву другост и несводиву разлику* не само допусти него и најозбиљнији начин *афирмише*? Из ових разлога, следи да, у крајњим импликацијама теорије Муф, недостају управо два, за њу, кључна елемента: *плурализам и антагонизам тј. и другост и конфликт*. Посебан политичко-филозофски проблем почива у чињеници да апел за искључењем (*exclusion*) оних који заиста другачије мисле, односно не прихватају либерални оквир, собом носи јак *призвук тоталитаризма*. Такође, из дела попут *The Democratic Paradox* или *The Return of The Political* није јасно како би ово искључење другачијих и непожељних требало извести у пракси тј. да ли је реч „тек“ о облицима маргинализације у политичком и друштвеном животу – где се онда „*другом*“ напосто

не даје простор за делање односно не пушта га се да буде видљив – или је, пак, реч и о облицима правног санкционисања оних који би одбили да се утопе у задате „поделе“ у којима нема суштинског размимоилажења јер о свему битном већ постоји консензус. У тако пројектованим „антагонизмима“ се онда, рецимо, расправља о томе да ли је рационални фактор ипак најбитнији у политици, или ту велику улогу имају и страсти (таква је природа „сукоба“ Ролса и Муф), али се ни на који начин не сме довести у питање оквир тзв. „либералне демократије“ – исти онај оквир за који је Муф већ аргументовано утврдила да представља *contradicio in adjecto* јер је у случају либерализма и демократије реч о различитим и битно супротстављеним традицијама.

Штавише, Муф нема ни најмањи проблем да изложи парадокс либералне демократије, и да се у излагању овог парадокса осврне на критику коју је либералној демократији упутио Шмит – кроз избор тема о границама држављанства и природи либерално-демократског консензуса. Док су се, наиме, аутори попут Дејвида Хелда и Ричарда Фолка залагали за тзв. „космополитско држављанство“, које би тражило „космополитско демократско право“ и/или би лојалност грађана припадала невидљивој политичкој заједници снова и надања, други теоретичари, каже Муф, нарочито они који су привржени „*републиканској концепцији држављанства*“, дубоко су сумњичави спрам поменутих теза тј. виде их као *узурпацију демократије*, обзиром да тврде да је *национална држава нужни оквир за држављанство*, и да постоји нешто инхерентно контрадикторно у поставци о „космополитском држављанству“.

Окрећући се Шмиту, Муф ставља акценат на појам *хомогености* тј. на тренутак у којем се, у Шмитовој *Кризи парламентарне демократије*, установљава да је хомогеност уписана у средиште демократског разумевања једнакости. Или, прецизније, идеја која се излаже је да демократија тражи концепцију једнакости као супстанце, те да стога, како би се уопште могли третирати као једнаки, грађани морају делити заједничку супстанцу. Објашњавајући Шмитову аргументацију о опозицији између либералног индивидуализма и демократског идеала, који је битно политички, и као такав усмерен на стварање идентитета базираног на хомогености, Муф истиче образложење које следи из поменутог, односно да, због тога што либерализам негира демократију и *vice versa*, *парламентарна демократија се појављује као неодржив политички режим*. Муф, из сопствених теоријских разлога, ставља акценат на моменат да се, демократија, према Шмиту, испоставља кроз *логику укључења-искључења* (“*inclusion/exclusion*”), и да ту нема

места за либерални „хуманизам“ апстракција. Исто тако, за Муф је изношење ових увида битно у циљу формулисања критике „де-либеративне демократије“ тј. концепта који хоће да утврди рационални консензус а да при томе неће да призна да је увек присутан и моменат искључења. Наиме, насупрот појмовном оквиру „хабермасоваца“, у којој се идеална говорна ситуација представља као регулативна идеја, односно у којој се истиче да су препреке да се у стварности реализује наше универзално рационално сопство емпиријске природе, јер су увек донекле у игри и појединачни интереси – Шмит показује да је реч о препрекама које су уписане у саму демократску логику.¹⁴

Са друге стране, у сопственој критици Шмита, Муф је у праву у следећем: није нужно да нас овакво разумевање мора водити негирању могућности било којег облика плурализма унутар политичке асоцијације тј. право питање постаје како пронаћи облик заједништва (*“commonality”*) који је довољно јак да конституише *demos*, али није некомпатибилан са извесним облицима плурализма, религијског плурализма, културног плурализма, као и плурализма политичких странака. Али, обзиром да је овакав увид прецизно артикулисан, уз афирмисање става да је Шмитова критика тзв. „либералне демократије“ изузетно аргументована, постаје још мање јасно како се онда напосто може рећи да се радо о једном „парадоксу“ који треба прихватити и развити. Недоречености у концепцији демократије Шантал Муф овде достижу тачку у којој се у великом мери губи у уверљивости.

Следеће, у сврху теоријске изградње назначене позиције, Муф се, у светлу дебате „универзалиста“ и „контекстуалиста“, ипак ставља на страну контекстуализма, проналазећи посебну инспирацију у Витгенштајну, а онда и у делима аутора попут Рортија или Волцера, а супротно, опет „хабермасовско-ролсовској“ парадигми. У том контексту, посебно се апострофирају Витгенштајнова сазнања да се тзв. „процедурално“ и „супстанцијално“ не могу праволинијски раздвојити, већ је увек реч о специфичном преплитању. Такође, истиче се и да институције, примера ради, увек траже „демократски етос“, што се супротставља Хабермасовом дискурсу о „процедуралној демократији“ и дистинкцијама између морално-практичних дискурса и етичко-практичних дискурса. Штавише, „стварање демократских облика индивидуалности је питање идентификације са демократским вредностима, и ово је сложен процес

14) „Једнакост свих особа као особа није демократија него изванредан облик либерализма, није државни облик већ индивидуалистичко-хуманитарна етика и *Weltanschauung*. Модерна масовна демократија почива на збрканој комбинацији обе ствари“, Carl Schmitt, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1985, стр. 9.

који се одвија кроз мноштво пракси, дискурса и језичких игара.¹⁵ Уз назначене ставове, ту су и већ познати елементи Витгенштајновог дела, попут оног да се до договора долази на основу „облика живота“, а не превасходно разума, и да на крају разума увек долази убеђивање. За Муф релевантно је и Витгенштајново остављање простора за различите праксе, чиме се појачава улога слободе у „демократским правилима“, али не мање и позив за одговорношћу и одлуком наместо рационалног позива за извесношћу.

3. ЕТИКА, ЕКОНОМИЈА И ПОЛИТИЧКО

У финалним разматрањима модела „агонистичког плурализма“ Муф конципира и разлику између појма политичког и појма политике. Политичко се, у теорији агонистичког плурализма, тиче „димензије антагонизма која је инхерентна људским односима, антагонизма који може задобити различите облике“, док се „политика односи на праксе, дискурсе и институције које теже да установе један поредак и организују људски суживот у условима који су увек потенцијално конфликтни јер су афицирани димензијом политичког“.¹⁶

Ово је, дакле, перспектива из које се, за Муф, поставља питање демократске политике – и таква демократска политика неће да надиђе опозицију „ми–они“, јер то није ни могуће, али тежи да структурира ову опозицију на сасвим другачији начин тј. како би супротстављање било компатибилно са плурализмом. У таквој разлици између „супарника“, који би требало да замене „непријатеље“, за Муф се испоставља прави смисао либералне идеје толеранције, јер „супарник“ је и даље „непријатељ“, само сада је легитиман непријатељ. Легитимност, међутим – и ово је кључна тачка за теорију агонистичког плурализма *via* теорију демократије – произилази из чињенице да се дели заједнички темељ (*common ground*), односно, да се прихватају једнаки „етичко-политички принципи либералне демократије: слобода и једнакост.

Све легитимне расправе се, дакле, воде унутар моралног и политичког оквира, који је установљен као консензус око принципа слободе и једнакости – и „супарници“ се разликују у погледу „разумевања и имплементације ових принципа. То значи да више не говоримо о „антагонизму“, у дословном значењу, већ пре о „агонизму“ који би требао да анулира све проблематичне аспекте јед-

15) Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, нав. дело, стр. 70.

16) Исто, стр. 101.

ног стварног друштвеног и политичког конфликта.¹⁷ За Муф, овде је релевантно и да се – за разлику од модела делиберативне демократије – не тежи да се страсти избришу из сфере политике, већ тек да се оне пре усмере ка новом „демократском дизајну“. Такође, Муф саопштава да су *сукоби врло потребни*, јер ако их нема „постоји опасност да ће се демократска конфронтација заменити конфронтацијом других облика колективне идентификације, као што је случај са политиком идентитета“.¹⁸ Или, прецизније, расправа о интерпретацији „етичко-политичких принципа“ тј. њиховог разумевања, треба да се води између „либерално-конзервативног“, „социјал-демократског“, „нео-либералног“ и тзв. „радикално демократског“ приступа – при чему је овде реч о различитим интерпретацијама либералног оквира који сви актери прихватају.

Тако политичко и демократско питање за Муф постаје следеће: како антагонизам у ма којој ситуацији трансформисати у агонизам? И какав тај процес треба да буде да би имао трајне ефекте? Ипак, из нешто другачије перспективе, заправо политичко-филозофско и демократско питање првог реда, за целокупну савремену демократску теорију Муф артикулише се у нешто измењеном облику. Или, прецизније, оно гласи отприлике овако: како је могуће, истовремено, говорити и о нужности успостављања „правих алтернатива“ и очувања кључне разлике између „левице“ и „деснице“ тј. другог које није исто, и заступати идеју да политика *in toto* треба да се одвија у „либерално-демократском“ оквиру за који се каже да је суштински једини политички и друштвено легитиман, а потенцијално, можда, и једини који би требао бити и легалан? Питање је такође није ли противречно рећи да је идеја о свеопштом „помирењу“ сасвим илузорна и инсистирати на укидању непријатељстава, успостављању „мирних супарника“, структурирању и регулисању страсти и њиховом превођењу у „демократски оквир“?

Ставом да је димензија антагонизма инхерентна људским односима и да је то оно што најбитније карактерише „политичко“, у разлици спрам политике, Муф је учинила два корака: првим кораком се, програмски, одредила као савремени припадник либералне традиције која, суштински, потиче из развијања хобсовског мотива *bellum omnium contra omnes* и позиционира антагонизам у средиште и људске природе и друштва у целини. Штавише, релацију сопствене теорије према Хобсу Муф недвосмислено изражава

17) О потенцијалним ограничењима агонизма као приступа у савременој политичкој комуникацији видети Maria Ferreti, Enzo Rossi, „Pluralism, Slippery Slopes and Democratic Public Discourse“, *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, Vol. 60, No. 137, December 2013, стр. 29-47.

18) Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, нав. дело, стр. 104.

овако: „Признати да се „природно стање“ у хобсовској димензији никада не може у потпуности избрисати већ једино контролисати, баца другачије светло на статус демократије.“¹⁹

У том светлу, Муф је ступила на политичко-нормативни терен који свој корен има у специфичном облику антрополошког песимизма. Ради се о песимизму који се, наиме, супротставља не само идеалима и вредностима просветитељства већ и целокупној филозофској традицији базираној на идеји ума. Штавише, овај део теорије Муф сасвим је у складу са њеним постмодерним ситуирањем сопственог пројекта, док у исти мах сведочи о структурној блискости, па чак и корену ових идеја у либерализму. Међутим, ови мотиви који се појављују тек као наговештај у првом кораку извођења тезе, у другом постају сасвим експлицитни: реч је о *супстанцијализацији и есенцијализацији која заправо битно противречи целокупном подухвату агонистичког плурализма, као и покушају његовог ситуирања у специфичне облике радикалне политике*. Јер, ако се моменат антагонизма централизује тако да постаје фундамент, и то да се појављује као основ за дескрипцију политичког, као својеврсно „политичко по себи“, онда практично да нема дилеме да се овде повлачи потез којим се управо хипостазира једно изабрано „подлежеће“ (*hipokeimenon*), из којег последично треба да следи и целокупна политика. Из анализе најрелевантнијих дела Муф следи закључак како политичка пракса треба да прати дискурзивне обрасце, односно да изражава дух сасвим одређене филозофије либерално-постмодерног песимизма.

Стога није изненађујуће истовремено врло редуковано и безмало апокалиптично одређење политике: задатак политике је тако представљен у облику праксе „организације суживота“, у циљу превенције или минимализовања перманентно присутних потенцијалних или актуелних конфликта, и у таквој врсти делатности готово се у потпуности исцрпљује њена делатност, као и њен унутрашњи *telos*. Сви следећи кораци у анализи – попут увођења појмовне дистинкције између „супарника“ и „непријатеља“ или попут афирмисања „толеранције“ као базичне вредности – за Муф се такоређи природно појављују као кретање у већ познатим савременим либералним оквирима. Ипак, чини се да се у делу расправе који се тиче питања легитимности заправо понајвише приказује права природа либерализма *per definitionem*. Наиме, увођењем обавезујућих принципа за ма коју политику, као услова за њено прихватање као јавне делатности, битно се наноси експлицитна штета плурализму, демократији и мултиплицитету, а посебно са закључ-

19) Chantal Mouffe, *The Return of the Political*, нав. дело. стр. 6.

ком да се свака политичка делатност мора одигравати у либерално-демократском оквиру. Тако искључујућа природа либерализма – који у основи заправо не допушта истинску другост – долази до пуног изражаја, јер „супарници“ нису легитимни уколико већ не прихватају *име либерализма*.

У којој мери су опасне последице овако конципираног става постаје транспарентно када се има у виду да је ово тек на корак од, рецимо, тврдње, да је сем легитимности можда могуће говорити и о легалности и да санкције за не-либерализам можда могу бити не само друштвене већ и правне. Но, истини за вољу, Муф овако нешто не сугерише ни имплицитно ни експлицитно, али ипак изричито настоји да образложи став који повећава већ створену конфузију: етичко-политички принципи који треба да буду опште-прихваћени су слобода и једнакост.

Разуме се, ово уопште не би звучало толико необично, па ни сасвим погрешно, да није реч о томе да Муф слободу и једнакост проглашава *либерално-демократским принципима* – и то након сопствене анализе у којој је претходно утврдила да су либерализам и демократија две историјски, политички и филозофски супротстављене и различите традиције, и штавише, да су, као такве практично неспојиве и непомирљиве. У том светлу, управо на темељу њених анализа поново се потврђује да свака теорија и политика утврђују који принцип има првенство и како се разумева. Или, другим речима, управо чињеница да је либерално-демократски оквир стипулиран тј. екстерно придодат – а паралелно постављен и као фундамент теорије Шантал Муф – деструише принцип разлике: на првом месту разлике између принципа слободе и принципа једнакости. Консеквентно, довођењем у питање суштинских политичких разлика у теорији и пракси под ударом се налази и смисао појма демократије у целини. Јер, уколико се, примера ради, покушавати избрисати разлика између концепције примарности народног суверенитета – што је основ великог дела савремених европских политика – или, са друге стране, примарности либералног индивидуализма (што је темељ „центризма“ који Муф критикује не изводећи импликације до краја), онда се не може ни сасвим разумети ни артикулисати како се неолиберализам појавио као претња за демократске институције, што је био један од почетних циљева агонистичке теорије. У финалној инстанци, уколико нема сукоба око принципа практично постаје немогуће перципирати о каквом агонизму и/или антагонизму је реч а који се „увек већ“ претходно не би сводио на познату синтагму о нарцизму малих разлика. У том светлу, потребно је имати у виду и да је компатибилност демо-

кратије и моћи за коју се Муф залаже заправо сасвим у складу са афирмацијом доминантног (нео)либералног дискурса. Следствено томе, и замисао да је политички говор легитиман уколико поштује заједничке темеље слободе и једнакости – и то на сасвим унапред задат начин – није друго него хипостазирање оквира морално–политичке подобности које тежи пацифизацији конфликта док, истовремено – управо као описана агонистичка теорија – само остаје у средишту хобсовске песимистичне слике на политичко-антрополошкој равни. Најзад – али никако и најмање важно – сви су изгледи да, из назначених разлога, савремена политика радикалне демократије сопствену мотивациону снагу, као и иманентни *raison d’etre*, мора тражити у политици не-компромиса са постојећим поретком или, још експлицитније, у политици радикалног раскида са политиком неолибералне моћи.

ЛИТЕРАТУРА

- Ferreti Maria, Rossi Enzo, “Pluralism, Slippery Slopes and Democratic Public Discourse”, *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, Vol. 60, No. 137, December 2013, стр. 29-47.
- Fraser Nancy, *Justice Interruptus*, Routledge, New York, 1997.
- Hayek Friedrich, *The Road to Serfdom*, University of Chicago Press, Chicago, 2010.
- Honig Bonnie, “Between Decision and Deliberation: Political Paradox in Democratic Theory”, *The American Political Science Review*, Vol. 101, No. 1, Feb. 2007, стр. 1-17.
- Jang Won-Seok “Conflictual Consensus Politics: Chantal Mouffe’s Agonistic Democracy”, *International Journal of Peace Studies*, 16(4), September 2015, стр. 61-81.
- Johansen Tormod Otter, *Three Concepts of The Political*, Institutionen for kultur och kommunikation, Hostterminen, 2012.
- Mouffe Chantal, “The Limits of John Rawls’s Pluralism”, *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, Vol. 56, No. 118, March 2009, стр. 1-14.
- Mouffe Chantal, *The Democratic Paradox*, Verso, London – New York, 2009.
- Mouffe Chantal, *The Return of the Political*, Verso, London – New York, 2005.
- Mouffe Chantal, Laclau Ernesto, *Hegemony and Socialist Strategy*, Verso, London – New York, 2014.
- Schmitt Carl, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1985.

Bogdana Koljevic

CHANTALLE MOUFFE'S POLITICS OF RADICAL DEMOCRACY

Resume

In this article the author critically reflects upon contemporary democratic theory of Chantal Mouffe – outlined in works such as *The Democratic Paradox*, *The Return of the Political* and *Hegemony and Socialist Strategy* – most notably focusing on her conception of radical democracy as politics of agonism vs. antagonism. In the first part of the essay, the issue of the paradoxical nature of contemporary liberal democracy is placed forward, as well as the theoretical and practical question about the establishment of the so-called consensual politics of the centre and “third way” politics which undertook the name of “social-democracy”. Mouffe rightly emphasizes the difference between two philosophical, historical and political traditions, namely, between the principle of popular sovereignty, on the one hand, and the idea of human and individual rights on the other, concluding that their encounter has been a matter of historical contingency. In this light, the concept of the democratic paradox is articulated, first of all, as the mutual exclusion of these principles among themselves. In the second part of the article, through Mouffe’s dialogue with authors such as Schmitt, Rawls, Habermas and Wittgenstein, the relations between power and pluralism i.e., between otherness and conflict are addressed – with the focus on the idea of conflict as the nature of politics itself. Rethinking the difference between the concept of the political and the concept of politics, the author analyzes Mouffe’s suggestion about substituting the concept of the enemy with the concept of the adversary, which results from her concern as how the role of power and violence can be both reduced and institutionalized. It is argued that the philosophically inspiring and multi-level discourse of hegemony that Mouffe presents nonetheless faces itself with structural problems i.e., that perpetual insistence on affirmation of the liberal-democratic framework annuls the very idea of politics of difference as well as of democracy as such in a self-contradictory manner. Most notably, while Mouffe’s position was conceptualized in a way of a deconstructive and/or poststructural anti-essentialism, it ends up precisely as a totalizing comprehension, that is, in an almost metaphysical grounding of “the other of the same”, as well as in exclusion, and all this in the name of “common ground” which leads political passion in a new “democratic design”. This

“design”, however, is one of an anthropological pessimism coming from a perspective of a *bellum omnium contra omnes*. Moreover, such exclusion, in an act of political decision, rejects original political and social otherness, irreducible difference, divergent interpretations and irreplaceable plurality i.e., the whole field of the “constitutive outside” as the core of democracy and the political *per se*.

Keywords: contemporary liberal democracies, radical democracy, the democratic paradox, the political, hegemony

---

* Овај рад је примљен 06. фебруара 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

Ивана Дамњановић*

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

ПАРТИЦИПАТИВНИ ЕКСПЕРИМЕНТИ У СРБИЈИ: ДЕМОКРАТСКЕ ИНОВАЦИЈЕ?*

Сажетак

Од почетка 21. века у Србији је осмишљено и спроведено више експеримената који би се могли недвосмислено сврстати у категорију демократских иновација. Упркос томе, ово поље истраживања је у нашој политичкој науци релативно неразвијено. Намера овог рада је, стога, да понуди један оквиран преглед иновативних демократских иницијатива у Србији, као почетну тачку за даља истраживања. Овако постављен циљ подразумева претходно конструисање, на основу анализе релевантне и рецентне литературе, теоријско-методолошког оквира који би омогућио идентификацију и класификацију демократских иновација. Анализа јавно доступних података о демократским иновацијама у Србији указује на то да се оне најчешће спроводе у оквиру међународно финансираних пројеката, да су преваходно усмерене на јачање представничке демократије и да у њима делиберативна компонента не долази довољно до изражаја.

Кључне речи: демократске иновације, демократска теорија, Република Србија, референдум, партиципативно буџетирање, партиципативно планирање

1. УВОД

Демократија се често повезује са концептом „отвореног друштва“, друштва које је развило и задржало способност учења. Самим тим, институционални аранжмани у које се демократска

* ivana.damjanovic@fpn.bg.ac.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта бр. 179076, Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

идеја претаче мењају се у складу са околностима и доминантним политичким идејама епохе. Штавише, и сама концептуализација демократског политичког поретка подразумева развојност и способности адаптације и трансформације. Роберт Дал, на пример, говори о две „велике трансформације“ демократије.¹ Многобројност институционалних аранжмана који функционишу у демократским државама такође указује на прилагодљивост демократских идеја потребама друштва у коме се реализују. На трагу ових запажања, неки аутори управо наводе иновативност као једну од кључних карактеристика демократије.²

Упркос томе, проучавање демократских иновација се као посебно поље истраживања конституише у пуном капацитету тек крајем двадесетог и почетком двадесет првог века. Разлози за ово су двојаки. С једне стране, у оквиру теорија демократије се почевши од 1960-их година све чешће траже алтернативе либерално-демократском приступу – прво кроз идеју партиципативне демократије, а затим кроз „делиберативни заокрет“ 1990-их заснован на радовима Јиргена Хабермаса (*Jürgen Habermas*) и њиховој рецепцији, пре свега у Сједињеним Америчким Државама.³ Са друге стране, управо у овом периоду се појављује низ експеримената који ће се касније сматрати пионирским покушајима и репрезентативним примерима демократских иновација – партиципативно буџетирање у Порто Алегреу (1989), пројекат заједничког деловања полиције и грађана (*community policing*) у Чикагу (1995), скупштина грађана у Британској Колумбији (2003) – што обезбеђује базу за емпиријска истраживања.

Данас већ постоји обимна литература о различитим аспектима демократских иновација, која не обухвата више искључиво појединачне студије случаја већ и компаративне студије, па и покушаје процене домета и успешности оваквих пројеката. Највећи број радова посвећен је, међутим, иновацијама у Латинској Америци – што је логична последица броја и распрострањености демократских иновација на овом простору – и Западној Европи, док је регион Средње и Источне Европе добрим делом запостављен. Делом је то свакако због релативно малог броја пројеката – једно

1) Прва је рађање атинске демократије, а друга конституисање демократских националних држава. Роберт Дал, *Демократија и њени критичари*, ЦИД, Подгорица, 1999.

2) Michael Saward, "Democratic innovation", in: *Democratic Innovation: Deliberation, representation and association* (ed. Michael Saward), Routledge/ECPR, London/New York, 2000, стр. 3 и даље; Такође, Kenneth Newton, "Curing the democratic malaise with democratic innovations", in: *Evaluating Democratic Innovations* (eds. Brigitte Geissel, Kenneth Newton), Routledge, London/New York, 2012, стр. 3 и даље.

3) Упор. нпр. Anja Röcke, *Framing Citizen Participation: Participatory Budgeting in France, Germany and the United Kingdom*, Palgrave Macmillan, London/New York, 2014, стр. 40-42.

истраживање из 2010. године је навело да би се у Источној Европи свега 5–20 експеримената могло сврстати у партиципативно буџетирање.⁴ Са друге стране, могуће је да део разлога због којих је мало истраживачке пажње посвећено овом региону проистиче из теоријских прилаза проблему, који интерпретирају демократске иновације као средства за продубљивање или превазилажење већ успостављене и функционалне представничке демократије. Насупрот томе, партиципативни експерименти и друге демократске иновације су у земљама Источне Европе и даље пре свега у функцији учвршћивања представничке демократије, и ретко излазе из оквира либерално-демократске парадигме.

Недостатак студија о демократским иновацијама у Србији није нужно последица одсуства интересантних пројеката, већ пре свега одраз приказаног тренутног стања дисциплине. Намера овог рада је да на наредним страницама ову тезу аргументује како анализом савремених теоријско-методолошких струја у пољу изучавања демократских иновација, тако и прегледом иновативних експеримената који су се у Србији спроводили (или се и даље спровode), а који се могу сврстати у ову категорију савремених политичких феномена.

2. ДЕМОКРАТСКЕ ИНОВАЦИЈЕ И ДЕМОКРАТСКА ТЕОРИЈА

Једна од можда и најважнијих контроверзи у вези са проучавањем демократских иновација тиче се односа између емпиријских истраживања и теорије. Док неки аутори истичу да је „експлозија“ демократских иновација последица радикалних промена у теоријском промишљању демократије, при чему су „нове идеје све чешће повезане са новим практичним дизајном институција“,⁵

---

4) Yves Sintomer, Carsten Herzberg, Giovanni Allegretti, Anja Röcke, *Learning from the South: Participatory Budgeting Worldwide – an Invitation to Global Cooperation: Study*. In Went, Bonn, 2010. Важно је напоменути да су разматрани примери морали да испуне врло стриктне критеријуме: 1) да узимају у разматрање финансијску односно буџетску димензију; 2) да покривају градско или шире подручје, а не само једно суседство; 3) да буду процес који се понавља, а не једнократни експеримент; 4) процес мора да обухвата и неки облик делиберације на за то предвиђеним форумима; 5) мора да постоји нека врста одговорности за резултате. Такође, већ у наредној верзији студије из 2013. (Yves Sintomer, Carsten Herzberg, Giovanni Allegretti, Anja Röcke, “Participatory Budgeting Worldwide”, *Dialog Global*, no. 25, 2013, стр. 1–93.), број случајева партиципативног буџетирања у региону је драматично повећан (на 325-1117), пре свега захваљујући законским решењима у Пољској која су институционализовала овај облик партиципације грађана.

5) Michael Saward, “Democratic innovation”, нав. дело, стр. 3. Треба нагласити да овај аутор демократске иновације разматра првенствено из перспективе делиберативне теорије демократије.

други сматрају да теорије демократије не пружају много корисних смерница за анализу демократских иновација, и да би теоретичари демократије требало да препусте истраживање овог предмета другима.⁶ У литератури се може пронаћи и трећи став: да је један од кључних фактора који негативно утичу на квалитет, пре свега компаративних, истраживања демократских иновација управо недовољна теоријска утемељеност.⁷

Нема, међутим, дилеме да већина радова из ове области полази, углавном експлицитно са, позиција делиберативно демократске теорије или партиципативне теорије демократије.⁸ И једна и друга теоријска струја представљају, мада са различитих позиција, искорак у односу на либерално-демократски теоријски приступ. Тежиште је, у оба случаја, на интензивнијој укључености грађана у процес доношења политичких одлука, било да је реч о успостављању шире јавне дебате о кључним друштвеним питањима или о увећању броја питања о којима би се грађани непосредно изјашњавали. Истраживачи који прихватају оваква теоријска полазишта неретко посматрају демократске иновације као средство за ублажавање демократског дефицита, незадовољства демократијом или перципираног замора савремених демократских држава. У свим овим случајевима се као један од критеријума успешности конкретних иницијатива и експеримената претпоставља њихова способност да ангажују грађане ван самог изборног процеса. Оваква поставка, међутим, подразумева да за као мерило у односу на које се процењују домети демократских иновација узимају развијене демократије Северне Америке и Западне Европе.

Мада не представљају већинску струју, има и аутора који сматрају да је и либерално-демократски теоријски оквир користан као полазна основа за проучавање демократских иновација, и, сходно томе, да демократске иновације могу служити учвршћивању и побољшавању либерално-демократског поретка. Тако на пример Смит,⁹ иако у својим каснијим радовима заступа углавном делиберативну позицију, експлицитно наводи да је управо то свр-

6) Graham Smith, *Democratic innovation: Designing institutions for citizen participation*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, стр. 3, 8.

7) Brigitte Geissel, "Impacts of democratic innovations in Europe: Findings and desiderata", in: *Evaluating Democratic Innovations* (eds. Brigitte Geissel, Kenneth Newton), Routledge, London/New York, 2012, стр. 166.

8) Поред већ наведених аутора, упор. нпр. Archon Fung, Erik Olin Wright, "Deepening Democracy: Innovations in Empowered Participatory Governance", *Politics & Society*, SAGE, Los Angeles, 29/1, 2001, стр. 5-41; Robert E. Goodin, *Innovating democracy: Democratic theory and practice after the deliberative turn*, Oxford University Press, Oxford, 2008.

9) Graham Smith, *Beyond the ballot: 57 democratic innovations from around the world*, The Power Inquiry, London, 2005, стр. 19-27.

ха категорије коју назива изборним иновацијама. Тако Субирац (*Joan Subirats*), на пример, недвосмислено у лезу демократских иновација сврстава и оне које за циљ имају првенствено боље функционисање представничке, либералне демократије.¹⁰ Овакав приступ би се могао показати адекватнијим за проучавање домета демократских иновација у оним земљама у којима демократија тек треба да се консолидује у свом пуном капацитету.

2.1. Појам демократских иновација

Свакако је ова разноликост теоријских приступа доприне-ла томе да, упркос растућем броју студија о демократским иновацијама, сам концепт још увек није једнозначно дефинисан. Њутон (*Kenneth Newton*) сматра да разлози леже и у чињеници да не постоје ни општеприхваћене дефиниције самих његових конститутивних елемената – демократије и иновације.¹¹ Неки аутори овај проблем покушавају да превазиђу формулисањем начелних, недовољно операционализованих дефиниција. Дobar пример је Сејвордова (*Michael Saward*) дефиниција, по којој ова синтагма изражава посвећеност демократским вредностима народне партиципације и политичке једнакости.¹² Са друге стране, уже дефиниције често остављају велики број емпиријских примера демократских иновација ван подручја разматрања. Тако Смит инсистира на институционализованости демократских иновација, одређујући их као „институције које су изричито дизајниране тако да повећају и продубе партиципацију грађана у процесу доношења политичких одлука“.¹³ Њутон дефинише демократске иновације као „успешну примену нове идеје која намењена промени структура или процеса демократске владавине и политике ради њиховог унапређења“,¹⁴ чиме унапред дисквалификује све неуспешне експерименте као предмет проучавања. Гајсел (*Brigitte Geissel*) сматра да се под ову ознаку могу подвести „нове праксе или процеси свесно и сврсисходно

10) Joan Subirats, “The dilemmas of an inevitable relationship: democratic innovation and the information and communication technology”, in: *Governing Telecommunications and the New Information Society in Europe*, (ed. Jacint Jordana), Edward Elgar, Cheltenham, 2002, стр. 228-250.

11) Kenneth Newton, “Curing the democratic malaise with democratic innovations”, нав. дело, стр. 4.

12) Michael Saward, “Democratic innovation”, нав. дело, стр. 4.

13) Graham Smith, *Democratic innovation: Designing institutions for citizen participation*, нав. дело, стр. 1.

14) Kenneth Newton, “Curing the democratic malaise with democratic innovations”, нав. дело, стр. 4.

уведени са циљем да се побољша квалитет демократије¹⁵. Сумирајући све претходно наведене дефиниције, Реке (*Röcke*) предлаже дефиницију демократских иновација као „нових процеса који би требало да побољшају квалитет демократије“¹⁶.

Важно је напоменути да међу истраживачима демократских иновација постоји консензус о томе да термин иновација треба схватити релативно. Наиме, међу демократске иновације се редовно сврставају и процеси и процедуре које су раније постојали али се од њих одустало (попут директне демократије градских састанака), али и, у већој или мањој мери прилагођени, модели преузети из других земаља.¹⁷ Другим речима, демократска иновација мора донети нешто ново, али ново у контексту средине и тренутка у коме се уводи.

2.2. Класификација демократских иновација

Најопштија класификација демократских иновација је она коју предлаже Њутон. По његовом мишљењу, сви иновативни пројекти се могу разврстати у две широке категорије: иновације одозго (*top down*) и иновације одоздо (*bottom-up*).¹⁸ Иновације одозго су заправо веома блиске концепту партиципативног инжењеринга, који је Зител (*Zittel*) одредио као „смишљен покушај политичких елита да позитивно утичу на ниво политичке партиципације повећавајући институционализоване могућности за учешће“.¹⁹ Овакве иновације по правилу настају на иницијативу власти, усмерене су пре свега на побољшање учинака демократског политичког система и подразумевају промену постојећих уставних, законских или процедуралних решења и увођење нових институција. Међутим, како примећује Реке, иницијатори оваквих иновација могу бити и организације цивилног друштва, експерти и међународне организације.²⁰ Ова последња категорија актера је нарочито значај-

15) Brigitte Geissel, “Impacts of democratic innovations in Europe: Findings and desiderata”, нав. дело, стр. 164.

16) Anja Röcke, *Framing Citizen Participation: Participatory Budgeting in France, Germany and the United Kingdom*, нав. дело, стр. 39.

17) О овоме најбоље сведочи широка распрострањеност пројеката партиципаторног буџетирања.

18) Kenneth Newton, “Curing the democratic malaise with democratic innovations”, нав. дело, стр. 6-10.

19) Thomas Zittel, “Participatory democracy and political participation”, in: *Participatory Democracy and Political Participation* (eds. Thomas Zittel, Dieter Fuchs), Routledge, London/New York, 2007, стр. 9.

20) Anja Röcke, *Framing Citizen Participation: Participatory Budgeting in France, Germany and the United Kingdom*, нав. дело, стр. 38.

на за истраживање демократских иновација у земљама у развоју. Наиме, велики број међународних организација – попут Организације за економску сарадњу и развој (*OECD*), Програма Уједињених нација за развој (*UNDP*), Европске уније и Светске банке, као и агенција за помоћ земаља попут САД (*USAID*), Немачке (*GTZ*) и Швајцарске (*SDC*), инкорпорирале су неке од демократских иновација у своје програме и финансирале њихово „пресађивање“ широм света.²¹ Иновације одоздо покрећу сами грађани, често организовани у аутономна удружења, и оне су најчешће усмерене на повећано учешће грађана у формулисању тема које су на дневном реду, односно питања о којима би требало да се одлучује. Циљеви су им обично двојаки: да олакшају проактивније и интензивније учешће у политичком процесу грађанима који су већ укључени и заинтересовани, и да побољшају знања и вештине осталих грађана, не би ли и њих подстакли на активније ангажовање.²² Када је реч о конкретним формама демократских иновација, Њутон као најчешће присутне иновације наводи *градске састанке, иницијативе, опозиве, референдуме, ко-управљање, скупове и форуме грађана, е-демократију, систем квота*.²³

Други аутори сматрају да је целисходније формулисати прецизније поделе, првенствено да би се олакшао рад на компаративним студијама. Тако Смит нуди две донекле различите класификације демократских иновација. У студији из 2005. он издваја шест различитих категорија: 1) *изборне иновације*, које имају за циљ повећање излазности; 2) *консултативне иновације* којима је намера да обавесте доносиоце одлука о ставовима грађана; 3) *делиберативне иновације*, примарно усмерене на дебату о различитим питањима; 4) *коуправљачке (co-governance) иновације*, које треба да обезбеде значајно учествовање грађана у процесу доношења одлука; 5) *иновације директне демократије* чија је кључна карактеристика да грађани непосредно доносе одлуку и 6) *е-демократија*, која обухвата иновације у којима употреба нових информационо-комуникационих технологија игра кључну улогу.²⁴ У свом каснијем

21) Видети шире у Anja Röcke, *Framing Citizen Participation: Participatory Budgeting in France, Germany and the United Kingdom*, нав. дело, стр. 31. Партиципаторно буџетирање је једна од иновација које су нарочито подржаване од стране међународних организација, пре свега Светске банке, о чему постоји обимна литература. Упор. нпр. Benjamin Goldfrank, "The World Bank and the Globalization of Participatory Budgeting", *Journal of Public Deliberation*, No. 8/2012, art. 7; Anwar Shah, *Participatory Budgeting*, World Bank Publications, Washington, 2007.

22) Kenneth Newton, "Curing the democratic malaise with democratic innovations", нав. дело, стр. 8.

23) Kenneth Newton, "Making better citizens?", in: *Evaluating Democratic Innovations* (eds. Brigitte Geissel, Kenneth Newton), Routledge, London/New York, 2012, стр. 138-151.

24) Graham Smith, *Beyond the ballot: 57 democratic innovations from around the world*, нав.

раду, Смит нуди једну генералнију поделу, тврдећи да се већина демократских иновација, на основу „породичне сличности„; односно подударности у дизајну, може подвести под *народне скупштине, мини-јавности*,²⁵ *директно законодавство и е-демократију*.²⁶

Гајсел сматра да се могу идентификовати три најважнија типа демократских иновација: *непосредна демократија* која обухвата све облике директног изјашњавања грађана, попут референдума и народне иницијативе, *коуправљање и умрежено управљање*, што укључује, између осталог, и партиципативно буџетирање, где политички представници деле са грађанима моћ доношења одлука и *консултативно-дискурзивне процедуре*, што подразумева веома различите облике учествовања, од јавних слушања до разних варијанти мини-јавности.²⁷

3. ДЕМОКРАТСКЕ ИНОВАЦИЈЕ У СРБИЈИ: ПРЕГЛЕД

На страницама које следе биће представљени неки од облика демократских иновација присутних у Србији, било као пракса, било као институционална могућност. Треба напоменути да овај преглед иновативних експеримената нипошто није исцрпан и потпун те да му је сврха пре свега да прикаже који су од њихових облика код нас најзаступљенији и заслужују даље истраживање. Демократске иновације су, користећи елементе претходно изложених класификација, разврстане у три групе: *инструменте непосредне демократије, ко-управљање и иновације засноване на новим информационо-комуникационим технологијама*. Сви подаци о пројектима прикупљени су из отворених извора – медијских извештаја, брошура или интернет страница организација које су биле укључене у њихово спровођење.

дело, стр. 8-10.

25) Концепт мини-јавности (*mini-publics*) настао је на трагу замисли Роберта Дала о мини-популусу састављеном од насумично одабраних грађана, који би се у току одређеног временског периода бавио неким питањем и своје закључке представио путем медија (Роберт Дал, *Демократија и њени критичари*, нав. дело, стр. 441). Најчешће се дефинишу као „форуми [...] на којима су грађани који представљају различите тачке гледишта окупљени да би разматрали појединачно питање у релативно малим групама“ Према: Kimmo Grönlund, André Bächtiger, Maija Setälä, “Introduction” in: *Deliberative Mini-Publics: Involving Citizens in the Democratic Process*, (eds. Kimmo Grönlund, André Bächtiger, Maija Setälä), ECPR Press, Colchester, 2014, стр. 1.

26) Graham Smith, *Democratic innovation: Designing institutions for citizen participation*, нав. дело, стр. 28.

27) Brigitte Geissel, “Impacts of democratic innovations in Europe: Findings and desiderata”, нав. дело, стр. 165-166.

3.1. Инструменти непосредне демократије

У облике „непосредног одлучивања грађана које познаје и практикује модел представничке демократије“²⁸ сврставају се народни вето, плебисцит, референдум и народна иницијатива. Последње две форме непосредне демократије се у релевантној научној литератури, без изузетка сврставају у демократске иновације.²⁹ У прилог оваквом њиховом одређењу углавном се наводи чињеница да, упркос томе што су добро етаблирани у демократским политичким системима, ови инструменти у највећем броју земаља нису нарочито често коришћени у пракси, уз навођење Швајцарске као по много чему особеног изузетка. Док референдум подразумева непосредно изјашњавање грађана о унапред формулисаном питању, народна иницијатива, као колективно право, даје грађанима могућност да покрену поступак за промену или доношење закона или другог акта, и на тај начин у највећој мери остваре контролу над питањима на дневном реду, како то формулише Дал.³⁰

Референдум, али и неки други облици непосредног одлучивања, предвиђени су још Уставом СФРЈ из 1963.³¹ Устав Србије из 1990. у члану 2 наводи да „грађани остварују сувереност референдумом, народном иницијативом и преко својих слободно изабраних представника“, а веома слична формулација преузета је и у Уставу Србије из 2006.³² Последње измене Закона о референдуму и народној иницијативи датирају из 1998. године.³³ Законодавни

- 28) Милан Јовановић, „Облици директне демократије – народна иницијатива и референдум“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2011, стр. 33.
- 29) Осим већ наведених извора, упор. нпр. Ank Michels, “Innovations in democratic governance: how does citizen participation contribute to a better democracy?”, *International Review of Administrative Sciences*, SAGE, Los Angeles, 77(2)/2011, стр. 275-293; Yannis Papadopoulos, Philippe Warin, “Are innovative, participatory and deliberative procedures in policy making democratic and effective?”, *European Journal of Political Research*, ECPR, London, 46/2007, стр. 445-472.
- 30) Милан Јовановић, „Облици директне демократије – народна иницијатива и референдум“, нав. дело, стр. и даље; Дал сматра контролу питања на дневном реду једним од критеријума демократског процеса (Роберт Дал, *Демократија и њени критичари*, нав. дело, стр. 184-187).
- 31) Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, *Службени лист Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*, година XIX, број 14 (1963). У члану 34 гарантује се право грађанина на друштвено самоуправљање, у оквиру чега је зајамчено и право „право да непосредно одлучује о друштвеним пословима на зборовима бирача, зборовима радних људи у радним заједницама, референдумом и у другим облицима непосредног одлучивања“.
- 32) Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 1/1990; Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006.
- 33) Закон о референдуму и народној иницијативи, *Службени гласник РС*, бр. 48/94 и 11/98. Нацрт новог Закона био је у општају 2011. године, али никада није усвојен (упор. Милан Јовановић, „Облици директне демократије – народна иницијатива и референдум“, нав. дело, стр. 43-45).

оквир којим се регулише употреба инструмената непосредне демократије заокружује Закон о локалној самоуправи, који чланом 67 као облике непосредног учешћа грађана у остваривању локалне самоуправе предвиђа грађанску иницијативу, збор грађана и референдум.³⁴ У складу са овим законом ову материју уређују и Статути градова и општина.

У пракси се ови инструменти релативно ретко користе. Тако је од почетка двадесет првог века на националном нивоу одржан само један референдум, 2006. године, ради потврђивања Устава Србије. Број поднетих народних иницијатива у истом периоду је такође невелики – према доступним подацима није их било више од шест, а ниједна од њих није разматрана у пленуму Народне скупштине.³⁵ На локалном нивоу употреба референдума и народне иницијативе је нешто чешћа, нарочито у малим општинама.³⁶

3.2. Ко-управљање и консултативно-дискурзивне процедуре

Спектар конкретних форми у којима се материјализују ко-управљачке и консултативно-дискурзивне демократске иновације изузетно је широк и разнолик. У Србији је до сада, међутим, покушан релативно мали број оваквих експеримената, међу којима су најчешћи партиципативно буџетирање, консултативне анкете и партиципативно планирање. Партиципативно буџетирање, као једна од првих, најраспрострањенијих и највише проучаваних иновација, привукло је подједнако пажњу активиста, истраживача и међународних организација. Због тога није чудно што је овај облик партиципације инкорпориран и у пројекте који су реализовани у Србији. До сада су по обухвату највећи били следећи пројекти:

- *Програм подршке општинама*, кофинансиран од стране Швајцарске агенције за развој и сарадњу (SDC), у оквиру кога је партиципативно буџетирање уведено у шест општина (Ариље, Чачак, Чајетина, Краљево, Пожега и Ужице) у периоду од 2006–2007. године;

34) Закон о локалној самоуправи, *Службени гласник РС* бр. 129/2007, 83/2014 и 101/2016.

35) *Народна иницијатива у фиоци: Анализа колективног учешћа грађана у процесу доношења одлука*, ЦРТА, Београд, 2018, стр. 8, Internet, http://crta.rs/wp-content/uploads/2018/03/Finalno_03-narodna-inicijativa-NOVO.pdf, 30/03/2018.

36) Бојан Кларар, „Истраживање обима и интензитета непосредног учешћа грађана кроз референдуме, грађанске иницијативе и зборове грађана“ у: Милош Мојсиловић и др., *Непосредно учешће грађана у управљању локалном заједницом*, Мисија ОЕБС у Србији, Београд, 2011, стр. 52.

- Пројекат *Партиципативно буџетирање*, који је БИРН спровео од 2012. до 2013. године и који је, у различитим формама, обухватао 25 локалних самоуправа, у оквиру Програма европског партнерства са општинама,³⁷
- *Партиципативно буџетирање* за 2016. годину у 10 локалних заједница (2014–2016) у десет градова и општина (Пирот, Сремска Митровица, Шабац, Врачар, Панчево, Сомбор, Трстеник, Рума, Зрењанин и Књажевац), спровели БИРН и НАЛЕД, уз финансијску подршку Европске уније и Владе Републике Србије.³⁸

Детаљна компарација ових пројеката, изведених у размаку од готово целе деценије, представља истраживачки подухват који превазилази оквире овог рада. Због тога ћемо само указати на неке од сличности и разлика у њиховом конципирању и извођењу, као на изазове са којима су се суочили.

Кључни проблем, када је реч покушајима увођења партиципативног буџетирања у Србији јесте сам систем функционисања финансија локалне самоуправе. Највећи део – по неким проценама до 70%³⁹ – својих прихода локалне власти морају потрошити на начин предвиђен законима, те је количина новца о чијој расподели грађани уопште могу да одлучују релативно мала. Други проблем је недовољна обавештеност грађана о самом буџетском процесу, тако да су оба пројекта морала да започну кампањом информисања.

Пројекти су били различито замишљени. Док је пројекат из 2006. имао форму консултативне анкете у којој су грађани исказивали своје мишљење о приоритетним областима за које би општина требало да издвоји више средстава, пројекат из 2014. је имао израженију делиберативну компоненту, пружајући грађанима прилику да предлажу пројекте који ће бити финансирани и да за њих гласају.

Консултативне анкете представљају облик партиципације у коме су грађани позвани да се изјасне или дају предлоге о неком питању. Најчешће се спроводе такође на локалном нивоу. Тешко је дати преглед свих оваквих активности, али, илустрације ради, у Београду су у последњих неколико година редовно спровођене анкете о називима нових мостова, саобраћајница и слично, и

37) БИРН, *Партиципативно буџетирање*, Internet, <http://birnsrbija.rs/participativno-budzetiranje/>, 30/03/2018.

38) БИРН, *Партиципативно буџетирање за 2016. годину у 10 локалних заједница*, Internet, <http://birnsrbija.rs/participativno-budzetiranje-za-2016-godinu-u-10-lokalnih-zajednica/>, 30/03/2018.

39) Sarah Byrne *et al.*, *Developing Capacities for Municipal Governance in Serbia: A Capitalisation of Experiences from the Municipal Support Programme*, MSP Consulting Ltd, Kraljevo, 2008, стр. 62.

предлози грађана су по правилу уважавани од стране надлежних градских органа. Видљив је тренд да се консултативне анкете све чешће спроводе електронским путем, преко интернет презентација или апликација за мобилне телефоне. Све чешће се овакви методи користе и за рудиментарне облике партиципативног просторног планирања, али су, упркос постојању законских основа,⁴⁰ њихови домети и даље скромни.

3.3. Иновације засноване на новим информационо-комуникационим технологијама

Иновације које се у великој мери ослањају на употребу информационо-комуникационих технологија привлаче велику пажњу истраживача, али њихово доследно дефинисање и данас представља проблем. За разлику од осталих облика демократских иновација, иновације засноване на новим информационо-комуникационим технологијама се третирају као засебна категорија искључиво због техничких средстава на која се ослањају.⁴¹ Можда би се као кључна дистинкција у овом погледу могло издвојити то што у неким случајевима управо употреба ових технологија представља кључну новину, или су управо и постале могуће захваљујући њиховој доступности.

Док су ко-управљачке и консултативно-дискурзивне иновације усмерене пре свега на локални ниво, чини се да су за сада демократске иновације засноване на новим информационо-комуникационим технологијама у Србији првенствено оријентисане на партиципацију грађана на националном нивоу, и то у циљу унапређења комуникације између грађана и власти у оквиру система представничке демократије.⁴²

Два различита приступа илуструју пројекат *Питајте посланике*⁴³ који се спроводи у оквиру Отвореног парламента и *Е-партиципација* тј. *Јавне расправе*⁴⁴ на порталу е-управа. Замисао првог

40) Закон о планирању и изградњи, *Службени гласник РС* бр. 145/2014. Упор. такође Ива Чукић, „Могућност партиципативног управљања урбаним развојем“, у зборнику: *Ка другачијем граду* (приредила: Ива Чукић), Микро арт, Београд, 2017, стр. 45.

41) Упор. нпр. Graham Smith, *Beyond the ballot: 57 democratic innovations from around the world*, нав. дело, стр. 8, 91.

42) Нове технологије могу се начелно употребити и за промовисање непосредне демократије. Упор. Драгутин Аврамовић, Дарко Симовић, „Народ као носилац и вршилац суверености – реанимација непосредне демократије“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2012, стр. 213-231.

43) *Питајте посланике*, Internet, <http://www.otvoreniparlament.rs/pitanje-poslaniku>, 25/03/2018.

44) *Јавне расправе*, Internet <http://javnerasprave.euprava.gov.rs/>, 25/03/2018.

пројекта јесте да се грађанима омогући директан контакт са народним посланицима и на тај начин отвори још један канал комуникације и евентуалног утицаја грађана на власт. На страници Јавне расправе грађани могу да коментаришу нацрте закона и стратешких докумената, али досадашње искуство показује да се ова могућност веома ретко користи.

4. ЗАКЉУЧАК

Демократске иновације у Србији до данас нису биле предмет систематичног истраживања,⁴⁵ иако је од почетка 20. века спроведен низ пројеката који би се могли сврстати у ову категорију политичких појава. Најзаступљенији међу њима су партиципативно буџетирање, консултативне анкете и иновације засноване на новим информационо-комуникационим технологијама. Иако свака од ових области заслужује дубљу анализу, може се изнети неколико уопштених закључака који би могли да послуже и као смернице за даље истраживање.

Највећи број иновативних експеримената спроводи се у оквиру међународно финансираних пројеката, уз сарадњу локалних или националних власти, при чему ипак предњаче иновације у локалним самоуправама.⁴⁶ Са једне стране, оваква пракса омогућава већу укљученост организација цивилног друштва, које су најчешће носиоци пројеката. Са друге стране, међутим, поставља се питање одрживости ових иновација по завршетку пројекта, када треба пронаћи нове изворе финансирања. Тако једно од кључних питања у вези са проценом домета пројеката партиципативног буџетирања у Србији јесте питање одрживости, односно, спремности локалних самоуправа да наставе са партиципативним праксама и пошто екстерни извори финансирања пресакну.

Упркос томе што се данас највећи број иновативних експеримената бар у одређеној мери користи интернет или мобилним платформама, неке од контроверзи у погледу њихове употребе још нису до краја превазиђене. Најважнију међу њима представља питање инклузивности, односно, да ли нове технологије успевају да укључе до тада незаинтересоване грађане у процесе политичког

45) Истраживања различитих форми грађанског активизма, до сада објављена, полазила су са другачијих теоријских и аналитичких становишта. Упор. нпр. Снежана Ђорђевић, *Приручник за укључивање грађана и цивилног друштва у процесе одлучивања: примена кодекса добре праксе*, Грађанске иницијативе, Београд, 2011.

46) Овако стање је сасвим очекивано, имајући у виду да је локална власт „најближа“ грађанима, као и да Србија има дугу традицију локалне самоуправе (Упор. нпр. Драган Симеуновић, *Нововековна политичка мисао у Срба*, Институт за политичке студије, Београд, 2000).

одлучивања, или, напротив, искључују све оне који из различитих разлога немају приступ одабраним платформама.

Када је реч о дометима демократских иновација, њих је генерално тешко проценити. Оно што се може закључити јесте да су у Србији демократске иновације данас пре свега у функцији даљег ојачавања и консолидације представничке демократије, са израженом партиципативном али не и делиберативном компонентом. Даља емпиријска истраживања у овом правцу несумњиво би допринела бољем разумевању предности али слабости оваквих активности и била од користи како истраживачима тако и активистима који на њиховом увођењу раде.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамовић Драгутин, Симовић Дарко, „Народ као носилац и вршилац суверености – реанимација непосредне демократије“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2012, стр. 213-231.

БИРН, *Партиципаторно буџетирање*, Internet, <http://birnsrbija.rs/participativno-budzetiranje/>, 30/03/2018.

БИРН, *Партиципативно буџетирање за 2016. годину у 10 локалних заједница*, Internet, <http://birnsrbija.rs/participativno-budzetiranje-za-2016-godinu-u-10-lokalnih-zajednica/>, 30/03/2018.

Дал Роберт, *Демократија и њени критичари*, ЦИД, Подгорица, 1999.

Ђорђевић Снежана, *Приручник за укључивање грађана и цивилног друштва у процесе одлучивања: примена кодекса добре праксе*, Грађанске иницијативе, Београд, 2011.

Закон о локалној самоуправи, *Службени гласник РС* бр. 129/2007, 83/2014 и 101/2016.

Закон о планирању и изградњи, *Службени гласник РС* бр. 145/2014.

Закон о референдуму и народној иницијативи, *Службени гласник РС*, бр. 48/94 и 11/98.

Јавне расправе, Internet, <http://javneraspave.euprava.gov.rs/>, 25/03/2018.

Јовановић Милан, „Облици директне демократије – народна иницијатива и референдум“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2011, стр. 33-49.

Клачар Бојан, „Истраживање обима и интензитета непосредног учешћа грађана кроз референдуме, грађанске иницијативе и зборове грађана“ у: Милош Мојсиловић и др., *Непосредно учешће грађана у управљању локалном заједницом*, Мисија ОЕБС у Србији, Београд, 2011, стр. 40-52.

Народна иницијатива у фиоци: Анализа колективног учешћа грађана у процесу доношења одлука, ЦРТА, Београд, 2018, стр. 8, Internet, <http://>

- crta.rs/wp-content/uploads/2018/03/Finalno_03-narodna-inicijativa-NOVO.pdf, 30/03/2018.
- Питајте посланике, Internet, <http://www.otvoreniparlament.rs/pitanje-poslaniku>, 25/03/2018.
- Симеуновић Драган, *Нововековна политичка мисао у Срба*, Институт за политичке студије, Београд, 2000.
- Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 1/1990.
- Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006.
- Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, *Службени лист Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*, година XIX, број 14 (1963).
- Чукић Ива, „Могућност партиципативног управљања урбаним развојем“, у зборнику: *Ка другачијем граду* (приредила: Ива Чукић), Микро арт, Београд, 2017, стр. 45-56.
- Byrne Sarah *et al.*, *Developing Capacities for Municipal Governance in Serbia: A Capitalisation of Experiences from the Municipal Support Programme*, MSP Consulting Ltd, Kraljevo, 2008.
- Fung Archon, Wright Erik Olin, “Deepening Democracy: Innovations in Empowered Participatory Governance”, *Politics & Society*, 29/1, 2001, стр. 5-41.
- Geissel Brigitte, “Impacts of democratic innovations in Europe: Findings and desiderata”, in: *Evaluating Democratic Innovations* (eds. Brigitte Geissel, Kenneth Newton), Routledge, London/New York, 2012, стр. 163-183.
- Goldfrank Benjamin, “The World Bank and the Globalization of Participatory Budgeting”, *Journal of Public Deliberation*, No. 8/2012.
- Goodin Robert E., *Innovating democracy: Democratic theory and practice after the deliberative turn*, Oxford University Press, Oxford, 2008.
- Grönlund Kimmo, Bächtiger André, Setälä Maija, “Introduction” in: *Deliberative Mini-Publics: Involving Citizens in the Democratic Process*, (eds. Kimmo Grönlund, André Bächtiger, Maija Setälä), ECPR Press, Colchester, 2014, стр. 1-8.
- Michels Ank, “Innovations in democratic governance: how does citizen participation contribute to a better democracy?”, *International Review of Administrative Sciences*, 77(2)/2011, стр. 275-293.
- Newton Kenneth, “Curing the democratic malaise with democratic innovations”, in: *Evaluating Democratic Innovations* (eds. Brigitte Geissel, Kenneth Newton), Routledge, London/New York, 2012, стр. 3-20.
- Newton Kenneth, “Making better citizens?”, in: *Evaluating Democratic Innovations* (eds. Brigitte Geissel, Kenneth Newton), Routledge, London/New York, 2012, стр. 138-151.
- Papadopoulos Yannis, Warin Philippe, “Are innovative, participatory and deliberative procedures in policy making democratic and effective?”, *European Journal of Political Research*, 46/2007, стр. 445-472.
- Röcke Anja, *Framing Citizen Participation: Participatory Budgeting in*

- France, Germany and the United Kingdom, Palgrave Macmillan, London/ New York, 2014.
- Saward Michael, "Democratic innovation", in *Democratic Innovation: Deliberation, representation and association* (ed. Michael Saward), Routledge/ECPR, London/New York, 2000.
- Shah Anwar, *Participatory Budgeting*, World Bank Publications, Washington, 2007.
- Sintomer Yves, Herzberg Carsten, Allegretti Giovanni, Röcke Anja, *Learning from the South: Participatory Budgeting Worldwide-an Invitation to Global Cooperation: Study*, InWent, Bonn, 2010.
- Sintomer Yves, Herzberg Carsten, Allegretti Giovanni, Röcke Anja, "Participatory Budgeting Worldwide" *Dialog Global*, no. 25, 2013, стр. 1–93.
- Smith Graham, *Beyond the ballot: 57 democratic innovations from around the world*, The Power Inquiry, London, 2005.
- Smith Graham, *Democratic innovation: Designing institutions for citizen participation*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Subirats Joan, "The dilemmas of an inevitable relationship: democratic innovation and the information and communication technology", in: *Governing Telecommunications and the New Information Society in Europe*, (ed. Jacint Jordana), Edward Elgar, Cheltenham, 2002, стр. 228-250.
- Zittel Thomas, "Participatory democracy and political participation", in: *Participatory Democracy and Political Participation* (eds. Thomas Zittel, Dieter Fuchs), Routledge, London/New York, 2007, стр. 25-44.

Ivana Damnjanovic

PARTICIPATORY EXPERIMENTS IN SERBIA: DEMOCRATIC INNOVATIONS?

Resume

Since the beginning of the 21st century, several experiments that can be, without doubt, classified as democratic innovations have taken place in Serbia. Despite this fact, this field of study is relatively underdeveloped in Serbian political science. This paper aims to remedy this gap in literature, by offering a preliminary review of innovative democratic initiatives in Serbia, as a starting point for future research. In order to do this, the paper starts with construction of a theoretical and methodological framework, based on solutions from recent scholarly literature. Such framework would allow for identification and classification of democratic innovations. Analysis of publicly available

data on democratic innovation projects shows that the most of them can be categorized as direct democracy, co-governance or consultative-deliberative procedures or innovations based on new information-communication technologies. The instruments of direct democracy – referendum, citizens' initiative and citizen assemblies are guaranteed by appropriate legislation, but are rarely used. This is partially due to the strict deadlines and thresholds prescribed by law, but also can be attributed to the lack of formalized follow-up procedures.

Participatory budgeting is the most widespread and most thoroughly researched form of democratic innovation worldwide, so it is not surprising that there were efforts to replicate these experiences in Serbia. It was introduced on local level within three internationally funded projects, but the sustainability of the established procedures is yet to be determined. The major obstacle to wider application of participatory budgeting is the fact that only a minor part of the local budgets can be subject to this type of decision-making.

Finally, digital innovations are usually focused on national level, and have not resolved the standard controversy related to this type of experiment: whether they promote more inclusive participation, or are they petrifying the existing power disbalances and replicate exclusionary practices.

General conclusion may be that introduction of democratic innovations in Serbia is still in its infancy and primarily donor-driven, which has both positive and negative consequences. On one hand, it allows for more intensive involvement of civil society organizations, but on the other, the dependency on international funding is diminishing the chance for long-term sustainability. Nevertheless, there is the need for deeper research into inner workings as well as impact of those innovations, in order to provide not only better understanding of their strengths and weaknesses, but also guidelines for future projects.

Keywords: democratic innovation, democratic theory, Republic of Serbia, referendum, participatory planning, participatory budgeting

---

* Овај рад је примљен 01. маја 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

Весна Станковић Пејновић*

Институт за политичке студије, Београд

ТОТАЛИТАРИЗАМ КАО ОБЛИК МЕДИЈСКЕ КОНСТРУКЦИЈЕ СТВАРНОСТИ**

*Бити човек и бити слободан јесу једно те исто.
Бог је створио човека да би на свет увео
способност започињања: слободу.*

Хана Арент

Сажетак

У тоталитаризму је разорено друштво функција тоталне државе. Тотална владавина се заснива на тоталној моћи над свим сегментима друштвеног живота. Тоталитаризам је хаос који се организовано проводи у поретку перманентног терора. Тоталитарна диктатура се не темељи на метафизичкој идеји радикалног зла већ на повезаности идеологије и терора у разарању модерних темеља слободе и демократије. Познатим појмом тоталитаризма тешко је прецизно обухватити сложеност збиље у модерним друштвима и њиховим новим начинима егзистенције у доба владавине техносфере уз велику помоћ нових технологија и нових медија. Циљ рада је показати да у тоталитарном схватању државе, култура постаје идеолошко средство или сврха владања масама на темељу медијске конструкције стварности и обликовању човека као „усамљене гомиле“ са крајњим циљем стварања „новог светског тоталитарног поретка“.

Кључне речи: тоталитаризам, идеологија, медији, стварност манипулација

УВОД

Зашто се у наше доба надомеска, хибридности и неодређености, доба политичке ентропије и хаоса, непрестано намеће питање о повратку религије у некој новој форми? Познатим појмом

* vesna.stankovic.pejnovic@gmail.com

** Рад је део пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

тоталитаризма тешко се прецизно може обухватити друштвена комплексност и нови начини егзистенције у доба владавине техносфере уз све већу доминацију нових технологија и нових медија, уз укидање било каквог облика аутономије друштвених сфера људских односа. Сведоци смо дуготрајног процеса деконструкције историје модерне и распада модерне слике света у коме се сваки феномен света своди на јаз, бездан, пукотину између слободе догађаја и његовог остварења у технологији владања светом као дехуманизованом пустињом. Тоталитаризам је модеран политички покрет и поредак чудовишне моћи, али и сингуларан догађај у емфатичном смислу који често остаје недоступан друштвеним наукама и традиционалној политичкој филозофији.

Живимо у умреженим друштвима контроле и глобалне ентропије капитализма у којима је политика медијска атракција, а политичко настоји да политици врати достојанство, а култури истинске изгубљене вредности.

Уместо просветитељске тежње за самоспознајом сваки облик живота и деловања је објекат друштва контроле. Нови, прикривени облик тоталитаризма жели да наметне тезу да се „добија“ имагинарна слобода „флуидног друштва“ (Бауман). Слобода се осваја, а добија се као задовољство и представа за масу која, верујући да је „слободна“, игнорише закулисне сплетке трговине. Још 60-тих година 20. века Фридрих и Бжежински су својим приступом отворили ново разумевање тоталитаризма.¹ Уместо било каквог облика инструменталности тоталне државе, сада се нагласак ставља на идеолошко-политичко разумевање појма тоталитарне диктатуре, као нови појам тоталне државе.

Формуле идеологије се стварају по узору на научни језик јер што више идеолог и демагог личи на научника, више добија на убедљивости. Научно утемељење је велика вероватноћа за добијање убеђености у тачност идеолошких тврдњи. Онда где се све своди на материјални интерес, профит и техничко разумевање збиље недостаје смисао животног света из којег настају нове духовне творевине.²

Тоталитаризам је увек у пратњи спектакла, као непрестаног говора владајућег поретка о самом себи, његов непрекидни монолог самоуздизања, аутопортрет тог поретка у фази његове потпуне доминације над свим аспектима живота. Циљ спектакла је учинити људе да постану несвесни промена у промене услова њихове

1) Carl Friedrich, Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Frederick Praeger, New York, Washington, London, 1956.

2) Jacques Derrida, *The Politics of Friendship*, Verso, London, New York, 2006.

практичне егзистенције те их полако и неприметно увести у свет невидљивог тоталитаризма.

1. ИДЕОЛОГИЈА ЛИБЕРАЛНЕ ИДЕОЛОГИЈЕ ПОД КРИНКОМ ТОТАЛИТАРИЗМА

Да би се промишљало о новом медијском тоталитаризму потребно је да медији изгубе ауру мистичне, тајне силе која управља нашим судбинама. Нужно је да се идеолошки рефлектују све карактеристике тоталитаризма. Појам тоталитаризма како га дефинишу Хана Аренд, Рејмон Арон, Карл Фридрих обухвата идеолошку конструкцију стварности, принцип Вође, једнопартијску диктатуру уз помоћ тајне полиције, институционални и изванинституционални терор над држављанима као поданицима и тотално ограничење либералног концепта слободе; масовну мобилизација и укљученост свих структура друштва у процес перманентне револуције у циљу изградње нових друштва, заједнице или светског поретка.³

Тоталитарна држава, према Хани Арент има само један циљ; осигурати неке неопходне претпоставке за тоталну владавину, а држава је средство за остварење других политичких циљева. Држава је пролазна авантура у процесу историјске изградње вечног III Рајха.⁴ Уместо Партије, Вође и тајне полиције сада сам појединац, „бесконечно слободан“, даје пристанак у спектаклу добровољног ропства постмодерној култури забаве као нове идеологије успеха и среће. У исто време, целокупни свет глобализације се приказује као спектакл либералног краја историје који је саткан од испразности говора без моћи. У доба постдемократије неолибералног капитализма спектакл је тотална моћ државе, корпорација и медија.⁵

Идеологија у доба тоталног спектакла тотална је моћ медијално устројене мреже догађаја. Још 1980. године Дебор је предвидео стварање интегрисаног спектакла што је данас све израженије због успона дигиталне културе нових медија и кибернетичке естетике глобализујуће идеологије и глобалних комуникацијских система. Бит спектакла је конструкција и инсценирање догађаја као жива слика стварног.⁶

Спектакл је тоталан зато што је омогућен слободом која изворно припада свету живота. Он је својеврсно „добровољно ропство“. Тријумф спектакла је бит нашег света данас: нове идеолош-

3) Bernard Brunetau, *Totalitarizmi*, Politička kultura, Zagreb, 2002, стр. 12-30.

4) Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1978.

5) Colin Crouch, *Postdemokratie*, Suhrkamp, Frankfurt/M, 2008.

6) Žarko Paić, *Sloboda bez moći*, Udruga Bijeli val, Zagreb, 2013.

ке борбе, постмодерни ратови слика између различитих култура, тотална прозирност зла у његовом људском лицу.⁷ Спектакл се појављује у форми метаморфозе капитала као слике.

Медији су постмодерно средство или сврха забаве као доминантне конфигурације живота који теже хедонизму, баналности и илузији среће. Бела Хамвас, следом Ортеге и Гасета и Хермана Броха, тврди да је забава поуздани начин претварања целих народа у блажене скупине идиота. Све је присутније занемаривање спорних питања савременог света, а нагласак се ставља на размишљања просечне особе и право заједнице.⁸

Утемељен на либералном духу слободног предузетништва, медијски свет исказује тоталитарну поруку потрошачког друштва. Тајна веза између тоталитарне пропаганде и нових медија сведочи о двострукој спони између технологије и друштвене владавине те техносфере и тоталне контроле. Масовни медиј има способност тоталне синтезе у лику тоталне адиције целокупне друштвене стварности. Они су чак више од филозофије; они су наследници енциклопедије и циркуса.⁹

Иза суверене моћи нашег доба слобода избора више нема никаквог разлога за оправдање јер је она „последња граница живота“ као спектакла забаве и спектакла окупности преживљавања. Живот се бори против друге врсте живота.¹⁰

Задатак масовних медија је неутрализовати проживљене, јединствене, догађајне особине света и на његово место поставити сложени универзум медија који су хомогени једни другима као такви и који упућују једни на друге. Они постају реципрочни садржај једни другима и у томе се налази тоталитарна „порука“ потрошачког друштва. Телевизијски медиј својом техничком организацијом преноси идеју (идеологију) света који је могуће визуализовати на милост и немилост кроз слике. Она преноси идеологију свемоћи једног система читања о свету који је постао систем знакова. Телевизијске слике су мета-језик једног одсутног света.¹¹

Тоталитаризам је идеолошко-политички појам који обухвата све секторе живота и над свиме има тотални надзор. Тотални надзор или контрола је синоним за капиталистичку глобализа-

7) W.J.T. Mitchell, *What Do Pictures Want? The Lives and Loves of Images*, Chicago University Press, Chicago- London, 2005.

8) Marta Nausbaum, *Ne profitu: zašto demokracija treba humanistiku*, AGM, Zagreb, 2012, стр. 30.

9) Peter Sloterdijk, *Kritika ciničkog uma*, Globus, Zagreb, 1992.

10) Jacques Deleuze, *Nietzsche and Philosophy*, Columbia University Press, New York, 2006.

11) Jean Baudrillard, „Iznad istinitog i neistinitog“, *Evropski glasnik*, Hrvatsko Društvo pisaca, Zagreb, бр. 10, 2005, стр. 189-197.

цију, али обухвата с једне стране тоталитет свих моћи и снага које свет претварају у полигон рада, науке, технике, а са друге се ради о убрзању самог кретања животних снага. Надзор има карактер културалне конструкције која се наизглед слободно одабире. Данашњи тоталитаризам нема више своје појмовно оправдање. Тоталитаризам постаје нова форма у којој делује идеологија, политика и култура разарајући идеју суверене слободе.¹² Нестанком идеолошко-политичког појма тоталитаризма нестао је и цели дискурзивни апарат који је омогућавао да култура има универзално-хуманистичко значење и статус, а интелектуалац својство сувереног пророка и посвећеног носиоца права на морализам и ангажман.

Тоталитаризам је визуална страховлада слике која прикрива реалност. Ствара се „нов човек“ из конструктивне утопије науке и фикције, као нове секуларне политичке утопије.¹³ Говорећи о новом тоталитаризму, акценат није стављен на начин политичке владавине „народом“, него на радикалну промену система моћи над животом појединаца масе. Важну улогу у његовом обликовању имају медији који се темеље на трансмедијалној логици универзалне ирационалне рационалности поретка јер неолиберални капитализам нема своје средиште и видљиве субјекте економске тоталне моћи који су невидљиви у потпуној транспарентности реалног као илузије нових медија. Илузија је нужна и неизбежна варка, која је утолико варљивија уколико је транспарентнија у стварности.¹⁴ Све што се појављује није истинито, а истинито се не појављује и остаје сакривено до невидљивости. Смрт контекста је логични резултат идеолошке конструкције медијске реалности. Питање моћи није питање о томе ко политички влада државом, него онтолошко-политичко питање о субјектима/актерима извршења универзалне моћи засноване на јавним знању.¹⁵

Демократија уклања и појам савести који замењује искључиво појмом права. Дозвољено је све што није забрањено законом. Свет више није дијалектичан јер се окренуо екстремима, а не равнотежи; определио се за радикални антагонизам, а не за помирење и синтезу. Такво је и начело Зла које се очитује у екстатичкој форми чистог објекта, у својој победничкој стратегији над субјектом.¹⁶

12) Žarko Paić, *Totalitarizam*, Meandarmedia, Zagreb, 2015.

13) Carl Schmitt, *Der Begriff des politischen*, Duncker&Humbolt, Berlin, 1963.

14) Petar Sloterdijk, *Im Weltinnenraum des kapitalismus: Für eine philosophische Theorie des Globalisierung*, Suhrkamp, Frankfurt/M, 2005.

15) Žarko Paić, *Totalitarizam*, нав. дело., стр. 154.

16) Jean Baudrillard, *Simulacija i zbilja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2001, стр. 145.

2. МЕДИЈСКА КОМУНИКАЦИЈА И МАНИПУЛАЦИЈА

Савременост обележава медијски запоседнута стварност чија је реалност као свођење целог друштвеног живота на економске предзнаке сакривена и преобликована медијским сликама, односно замена стварности знаковима. „Стварност“ не осликавају изречене претпоставке, већ оно неизречено што се јавља као претпоставка (Хајдегер). Организована манипулација има за циљ да „произведе“ послушне и покорне робове, љубитеље сопственог ропства који немају способности да схвате да представљена реалност и није стварна реалност. Они бране изокренути свет пећине у Платоновом схватању нереалности као слику те ревносно бране изокренут свет, насиље реалности која их држи у затвору, бунећи се против критике која жели скинути вео неистине те (не)реалности јер је затвор једина могућа реалност, када мисао није у стању да предвиди другост. Масовно прихватани ставови, истискују истинску, стварну реалност, најчешће под крилатицом политичке коректности. Хајдегер и Грамши су истовремено, али из различитих перспектива дошли до истог закључка. Открили су принципе тајног владања, уз помоћ променљиве равнотеже различито социјално доминантних група користећи „ненасилну принуду“ на начин да се подређеним групама манипулише супротно њиховој вољи, али уз њихову сагласност, а у интересу малог дела друштва.¹⁷ Лажи и богат арсенал обмана „ствараоци“ нове идеологије намећу широким слојевима људи као поруке које су потребне касти властодржаца у тежњи да посредством извршне власти добију најбоље делове државне имовине. Владајућа класа користи три методе у стварању националног и друштвеног јединства. Покровитељство и политичке инвестиције ослањају се на законодавна тела како би се одржала кохезија и јачао осећај сарадње. По другој методи циљ владајуће елите је управљати помоћу страха и послушности, док трећа метода указује на управљање високо развијеним системом информација.¹⁸ На тај начин се постиже хегемонија, која се ослања на „културно језгро“ друштва кроз мноштво представа о свету, симбола, сазнања и искуства.

Терор није суштина фундаментализма, већ најрадикалније средство одговора на економско пустошење и политичко понижавање Других у доба глобализације. Друштво спектакла је у свом чистом облику постало простор-време реализације капитала као субјекта и супстанције у визуалном лику савремених медија. Уместо средства информација и комуникација медијална збиља у

17) Sergej Kara-Murza, *Manipulacija svešču*, Vesna-info, Beograd, 2011, стр. 77.

18) Walter Lipmann, *Public Opinion*, Harcourt, Brace and Company Inc, New York, 1922.

којој живимо постаје средство или сврха друштвено културалног опстанка и хиперакумулације капитала.

Све више је изражена институционализација друштвеног живота као последица институционализације знања. Постмодерно доба мења природу и статус знања, наглашава Лиотар. Знања која нису преносива у „информатичким квантитетима“ ће бити напуштена, а усмерења нових истраживања ће зависити од тога могу ли се њихови резултати пренети на компјутерски језик. Језик, претворен у капитал, постаје продукт производње, са сопственом технологијом и научним елаборацијама.¹⁹ Данас знање није више циљ по себи те се због тога и производи само оно што је исплативо и уносно. Идеали просветитељства који су били сажети у идеји објективне науке, универзалне моралности и законитости, те аутономне уметности прилагођени су разумевању субјективног света, моралног напретка, праведности институција и среће људских бића. Уместо тога, наступила је постепена институционализација свих подручја. Наука, морал и уметност су постале аутономне сфере одвојене од „обичног света“. Спознајно инструменталне, морално практичне и експресивне структуре реалности под контролом су посебних експерата, а старо наративно знање добија улогу вела иза ког се остварују намере капитала. Посао власти није да влада него да тај задатак преда ефикаснијем и реално надмоћнијем приватном сектору.²⁰ Продаја или надзор над јавним предузећима, врло су уносни, али тим поступцима држава доводи у опасност сам темељ националне државе.

Улога медија у савременој политици је од толике важности да се може тврдити да су медији управо ти који стварају и одржавају одређену политику и стварају јавно мњење. Они су то најфиније и најефикасније оружје демократије које обликује стварност. Сви медији и службени сет информација постоје само да би одржали илузију догађајности, неке стварности циљева и њихове објективности.²¹ Прећуткивањем „непотребних“ информација и стварањем пожељних, ствара се „виртуална“ реалност. Непожељна саопштења која је немогуће избећи, утапају се у демократију буке и „нестају“ у хаотичној бујици бесмислених и испразних информација. Често се ради о организованим кампањама манипулације са уском везом политичара и уредника медија будући да су они у служби интереса онога што политичари дефинишу као национална стратегија.²² Позадина свих великих речи је насилно ширење

19) Sergej Kara-Murza, *Manipulacija svešču*, нав. дело, стр. 105.

20) Naomi Klain, *Doktrina šoka – Uspon kapitalizma katastrofe*, V.B.Z., Zagreb, 2008, стр. 280.

21) Jean Baudriallard, *Simulakrumi i simulacija*, Svetovi, Novi Sad, 1991.

22) Слободан Вуковић, *Етика западних медија*, ИК Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2014.

и очување своје зоне утицаја. Стварни потрошач конзумира илузије. Владајућа тоталитарно-идеолошка класа је господар једног изокренутог света: што је та класа моћнија, она више инсистира на томе да заправо не постоји, а своју моћ користи пре свега зато да би наметнула управо такво виђење света.²³ Свесно и интелигентно манипулисање организованим навикама и мишљењем маса важан је део демократског друштва. Они који манипулишу тим прикривеним друштвеним механизмом творе невидљиву владу која је права владајућа сила.²⁴

Психолошке навике, или Липмановим речима, стереотипи, важан су ослонац манипулације. С друге стране, створен је „коректан“ језик на начин да су из науке у идеологију, па потом и у свакодневни живот уметнуте „речи амебе“, транспарентне и неповезане са контекстом свакодневног живота (прогрес, комуникација, ембарго, једнакост, слобода, демократија). Њихово важно обележје је привидна „научност“, али оне су и степенице за успињање и стицање социјалне сигурности. Те „илузорне речи“ су најважнији начин разарања националних језика и један од облика колонизације сопственог народа.²⁵

Медији су монопол класа на власти са примарним цинизмом монопола за промовисање спектакла и илузија и смањењем било какве жеље за знањем. Циљ је створити унифицираног појединца, ограниченог знања без целине система сазнања који омогућава да слободно расуђује и мисли. Ствара се усамљена гомила као стање свести која нема способност критичког размишљања јер је оно погубно за гомилу.²⁶ Маса је згуснута сфера у којој имплодира све друштвено и саму себе гута у непрекидном процесу симулације.²⁷

Медији стварају стандардизацију појаве која је постала објект, у великој мери ослањајући се на стереотипе и рутинска мишљења. Друштвени проблеми се свде на крајње симплифициране тврдње које се могу прихватати без напора, беспоговорно па тако и без унутрашњег промишљања и критичке анализе. Кратка, упечатљива и енергична тврдња која се константно у различитим облицима и различитим поводима понавља, масу привикава на стереотипна размишљања. Главна правила убеђивања су тврдње и понављање које продиру у подсвест и умртвљује разум и делују на несвесне механизме те стопирају другачији облик размишљања.

23) Guy Debord, *Society of the Spectacle*, Bureau of Public Secrets, New York, 2002.

24) Edward Bernays, *Propaganda*, Ig Publishing, Brooklyn, 2005.

25) Sergej, Kara-Murza, *Manipulacija svešču*, нав. дело, стр. 107.

26) Edward Bernays, *Propaganda*, нав. дело, стр. 74, Guy Debord, *Society of the Spectacle*, нав. дело, стр. 5.

27) Jean Baudrillard, *Simulakrumi i simulacija*, нав. дело, стр. 71.

Маса је идеалан објекат за манипулацију свешћу јер сасвим одговара култури која ју је створила и њеним институцијама, па чак и чини јединство са њима. Још у прошлом веку Ле Бон је показао да маса мисли у представама створеним у њеним илузијама. Представе као и речи, имају сугестивно значење те стварају „друштво спектакла.“ Спектакл није само визуелна обмана коју стварају масовни медији, већ је то поглед на свет који се материјализовао.²⁸ Зато су људи из нижих слојева захваљујући селективном систему образовања, идеалан „материјал“ за најразноврсније технике манипулације свешћу. Они имају свој антипод у елитним високим школама и универзитетима који стварају снажне личности.

Тежи се маргинализацији „несрећне свести“ у Хегеловом схватању човека незадовољног постојећим, тежећи рационалности која недостаје. Размишљати, као што подсећа Блох, значи превазићи тензију према неком другом месту које чини јасно видљивим границе данашњице, њених противречности и њене потребе да исправи стање постојећег, или другим речима, алтернативно редефинисати синтаксу постојећег. На исти начин, у темељу слободе је право на одређивање властитог концепта постојања, смисла, света и тајни људског живота.

Пропагандом којом руководи капитал стварају се људи очарани шареним сликама у којима ничег нема. У данашњем стању капиталистичке глобализације инжењерингом, у контексту технологије, необавештен појединац опијен медијима, постаје трансхуман, испрограмиран човек, универзалан, глобални појединац, човек без слободне воље.

Информације су капитал јер је обележје савремености преношење тежишта и доминантног значења производње на механизам стварања, оптицаја и потрошње информација. На тај начин се ствара илузорни „групни морал“ са кодовима који се као симболи дочаравају и презентују у свим друштвеним сферама, стварајући илузију о вечној садашњости као погодном тлу за установљење тоталитаризма и стварање грађанима света без критичке свести.

Иако је примитивни облик спектакла одиграо суштинску улогу у глобалном развоју спектакла тај посебан облик материјализације идеологије није преобразио свет економски, као што је то урадио развијени капитализам; он је само уз помоћ полицијско-државних метода променио људску перцепцију света.²⁹

Пропагандом се ствара неисцрпна способност распривања жеља у којем људи у времену у коме влада изобиље, више пажње

28) Guy Debord, *Society of the Spectacle*, нав. дело, стр. 5.

29) Исто, стр. 37.

обраћају на предмете него на људе. Ствара се бесконачна игра знакова која „уређује“ друштво и појединцу пружа илузорну слику и осећај слободе. Медији самом својим појавности присуствују надзору друштва и „фиксирају“ људе. Привиди нису безначајни и место су игре и улога, страсти одвраћања коју интерпретација превиђа и уништава у трагању за значењем.³⁰ Пропагандом се стварају претпоставке за стварање парадигме да свет мора нестати да би се створио простор за његову виртуалну реалност.³¹ Индиректно и директно се пласирају тврдње да се тријумф дерегулисаног капитализма створио из слободе те да необуздана слободна тржишта налазе своја остварења у демократији. Данас је угашена снага симболичног, а имагинарно створеним простором влада медијски осмишљен живот, убрзане размене и свих облика ослобођења те се стиче утисак о нестанку истинске, „референцијалне сфере“ историје.

Вештачки се стварају слике и пројекције, односно симулакруми друштвеног света који немају упоришта ни ослонца у стварности него у себи самима. Улога слика је двосмислена јер док велича догађај, она га истовремено узима као таоца.³² Почетком 20. века Грахам Валас тврди да „умеће политике“ није засновано на рационалним апелима утемељеним на чињеницама већ на „креирању мишљења искориштавањем подсвесног и ирационалног закључивања.“³³ Манипулација, која је само један елемент политике, разара психолошку заштиту човека и начела на којима се одржава његова способност да критички прима информације.³⁴ Још је Платон истицао својство људске природе да јаркој светлости истине и сложености стварног света претпостави фантастичан свет театра сенки.

Налазимо се у поретку у ком влада метафизика кода или логика бинарних опозиција те се у име сакривене структуре негира појавност ствари. Бодријаровим речима, живимо у свету симулакрума где слика надопуњује непосредно искуство. Све више се ствара свет у коме се све око нас приказује у симулацијама, лишен своје спољашње реалности и копираног оригинала. Симулација апсорбира реалност укидајући сваки контраст према реалности. Људи који живе у време у коме влада изобиле опседнути су предметима. Оно што ми називамо слободна воља заправо је илузија јер се све људске одлуке морају свести на материјалне узроке. „Политичка борба за слободу и једнакост мора пре свега бити борба унутар сваке особе, при чему саосећање и поштовање иступају против

30) Jean Baudrillard, *Simulacija i zbilja*, нав. дело, стр. 109.

31) Naomi Klein, *Doktrina šoka*, нав. дело, стр. 27.

32) Jean Baudrillard, *Duh terorizma*, Arhipelag, Novi Sad, 2007, стр. 37.

33) Graham Wallas, *Human nature in Politics*, Archibald Constable and Co, London, 1908.

34) Sergej Kara-Murza, *Manipulacija svešču*, нав. дело, стр. 335.

страха, похлепе и самодопадне агресије.³⁵ Та класична платоничка теза да (праведан) поредак државе није друго него иманентна (праведна) рефлексивна појединца је способност за самилосну бригу, за гледање на другу особу као сврху, а не средство.

Критичким мишљењем појединац властитим средствима обликује целовитост личног интегритета, коме припада интегритетаност у демократску политичку заједницу. Недостатак критичке расправе изнутра подрива демократску заједницу, недостаје јасна профилисана циљева, конформистичка неодлучност и олако подлагање утицајима демагошке реторике, узajамно поступање и опхођење лишено поштовања.³⁶ Критика је есенцијална и за самог човека који се образовањем из само себе, а не спољашњим путем, остварује и постаје то што јесте. Бесконачна игра знакова „уређује“ друштво и појединцу пружа илузорни смисао слободе³⁷ и неисцрпну способност распиривања жеља. Подстичу се нагони за сировим догађајем, једноставнијим, али са константним дозирањем страха и катастрофа којима се људи држе у жељеном стању. Господари будућности морају, у будућности, бити у могућности дати масама довољне количине „малих отрова“ које су масама потребне.³⁸

Нема реалности која би стајала насупрот имитацији. Једна од најважнијих последица деполитизације света и европске идеологије је специфична невидљивост моћи апсолутног капитала будући да је врховни носилац моћи перманентно невидљив. Моћ је раширена у свим институцијама и у различитим сферама моћи. Биополитичко управљање упућује на контролу целином популације, а стварање мита о најбољем савременом облику превазилази истински свет. Један од таквих митова је мит евроцентризма који се у савременој америчкој верзији претворио у мит о „новом светском поретку.“ Тај мит је уско повезан са неолиберализмом, који Фуко тумачи као биополитику, имплицирајући да је биополитика стратегија политизације и инструментализације живота, а политизација живота увек значи деполитизацију политике. За Фукоа биополитика није извор моћи него тек координира моћ која јој не припада и она погађа моћ која није њено власништво, а долази споља. Биомоћ се рађа у нечем другом него што је она сама.³⁹ Биополитика делује кроз „западне елите“, али и кроз квазинаучне западне елите и кроз мноштво криптокултурних, и криптодемократских пракси. За Хану Арент биополитика

35) Исто, стр. 47, 174.

36) Martha Nussbaum, *Ne profitu: zašto demokracija treba humanistiku*, нав. дело, стр. 69–71.

37) Jean Baudrillard, *The Consumer Society*, SAGE, Publication, London, 1998.

38) Fransis Fukujama, *Kraj čovjeka*, Izvori, Zagreb, 2003, стр. 194.

39) Maurizio Lazzarato, "From Biopower to Biopolitics", *PLI, Warwick Journal of Philosophy*, No. 13, 2002, стр. 113.

је синоним за деполитизацију јер ништа није опасније теоријски од органицизма у домену политике, и када се моћ и насиље третирају у биолошким терминима. Метафоре које су узете из органског живота, („болесно друштво“) само ће потпомогнути избијање насиља.⁴⁰ Зато је биомоћ врста бионасиља, метаоквир различитих технологија које су уплетене у биолошки конструисане нужности. Фуко истиче „слабости моћи“ која је „слепа“, отворено истичући да се развија мноштво механизма моћи у индустрији знања и у другим сегментима друштва, али не због јачине моћи, већ напротив, због исконске слабости уписане у њој. У „иманентној трансценденцији наше актуелности“, политички поредак се „гради“ из оног што му измиче, а постојање суверенитета опомиње да не постоји могућност затварања поретка у самоиманентне оквире, да је сваки поредак конститутивно „упрљан“, „загађен“ својим заснивањем.⁴¹

Медији су творци симулације која је имуна на рационалистичку критику тежећи величању кича и популарности наглашавајући конструисане разлике. Бодријаровим речима речено, живимо у свету у којем је све више информација, а све мање значења. Прелаз из робно-индустријског у медијско пост-индустријско друштво довео је до укидања субјекта, значења, истине, природе, друштва, моћи и саме реалности.⁴²

3. ДЕЛОВАЊЕ НА ЉУДСКУ СВЕСТ КА „ПРОИЗВОДЊИ ПРИСТАНКА“

Грамши је указивао да се власт не одржава само на насиљу, већ и на сагласности, па стога механизам власти није само принуда већ и убеђивање. Увелико се користе Грамшијеве спознаје да један од основних елемената борбе за одржавање хегемоније (сагласности) није супротстављање противничким теоријама, већ деловање на обичну свест и мисли просечног човека. Као најделотворнији начин остварења тог задатка Грамши је препоручио технику неуморног понављања истих тврдњи, са циљем да се они којима су упућене на њих навикну и почну их разумно примати. Методе манипулације увелико следе ова схватања. Како маса и филозофију не може примати другачије него као веру, друштвена сагласност се успоставља кроз неприметне промене мишљења и расположења те стабилност владавине није довољна само овладавањем власништва.

40) Hannah Arendt, *On Violence*, New York Review of Books, New York, 1969, стр. 75.

41) Bernhard Waldenfels, *U mrežama životnog svijeta*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991, стр. 167.

42) Edward S. Herman, Noam Chomsky, *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*, Pantheon Books, New York, 1988. стр. ix.

Валтер Липман, често називан теоретичарем либералне демократије, први увиђа значај и моћ медија и велике могућности агресивне пропаганде, од којих је најважнија била „стварање повиновања или производња пристанка,“⁴³ са намером да претвори људе у рецепторе, а не у слободно-мислећа бића.

Осим медијске пропаганде, постоји и појединци чије мишљење утиче на светоназоре других; нпр. професори, аналитичари, свештенство. Сви они утичу на неодређену, непостојану и променљиву групу појединачних мишљења претварајући их у форму која је кохерентна и којом се може управљати. Интелектуалци имају велику улогу у фалсификовању и дотеривању стварности, као и на тумачење историјских догађаја из данашње перспективе. Човеку су најубедљивије звучне фразе које подсећају на научне формуле и изреке великих научних ауторитета. Како би успели у свом науку, манипулатори морају бити прихваћени од заједнице, морају се „сврстати“ уз нека обележја, вредности и пароле по социјалном, националном и културном обележју. Њихов језик је увијен, двосмислен, неодређен, уз често коришћене метафоре са речима нејасног значења којима делују на архетипове колективног несвесног, активирајући их. Они су врста издајника ког Цицерон „открива“ јер га народ не препознаје као издајника будући да говори језиком блиским жртвама, служи се лукавим потезима, има познато лице и њихове аргументе те се обраћа слабости која лежи дубоко у срцу сваког човека. Својим деловањем разграђује душу нације, неприметно поткопавајући темеље државе, инфицирајући политичко тело тако да оно губи могућност одбране. Ле Бон такве људе назива „малом интелектуалном аристократијом“ која је вешта силе у примени психологије маса.

Пропаганда највише успеха постиже када утиче на моћ навике или Веберовим речима „духом мртвих веровања“, стварајући пожељни поредак света у коме ће владати мека тиранија, попут оне описане у Хакслијевом *Врлом новом свету* у коме су сви здрави, само су заборавили што су шта је нада, страх и борба.⁴⁴

У стању дезоријентације и шока људи психолошки плутају и постају погодан „материјал“ за прихватање идеологије без свесног учешћа. Иако на први поглед изгледа да медији само преносе информације, они су продужена рука политике/финансијског капитала/верских институција и активни учесник „производње пристанка“ на грађанску и индивидуалну немоћ, уз увелико наглашаваних и хипокризијски прокламованих грађанских права.

43) Walter Lipmann, *Public Opinion*, нав. дело, стр. 98.

44) Fransis Fukujama, *Kraj čovjeka*, нав. дело, стр. 271.

Неопходност спољашњег непријатеља је очита јер се јавност лакше хомогенизује и усмерава на непријатеља те лакше прихвата умањење права и повећање контроле. Оштра критика и демонизација спољашњег непријатеља, поткрепљена одговарајућим пропагандним материјалом, мора бити константно „бацана“ јавности у очи. Тако се сам појам спољашњег непријатеља може посматрати као психолошки покушај контроле стања ума јавности, јер се стварањем јединственог непријатеља који прети грађанима једне државе, ствара и јединствени став јавности против истог. Представљањем одређене државе или појединца, као опасног и страшног противника против којег се неопходно борити, медији намећу идеју да је рат неопходан, без да претходно разматрају какав ће то рат бити и какве методе и технике ће у њему бити коришћене, још мање какве ће последице имати. Смер у којем се развијао последњи „рат против тероризма“ је управо такав.

ЗАКЉУЧАК

Кроз медије све више превладава растућа манипулација свешћу, као основног средства апсолутне контроле и власти са огромном количином „стручно“ вођене масе и уском елитистичком мањином која одлучује о свему.

Давање маргиналног спектакуларне димензије, на чему се темељи рекламна индустрија, али и целокупна идеолошка сфера капитализма, један је од најважнијих путева да се униште критеријуми за одређивање квалитета. Свесно се уништавају могућности да се увиди права природа владајућег поретка као и да одвоје мисао човека од реалног света.

Како човек поседује сложену психу, он може живети у две „стварности“, од којих је једна реална, а друга измишљена. Имагинарни свет у великој мери, а код многих и првенствено, условљава човеково понашање. Јавност заправо и не размишља, не захтева, него само прима јер је подређена импулсима, обичајима и осећајима. У одлучивању примарни импулс је следити пример поузданог вође.

Опасност од стварања гомиле данас није у физичком окупљању у масу јер се сада окупљају углавном организоване масе. Оно што видимо као скуп личи на одреде, а не на гомилу – још нисмо прошли ступањ атомизације. Гомила се ствара управо кад постоји изоловани појединац јер тада је појединац побеђен и убеђен. И сама реч убеђивати има корен у латинској речи *convincere* која има значење „приморати да се буде са победником“.

Савремени политички манипулатори су свесни да је великим масама људи знатно лакше управљати успешним деловањем на њихову свест. Мека моћ даје много веће резултате од грубе физичке силе.⁴⁵ Они „стварају пристанак“ за разумевање стварности јер управљају „перцепцијом“ коју обликује „псеудо околина“, или преусмеравају пажњу са важних проблема на неважне преплављујући медије небитним информацијама, како људи не би размишљали и стекли основна сазнања у разумевању света. Да би јавност прихватила неку неприхватљиву меру, потребно ју је уводити постепено да се не осети тежина промена. „Заједничка нада у бољу будућност“ олакшава прихватање непопуларних промена. Ипак, и њих је потребно најавити много раније да се не осети сва тежина промена одједном.

По Чомском и Херману⁴⁶ контрола се проводи индиректно на начин да се нежељени садржај помиче на ивицу интереса те се постављају одређени нормативи, као што су „обавезни“ извори и след популарних трендова. Огроман јаз постоји између оног што гледалац види, и оног што медији заиста знају. У сваком друштву где је превласт заснована на манипулацији изразита је појава разарања историјског памћења. У великој мери је присутна злоупотреба емоција јер критичку свест замењују емотивни импулси чиме се отвара пут несвесном. Јавност треба подстицати у прихватању просечности и ширити убеђење да је пожељно бити глуп, вулгаран и неук. Истовремено треба изазивати отпор према култури и науци. С друге стране важно је убедити појединца да је искључиво он одговоран за сопствену несрећу због ограниченог знања, способности, или недовољног труда. Тако несигуран и потцењен појединац, оптерећен осећајем кривице, одустаје од тражења правих узрока свог положаја и побуне против економског система.

Брз развој науке у последњих 50 година ствара растућу провалију између знања јавности и оних који га поседују и користе, владајуће елите. „Систем“, заслугом биологије, неуробиологије и практичне психологије, има приступ напредном знању о човеку и на физичком и на психичком плану.

Сиромашнијим слојевима треба онемогућити приступ механизмима разумевања манипулације њиховим пристанком. Квалитет образовања нижих друштвених слојева треба да буде што слабији или испод просечан, како би понор између образовања виших и нижих слојева остао непремостив.

45) Весна Станковић Пејновић, „Мека моћ владара новог доба“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, год. 21. вол. 45, 3/2014, стр. 126.

46) Edward S. Herman, Noam Chomsky, *Manufacturing Consent: The political Economy of the Mass Media*, нав. дело, стр. 56.

У политичким говорима често су присутне реченице са некохерентношћу исказа. Манипулативна техника коју политичари употребљавају апелује на осећање заједништва, истичући нашу различитост од њих – других. Тежња даваоца саопштења који тежи ка стереотипизацији нашег понашања, поуздани је знак манипулације. У бујици непотребних саопштења слушатељ није у могућности усредсредити се на проблем те како није у могућности схватити комплексност тоталитета, принуђен је следити подметнуто тумачење.

Тоталитаризам извора информација има за циљ дати формуле решења која се аудиторијуму сугеришу. Ако се жели приказати целокупност презентоване информације, алтернативе презентованом ставу морају бити јавно обзнањене јер ако наратива о постојању избора или алтернативе нема, онда је то видљива манипулација доведена до ступња гротеске.

Најлакше је манипулисати свешћу човека чије мишљење одговара јасном и строгом алгоритму. Ако пак оно кривуда, држи се необичне логике и доводи до парадоксалних закључака, тешко је одабрати кључ за њега. Непредвидив човек није рањив. Важан услов успешне манипулације је разарање психолошке заштите човека и начела који су основа његове способности да критички прима информације. Развој технологије и њен улазак у оно што данас називамо *mainstream*, сигурно ће са собом повући и нове начине контроле.

Потребно је мислити, упорно, тешко или проводити Грамшијеву теорију револуције да се на друштво делује преко надградње, снагама интелектуалаца, вршећи „молекуларну агресију“ у свест и разарајући културно језгро друштва.

Ако Хана Арент тврди да тоталитаризам покушава да се све пороби и да тотално доминирање представља деструктивни пут без икаквог излаза, исто се може тврдити и за капитал који тежи да све подреди себи. Како се победа тоталитаризма, тако се и победа превласти капитала може подударати са разарањем човечанства јер где год он влада, почиње разарање људске суштине.⁴⁷ Где је етика када не постоји „људско, сувише људско“ и када нељудско присилава на бунт због осећања неподношљивости према равнодушности која полако, али темељно уништава смисао слободе и праведности, а истиче нужност користи техно-научне ефикасности?

47) Vesna, Stanković Pejnović, “The End of Enlightenment in the Age of Absoluteness of Capitalism”, in: *Proceedings of the Third International Conference Mechanical Engineering in XXI Century* (ed. Dragoljub Đorđević), Faculty of Mechanical Engineering, Niš, 2015, стр. 529–532.

ЛИТЕРАТУРА

- Вуковић Слободан, *Етика западних медија*, ИК Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2014.
- Станковић Пејновић Весна, „Мека моћ владара новог доба“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, год. 21. вол. 45, 3/2014, стр. 111-133.
- Arendt Hannah, *On Violence*, New York Review of Books, New York, 1969.
- Baudrillard Jean, „Iznad istinitog i neistinitog“, *Evropski glasnik*, Hrvatsko Društvo pisaca, Zagreb, бр. 10, 2005, 189-197.
- Baudrillard Jean, *The Consumer Society*, SAGE, Publication, London, 1998.
- Baudrillard Jean, *Simulacija i zbilja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2001.
- Baudrillard Jean, *Simulakrumi i simulacija*, Svetovi, Novi Sad, 1991.
- Baudrillard Jean, *Duh terorizma*, Arhipelag, Novi Sad, 2007.
- Bernays Edward, *Propaganda*, Ig Publishing, Brooklyn, 2005.
- Brunetau Bernard, *Totalitarizmi*, Politička kultura, Zagreb, 2002.
- Crouch Colin, *Postdemokratie*, Suhrkamp, Frankfurt/M, 2008.
- Debord Guy, *Society of the Spectacle*, Bureau of Public Secrets, 2002.
- Derrida Jacques, *The Politics of Friendship*, Verso, London, New York, 2006.
- Deleuze Jacques, *Nietzsche and Philosophy*, Columbia University Press, 2006.
- Friedrich Carl, Brzezinski Zbignew, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Frederick Praeger, New York, Washington, London, 1956.
- Fukujama Fransis, *Kraj čovjeka*, Izvori, Zagreb, 2003.
- Herman Edward, Chomsky Noam, *Manufacturing Consent: The political Economy of the Mass Media*, Pantheon Books, New York, 1988.
- Kara – Murza Sergej, *Manipulacija svešču*, Vesna-info, Beograd, 2011.
- Klain Naomi, *Doktrina šoka – Uspon kapitalizma katastrofe*, V.B.Z., Zagreb, 2008.
- Lazzarato Maurizio “From Biopower to Biopolitics”, *PLI, Warwick Journal of Philosophy*, No. 13, 2002, стр. 112-125.
- Lipmann Walter, *Public Opinion*, Harcourt, Brace and Company Inc, New York, 1922.
- Mitchell W.J.T., *What Do Pictures Want? The Lives and Loves of Images*, Chicago University Press, Chicago – London, 2005.
- Neumann Franz, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1978.
- Nausbaum Marta, *Ne profitu: zašto demokracija treba humanistiku*, AGM, Zagreb, 2012.
- Paić Žarko, *Totalitarizam*, Meandarmedia, Zagreb, 2015.
- Paić Žarko, *Sloboda bez moći*, Udruga Bijeli val, Zagreb, 2013.
- Schmitt Carl, *Der Begriff des politischen*, Duncker & Humbolt, Berlin, 1963.
- Sloterdijk Peter, *Kritika ciničkog uma*, Globus, Zagreb, 1992.

- Stanković Pejnović Vesna, “The End of Enlightenment in the Age of Absoluteness of Capitalism”, in: *Proceedings of the Third International Conference Mechanical Engineering in XXI Century* (ed. Dragoljub Dorđević), Faculty of Mechanical Engineering, Niš, 2015, стр. 529–532.
- Sloterdijk Petar, *Im Weltinnenraum des kapitalismus: Für eine philosophische, Theorie des Globalisierung*, Suhrkamp, Frankfurt/M, 2005.
- Wallas Graham, *Human nature in Politics*, Archibald Constable and Co, London, 1908.
- Waldenfels Bernhard, *U mrežama životnog svijeta*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.

Vesna Stankovic Pejnovic

TOTALITARIANISM AS FORM OF MEDIA CONSTRUCTION OF REALITY

Resume

The relationship between totalitarian propaganda and new media testifies to the double bond between technology and social rule and technosphere and total control.

Speaking about the new totalitarianism, the emphasis is not placed in the way of political rule “the people”, rather than a radical change of the system of power over life of individual and mass. An important role in shaping of the media is based on the logic of universal transmedial irrational rationality order because neoliberal capitalism has no center and visible entities total economic powers that are invisible in complete transparency as a real illusion of new media. The task of a mass media is neutralize lived, unique, of event and character of the world and in its place set up a complex universe of media which are homogeneous to one another as such , pointing at each other. They become reciprocal content to each other and that is totalitarian “message” consumer society.

Instead means of information and communication medial reality becomes a means or purpose of social cultural survival and hyper accumulating capital. Totalitarianism is ideological – political term that encompasses all sectors of life and overall has complete control. Total supervision or control is synonymous with capitalist globalization.

Totalitarianism sources of information are focused to provide solutions to the formula suggested by the audience. The entirety of information presented shall be made public if the narrative about the lack of choice or no alternative, apparent manipulation brought to

grotesque degree. To a large extent, the present abuses of emotions as critical awareness replace emotional impulses clearing the way for the unconscious. Through the media increasingly overcome growing manipulation of consciousness, as a means of absolute control and power with a vast amount of “professional” guided mass and narrow elitist minority that decides everything.

In a totalitarian view of the state, culture becomes an ideological means or purpose of governing the masses based media constructions of reality and shaping the man as a “lonely crowd” with the ultimate goal of creating a “new world totalitarian order”.

Keywords: totalitarianism, ideology, media, reality, manipulation

---

* Овај рад је примљен 26. маја 2017. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

Слободан Анђелковић*

*Факултет за међународну политику и безбедност,
Универзитет УНИОН – Никола Тесла*

Виолета Раиковић Таловић**

*Факултет за међународну политику и безбедност,
Универзитет УНИОН – Никола Тесла*

ГОВОР МРЖЊЕ КАО ОБЛИК ПОЛИТИЧКОГ НАСИЉА

Временом мрзимо оно чега се најчешће плашимо
Вилијам Шекспир

Сажетак

Предмет анализе рада је одређење говора мржње и његова класификација као облика политичког насиља, где је посебна пажња поклоњена дефинисању појма у односу на критеријуме сложености и начина вршења насиља. Узимајући у обзир општу особеност везану за коришћење насиља у политици, где свака његова употреба, а посебно злоупотреба, изазива код грађана негодовање и представља непопуларну меру манифестације силе, говор мржње данас има ултимативно негативну конотацију. Додатну стигматизацију дугује повезаношћу са нацистичком пропагандом и антиподским ставом у односу на демократске вредности, којим се шири дискриминација, нетрпељивост, мржња и позива на насиље према појединцу или групи који се по одређеним карактеристикама разликују од већине и водећег друштвеног културолошког усмерења. Аутори износе ставове о кључним друштвеним односима и карактеристикама употребе насиља у политици, као битним факторима за појаву говора мржње.

Кључне речи: говор мржње, политичко насиље, дискриминација, људска права, злочин из мржње, друштвене групе, медији

* andjelkovic.dj@gmail.com

** violeta-talovich@mail.ru

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Најчешће мотиве за дискриминацију (значење појма креће се у дијапазону од недостатка до неправде¹), која потом рађа нетрпељивост, мржњу и насиље, проналазимо у националној, верској, сексуалној или политичкој опредељености, односно, припадности. Па иако се наизглед само један сегмент говора мржње односи директно на политичку опредељеност жртве, према којој је говор мржње и усмерен, општа политичка конотација мотива га опредељује као политичко насиље. На исти начин као што се религиозни циљеви појединих терористичких група могу подвести под политичке, тако и говор мржње, ма према ком појединцу или групи био усмерен, представља изражавање екстремних политичких ставова, односно, вид политичког екстремизма.

Иако се за говор мржње може рећи да је манифест савременог доба, засигурно је да су такве појаве постојале и много раније, али нису у датим друштвеним околностима окарактерисане као погрешне, па самим тиме и као недозвољене. Поређења ради, Димитријевић наводи да је кроз векове била позната пракса да победници у рату у потпуности уништавају непријатеља, укључујући ту и масовна убиства жена и деце. Такво поступање било је опште прихваћено, те геноцид као појам, а посебно ка кривично дело, није ни постојао.² Прво кривично дело из делокруга говора мржње, које је као такво процесуирано и резултирало (чак смртном) пресудом, представља случај Јулијуса Штрајхера, 1946. године.³ Овај догађај је, поред развоја комуникација и настанка мас медија, кључан за обликовање говора мржње каквог данас познајемо.

Говор мржње се најчешће емитује путем телевизије, у новинама, на трибинама и демонстрацијама, путем графита, а чини се, посебан замајац добија развојем интернета и појавом друштвених мрежа. Сајбер простор је постао толико велик да је тешко држати под контролом и надгледати више милијарди корисничких налога, сајтова, блогова и форума. Иако савремено друштво улаже напоре да ограничи његову експанзију, чини се да говор мржње има

1) Janet Radcliffe Richards, J. R. Lucas, "Discrimination", *Aristotelian Society Supplementary Volume*, Vol. 59, Issue 1, Oxford University Press, 1985, стр. 53-83.

2) Војин Димитријевић, *Страховлада – Оглед о људским правима и државном терору*, Пешчаник, Београд, 2016.

3) Штрајхер је био један од виђенијих нациста, који је постао познат као страствени заговорник и покретач антијеврејске пропаганде. Био је издавач новина „Јуришник“ (*Der Stürmer*), које су отворено пропагирале и позивале на дискриминацију и насиље против Јевреја. Видети више у: Dennis E. Showalter, "The Politics of Bureaucracy in the Weimar Republic: The Case of Julius Streicher", *German Studies Review*, Vol. 6, No. 1, 1983, стр. 101-118.

значајан утицај у (само)регулисању међусобних односа у друштву. Ова констатација се износи у прилог тези да говор мржње служи као подстрекач и покретач евидентно великог броја политички мотивисаних насилних аката.

На почетку је важно рећи и да говор мржње носи са собом pejоративан предзнак, будући да представља недозвољен начин комуникације и својеврстан антипод демократским вредностима. Тако у праски, онај ко емитује говор мржње то покушава прикрити политичким ставом и приказати га као критику политичког противника. Са друге стране, онај ко жели да се заштити од отворене критике, настоји да свог политичког противника прикаже као неког ко емитује говор мржње. Са тим у вези, мора се правити јасна разлика између говора мржње и права грађана на слободно изражавање, све до оне мере док та комуникација не укључује и дискриминацију било ког појединца или друштвене групе. Тако се наизглед, бранeћи од говора мржње и „штитећи“ елементарна људска права, могу угрозити права на слободу изражавања и промовисање друштвених промена. „Ово треба схватити тако да је право на слободу изражавања увек оштећено забраном говора мржње; можда би најтачније било рећи да су слобода изражавања и говор мржње део истог континуума у којем није могуће повући границу, а да једно не буде ограничено оним другим“.⁴

2. ОДРЕЂЕЊЕ И КЛАСИФИКАЦИЈА ГОВОРА МРЖЊЕ КАО ОБЛИКА ПОЛИТИЧКОГ НАСИЉА

Дискриминација, нетрпељивост, мржња и коначно, насиље, у пракси се често јавља као последица говора мржње, будући да само одређење конкретног вербалног деликта као говора мржње, почива на позивању и подстицању на такво чињење. Тако говор мржње представља објављивање идеја, информација и мишљења којима се подстиче дискриминација, мржња или насиље против лица или групе лица због њиховог припадања или неприпадања некој раси, вери, нацији, етничкој групи, полу или због њихове сексуалне опредељености.⁵ Говор мржње је термин из правне и политичке теорије који се користи да означи вербално чињење и друге симболичне и комуникацијске изразе којима се намерно изражава интензивна аверзија према одређеној групи или појединцу због

4) *Говор мржње у медијима – преглед и анализа случајева у домаћој и међународној пракси*, Републичка радиодифузна агенција, Београд, 2014.

5) Закон о јавном информисању, *Сл. гласник РС*, бр. 43/2003, 61/2005, 71/2009 и 89/2010 – одлука УС и 41/2011. – одлука УС.

припадања тој групи.⁶ Овде је важно истаћи да су група или појединац према коме је говор мржње изражен, најчешће дискриминисани на основу расне, националне, полне, сексуалне, старосне, политичке, етничке или верске припадности или опредељености.

Иако у правној пракси Србије не постоји *lex specialis* који директно третира говор мржње, забрана дискриминације и пропагирање мржње, нетрпељивости и, са тиме повезано, насиље против грађана, обухваћено је већим бројем закона, попут Закона о радиодифузији, Закона о оглашавању или Закона о јавном информисању. То практично значи да не постоји кривично дело „говор мржње“, већ је у питању категорија (група) кривичних дела, које карактерише ширење мржње, дискриминација и позив на насиље против појединаца или друштвених група. У питању је шири опште-правни појам у који се убрајају поменута кривична дела. Негирање Холокауста и сам однос према геноциду различито је перципиран од стране правосудних система широм света, а посебно занимљива компарације Немачког и Америчког приступа проблему, будући да су обе земље оптерећене тешким злочинима против човечности.⁷ У Републици Србији такви деликти забрањени су Кривичним закоником, као кривично дело ширења верске, расне и националне мржње и нетрпељивости.

Многобројност и различитост облика политичког насиља, условили су да класификација облика политичког насиља буде изведена на основу већег броја различитих параметара. Тако је подела политичког насиља могућа по основу садржаја, начину вршења, распрострањености, носиоцима, времену трајања, степену рационалности, правној утемељености или степену сложености.⁸ За предмет овог рада, од посебне важности су критеријуми по основу начина вршења, односно, према степену сложености конкретного дела.

Иако далеко уочљивији, директни облици насиља свакако нису једини видови вршења насиља у сфери политике. Облици политичког насиља попут претње силом, притиска, принуде или психичког злостављања, не укључују директну употребу насиља.⁹

6) Angelo Corlett, Robert Francoscotti, “Foundations of a Theory of Hate Speech”, *The Wayne Law Review*, 48, 2002, стр. 1083.

7) Joachim J. Savelsberg, Ryan D. King, “Institutionalizing Collective Memories of Hate: Law and Law Enforcement in Germany and the United States”, *American Journal of Sociology*, Vol. 111, No. 2, 2005, стр. 579-616.

8) Драган Симеуновић, *Теорија политике – ридер I део*, Наука и друштво, Београд, 2002.

9) Насиље у домену политичког деловања нема исте карактеристике као и насиље у оружаном сукобима. Више о директном и индиректном насиљу у грађанском рату видети на: Laia Balcells, “Continuation of Politics by Two Means: Direct and Indirect Violence in Civil War”, *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 55, No. 3, Fighting and Voting: Violent Conflict and Electoral Politics, 2011, стр. 397-422.

Заједничка особеност индиректних облика политичког насиља је да изнета претња буде доживљена као стварна, реална и могућа, да би као таква била препозната као насиље.¹⁰ Уколико претња насиљем не постигне жељене ефекте који се очекују у комуникацији са појединцима или друштвеним групама којима је таква „порука“ упућена, онда се прибегава насиљу као коначном средству за остваривање циљева.¹¹ Будући да говор мржње, сам по себи, не подразумева експлицитну употребу насиља, бар не у тренутку њеног настајања (изношењем конкретне писане или изговорене речи), јасно је да се ради о индиректном облику политичког насиља.

Анализирајући критеријум сложености, по претходно поменутој класификацији, у обзир се преваходно узима масовност, односно, број људи укључен у конкретно насиље, као и степен сложености њихових односа по принципу субординације.¹² Говор мржње, поред лица које позива на нетрпељивост, дискриминацију, мржњу или насиље према појединцу или друштвеној групи, обавезно укључује и шири круг људи који подржава ту политику и поступа у складу са њом. Однос између лица које користи говор мржње и друштвене групе која га спроводи у пракси је индиректан. За разлику од бројних студија које описују кохезију криминалне, националне или идеолошке групе у чињењу насиља, где се групни интерес трансформише у групну акцију,¹³ овде је случај другачији. Ради се о појединцима који делују самостално или у групи; ако делују у групи, не морају бити на експлицитан начин међусобно повезани, већ су чешће инспирисани истом поруком (или сличним порукама) и тиме усмерени на урушавање основних људских права других грађана. Стога се, услед великог броја потенцијално укључених лица и сложеност међусобних односа, говор мржње одређује као сложен облик политичког насиља. На основу свега претходно изнетог, говор мржње се може одредити као сложен облик индиректног политичког насиља, где се путем поруке, писаном или изговореном речју, гестом или симболом, позива на мржњу, дискриминацију, увреду, деградацију и насиље према појединцу или друштвеној заједници, најчешће на основу политичке, националне, верске, расне, полне, старосне, сексуалне или друге опредељености или припадности.

10) С тим у вези домаће законодавство препознаје кривично дело *Озбиљна претња*.

11) Радослав Гађиновић, „Појмовно одређење – дефинисање насиља“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, број 4/2008.

12) Примера ради, иако атентат као облик политичког насиља захтева постојање организоване завереничке групе са (релативно) дефинисаном субординацијом налогодаваца и извршиоца, мали број завереника и не постојање комплексних међусобних односа међу њима, сврстава ово дело у основне облике политичког насиља.

13) Roger V. Gould, “Collective Violence and Group Solidarity: Evidence from a Feuding Society”, *American Sociological Review*, Vol. 64, No. 3, 1999, стр. 356-380.

Позив на мржњу, дискриминацију, нетрпељивост и (коначно) насиље према појединцу или друштвеној групи треба разликовати од донекле комплементарних појмова у политичком дискурсу. Са тим у вези веома је важно направити јасну разлику између говора мржње са једне и права на слободу изражавања као и на право да се промовишу друштвене промене, са друге стране. На то упућује и чињеница да је и слобода говора једно од елементарних људских права, те да је линија разграничења између говора мржње и слободе говора деликатна. Слобода говора је оружје против тираније, метод испитивања расположења и осећања људи, као и инструмент за постављање разумних питања и предлога, на које људи могу одговорити и реаговати.¹⁴ Тим пре, што критички идеолошко/политички став, посебно уколико се ради о контраверзном ставу или отвореној критици власти, односно јавних личности, представља легалан вид политичког деловања. Важно је напоменути да претходно изнето важи под условом да се њиме не подстиче мржња, нетолеранција, насиље, да се не величају геноцид, ратни и други злочини. Овде опасност лежи у чињеници да се одређени видови политичког опхођења, који се у другим областима људске делатности сматрају неприхватљивим, у политици толеришу. Тако се негативна (прљава) политичка кампања, која представља неодговорно понашање у политичком маркетингу, заправо избегава у економском маркетингу и сматра се неприхватљивим, чак и недозвољеним.¹⁵

3. ДРУШТВЕНИ ОДНОСИ И УСЛОВИ КОЈИ ДОВОДЕ ДО ГОВОРА МРЖЊЕ

Тешко је замислити једну друштвену заједницу на свету без унутрашњих конфликта или спољних сукоба. У оваквим међусобним односима развијен је култ насиља и веома утицајно културолошко наслеђе сукоба из прошлости, који оптерећују садашње и будуће генерације. Историјски присутна појава, где се политичка моћ, политичко насиље (као начин исказивања и спровођења моћи) и говор мржње (као један од облика политичког насиља), преплићу и међусобно прожимају, упућује на блиску повезаност наведених категорија. Истовремено се тежња за остварењем политичке моћи у друштву често означава као покретач испољавања различитих

14) Max Ascoli, "Freedom of Speech", *The American Scholar*, Vol. 9, No. 1, 1939–1940, стр. 97-110.

15) Александра, Митровић, Петар Матић, „Политичко (анти)рекламирање у изборном процесу 2012. у Србији“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, vol. 36, број 2/2012, стр. 297-315.

облика политички мотивисаног насиља. Будући да се политичка моћ огледа кроз способност носилаца друштвене моћи да политичком активношћу – акцијом, остварују своје интересе и циљеве, оно се, *de facto*, спроводи у дело независно од воље, интереса и циљева других одређених друштвених и политичких група.¹⁶

Било да човекова тежња за моћи произилази из појединчеве инфериорности (Адлер), попут телесне, психичке или социјалне, човек тежи да компензује личне недостатке мултиплицирањем властите моћи. Тако се у основи политичке моћи налази друштвена и економска моћ (Вебер), а пре свега, људска потреба за доминацијом, као предуслов продужења врсте. По Фројду, човек у покушају да доминира, како над природом, тако и над друштвом у целини, испољава пранагон живота (танос). Са друге стране, пренаглашена људска агресија која је честа у политичком насиљу, представља пранагон смрти (тананос). Агресија не би требала да буде научена реакција или стимуланс окружења, већ специфични инстинкт који је човек наследио од својих предака у служби опстанка.¹⁷ Тако Маслов истиче да постоје две врсте агресивности – здрава агресивност као одбрамбени нагон у циљу очувања живота и патолошка (нездрава) агресивност као одраз личне осујећености и неостварености; по Фрому, једна врста агресивности потребна је ради опстанка живота, док се друга врста манифестује кроз деструктивност и окрутност нападача.

Политичко насиље се може посматрати као манифестација политичке моћи појединаца и/или друштвених група, који путем силе као инструмента принуде, спроводе различите видове репресалија над политичким противницима. Важно је истаћи да друштвена моћ почива на различитим основама друштвеног деловања, попут личног, професионалног или институционалног ауторитета, поседовања финансијске моћи (личног богатства или положаја у друштву који омогућава располагање туђим, односно, заједничким средствима), медијске, информационе, искуствене, научне, технолошке моћи и слично.¹⁸ Политичка моћ је део друштвене моћи која даље води порекло од материјалне/финансијске моћи, док се извором материјалне моћи сматра рад.¹⁹ Тако је друштвена

16) Славољуб Милосављевић, *Политичка акција*, Институт за политичке студије, Београд, 1977.

17) Samuel S. Kim, "The Lorenzian Theory of Aggression and Peace Research: A Critique", *Journal of Peace Research*, Vol. 13, No. 4, 1976, стр. 253-276.

18) Драган Симеуновић, *Теорија политике – ридер I део*, нав. дело.

19) По Веберу, на успостављање односа који су довели до настанка капитализма, значајну улогу имала је протестантска радна етика, по којој су напоран рад и посвећеност послу узимани као најузвишеније моралне вредности, и чији је основни циљ била изузетност, а не стварање вишка вредности намењене повећаној потрошњи.

моћ, односно из ње изведена политичка моћ, у нераскидивој вези са политичким насиљем, будући да друштвена и политичка моћ могу у стварности често имати на располагању и државни апарат силе (али не обавезно и искључиво). Такође, онај коме је дата могућност да располаже силом, не мора да се у пракси користити насиљем. Са друге стране, сваки човек који има ту могућност да располаже одређеним апаратом силе, по аутоматизму остварује и одређени друштвени утицај и политичку моћ.²⁰

Такође, чести су и примери, где се употреба драстичног насиља јавља као вид политичке немоћи, односно, немогућност да се одржи постојећи однос у друштву. У таквим случајевима неретко се испољавају најтежи облици политичког насиља, попут масовне тортуре, политичких убистава или терора.²¹ На овај начин се насиљем покушава сакрити стварни однос снага међу актерима у сфери политике, те се из тог разлога, политичко насиље у овом контексту, сагледава као одраз политичке немоћи, односно, немогућности да се политичким путем реши конкретан проблем. У прилогу ове тезе може се сагледати и период неминовног распада Отоманске империје почетком I светског рата, када се Јерменско питање „решавало“ геноцидом. Суштински дугорочни проблем употребе насиља (посебно оне врсте са израженом агресивношћу) у домену политичког деловања је стварање ситуације где нове генерације имају колективно сећање на властите, а притом никакав осећај за туђе жртве. Насиље се наставља без свести о узроку његовог настанка, чиме се улази у тзв. „спиралу насиља“ из које, недорасле политичке елите тешко проналазе излаз.²²

Дискриминација, нетрпељивост, мржња и на крају насиље, које пошиљалац емитује (и на које позива) путем писане или изговорене речи и тиме упућује шире друштвене кругове на „непријатеља“, немају исти ефекат у свим друштвима, као и њиховим различитим епохама и степену развоја. Тако „Мајн кампф“ Адолфа Хитлера, није на исти начин прихваћена, нити је произвела исти ефекат у другим земљама, као што је то био случај у Немачкој након I светског рата. Овде се поставља питање да ли говор мржње ствара специфичне друштвене односе који су погодни за његову примену, или је еруптивно стање у друштву то које утиче на појаву говора мржње.

20) Пример за то су многобројни генерали или командати јединица, који захваљујући датом праву да директно располажу државним апаратом силе, често остварују и значајан друштвени утицај.

21) Димитријевић Војин, *Страховлада – Оглед о људским правим и државном терору*, нав. дело.

22) Илија Кајтез, *Революционарно насиље – химна слободи или апологија зла*, Факултет безбедности и Службени гласник, Београд, 2009.

4. НАЈЧЕШЋИ МАНИФЕСТИ ГОВОРА МРЖЊЕ И ЊЕГОВА КОМУНИКАЦИЈА

Комуникација је важна одредница политичког насиља. Иако се не може поредити са вербалном комуникацијом у сфери друштвених односа, насиље ипак шаље врло јасну и недвосмислену поруку.²³ У случају говора мржње, тај однос је још израженији, будући да је комуникација неопходна како би такав (екстремни) политички став уопште и био емитован.

Тако се може тврдити да без адекватне комуникације, говор мржње се не би могао сматрати актом политичког насиља. Уколико се не манифестује у домену јавног, он не постиже свој ефекат непосредног утицаја/посредног деловања у друштву. Конкретна порука која садржи говор мржње представља битну одредницу овог облика политичког насиља, будући да без писане или изговорене речи, геста или симбола са поруком мржње, нема ни постојања овог дела. Из поменутог разлога, одсуством адекватног медија, којим би се говор мржње пренео, сам деликт не постиже потребан волумен, а тиме ни своју функцију.

Уколико говор мржње остане у домену приватног и личног става, губи саме елементе свог својства. Ипак, човек се као друштвено биће плаши друштвене искључености, те стога тежи да у комуникацији са својим окружењем пронађе подршку за свој став (рад, мишљење, поступке...). Тако страхујући од социјалне изолације, људи перципирају масовно мишљење на начин да усклађују свој став са популарним ставовима, истовремено избегавајући оне непопуларне.²⁴ На тај начин шаље се порука о сопственој ангажованости и вредносним ставовима, чиме се формира својеврсно групно мишљење. Конформизам у овом случају, неретко доводи до толеранције на дискриминацију, а касније и до саме дискриминације, мржње и насиља.

Говор мржње се сматра творевином новог доба, на шта је пресудну улогу имао развој масмедија, распрострањеност интернета и појава друштвених мрежа. Уколико анализирамо акте у којима се вербалним путем говор мржње шири посредством традиционалних медија, увиђамо да најчешће такве поруке преносе радио и телевизија. Ако се изговорен акт говора мржње преноси мимо медија, углавном се користе скупови попут трибина, протеста, демонстрација и друга места масовних окупљања грађана,

23) Насиље се чак користи и као канал комуникације, у односу између човека и животињских врста, као метод дресуре, посебно послушности.

24) Peter John Chen, *Australian Politics in a Digital Age*, ANU Press, Canberra, 2013.

као што су утакмице или концерти. Са друге стране, писани облик ширења говора мржње ван медијских оквира кореспондира путем књига, памфлета, плаката и графита, односно кроз медије, у новинама, на интернет сајтовима и друштвеним мрежама, попут Фејсбука и Твитера.

Говор мржње може бити усмерен у многим правцима, а заједничко за све његове манифестације је да третира индивидуалну људску карактеристику или особеност, која појединца или друштвену групу одваја од других и тиме је чини другачијом. Иако је релативно велики број таквих потенцијалних карактеристика, одређене групе се издвајају као посебно погођене. У Сједињеним Државама, где се праћење злочина из мржње одвија у складу са законским одредбама, даје се увид у најчешће манифесте ове врсте кривичних дела и њихово кретање. Најновији извештај за 2016. годину, који анализира 6.063 инцидента над 7.509 жртвом, указује да је највећи део, чак 58,9% говора мржње, почињено на основу расне/етничке припадности, 21,1% по религијској основи, 16,7% на основу сексуалне оријентације и у мањем проценту, базирано на полном идентитету, полној основи или инвалидитету.²⁵

Религиозни мотиви говора мржње, попут екстремистичких фатви и одобравања тероризма и позива на насиље приказани су на следећи начин: „Постављајте им експлозиве испод аута, у њиховим кућама, свима њима. Ако можете узмите отров неки, ставите им у храну, у пиће. Нека цркну. Нека цркну од муке, од отрова. Убијате их на сваком месту, где год стигнете, по Босни, по Србији, по Санџаку. Ви то можете, Алах ће вам помоћи“ (Салахуди Ал-Босни у видео поруци, 04.06.2015, у говору о неверницима са Балкана). Такође укључује и позив на нетрпељивост и деградацију припадника других вероисповести, попут: „Дакле, драги моји Загрепчани, када се шетате Цвјетним тргом, поготову мајке са децом, припазите да не би неки од тих четничких викара истрчао из цркве и мало, у маниру својих најбољих клања, извео свој крвави пир на нашем најлепшем загребачком тргу“ (Марко Јурич, водитељ емисије Марков трг на Хрватској 31ТВ, 19.01.2016).

Говор мржње је свакако један од најчешћих начина повреде грађанских права ЛБГТ заједнице, који је посебно био заступљен у јавном дискурсу у нашој земљи претходних година, а везано за почетак организовања геј парада. Политичка основа говора мржње напада на политичку опредељеност лица или групе људи који деле исте политичке ставове.

25) Извештај Федералног бироа за истраге САД „Статистика злочина мржње – 2016“, Internet, <https://ucr.fbi.gov/hate-crime/2016>, 04/01/2018.

ЗАКЉУЧАК

Поштовање основних људских права гарантује уједно и одсуство дискриминације било које врсте, као и ширење мржње, нетрпељивости, позива на насиље и само насиље, а са друге стране, захтева право на достојанствен живот. Говор мржње је, разуме се, у опречној вези у односу на наведене вредности, те се његово сузбијање и искључење из јавног дискурса намеће као цивилизацијска обавеза. У периоду након II светског рата посебно јачају друштвени покрети који, изворно противећи се рату, директно или индиректно утичу на подизање свести грађана на ефекте говора мржње и његову, каснију, афирмацију злочина из мржње. Може се са сигурношћу тврдити да је, поред степена цивилизацијског развоја друштва у другој половини XX века, на разоткривање говора мржње, пресудну улогу имало ограничавање људских права припадника јеврејске заједнице, које је кулминирало у годинама које су претходиле, као и током, II светског рата.²⁶

Најчешће се говор мржње везује за неко лично својство одређене друштвене групе и њених припадника, које се као такво, разликује од већине и опште прихваћених вредности. У почетној конотацији – подсмех, затим подозрење које прераста у одбојност, нетрпељивост и коначно мржњу, представљају пуку градацију манифеста синдрома друштвене различитости. У пракси се те различитости уочавају на разним основама, али је за говор мржње карактеристична усмереност према људима другачије етничке, расне, верске, полне, сексуалне, политичке и друге припадности или оријентације.

Који год повод за говор мржње био, он се може сагледати и као изношење крајње екстремних политичких ставова, те се несумњиво сврстава у облике политичког насиља.²⁷ У раду су наведени различити критеријуми класификације, а за говор мржње аутори истичу да је реч о сложеном облику, индиректног политичког насиља. Комплексност односа између емитера поруке мржње и широког аудиторијума коме је порука упућена, као и неретко велики број лица укључених у те односе, чини да се говор мржње дефинише као сложен облик политичког насиља. Начин вршења насиља у овом случају је такав да особа која износи поруке са говором мржње, не врши насиље директно на жртвом. Тиме се, за-

26) Жељко Лазић, „Правни аспекти грађанских и верских слобода јеврејске заједнице на нашим просторима“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, год. 54, бр. 71, 2015, стр. 293-309.

27) Миша Стојадиновић, Виолета Рашковић Таловић, „Изазови развоја демократије у савременом друштву: политичко насиље и теорија (не)праведног рата“, *Српска политичка мисао*, vol. 51, бр. 1/2016, Институт за политичке студије, Београд, 2016.

право, позива потенцијално већи број људи у широј друштвеној заједници на дискриминаторско понашање, те се стога, овај облик политичког насиља детерминише као индиректан.

Неретко се дешава да говор мржње, поред стварања негативног односа према жртвама, њиховог друштвеног делагирања или дискриминације, за последицу има и експлицитне акте насиља. Такво насиље, у дијапазону од мањег физичког насртаја па све до убиства или злочина из мржње ширих размера, може да поприми далекосежне друштвене размере, оне ипак представљају индиректне последице говора мржње.²⁸ У раду се истиче да је поред особе која износи говор мржње, затим друштвене групе којој је порука упућена и лица или групе против које је порука упућена, битан чинилац и комуникација самог акта. Говор мржње може бити изговорен, написан или изражен кроз симбол, гест, песму или на неки други начин, али је кључно да допре до шире јавности, будући да без тога не производи своје ефекте. Канали комуникације такође варирају од традиционалних медија, попут телевизије, радија и штампе, затим манифестације говора мржње на местима окупљања грађана као што су различити скупови, трибине, промоције, политичке демонстрације или спортска борилишта, до савремених комуникација за које су карактеристичне друштвене мреже, блогови и портали. Чини се да је говор мржње посебно неконтролисан на друштвеним мрежама међу којима се истичу Твитер, Фејсбук и Јутјуб, али и други електронски извори имајући у виду величину сајбер простора.

ЛИТЕРАТУРА

- Гађинових Радослав, „Појмовно одређење – дефинисање насиља“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, број 4/2008.
- Говор мржње у медијима – преглед и анализа случајева у домаћој и међународној пракси*, Републичка радиодифузна агенција, Београд, 2014.
- Димитријевић Војин, *Страховлада – Оглед о људским правима и државном терору*, Пешчаник, Београд, 2016.
- Закон о јавном информисању, *Сл. гласник РС*, бр. 43/2003, 61/2005, 71/2009 и 89/2010 – одлука УС и 41/2011. – одлука УС.
- Извештај Федералног бироа за истраге САД „Статистика злочина мржње – 2016“, Internet, <https://ucr.fbi.gov/hate-crime/2016>, 04/01/2018.

28) Dhammika Dharmapala, Richard H. McAdams, “Words That Kill? An Economic Model of the Influence of Speech on Behavior (with Particular Reference to Hate Speech)”, *The Journal of Legal Studies*, Vol. 34, No. 1 2005, стр. 93-136.

- Кајтез Илија, *Революционарно насиље – химна слободи или апологија зла*, Факултет безбедности и Службени гласник, Београд, 2009.
- Лазић Жељко, „Правни аспекти грађанских и верских слобода јеврејске заједнице на нашим просторима“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, год. 54, бр. 71, 2015, стр. 293-309.
- Милосављевић Славољуб, *Политичка акција*, Институт за политичке студије, Београд, 1977.
- Мировић Александра, Матић Петар, „Политичко (анти)рекламирање у изборном процесу 2012. у Србији“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, vol. 36, број 2/2012, стр. 297-315.
- Симеуновић Драган, *Теорија политике – ридер I део*, Наука и друштво, Београд, 2002.
- Стојадиновић Миша, Таловић Рашковић Виолета, „Изазови развоја демократије у савременом друштву: политичко насиље и теорија (не)праведног рата“, *Српска политичка мисао*, vol. 51, бр. 1/2016, Институт за политичке студије, Београд, 2016, стр. 49-64.
- Ascoli Max, “Freedom of Speech”, *The American Scholar*, Vol. 9, No. 1, 1939–1940, стр. 97-110.
- Balcells Laia, “Continuation of Politics by Two Means: Direct and Indirect Violence in Civil War”, *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 55, No. 3, Fighting and Voting: Violent Conflict and Electoral Politics, 2011, стр. 397-422.
- Chen Peter John, *Australian Politics in a Digital Age*, ANU Press, Canberra, 2013.
- Corlett Angelo, Francescotti Robert, “Foundations of a Theory of Hate Speech”, *The Wayne Law Review*, 48, 2002, стр. 1071-1100.
- Dharmapala Dhammika, McAdams Richard H., “Words That Kill? An Economic Model of the Influence of Speech on Behavior (with Particular Reference to Hate Speech)”, *The Journal of Legal Studies*, Vol. 34, No. 1 2005, стр. 93-136.
- Gould Roger V., “Collective Violence and Group Solidarity: Evidence from a Feuding Society”, *American Sociological Review*, Vol. 64, No. 3, 1999, стр. 356-380.
- Kim Samuel S., “The Lorenzian Theory of Aggression and Peace Research: A Critique”, *Journal of Peace Research*, Vol. 13, No. 4, 1976, стр. 253-276.
- Radcliffe Richards Janet, Lucas J. R., “Discrimination”, *Aristotelian Society Supplementary Volume*, Vol. 59, Issue 1, Oxford University Press, 1985, стр. 53-83.
- Savelsberg Joachim J., King Ryan D., “Institutionalizing Collective Memories of Hate: Law and Law Enforcement in Germany and the United States”, *American Journal of Sociology*, Vol. 111, No. 2, 2005, стр. 579-616.
- Showalter Dennis E., “The Politics of Bureaucracy in the Weimar Republic: The Case of Julius Streicher”, *German Studies Review*, Vol. 6, No. 1, 1983, стр. 101-118.

Slobodan Andjelkovic, Violeta Raskovic Talovic

HATE SPEECH AS A FORM OF POLITICAL VIOLENCE

Resume

According to the conclusions of this paper, hate speech can be defined as a complex and indirect form of political violence. In this case, the complexity refers to the criterion of the number of participants and their mutual relationship, while according to the method of violence, an indirect relationship is apparent between the hate speech broadcasters and the subject against whom the violence is carried out. Hate speech is aimed to provoke intolerance, hate and violence, towards an individual citizen or a group of people, most often due to their ethnical, religious, sexual or political background, and to encourage and confirm such discriminating attitudes. Although just one segment of its common manifestations relates directly to the political views of the victim, hate speech is an expression of extreme political standpoints, and its motives can be defined as political. Predetermination of the victim of hate speech can be found in their specific individual characteristic, singularity or affiliation, as a personal peculiarity of that person or a group. Such characteristics, as a rule, differ from the usual, major and generally accepted social category or value, in other words, the wider culture's main stream. Personal characteristic of a particular person is precisely what is of vital importance for defining hate speech, since the message expressed in hate speech is aimed directly to frighten, insult or degrade on the basis of race, ethnic, religion, language, gender, sexuality, political belief, social origin, or other personal characteristics of an individual.

The genesis of hate speech is more about its recognition as such, rather than its specific occurrence and historical development. Throughout centuries, there has been a socially accepted practice, where the winners in war completely destroyed their enemies, as retribution or a severe kind for a "punishment for defeat". In such circumstances, it is quite certain that hate speech practically existed, but was not condemned. The political ideology of hate-speech broadcasters is not especially significant, since it was practically used both by radical leftists and right-wingers. However, regardless of whether it is a "Jewpig" or "The enemies of the people" (in the case of Holocaust or Stalin's purges), the impression is that hate speech is a second-degree crime. In periods of mass murders and similar cruel crimes, hate speech goes relatively unnoticed. Nevertheless, it is noticeable that uncontrolled hate speech serves as an announcement, that is, an introduction to a crime of much wider proportions.

Keywords: hate speech, political violence, discrimination, human rights, hate crime, social groups, media

---

* Овај рад је примљен 30. јануара 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

Јелена Тодоровић Лазић*
Институт за политичке студије, Београд

ЕВРОСКЕПТИЦИЗАМ У СРБИЈИ – СТАРИ КОНЦЕПТ У НОВОМ РУХУ**

Сажетак

Предмет овог рада представља анализа феномена евроскептицизма у Србији и различитих облика у коме се он испољава. Иако важи за британски изум, овај феномен је стални елемент политичког пејзажа Европе последњих деценија, без обзира да ли се јавља у облику тврдог или меког, економског или политичког, и обавезно је национално специфичан за сваку европску државу појединачно. Циљ рада је да се на основу тумачења резултата Истраживања која је спровео Институт за политичке студије, пружи објашњење о степену и врсти евроскептицизма који испољавају грађани Србије. Први део рада је теоријски и посвећен је дефинисању сложеног феномена евроскептицизма. У другом делу рада, представљају се резултати Истраживања применом методе дескриптивне статистике. Последњи део рада бави се давањем тумачења резултата и образложењем варијетета евроскептицизма у Србији.

Кључне речи: евроскептицизам, Европска унија, Србија, државе кандидати, европске интеграције

Будући да евроскептицизам није везан за било какву специфичну идеологију, тешко га је раздвојити од многих облика критичког односа према Европској унији. Где се зауставља евроскептицизам, а где почиње легитимна критика коју грађани или групе могу изразити према одређеној мери или политици? Евроскептицизам се често сматра монолитним, јединственим политиколошким фе-

* todorovic.j82@gmail.com

** Овај рад представља резултат рада на пројекту 179009 који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

номеном. То, међутим, представља озбиљну заблуду: евроскептицизам је хетероген и динамичан феномен, који се може уочити како међу политичким партијама, тако и међу бирачима, па се тако може више говорити о њему као о неухватљивом политиколошком и социолошком феномену. Потребан је свеобухватан, интердисциплинаран приступ како би се продрло у срж овог феномена.

Термин евроскептицизам се контекстуално користи од средине осамдесетих година прошлог века и сам почетак се може се пратити кроз новинске чланке британске штампе.¹ Његова употреба је била све чешћа нарочито кроз дебате око ратификације Мастрихтског споразума током деведесетих година 20. века. То је допринело да овај феномен преузме различита значења. Неки аутори тврде да значење евроскептицизма мора бити схваћено у односу на различите националне и политичке традиције и разноврсна искуства европских интеграција.²

1. ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУП ФЕНОМЕНУ ЕВРОСКЕПТИЦИЗМА

Пол Тагарт (*Paul Taggart*) понудио је једну од првобитних дефиниција евроскептицизма у којој овај сложен феномен дефинише доста свеобухватно као „термин који изражава идеју логичног и квалификованог противљења процесу европских интеграција укључујући при том и потпуно отворено противљење које не почиња на квалификованим аргументима“.³

Нешто касније Тагарт је сам схватио да је дефиниција доста неодређена и општа па је покушао да је „поправи“. Заједно са Зербиаком (*Aleks Szczerbiak*), увео је типологију по којој постоје две врсте евроскептицизма – меки и тврди – (*soft and hard*).⁴ Тврди евроскептицизам се може уочити тамо где постоји принципијелна опозиција према ЕУ и европским интеграцијама и стога се може видети код странака (али не само код политичких партија већ и код грађана, медија, невладиних организација) које мисле да би њихове државе требало да се повуку из чланства или чија се политика пре-

1) Јелена Тодоровић, „Евроскептицизам у земљама Европске уније“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 03/2010, стр. 232.

2) Robert Harmsen, Menno Spiering, “Eurocepticism and the evolution of european political debate”, in: *Eurocepticism: Party politics, national identity and european integration*, (eds. Robert Harmsen, Menno Spiering), Rodopi, Amsterdam, New York, 2004, стр. 17.

3) Paul Taggart, “A touchstone of dissent: Eurocepticism in contemporary Western European party systems”, *European Journal of Political Research*, Wiley Online Library, Vol. 1, No. 33, 1998, стр. 4.

4) Paul Taggart, Aleks Szczerbiak, “The Party Politics of Eurocepticism in EU Member and Candidate States”, *SEI Working Paper*, No. 51, 2002, стр. 7.

ма ЕУ, једнако противи актуелном пројекту европских интеграција. Како се и може видети из дефиниције, она укључује и одбијање чланства у Европској унији.⁵ Меки евроскептицизам постоји тамо где нема принципијелног приговора на европску интеграцију или чланство у ЕУ, али када забринутост у једној (или неколицини) области доводи до изражавања квалификоване опозиције према ЕУ или тамо где постоји осећај да је „национални интерес“ тренутно у супротности са путањом ЕУ. За ову категорију евроскептицизма се може рећи да је специфичан феномен који зависи од одређених питања у датом времену и одређене фазе процеса интеграције (противљење заједничкој валути, противљење уговорним ревизијама, противљење Уставу, противљење одређеним питањима пољопривредне политике, нуклеарна енергија, итд). Овако посматрано, меки евроскептицизам је нека врста „реформистичког“ евроскептицизма, који у основи подржава постојање и опстанак Европске уније.

Иако Тагартова дефиниција доминира, како научним тако и публицистичким текстовима о евроскептицизму, она је релативно широка. Недовољна одређеност феномена евроскептицизма делимично се одражава у пратећој литератури и чињеници да стручна јавност још увек није усвојила прецизну дефиницију вишеструко сложеног феномена. Критикујући типологију тврдог и меког евроскептицизма, Копецки и Мад (*Petr Kopecky, Cas Mudd*) са правом тврде да је линија разграничења између ова два типа евроскептицизма замагљена и да „критеријуми који се користе за одвајање појма остају нејасни.“⁶ Другим речима, ако се исказе јасно противљење трима или више европским политикама, да ли је њен евроскептицизам и даље мек или је прешао границе и постао тврд? Да ли то зависи од броја политика или разлога за противљење? Или пак, само жеља за повлачењем из чланства представља границу између тврдог и меког евроскептицизма?

Копецки и Мад предложили су алтернативну типологију евроскептицизма, која на темељу системске теорије Дејвида Истона, разликује дифузну и специфичну подршку за европске интеграције. Аутори дефинишу дифузну подршку као „подршку општим идејама европских интеграција“, док се специфична подршка посматра као „подршка актуелном пројекту европских интеграција“.⁷ На основу дифузне подршке, може се направити разлика између оних који подржавају општу идеју европске интеграције – еврофила у

5) Petr Kopecky, Cas Mudd, “The two sides of euroscepticism: Party positions on european integration in East Central Europe”, *European Union Politics*, Sage journals, Vol. 3, No. 3, 2002, стр. 300.

6) Исто.

7) Исто, стр. 300-301.

односу на оне који је не подржавају – еврофобе. Са друге стране, на основу специфичне подршке, Копецки и Мад разликују ЕУ оптимисте и ЕУ песимисте. Ако бисмо укрестили специфичну и дифузну подршку, добијамо четири нове категорије: евроентузијасте који подржавају и европске интеграције уопште и ЕУ као њихов актуелни пројекат, европротивнике који не прихватају нити општу идеју ни ЕУ; затим, евроскептике који подржавају идеју интеграција, али имају неке замерке на изглед и функционисање Европске уније; и коначно, европрагматисте који су против идеје европских интеграција, али подржавају ЕУ због практичних користи које могу добити од ње.⁸

Требало би поменути још два сродна појма као што су евродогмате и еврореалисти. Евродогмата је убеђен да је потпуна интеграција у виду ЕУ једини прави пут и једина истина. Насупрот њима, еврореалиста је онај који заступа ставове меког евроскептицизма из Тагартове типологије. У стварности се често деси да се еврореалистима зову они који не желе да се њихови ставови према ЕУ тумаче са негативним предзнаком, како се понекад доживљава феномен евроскептицизма.

Након Тагартове дефиниције, бројни теоретичари покушали су да појасне различите облике евроскептицизма. Међу њима, треба поменути и Луберса и Шеперса (*Marcel Lubbers, Peer Scheepers*) који разликују политички и инструментални евроскептицизам.⁹ Политички евроскептицизам они одређују као сумњу према ширењу моћи Брисела на рачун националних држава.¹⁰ Инструментални евроскептицизам, односи се на изражавање сумње према конкретним предностима које доноси чланство у ЕУ.¹¹ Сесил Леонт (*Cécile Leconte*) поред ова два, разликује и евроскептицизам заснован на вредностима који се односи на субјективну перцепцију да се, пошто се интеграција продубљује, институције ЕУ прекомерно мешају у питања која представљају фундаменталне системе вредности (на пример, питања као што су абортус и репродуктивна права, дефиниција брака).¹²

Најинтересантнију нову типологију евроскептицизма дао је Чех Петр Каниок (*Petr Kaniok*).¹³ Анализирајући дефиниције евро-

8) Исто, стр. 301.

9) Јелена Тодоровић, „Евроскептицизам у земљама Европске уније“, нав. дело, стр. 234.

10) Marcel Lubbers, Peer Scheepers, “Political versus instrumental Euroscepticism: Mapping scepticism in European countries and regions”, *European Union Politics*, Sage journals, Vol. 6, No. 2, 2005, стр. 225.

11) Исто.

12) Cécile Leconte, “The EU Fundamental Rights Policy as a Source of Euroscepticism”, *Human Rights Review*, Springer International Publishing, 2014, Vol. 15, стр. 86.

13) Petr Kaniok, “Europeanists, Eurogovernmentalists, and Eurosceptics: A Constructive

скептика, еврофила и сличних појмова, укључивањем позитивних и негативних карактеристика ЕУ, прикупљањем основних докумената различитих програма странака Каниок је закључио да је евроскептицизам једна нестабилна категорија. У свом језгру, нова типологија је заснована на факторима гласања у Европском парламенту и на анализи програма политичких партија. На тај начин Каниок издваја три врсте ставова људи према ЕУ: европеисти/европејци, евроскептици и евроверменталисти (*eurogovernmentalists*).¹⁴ Први тип по Каниоковој типологији европеисти – односи се на „апологете Европске уније“ који верују да она треба да постане федерација једног дана. Евроверменталисти имају концептуалну основу у међувладиној парадигми европских интеграција. Један од њихових главних ставова је недостатак уверења о неопходности изградње или идентификације политичко-социјалних феномена као што су европска нација, нови европски идентитет итд. Према Каниоку, евроскептици се налазе између европејаца и евроверменталиста.¹⁵

Соренсен (*Catharina Sorensen*) препознаје четири различита извора евроскептицизма: економски фактори (материјалне користи које доноси чланство); страх од губљења националног идентитета (евроскептицизам заснован на суверенитету); страх од надгласавања у доношењу одлука (демократски евроскептицизам) и политички повезаних фактора (што укључује и социјални аспект), што се показало као важна подструктура за повећање евроскептицизма у Данској, Француској и Великој Британији.¹⁶ Неки аутори наглашавају да евроскептицизам настаје као резултат интеракције између идентитета и економског интереса.¹⁷ На политичкој десници, евроскептицизам је изражен у критикама да ЕУ нарушава национални идентитет. Бројне карактеристике евроскептицизма између различитих земаља потврђују претпоставку да не постоји униформисан тренд евроскептицизма. На пример, извори евроскептицизма у Скандинавији су директно повезани са социјалним и економским факторима, где се јавно мњење плаши либерализације, наметнутих правила и негативних утицаја које ЕУ може имати на државу благостања.

Criticism of Previous Research”, in: *Euroscepticism and European Integration* (eds. Krisztina Arató, Petr Kaniok), Political Science Research Center, Zagreb, 2009, стр. 166.

14) Исто, стр. 165.

15) Исто.

16) Catharina Sorensen, “Danish and British popular euroscepticism compared: a sceptical assessment of the concept”, *DIIS Working Paper 25*, 2004, стр. 3.

17) Liesbet Hooghe, Gary Marks, “Source of Euroscepticism”, *Acta Politica*, Palgrave Macmillan UK, Vol. 42, No. 2-3, 2007, стр. 119-127.

Разумевање природе, обима и садржаја евроскептицизма има далекосежне импликације на анализу процеса европских интеграција. Тагартов првобитни чланак покренуо је обимну литературу о евроскептицизму. Евроскептицизам се мења и прилагођава према духу времена и националном контексту сваке земље. Може се усмерити на систем у целини, на његов институционални дизајн, на специфичне политике (проширење, евро), или на општи правац развоја система ЕУ. Друге дефиниције обухватају Флудову (*Chris Flood*) шестостепену скалу ставова партија према европским интеграцијама где имамо као крајње половине европротивнике и максималисте. Између једних и других налазе се ревизионисти – они који заговарају да се врати ситуација пре великих ревизија оснивачких уговора; ту су и минималисти (они који прихватају тренутну ситуацију али одбијају даљу интеграцију); градуалисти (они који се залажу за постепену интеграцију) и реформисти (они који се залажу за промену тренутне ситуације).¹⁸ Треба поменути и Контитеву (*Nicolo Conti*) петостепену скалу на којој разликује тврде евроскептике, меке евроскептике, оне без јасног става према европским интеграцијама, функционалне европејце и европејце по идентитету.¹⁹

Евроскептицизам је почео да се појављује као важно подручје истраживања у друштвеним наукама. Његова популарност је почела да расте нарочито након одбацивања референдума ЕУ (у Француској и Холандији 2005. године), успона евроскептичних политичких партија на националним изборима али и на изборима за Европски парламент (2014. година) и сталног тренд опадања подршке јавности за ЕУ у већини држава чланица што нам показују истраживања јавног мњења Евробарометра која се раде два пута годишње од 1973. године.

Литература о евроскептицизму постаје обимнија у периоду након усвајања Маастрихта. Овај феномен постојао је још од раних фаза европске интеграције али је временом доживео преображај у погледу домета (широка распрострањеност) и карактера (вишедимензионалност). Тако можемо говорити о три фазе у развоју евроскептицизма. У првом периоду, евроскептицизам је претежно (али не искључиво) присутан код националних елита. Друга фаза

18) Chris Flood, "Euro-scepticism: A Problematic Concept", *Paper presented at the UACES 32nd Annual Conference and 7th Research Conference, Queen's University Belfast, 2002*, стр. 5, Internet, <https://www.uaces.org/documents/papers/0201/flood.pdf>, 29/04/2018.

19) Nicolo Conti, "Party Attitudes to European Integration: A Longitudinal Analysis of the Italian Case", *EPERN Working Paper 13*, 2003, стр. 17, Internet, <https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=epern-working-paper-13.pdf&site=266>, 30/04/2018.

почиње са тешкоћама у ратификацији Мастрихтског уговора. Оне су покренуле интензивно размишљање о будућности европских интеграција али су истовремено и актуелизоване расправе о јазу између европских институција и грађана. Пораст критичког дискурса о Европској унији током 2000-тих, указује на то да иако у почетку схваћен као ефемерни феномен, евроскептицизам је постао саставни део процеса европских интеграција. Трећа и најновија фаза евроскептицизма поклапа се са избијањем финансијске и мигрантске кризе. Обе кризе представљају катализатор снажних облика евроскептицизма у Британији и другде по Европи. Данас се може говорити о томе да национални интереси – више него икад раније у историји европских интеграција имају приоритет над европском солидарношћу, наравно под претпоставком да солидарност уопште постоји. Не треба заборавити ни евроскептицизам који је настао као резултат временски дуготрајног процеса проширења и јавља се код држава које су постале чланице 2004. и касније, као и код оних које још увек нису постале чланице, међу којима је и Србија.

2. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА²⁰

У овом делу рада користићемо резултате Истраживања јавног мњења Института за политичке студије како бисмо видели да ли евроскептицизам постоји у Србији и у ком облику.

Табела 1: Да ли сте за учлањење Србије у ЕУ?

	2015	2016	2017/1	2017/2
Да	40.6%	39.9%	44.1%	47.1%
Не	42.7%	46.3%	43.4%	41.3%
Не знам	16.8%	13.7%	12.5%	11.7%

Извор: Истраживања 2015, 2016, 2017/1, 2017/2

Табела 1 даје нам одговор на питање шта грађани Србије мисле о чланству Србије у Европској унији. Оно што је одмах уочљиво је да подршка не прелази 50 процената. То значи да када би у овом тренутку био расписан референдум о чланству, грађани Србије не би изгласали чланство у ЕУ. Овај показатељ нам говори у прилог тезе да евроскептицизам у Србији несумњиво постоји.

20) Истраживања је спровео Институт за политичке студије, Београд, теренско истраживање у виду упитника, на стратификованом узорку на целокупној територији Србије, без Косова и Метохије, 2015. Истраживање је вршено у периоду од 16. до 26. новембра, на узорку 1272 испитаника, 2016. у периоду од 20. до 30. новембра, на узорку 1272, 2017/1 у периоду од 25. маја до 5. јуна на узорку 1272, и 2017/2 од 20. до 30. новембра на узорку 1474.

Посебно је занимљиво што је број негативних гласова већи од 40 процената а најупечатљивији податак је тај што је 2015. и 2016. године проценат негативних гласова био већи од процента у корист чланства у ЕУ. Све то заједно говори о изразито присутном тренду евроскептицизма у Србији.

Табела 2: Оцена поступака Европске уније

	2015	2016	2017/1	2017/2
Веома негативно	31.2%	24.2%	21.1%	19.6%
2	17.4%	21.7%	18.2%	19.2%
3	24.9%	24.1%	26.9%	29.9%
4	12.1%	14.5%	19.2%	17.4%
Веома позитивно	5.0%	8.5%	6.4%	6.5%
Не знам	9.4%	6.8%	8.1%	7.4%

Извор: Истраживања 2015, 2016, 2017/1, 2017/2

На претходне тврдње надовезује се и табела 2 у којој се виде одговори на питање како грађани оцењују поступке Европске уније према Србији. Негативне оцене доминирају, са тим што се проценат веома негативних ставова смањило у односу на 2015. годину и то значајно (31.2 наспрам 19.6) док је проценат веома позитивних ставова порастао само за 1.5%. Укупно веома негативни и претежно негативни (категорија 2) надвлађавају позитивне (веома позитивно заједно са категоријом 4 – претежно позитивно).

Табела 3: Мишљење грађана о ЕУ

	2016	2017/1	2017/2
Веома неповољно	25.7%	22.7%	19.7%
2	20.8%	17.8%	18.6%
3	19.5%	24.7%	28.1%
4	17.1%	17.3%	20.0%
Веома повољно	10.5%	9.6%	7.1%
Не знам	6.4%	7.9%	6.5%

Извор: Истраживања 2016, 2017/1, 2017/2

Слично као и табела 2, табела 3 доноси нам сличне резултате као одговор на питање какво је мишљење грађана Србије о Европској унији. Веома неповољно и претежно неповољно мишљење се издваја на први поглед и у укупном збиру далеко превазилази веома повољно и претежно повољно мишљење (38.3 наспрам 27.1 2017/2 док је 2015. та разлика била још убедљивија 46.5 наспрам 27.6).

Табела 4: Да ли мислите да током преговора о чланству у ЕУ, Србија треба да испуни све постављене услове?

	2016	2017/1
Да	18.8%	20.6%
Не	62.9%	61.4%
Не знам	18.3%	18.0%

Извор: Истраживања 2016, 2017/1

Табела 4 нуди нам једно од могућих образложења негативних ставова из претходних табела кроз одговоре на питање да ли мислите да током преговора о чланству у ЕУ, Србија треба да испуни све постављене услове. Преко 60 процената грађана Србије сматра да Србија не треба да испуни све услове.

Табела 5: Да ли Србија треба да призна Косово да би била примљена у ЕУ?

	2017/2
Да	23.3%
Не	64.8%
Не знам	12.0%

Извор: Истраживање 2017/2

Табела 5 носи нам један од водећих разлога за евроскептичне ставове грађана Србије а то је питање Косова и Метохије. На питање да ли Србија треба да призна Косово да би била примљена у ЕУ, 64.8% грађана Србије сматра да не треба.

Табела 6: Корелација 1

		Да ли сте за учлањење Србије у ЕУ?	ЕУ/ оцена поступака	Захтеви ЕУ	Пол	Колико имате година	Образовање	Запосленост
Да ли сте за учлањење Србије у ЕУ?	Pearson Correlation Sig. (2-tailed)	1	.255**	.306**	.036	.019	.032	.062*
ЕУ/ оцена поступака	Pearson Correlation Sig. (2-tailed)	.255**	1	.522**	.081**	-.001	.008	.005
Захтеви ЕУ	Pearson Correlation Sig. (2-tailed)	.306**	.522**	1	.058*	-.026	-.027	.037
Пол	Pearson Correlation Sig. (2-tailed)	.036	.081**	.058*	1	-.021	-.042	-.020
Колико имате година	Pearson Correlation Sig. (2-tailed)	.019	-.001	-.026	-.021	1	-.226**	.243**
Образовање	Pearson Correlation Sig. (2-tailed)	.032	.008	-.027	-.042	-.226**	1	-.305**
Запосленост	Pearson Correlation Sig. (2-tailed)	.062*	.005	.037	-.020	.243**	-.305**	1

Извор: Истраживање 2015

На основу табеле 6 можемо закључити да јака корелација²¹ постоји између пола и оцене поступака Европске уније, односно да пол као варијабла у великој мери утиче на одговоре на питање како оцењујете поступке Европске уније.

Табела 7: Корелација 2

		Да ли сте за учлањење Србије у ЕУ?	Мишљење о ЕУ	ЕУ/ оцена поступака	Да ли мислите да током преговора о чланству у ЕУ Србија треба да испуни све постављене услове	Пол	Колико имате година	Образовање	Запосленост
Да ли сте за учлањење Србије у ЕУ?	Pearson Correlation	1	.130**	.201**	.295**	.065*	.032	-.006	.034
	Sig. (2-tailed)		.000	.000	.000	.026	.272	.829	.240
Мишљење о ЕУ	Pearson Correlation	.130**	1	.691**	.186**	.076**	-.027	-.001	.066*
	Sig. (2-tailed)	.000		.000	.000	.009	.349	.966	.023
ЕУ/ оцена поступака	Pearson Correlation	.201**	.691**	1	.171**	.097**	-.047	.007	.005
	Sig. (2-tailed)	.000	.000		.000	.001	.108	.818	.857
Да ли мислите да током преговора о чланству у ЕУ Србија треба да испуни све постављене услове	Pearson Correlation	.295**	.186**	.171**	1	.003	-.008	.017	.039
	Sig. (2-tailed)	.000	.000	.000		.905	.774	.552	.176
Пол	Pearson Correlation	.065*	.076**	.097**	.003	1	-.013	.001	.014
	Sig. (2-tailed)	.026	.009	.001	.905		.666	.962	.641
Колико имате година	Pearson Correlation	.032	-.027	-.047	-.008	-.013	1	-.285**	.256**
	Sig. (2-tailed)	.272	.349	.108	.774	.666		.000	.000
Образовање	Pearson Correlation	-.006	-.001	.007	.017	.001	-.285**	1	-.352**
	Sig. (2-tailed)	.829	.966	.818	.552	.962	.000		.000
Запосленост	Pearson Correlation	.034	.066*	.005	.039	.014	.256**	-.352**	1
	Sig. (2-tailed)	.240	.023	.857	.176	.641	.000	.000	

Извор: Истраживање 2016

21) Корелација је јака када број мањи од 0.05.

И 2016. године пол је јако корелисан са оценом поступака Европске уније, док прво Истраживање из 2017. године доноси једну новину (табела 8) а то је да пол доста утиче на одговоре на питање какво је ваше мишљење о ЕУ а тај тренд се наставља и у другом Истраживању из 2017. године (табела 9).

Табела 8: Корелација 3

		Да ли сте за учлањење Србије у ЕУ?	Мишљење о ЕУ	Да ли мислите да током преговора о чланству у ЕУ Србија треба да испуни све постављене услове	ЕУ/ оцена поступака	Пол	Колико имате година	Образовање	Запосленост
Да ли сте за учлањење Србије у ЕУ?	Pearson Correlation	1	.187**	.202**	.191**	.049	-.006	.023	-.012
	Sig. (2-tailed)		.000	.000	.000	.085	.823	.410	.676
Мишљење о ЕУ	Pearson Correlation	.187**	1	.144**	.665**	.087**	-.038	.008	-.048
	Sig. (2-tailed)	.000		.000	.000	.002	.178	.770	.086
Да ли мислите да током преговора о чланству у ЕУ Србија треба да испуни све постављене услове	Pearson Correlation	.202**	.144**	1	.164**	.000	-.038	-.015	-.047
	Sig. (2-tailed)	.000	.000		.000	.992	.183	.591	.092
ЕУ/ оцена поступака	Pearson Correlation	.191**	.665**	.164**	1	.053	-.044	-.026	-.024
	Sig. (2-tailed)	.000	.000	.000		.059	.115	.359	.388
Пол	Pearson Correlation	.049	.087**	.000	.053	1	.005	-.028	.032
	Sig. (2-tailed)	.085	.002	.992	.059		.863	.315	.251
Колико имате година	Pearson Correlation	-.006	-.038	-.038	-.044	.005	1	-.276**	.269**
	Sig. (2-tailed)	.823	.178	.183	.115	.863		.000	.000
Образовање	Pearson Correlation	.023	.008	-.015	-.026	-.028	-.276**	1	-.348**
	Sig. (2-tailed)	.410	.770	.591	.359	.315	.000		.000
Запосленост	Pearson Correlation	-.012	-.048	-.047	-.024	.032	.269**	-.348**	1
	Sig. (2-tailed)	.676	.086	.092	.388	.251	.000	.000	

Извор: Истраживање 2017/1

Табела 9: Корелација 4

		Да ли сте за учлањење Ср- бије у ЕУ	Да ли Србија треба да призна Косово да би била примљена у ЕУ	Мишљење о ЕУ	ЕУ/ оцена поступака	Пол	Колико имате година	Колико сте укупно година провели школујући се	Запосленост
Да ли сте за учлањење Србије у ЕУ	Pearson Correlation	1	.451**	.065*	.078**	.010	.007	-.032	-.009
	Sig. (2-tailed)		.000	.013	.003	.713	.774	.221	.744
Да ли Ср- бија треба да призна Косово да би била примљена у ЕУ	Pearson Correlation	.451**	1	.139**	.164**	.039	-.047	.031	-.014
	Sig. (2-tailed)	.000		.000	.000	.131	.074	.227	.599
Мишљење о ЕУ	Pearson Correlation	.065*	.139**	1	.668**	.074**	-.008	-.029	.026
	Sig. (2-tailed)	.013	.000		.000	.004	.745	.260	.312
ЕУ/ оцена поступака	Pearson Correlation	.078**	.164**	.668**	1	.120**	-.012	-.015	.011
	Sig. (2-tailed)	.003	.000	.000		.000	.645	.563	.678
Пол	Pearson Correlation	.010	.039	.074**	.120**	1	-.069**	-.021	.077**
	Sig. (2-tailed)	.713	.131	.004	.000		.008	.428	.003
Колико имате го- дина	Pearson Correlation	.007	-.047	-.008	-.012	-.069**	1	-.221**	.314**
	Sig. (2-tailed)	.774	.074	.745	.645	.008		.000	.000
Колико сте укупно година провели школујући се	Pearson Correlation	-.032	.031	-.029	-.015	-.021	-.221**	1	-.200**
	Sig. (2-tailed)	.221	.227	.260	.563	.428	.000		.000
Запосле- ност	Pearson Correlation	-.009	-.014	.026	.011	.077**	.314**	-.200**	1
	Sig. (2-tailed)	.744	.599	.312	.678	.003	.000	.000	

Извор: Истраживање 2017/2

3. ЕВРОСКЕПТИЦИЗАМ У СРБИЈИ – ПОКУШАЈ ОБЈАШЊЕЊА

Евроскептицизам у Србији има многобројне узроке. Први и основни уклапа се у евроскептицизам изазван претприступном

стратегијом.²² У случају Србије, овај добро познати облик има неке модификације које му управо кроје ново рухо.

Не само поменута Истраживања које је спровео Институт за политичке студије, већ и званична истраживања које спроводи Министарство за европске интеграције, показују нам да људи у Србији нису наклоњени према чланству у ЕУ. Такав тренд је примећен у већини земаља кандидата у њиховом преговарачком процесу. Недостатак подршке изазвали су многи фактори, али најизраженији су: захтевне и скупе реформе које се морају спровести, недостатак информација о ЕУ, разочарење социо-економским стандардима и тренутним стањем у земљи и слично. Извори евроскептицизма варирају од земље до земље (унутар и изван ЕУ, која фаза интеграције је у току), од партије до партије (радикална левица, конзервативна десница, радикална десница).

Самит ЕУ који је одржан у Солуну 2003. године у литератури се често означава као прекретница у односу региона „Западног Балкана“²³ и Европске уније будући да је тада овај регион добио чврста обећања о догледној европској перспективи кроз Процес стабилизације и придруживања. Међутим, почетни ентузијазам који је уследио, истопио се током наредних година јер се нису остварила очекивања већине земаља региона (изузимајући Хрватску која је 2013. постала чланица Европске уније). Иако је за многе од њих европска перспектива и даље на дугачком штапу, политика проширења се може из неких углова посматрано, оценити као успешна имајући у виду да је перспектива чланства коју је Солунски процес најавио, послужила у одређеној мери као катализатор постконфликтне стабилизације у региону. За политичке лидере и јавност у региону, данас често обећања дата на Солунском самиту пре 15 година имају, ипак, симболички значај с обзиром на то да се проширење не налази на листи приоритета Брисела у наредним годинама.

Грађани Србије последњих година дају мању подршку европским интеграцијама, она често не прелази 50 процената. Разлози за то су многобројни. Из Брисела стижу двосмислене поруке. Након 2009. године када је подршка интеграцијама износила 73 одсто и када је оволиком ентузијазму и оптимизму допринело укидање виза – подршка је наредних година стрмоглаво опадала.²⁴ Нај-

22) Јелена Тодоровић, „Евроскептицизам у земљама Европске уније“, нав. дело, стр. 248.

23) Појам Западног Балкана се користи као политички а не географски с обзиром да су га формулисали званичници Европске уније као јединствени појам који се помиње у контексту Процеса стабилизације и придруживања.

24) Jelena Todorovic Lazic, Aleksandra Kolakovic, “Euroscepticism in the EU – old concept and new forms”, in: *Political Science, International Relations and Security Studies*, (eds. Stelian

новије истраживање јавног мњења, које је током децембра спровело Министарство за европске интеграције, показује да би улазак у ЕУ на потенцијалном референдуму подржало 52 одсто грађана, 24 одсто би гласало против, 12 одсто не би гласало уопште, а 12 одсто не зна одговор;²⁵ то ипак није најнижи ниво подршке, јер је она у појединим тренуцима износила и 41 одсто (јун 2016, децембар 2012).²⁶ У прилог овом преокрету у ставовима говори и аргумент Слободана Антонића који тврди да се трансформација догодила 2011. године и то најпре у медијским круговима у Србији наводећи експлицитно ауторе и њихове текстове као и медије у којима су они објављени.²⁷ Пре тога, према мишљењу Антонића, готово сви медији у Србији су испољавали изразито евроентузијастичне ставове.²⁸

Европске интеграције трају већ 17 година и претвориле су се у километарску трку којој циљ још увек није тако близу. Временом се тема чланства у ЕУ излизала као предизборна тема јер није било конкретних резултата у смислу опипљивих користи које би грађани Србије могли да осете услед приближавања Унији – „почетна одлука да се подржи процес интеграције, доноси се као резултат мање или више рационалне калкулације о предностима интеграције а не као резултат ‘европејства’“.²⁹ Потенцијално чланство у ЕУ грађани Србије често доживљавају као читав низ ултиматума па је очигледнији штап у поређењу са шаргарепом. „Оно што значајно продубљује скептицизам код држава у процесу приступања јесте сам процес који је прилично дуг и који не изгледа онако како би грађани желели, а то је да буде партнерски“.³⁰ Недовољна подршка у Србији повезана је и са доживљајем процеса и криза које се одвијају унутар саме ЕУ: финансијска, криза евра, мигрантска, криза идентитета, Брегзит. Политички лидери у Србији исти-

Scăunaş, Vasile Tabără, Eugen Străuţiu), Lucian Blaga University Press, Sibiu, 2016, стр. 158.

25) Република Србија, Министарство за европске интеграције, *Европска оријентација грађана Србије: Испитивање јавног мњења (децембар 2017. године)*, Internet, http://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/javno_mnjenje_decembar_17.pdf, 26/04/2018.

26) Исто.

27) Slobodan Antonić, “Euro-scepticism in Serbia”, *Serbian Political Thought*, Institute for Political Studies, Belgrade, Vol. 5, No. 1/2012, стр. 71-75.

28) Исто, стр. 71.

29) Дејана М. Вукчевић, „‘Банални европеизам’ и идентитет у процесу европске интеграције“, у зборнику: *Национални идентитет и међународне интеграције*, (приредили: Зоран Милошевић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2015, стр. 184.

30) Иван Радосављевић, Никола Јовић, „Због чега расте евроскептицизам: ставови младих према Европској унији“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 03/2016, стр. 115.

чу да је чланство у ЕУ стратешки циљ, међутим, истовремено се Унија осуђује због њених ставова према Косова, али и због НАТО интервенције. Унутрашњи проблеми и турбуленције унутар „бриселске Европе“ се често могу пронаћи у медијима. Иако на први поглед делује да је због свега наведеног тема ЕУ изгубила важност код бирача, грађани Србије и даље гласају за партије које су, макар декларативно, заговорници европских интеграција.³¹ Поруке које долазе из Брисела доживљавају се као стално условљавање, понижавање Србије, угрожавање њеног идентитета. Узрок негативних ставова о ЕУ је и то што су грађани или лоше информисани или уопште нису информисани.

Евроскептицизам у Србији има неке оригиналне особености о којима су писали многи домаћи аутори, при чему треба издвојити закључке до којих је дошао социолог Слободан Антонић у својим текстовима „О ‘дебриселизацији’ бирача: евроскептицизам у јавном мњењу Србије“ као и “Euroscepticism in Serbia”. Закључци се односе на несразмеран однос између домаће литературе богате евроскептичном аргументацијом, пораста евроскептичних ставова код грађана са једне стране и недовољно испољене евроскептичне оријентације код владајућих политичких партија у домаћем Парламенту и Влади.³² Политичке партије у Србији све до 2011. године устручавале су се од јавног испољавања евроскептичних ставова, као да их је било стид да наглас кажу да не подржавају еуфоричну идеју о пожељном чланству у Европској унији.³³ Демократска странка Србије (ДСС) и Српска радикална странка (СРС) прве су јасно испољиле да не подржавају чланство Србије у ЕУ.³⁴ Оно што је интересантно, те две партије, заједно са Дверима, данас представљају доминантне евроскептичне партије у Србији али оне не учествују у Влади на републичком нивоу нити су у њој учествовале од 2011. године на овамо (неке чак и раније а неке попут Двери су касније и формиране). Ту долазимо до парадокса да су партије које су последњих година на власти у Србији пресудно евроентузијастичне или макар декларативно тврде да Европа нема алтернативу, док њихови бирачи нагињу евроскептицизму на основу свих поменутих Истраживања (и оним које спроводе Министарство за ев-

31) Jelena Todorovic Lazic, Aleksandra Kolakovic, “Euroscepticism in the EU – old concept and new forms”, нав. дело, стр. 158.

32) Видети детаљније: Slobodan Antonić, “Euroscepticism in Serbia”, нав. дело, стр. 67-96, као и Слободан Антонић, „О ‘дебриселизацији’ бирача: евроскептицизам у јавном мњењу Србије“, *Национални интерес*, бр. 1/2013, Институт за политичке студије, Београд, стр. 79-99.

33) Слободан Антонић, „О ‘дебриселизацији’ бирача: евроскептицизам у јавном мњењу Србије“, нав. дело, стр. 81.

34) Исто, стр. 82.

ропске интеграције и Евробарометар али и ова Истраживања која спроводи Институт за политичке студије).

Није случај Србије јединствен у погледу очигледне трансформације ставова од евроентузијазма ка евроскептицизму, у готово свим државама централне и источне Европе које су прошле чекаоницу за чланство у ЕУ биле су присутне ове трансформације.³⁵ Међутим, треба поменути пример Пољске у којој је ситуација била суштински обрнута него у Србији. Већина политичких партија су од самог почетка интеграција испољавале изражене евроскептичне ставове (Самообрана и Лига пољских фамилија, али у одређеној мери и Сељачка странка и Грађанска иницијатива, касније су се придружиле и неке друге попут тренутно владајуће Права и правде).³⁶ Ентузијазам пољских грађана у почетку је био низак и у складу са евроскептицизмом политичких партија али расте последњих година (у периоду 2016–2018. година константно око 50% Пољака има позитивну слику о ЕУ и тако се налази у врху међу позитивним ставовима грађана ЕУ³⁷). Закључак је да да ентузијазам грађана више није у складу са већински, евроскептичним ставовима политичких партија. Управо је то оно што је дијаметрално супротно у односу на Србију где партије испољавају ентузијазам а грађани скептицизам.

Један од парадокса евроскептицизма јесте тај што веома често он није заснован на политичким и/или економским чињеницама и оценама, већ на незнању. На основу недостатка знања или разумевања, он се брзо шири и пажљиво га негују мејнстрим медији који подсећају људе на лошу слику о ЕУ. Гледајући податке из анкете Евробарометра из 2015. године, 42% је изјавило да не разумеју како ЕУ функционише.³⁸ Ако не разумете како ЕУ функционише, да ли сте у стању да критички процените информације које се дају путем медија? Гледајући од 2010. године евроскептицизам се повећао не само у традиционално скептичним земљама, попут Данске и Велике Британије, већ и у земљама оснивачима, као што су Француска и Немачка.³⁹ Сам скептицизам није толико лош. У

35) Søren Riishøj, "Europeanization and Euroscepticism: Experiences from Poland and the Czech Republic", *Political Science Publications*, No. 25/2010, стр. 23, Internet, https://www.sdu.dk/-/media/files/om_sdu/institutter/statskundskab/skriftserie/euroscepticism_hjemmeside.pdf, 20/06/2018.

36) Исто, стр. 26-27.

37) "Public opinion in the European Union report", *Standard Eurobarometer* 86, 87, 88, 89, Internet, <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb>, 20/06/2018.

38) "Public opinion in the European Union report", *Standard Eurobarometer* 83, стр. 129, Internet, http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb83/eb83_publ_en.pdf, 28/04/2018.

39) Исто, стр. 7.

неким ситуацијама, евроскептицизам се може сматрати „здравом критиком“. Нажалост, у овом тренутку велики део скептицизма више је критика која није конструктивна јер не предлаже могуће компромисе.

*

* *

Евроскептицизам се први пут појавио 1985. године у британским новинама. Могло би се рећи да је од тада, у различитим облицима, попут тврдог или меког евроскептицизма, економског или политичког, постао стална компонента политичког пејзажа ЕУ. То је заиста сложен феномен. Са сваком новом фазом у развоју Европске уније, односно раније Европских заједница, мења се главни фокус евроскептицизма – од напада на идеју европског грађанства до супротстављања заједничкој валути и имиграционој политици, па чак и до критике целокупне идеје европских интеграција и њене неизвесне будућности, као што је последњих година случај. Треба напоменути да потпуни нестанак Европске уније више није опција, па чак и најтврдокорнији евроскептици осећају да је неизбежан неки минималан облик интеграције. Дилема остаје да ли ЕУ треба да буде „све ближе унија“ или да се врати у првобитно стање као зона слободне трговине са минималним наднационалним надлежностима. Национализам, културни, политички и економски разлози представљају главни извор неповерења и оклевања према ЕУ.

Феномен евроскептицизма носи извесну контрадикторност јер у себи обједињује два главна питања: да ли је евроскептицизам саставни део процеса интеграције или он представља полазну тачку за дезинтеграцију ЕУ? Одговор на ово питање зависи од угла из кога се посматра. Ниједан одговор није погрешан. Несумњиво је и саставни део и пут у дезинтеграцију чему сведочи Брегзит. Треба истаћи да се доживљај и интерпретација феномена разликује из визуре држава чланица и држава кандидата, у првом случају евроскептицизам је повезан са историјским развојем ЕУ, у другом случају евроскептицизам код кандидата је далеко сложенији. У земљама у транзицији које су скоро постале чланице (или су тренутно у процесу преговарања попут Србије), проблем није настао постојањем једне или две политичке партије које се супротстављају улазу у ЕУ, већ неговањем тзв. „популарног“ евроскептицизма. Државе кандидати треба да створе институционалну структуру за преговоре како би ускладили национално законодавство са европским и тек након завршетка преговора, грађани ће донети коначну одлуку за или против уласка на референдуму. Наглашено незадовољство људи ситуацијом у земљи и притисак ЕУ на убрзање скупих реформи представља до-

датни елемент неизвесности око уласка у ЕУ. Важно је узети у обзир све изворе евроскептицизма како би утицало на рационалну перцепцију ЕУ, што је могуће само уз континуирано ширење информација о функционисању ЕУ, као и значаја наметнутих реформи. Али и Европска унија би требало да се труди да поправи слику у медијима и да штап замени шаргарепом уколико не жели да једног дана међу будућим чланицама добије нове евроскептике попут Чеха, Хрвата и Пољака. Такође, чини се да став да Европа нема алтернативу управо води настанку нових скептика, нарочито у случају Србије.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић Слободан, „О ‘дебриселизацији’ бирача: евроскептицизам у јавном мњењу Србије“, *Национални интерес*, бр. 1/2013, Институт за политичке студије, Београд, стр. 79-99.
- Вукчевић Дејана М., „‘Банални европеизам’ и идентитет у процесу европске интеграције“, у зборнику: *Национални идентитет и међународне интеграције*, (приредили: Зоран Милошевић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2015, стр. 177-195.
- Истраживање јавног мњења*, Институт за политичке студије, Београд, 2015, рађено од 16. до 26. новембра.
- Истраживање јавног мњења*, Институт за политичке студије, Београд, 2016, рађено од 20. до 30. новембра.
- Истраживање јавног мњења*, Институт за политичке студије, Београд, 2017, рађено од 25. маја до 5. јуна.
- Истраживање јавног мњења*, Институт за политичке студије, Београд, 2017, рађено од 20. до 30. новембра.
- Радосављевић Иван, Јовић Никола, „Због чега расте евроскептицизам: ставови младих према Европској унији“, *Српска политичка мисао*, бр. 03/2016, Институт за политичке студије, Београд, стр. 101-119.
- Република Србија, Министарство за европске интеграције, *Европска оријентација грађана Србије: Испитивање јавног мњења (децембар 2017. године)*, Internet, http://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/javno_mnjenje_decembar_17.pdf, 26/04/2018.
- Тодоровић Јелена, „Евроскептицизам у земљама Европске уније“, *Српска политичка мисао*, бр. 03/2010, Институт за политичке студије, Београд, стр. 231-250.
- Antonić Slobodan, “Euroscepticism in Serbia”, *Serbian Political Thought*, Institut for Political Studies, Belgrade, Vol. 5, No. 1/2012, стр. 67-96.
- Conti Nicolo, “Party Attitudes to European Integration: A Longitudinal Analysis of the Italian Case”, *EPERN Working Paper* 13, 2003, Internet, <https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=epern-working-paper-13.pdf&site=266>, 30/04/2018.

- Flood Chris, “Eurocepticism: A Problematic Concept”, *Paper presented at the UACES 32nd Annual Conference and 7th Research Conference, Queen’s University Belfast*, 2002, Internet, <https://www.uaces.org/documents/papers/0201/flood.pdf>, 29/04/2018.
- Harmsen Robert, Spiering, Menno, “Eurocepticism and the evolution of european political debate”, in: *Eurocepticism: Party politics, national identity and european integration*, (eds. Robert Harmsen, Menno Spiering), Rodopi, Amsterdam, New York, 2004, стр. 13-35.
- Hooghe Liesbet, Marks, Gary, “Source of Eurocepticism”, *Acta Politica*, Palgrave Macmillan UK, Vol. 42, No. 2-3, 2007, стр. 119-127.
- Kaniok Petr, “Europeanists, Eurogovernmentalists, and Euroceptics: A Constructive Criticism of Previous Research”, in: *Eurocepticism and European Integration* (eds. Krisztina Arató, Petr Kaniok), Political Science Research Center, Zagreb, 2009, стр. 159-177.
- Kopecky Petr, Cas Mudd, “The two sides of eurocepticism: Party positions on european integration in East Central Europe”, *European Union Politics*, Sage journals, Vol. 3, No. 3, 2002, стр. 297-326.
- Leconte Cécile, “The EU Fundamental Rights Policy as a Source of Eurocepticism”, *Human Rights Review*, Springer International Publishing, 2014, Vol. 15, стр. 83–96.
- Lubbers Marcel, Scheepers Peer, “Political versus instrumental Eurocepticism: Mapping scepticism in European countries and regions”, *European Union Politics*, Sage journals, Vol. 6, No. 2, 2005, стр. 223-242.
- “Public opinion in the European Union report”, *Standard Eurobarometer 83*, стр. 129, Internet, http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb83/eb83_publ_en.pdf, 28/04/2018.
- “Public opinion in the European Union report”, *Standard Eurobarometer 86*, 87, 88, 89, Internet, <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/>, 20/06/2018.
- Søren Riishøj, “Europeanization and Eurocepticism: Experiences from Poland and the Czech Republic”, *Political Science Publications*, No. 25/2010, Internet, https://www.sdu.dk/-/media/files/om_sdu/institutter/statskundskab/skriftserie/eurocepticism_hjemmeside.pdf, 20/06/2018.
- Sorensen Catharina, “Danish and British popular eurocepticism compared: a sceptical assessment of the concept”, *DIIS Working Paper 25*, 2004.
- Taggart Paul “A touchstone of dissent: Eurocepticism in contemporary Western European party systems”, *European Journal of Political Research*, Wiley Online Library, Vol. 1, No. 33, 1998, стр. 363-388.
- Taggart Paul, Szczerbiak Aleks, “The Party Politics of Eurocepticism in EU Member and Candidate States”, *SEI Working Paper*, No. 51, 2002.
- Todorovic Lazic Jelena, Kolakovic Aleksandra, “Eurocepticism in the EU – old concept and new forms”, in: *Political Science, International Relations and Security Studies*, (eds. Stelian Scăunaș, Vasile Tabără, Eugen Străuțiu), Lucian Blaga University Press, Sibiu, 2016, стр. 153-167.

Jelena Todorovic Lazic

EUROSCEPTICISM IN SERBIA – OLD CONCEPT IN THE NEW SUIT

Resume

Euroscepticism is a heterogeneous and dynamic phenomenon. With each new phase in the European Union development (former European Communities), its main focus has been changed – from the attacks on the idea of European citizenship to the opposition to the common currency and immigration policy, and even to the critique of the overall idea of European integration. Nationalism, cultural, political and economic reasons are the main source of mistrust and reluctance towards the EU. It should be emphasized that the experience and interpretation of the phenomenon is different from the views of Member States and Candidate States, in the first case, Euroscepticism is linked with the historical development of the EU, in the second case, Euroscepticism is far more complex.

Euroscepticism in Serbia has many causes. First and most obvious is Euroscepticism caused by a pre-accession strategy. Discontent in Candidate States has been created due to long-term negotiations and policy of conditionality. The gap between the high motivation of these states wishing to become EU members and reality, contributes to increasing euroscepticism. There is fear of the spread of the negative consequences of liberalized trade, such as: the lack of competitiveness of domestic companies, the loss of jobs. In addition, it is worth mentioning: low standard of living, inability to participate in decision-making in the EU and fear of losing national and cultural identity. In transition countries that have recently become Member States (or are currently in the process of negotiating such as Serbia), the problem did not originate from the existence of one or two political parties that oppose the entrance into the EU, but fostering so called popular Euroscepticism. Emphasized people's discontent with the situation in the country and the EU's pressure to accelerate costly reforms is an additional element of uncertainty about joining the EU. Messages coming from Brussels are perceived as permanent conditioning, humiliation of Serbia, jeopardizing its identity. One of the causes of negative attitudes about the EU is primarily that citizens are either poorly informed or not informed at all. It is important to take into account all sources of Euroscepticism in order to influence the rational perception of the EU, which is possible only with the continuous dissemination of information on the functioning of the EU.

Keywords: Euroscepticism, European Union, Serbia, candidate states, European integration process

* Овај рад је примљен 01. маја 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

УДК 81'27(4-672EU)(497.11)

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.6022018.6>

Оригинални научни рад

Српска политичка мисао

број 2/2018.

год. 25. vol. 60

стр. 99-113

Александра Б. Шуваковић*

Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу

РЕЗУЛТАТИ ЕВРОПСКЕ ПОЛИТИКЕ ВИШЕЈЕЗИЧНОСТИ У ПРВОЈ ДЕЦЕНИЈИ XXI ВЕКА У ЗЕМЉАМА ЧЛАНИЦАМА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ И СРБИЈИ**

Сажетак

Идеја о уједињеној Европи неизоставно доноси и новине на плану језичке политике. Јединствено тржиште ЕУ, политичка ко-оперативност и нове стратегије развоја на глобалном нивоу, довеле су до потребе уклањања језичких баријера међу Европљанима. Опредељење је да се подједнаке шансе дају свим језицима, међу којима нема поделе на велике и мале. Циљ рада је да представимо резултате језичких политика у пракси током прве деценије XXI века, како земаља чланица ЕУ, тако и Републике Србије. Премда наша земља није једна од чланица, анализа доступних података показала је да је политика вишејезичности наше државе у складу са европским путем плурилингвизма и интеркултуралности.

Кључне речи: језици, језичка политика, вишејезичност, ЕУ, Србија, интеркултуралност

* aleksandra-s@eunet.rs

** Резултати изложени у овом раду представљају само део обимнијег истраживања спроведеног за потребе писања на Филолошком факултету Универзитета у Београду одбрањене докторске дисертације, у оквиру научно-истраживачког пројекта ОИ 147026 *Настава и учење: проблеми, циљеви и перспективе*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. УВОД

„Интензивирање и екстензивирање процеса (глобалних) комуникација релативизује границе затворених система, те се тиме успоставља ситуација светског друштва.“¹ Након последњег проширења, 1. јула 2013, приступањем Хрватске, Европску унију сачињава двадесет осам држава чланица² у којима се говори 29 различитих језика. Више деценија уназад вишејезичност се претвара у инструмент европске интеграције.³ Укупно 24 језика у Европској унији имају статус службеног језика,⁴ будући да нису сви службени језици држава чланица добили статус службеног језика ЕУ. Реч је о луксембуршком и турском језику, који су званични језици у Луксембургу и у Републици Кипар, али не и у ЕУ. Осим поменута двадесет и четири језика, у институцијама ЕУ од 2005. године могу се користити још и каталонски, галицијски и баскијски језик. Број службених језика ЕУ мањи је од броја држава чланица с обзиром на то да се исти језик појављује као службени у више држава. Тако је немачки службени језик у Немачкој, Аустрији, Белгији и Луксембургу, енглески у Уједињеном Краљевству, Републици Ирској и на Малти, француски у Француској, Белгији и Луксембургу, грчки у Грчкој и на Кипру, холандски у Холандији и Белгији (фламмански), шведски у Шведској и Финској.

У сврху ширења међусобне сарадње, толеранције и побољшања комуникације Препорукама Р (82) и Р (98) Савета Европе, које су 2008. објављене у документу под називом *Бела књига о интеркултурном дијалогу – Живимо заједно једнаки у достојанству*, утврђени су општи и незаобилазни циљеви:

а) заштита и развој различитог језичког и културног наслеђа Европе, које представља извор заједничког духовног обогаћивања;⁵

- 1) Милорад Л. Ђурић, „Глобалне комуникације и светско друштво: проблеми легитимацијског дефицита“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2016, стр. 49.
- 2) У међувремену је Уједињено Краљевство донело одлуку о напуштању ЕУ, тзв. *Brexit*.
- 3) Година 2001. проглашена је годином језика у Европи и том приликом је уведена функција европског комесара за вишејезичност, образовање и културу. Европски комесар руководи пројектима чији је циљ развијање интеркултурног дијалога и подизања свести о језицима, најпре на националном нивоу сваке од чланица. В. Анђелка Игњачевић, „Страни језици у језичкој и образовној политици – нови трендови“, *Примењена лингвистика*, Југословенско друштво за примењену лингвистику и Филозофски факултет у Новом Саду (приредиле: Душанка Точанац, Милена Јовановић), бр. 4/2004, стр. 43-52.
- 4) Бугарски, чешки, дански, енглески, естонски, фински, француски, грчки, холандски, ирски, италијански, летонски, литвански, мађарски, малтешки, немачки, пољски, португалски, румунски, словачки, словеначки, шпански, шведски и хрватски.
- 5) Савет Европе, *Бела књига о интеркултурном дијалогу „Живимо заједно једнаки у достојанству“* Савет Европе F-67075 Strazbur Cedex, јуна 2008. године, стр. 20-27, Internet,

б) олакшана мобилност грађана Европе, лакша пословна сарадња и размена идеја;⁶

в) развој националних политика у области наставе и учења страних језика;⁷

г) ширење вишејезичности, која представља услов свих услова.⁸

Феномен вишејезичности Бугарски⁹ образлаже на три плана: а) као планетарну појаву, тј. постојање више хиљада различитих језика широм света; б) као социјалну појаву, велике миграције условљене економским, политичким и културним померањима; в) као индивидуално обележје, које се не може оповргнути, и које отвара пут ширењу толеранције међу људима, сузбијању стереотипа и других негативних појава које су честе у једнојезичким друштвима.

Појам вишејезичности неодвојив је од појма интеркултуралности и заједно чине основу за спровођење целовитих реформи у образовању уопште, а нарочито у области учења и наставе страних језика.

2. РАНО УЧЕЊЕ СТРАНИХ ЈЕЗИКА КРОЗ ПРИЗМУ ЕВРОПСКИХ ДОКУМЕНАТА

„... вредности чине основу политичког понашања, за њихово формирање су најзначајније породица, школа и непосредно друштвено окружење у којем се стичу ставови који одређују политичко понашање.“¹⁰

У стратешки европски циљ који требало достићи до 2010-те, изложен у документу под називом Лисабонска стратегија, инкорпорирана је настава страних језика као кључни елемент, који ће поспешити економију и засновати је на динамичнијем и компетитивнијем знању, како би се омогућио одржив економски раст уз нова и боља радна места и већу друштвену кохезију.¹¹ Међутим, препорука да циљ буде знање два страна језика није остварива уколико се са учењем истих не започне у раном уз-

---

<http://www.coe.int/dialogue>, 07/01/2018.

6) Исто, стр. 20, 23, 30.

7) Исто, стр. 30-36.

8) Исто, стр. 13-14.

9) Ранко Бугарски, *Нова лица језика*, Библиотека XX век, Београд, 2002, стр. 158.

10) Ана Нешић, „Политичка социјализација или политички маркетинг?“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2017, стр. 79.

11) Lisbon European Council, *Presidency Conclusions*, 2000, March 23th-24th, Internet, http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm, 05/06/2014.

расту. Управо ћемо се из овог разлога осврнути само на документа која у својој бити препознају и у први план стављају рано учење страних језика (СЈ).

„Процес политичке социјализација представља континуирано развојни и кумулативно развојни процес којим се обликују и преносе политички ставови, а одржавају се различитим механизмима у друштву.“¹² На исти начин можемо да посматрамо и језичку политику држава данас. У суштини у оба случаја реч је о социјалном учењу које се одвија током целог живота, будући да је учење страних језика неодвојиво од интеркултурног учења, посебног облика социјализације.

Половином 2003. године објављен је акциони план под називом *Промоција учења страних језика и језичке различитости за период од 2004. до 2006.*¹³ За државе чланице ЕУ од пресудне је важности обезбедити учење СЈ од предшколског узраста. На овом узрасту дете развија сопствени начин перцепције других језика и култура, истовремено развијајући свест о значају властите културе и њеном утицају. Улога наставника и родитеља веома је битна. Родитељи би требало да буду информисани о предностима раног учења СЈ али и о критеријумима за његов одабир.¹⁴ Између 2004/2005. број деце која у предшколским установама не похађају наставу СЈ смањено се са 32.5% на 21.8%, у односу на период између 2000/2003. Најбоље резултате остварили су Кипар, Белгија (немачко говорно подручје), Малта, Пољска и Хрватска.¹⁵

У Републици Србији се настава СЈ у предшколским установама организује на нивоу локалне самоуправе. У Београду је од 1. јануара 2011. у пројекат бесплатног учења енглеског језика у вртићима укључено око 18.000 деце, док је град финансирао рад 67 наставника. Једини језик у понуди био је енглески језик, са фондом од два школска часа недељно. У осталим градовима Републике Србије пројекат се одвија спорадично, јер нема законске регулативе. Свакако да су богатије самоуправе (Чачак, Ваљево, Нови Сад) организовале бесплатне часове енглеског језика за најмлађе, док у осталим градовима наставу изводе приватне школе језика, или агенције, уз новчану надокнаду родитеља.

12) Ана Нешић, „Политичка социјализација или политички маркетинг?“, нав. дело, стр. 80.

13) *The EU Multilingualism Policy* 2007, стр. 1-2, Internet, <http://eacea.ec.europa.eu/static/en/lingua/documents/presentation/chaves.pdf>, 18/12/2017.

14) Исто, стр. 8.

15) *Key Data on Teaching Languages at school in Europe* 2012, стр. 10, Internet, http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/key_data, 10/11/2017.

Други документ вредан пажње јесте *Извештај о будућим конкретним циљевима образовних система у ЕУ*,¹⁶ који је у први план ставио унапређивање учења СЈ. „Унапређивање учења СЈ у школским системима ЕУ утицаће не само на културно богаћење појединца већ и на његову већу мобилност и проходност као и на саму компетитивност Заједнице“.¹⁷ Основни циљеви које треба постићи у домену институционализованог учења страних језика јесу следећи: обавезно учење првог страног језика од првог разреда; разноликост понуђених СЈ; повезивање првог и другог страног језика (СЈ1/СЈ2) са другим образовним предметима. У том смислу врло је важна повезаност наставника матерњег језика (Л1) и наставника страног језика. Циљ је да ученици у пуној мери развију све своје комуникативне способности, правећи аналогију између Л1 и СЈ, што опет доприноси развоју рецептивне вишејезичности. Компетентност наставника СЈ је један од најбитнијих чинилаца, као и њихов периодичан боравак у земљи чији језик предају зарад усавршавања и праћења нових глотодидактичких тенденција.¹⁸

Последњим пресеком извршеним 2012, ситуација у земљама чланицама ЕУ није далеко одмакла током прве деценије XXI века, без обзира на сва побројана документа и акционе планове. Наиме, СЈ1 се у 14 земаља учи од шесте, односно седме године живота, док у осталим чланицама учење почиње са осам или девет година, односно у другом или трећем разреду. У Великој Британији први страни језик се учи од једанаесте године, што значи тек почетком другог образовног циклуса. У четрнаест земаља енглески језик је обавезан СЈ1.¹⁹ Чак 73% ученика у ЕУ учи енглески као СЈ1 у првом образовном циклусу, док се у другом тај проценат повећава на 90% од укупног броја ученика.

Други страни језици по заступљености у ЕУ су следећи: немачки, француски, шпански и италијански (тим редоследом). Руски је као СЈ2 најзаступљенији у Летонији и Литванији, некадашњим совјетским републикама. Број ученика који не уче ниједан од поменутих језика је у већини земаља испод 5%, а у некима, попут Финске или Исланда, испод 1% (у поменутих земљама се уче шведски, односно дански).²⁰

16) *Education and training 2010*, 2007, стр. 2-4, Internet, http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/publ/multiling_en.html, 05/06/2017.

17) Maria Cecilia Luise. *Italiano come lingua straniera*, UTET, Torino, 2006, стр. 62.

18) Исто, стр. 65.

19) *Key Data on Teaching Languages at school in Europe*, стр. 46.

20) Исто, стр. 48.

Табела 1: Преглед почетка обавезног учења страних језика у земљама ЕУ, по старости ученика

ЗЕМЉА	СЈ(1) УЗРАСТ УЧЕЊА	СЈ(2) УЗРАСТ УЧЕЊА
Аустрија	6–18	15–18
Белгија (фламански)	10–18	12–18
Белгија (немачки)	10–18	13–18
Белгија (француски)	10–18	–
Бугарска	8–19	15–19
Чешка	8–19	15–19
Данска	9–19	–
Естонија	7–19	10–15
Финска	7–18	13–18
Француска	7–18	13–18
Холандија	10–18	12–18; СЈ(3) у 17. години
Ирска	–	–
Италија	6–19	11–14
Исланд	9–18	10–19
Летонија	9–19	12–18
Лихтенштајн	6–18	15–18
Литванија	8–18	12–16
Луксембург	6–19	7–19; СЈ(3) у 13. години
Кипар	6–18	12–18
Мађарска	9–18	14–18
Малта	5–16	1116
Немачка	10–19	–
Норвешка	6–18	16–17
Пољска	7–19	13–18
Португал	10–17	12–15
Румунија	9–18	10–18
Словенија	9–19	12–18
Словачка	8–18	11–18
Шпанија	6–18	–
Шведска	7–18	12–18
УК	11–14	–

Извор: *Key Data on Teaching Languages at school in Europe 2012*, стр. 10

Неопходност спровођења реформи у образовним системима подразумева и организован и плански рад са родитељима и њихово

информисање о свим погодностима које плурилингвизам пружа. Међу одабраним језицима који ће се изучавати од раног узраста и касније, на првом месту у ЕУ је енглески, док је други језик углавном језик суседне државе или државе из које долази велики број имиграната. Сагледавајући поменута документа и податке из табеле можемо издвојити неколика следећа кључна места у вези са организацијом наставе СЈ у раном узрасту:

- а) формативна вредност СЈ, поред инструменталне;
- б) нераскидива повезаност лингвистичког знања и интеркултурног образовања;
- в) централна улога квалитета наставе зависи од образовања наставника СЈ, образовање наставника мора предвидети и њихов боравак у иностранству;
- г) идеја о интегрисаној настави Л1 и СЈ;
- д) важност породице и њихов уплив у школски систем у склопу улоге коју могу имати у одабиру страних језика;
- ђ) потреба за што већом дистрибуцијом и разменом истраживања, студија, искустава и докумената везаних за наставу СЈ, међу наставницима.²¹

3. НАСТАВА СТРАНИХ ЈЕЗИКА У ТРАНЗИЦИОНОЈ СРБИЈИ

Институционално учење страних језика увек је повезано са језичком политиком државе у одређеном времену, са интензитетом, традицијом и културно-политичким везама земље чији се језик изучава као циљни језик (ЦЈ), а то је опет у директној вези са дуго-рочном спољнополитичком оријентацијом земље. Ово правило се потврђује и у транзиционој Србији, на исти начин као што је то био случај и у неким ранијим историјским периодима наше земље.²²

21) Исто, стр. 30-37.

22) Тако је у XIX веку, још на Великој школи, изучаван немачки језик. В. Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Педагошки музеј, Београд, 1970, стр. 32. С оснивањем Лицеја 1839. почињу се изучавати француски, а од старих језика и латински. Енглески се у документима помиње тек 1884, а обавезни предмет постаје 1900. Тада почиње и учење руског језика, али само у Богословији. В. Анђелка Игњачевић, „Страни језици у Србији: поглед у прошлост и перспективе“, у зборнику: *Сусрети култура* (приредили: Љиљана Суботић, М. Клеут, Н. Бугарски), Филозофски факултет, Нови Сад, 2006, стр. 888-889. У српским средњим школама које су постојале у српским крајевима поробљеним од стране Отоманске империје у периоду 1878-1912. од страних језика наши ђаци су највише учили француски и турски. У српској гимназији у Битољу се од 1909/10 уводи и италијански као страни језик. В. Александра Новаков, *Стубови српске просвете: српске средње школе у Османском царству 1878-1912.*, Завод за уџбенике, Београд, 2017. После I светског рата, у складу са франкофилском политиком краља Александра, статус првог страног језика у средњим и на виском школама добија француски, док је немачки на другом месту. Бранислав Глигоријевић, „Прва београдска

Треба уочити да још деведесетих година XX века Србија настоји да спроведе реформе у правцу европског модела вишејезичности, што је у пракси значило учење два страна језика у основној школи, и то изборног страног језика од трећег до осмог разреда и обавезног језика од петог до осмог разреда.²³ Међутим, *de facto* учење изборног језика познатије је као *београдски модел*, будући да су ту могућност све до 1996. године имале само школе на подручју Београда, а због спољно-политичке ситуације модел се веома споро ширио према унутрашњости. Тако да је енглески као изборни предмет у овом периоду био заступљен у 24,05% основних школа, немачки у 7,09% основних школа, француски у 6,22% и руски у 11,13% школа. Значи да је у периоду од 1992. до 1996. 48,5% основних школа имало један од поменутих четири страна језика као изборни предмет.²⁴ Дистрибуција фреквенције учења обавезног страног језика од петог до осмог разреда, у школској 1996/1997. је, дакле, следећа: руски се учио у 25,5% школа, француски у 12,5%, немачки у 4,3% и енглески у 58,15%.²⁵

Од 2000. године па све до 2003. трајао је покушај реформи-сања образовног система у Србији. Модел реформе се заснивао на раном учењу СЈ1 чак од 6/7 године, односно од I разреда основне школе, са увођењем СЈ2 од IV разреда, и могућношћу похађања факултативне наставе СЈ3.²⁶ Поменути реформски процес није заживео али се већ од 2000-те страни језик уводи у План и програм под термином *основни предмет*,²⁷ чије учење почиње од I разреда. Тиме

гимназија од 1928 – 1954“, У: *Прва београдска гимназија „Моше Пијаде“ 1939-1989* (редак. одбор Зоран Аврамовић и др.), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1989, стр. 155. Завршетак II светског рата донео је нове победнике, па се 1945. уводи руски као обавезни језик, док се немачки избацује на три године, до 1948. када се поново враћа у школске програме. При том, присутно је настојање да се минимализује учење француског и енглеског. Званичном препоруком Савета министара 1959. подвлачи се значај који руски као СЈ треба да заузме у школском систему. У школској 1963/64. години, руски се изучава у 63% школа, француски у 16%, немачки у 19% и енглески у 14% школа. В. Анђелка Игњачевић, „Страни језици у Србији: поглед у прошлост и перспективе“, нав. дело, стр. 890. Шездесетих и седамдесетих година прошлог века приметна је тенденција пораста интересовања за енглески језик. Србија у то време само држи корак са токовима који се одвијају у целој Европи, а базирају се на економској, политичкој и културној размени. Надлежно министарство прописује обавезно учење два страна језика. Први страни језик се учио од V разреда основне школе, а други од I разреда средње школе, односно први страни језик изучавао се од једанаесте, а други тек од петнаесте године живота.

23) Закон о основној школи, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 50/1992.

24) Љиљана Ђурић, *Страни језици у образовној политици Србије*, Филолошки факултет, Београд, 2016, стр. 283.

25) Анђелка Игњачевић, „Страни језици у Србији: поглед у прошлост и перспективе“, нав. дело, стр. 890.

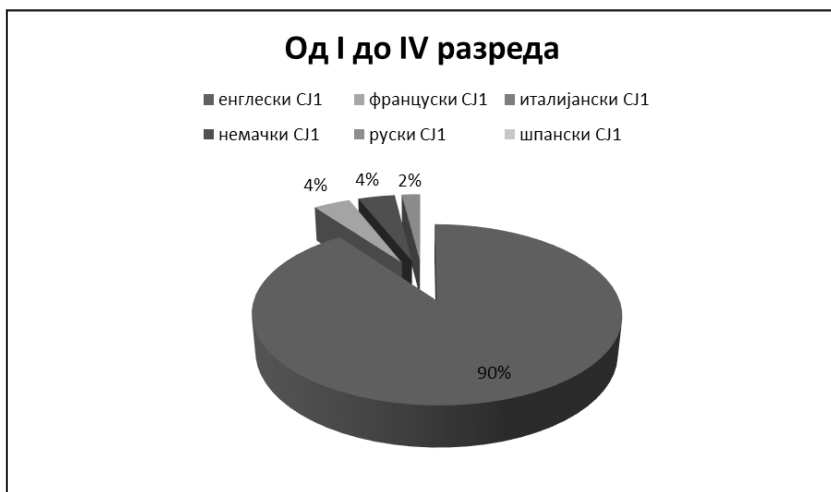
26) Јулијана Вучо, „У потрази за сопственим моделом двојезичне наставе“, *Иновације у настави*, Учитељски факултет Универзитета у Београду, Београд, бр. 19/2006, стр. 41–54.

27) Љиљана Ђурић, *Страни језици у образовној политици Србије*, нав. дело, стр. 345.

се и у Србији као и у другим европским земљама отвара питање вишејезичности која је „прећутно“ подразумевала учење енглеског језика као обавезног првог страног језика, са једне стране, док се са друге стране стручна заједница бави проблемом увођења и другог страног језика од V разреда али и све актуелнијим питањем школованог кадра, који је у том тренутку дефицитаран услед повећаног броја школа и одељења посебно када је реч о енглеском језику.

Поред поменуте тенденције прихватања енглеског језика као најпопуларнијег у основним школама Србије, ту су и већ устаљени француски, немачки и руски, али и италијански и шпански.²⁸ Према подацима добијеним од Министарства просвете, науке и технолошког развоја (МПНТР) Републике Србије, 2009. године ситуација у погледу учења страних језика у основним школама је била следећа: енглески језик као СЈ1 у првом образовном циклусу учи 399.767 ученика (89,8%) у прва четири разреда; немачки језик 18.994 ученика (4,3%); француски 16.186 (3,6%); руски језик 9.270 (2%), италијански језик 570 (0,12%) и шпански језик 33 ученика (једно одељење, односно 0,007%) од укупно свих ученика узраста од 7 до 11 година. Иначе, укупан број ученика у првом образовном циклусу 2009. године био је 445.270.

Графикон 1. Заступљеност СЈ1 од I до IV разреда основне школе

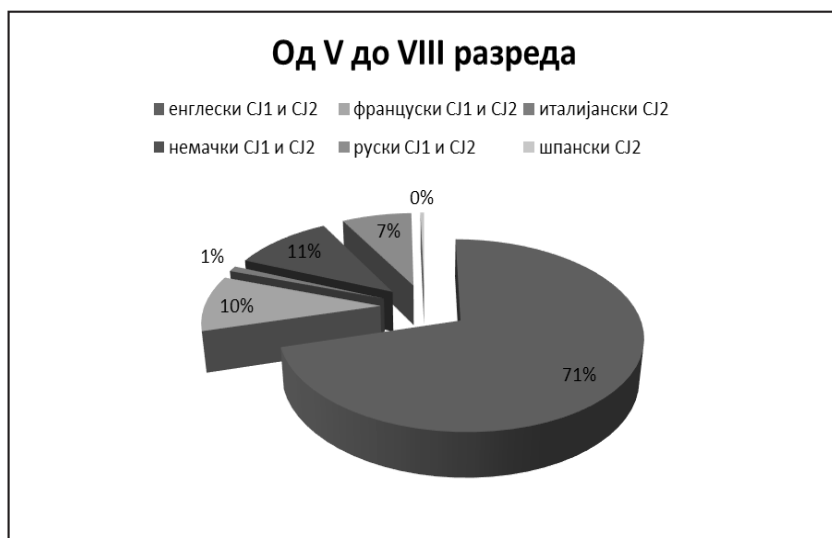

Извор: Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, 2009.

28) Jelena Filipović, Julijana Vučo, Ljiljana Đurić, “Critical Review of Language Education Policies in Compulsory Primary and Secondary Education in Serbia”, *Current Issues in Language Planning*, Channel View Publication, Vol. 8, N. 2, 2008, стр. 222-242. <https://doi.org/10.2167/cilp103.0>.

У другом образовном циклусу, односно од V до VIII разреда, када почиње учење СЈ2, према статистици МПНТР из 2009. године ситуација је следећа: енглески језик као СЈ2 учи 180.440 (48,3%) од укупног броја ученика у другом образовном циклусу; немачки језик 67.997 (18,18%); француски језик 63.248 (16,9%); руски 51.861 ученик (13,9%); италијански 7.307 (1,9%) и шпански језик 3.061 ученик (0,8%) од укупног броја (укупан број ученика у другом образовном циклусу 2009. био је 373.914).

Графикон 2. Заступљеност СЈ2 од V до VIII разреда основне школе

Извор: Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, 2009.

Из приказаног се може закључити да је 2009. године 819.184 ученика у Србији похађало обавезно основно образовање, а од тог броја 70,1% похађало је наставу енглеског језика, било као СЈ1 или СЈ2; немачког 10,6%; француског 9,7%; руског 7,5%; италијанског 0,97% и шпанског 0,38%. Министарство просвете, науке и технолошког развоја наставља, кроз пројектне активности, са развојем учења страних језика у основним и средњим школама Републике Србије. Од школске 2010/2011. године постоји заинтересованост ученика, родитеља и локалне заједнице да се кроз разне пројектне активности, у једном тренутку, уведе кинески језик у основне и средње школе. Министарство је школске 2012/2013.²⁹ године за-

29) Треба уочити да се ово поклапа са јачањем привредно-политичких веза Србије и НР Кине.

почело са реализацијом пилот пројекта „Учење кинеског језика у школама у Републици Србији“, у сарадњи са Ханбан седиштем института Конфучије, Народне Републике Кине, а у складу са извршавањем међудржавног споразума. У школској 2013/2014. години настављена је реализација овог пилот пројекта којим је планирано да 16 наставника – волонтера из НР Кине, реализују наставу у 33 школе, у седам школских управа у Републици Србији.

4. КА ЗАКЉУЧИВАЊУ: УМЕСТО ПРОКЛАМОВАНЕ ПОЛИТИКЕ ВИШЕЈЕЗИЧНОСТИ СРБИЈА ЈЕ УВЕЛА ЕНГЛЕСКИ КАО ОБАВЕЗНИ ЈЕЗИК

Последње деценије прошлог века увелико је схваћен значај знања страних језика за грађане ЕУ, те су бројне институције почеле да промовишу различита документа (акционе планове, програмске документе, публикације научног карактера) којима се истиче потреба да се поред матерњег познају још два страна језика.

Савет Европе је отворио питање политике вишејезичности почев од раног узраста, залажући се да се поред матерњег овлада са још бар два језика. Поменути циљ није лако остварив уколико се са применом процеса учења не отпочне у периоду раног детињства. Тако рано учење СЈ постаје честа тема и то како за истраживања унутар лингвистичке заједнице којој језик припада тако и изван ње. Међутим, у пракси, језичка политика плурилингвизма у ЕУ се свела на то да 73% ученика као СЈ1 учи енглески језик у првом образовном циклусу, док га у другом образовном циклусу учи њих преко 90%. Таква доминација учења енглеског језика у школском систему остварена је и у нашој земљи. Међутим „у борбама за преваленцију идеолошких утицаја у друштву образовање и васпитање су најосетљивија подручја, јер у њима владајуће класе и елите своју идеологију директно имплементирају...“³⁰

Несумњиво је да се Србија определила за интернационализацију образовања уопште (кроз прихватање Болоњског процеса), те је и политика увођења учења више језика у школски систем у складу са тим. Таква просветна политика је добра и темељи се на концепту размене знања, а рано учење страних језика јесте пут ка остваривању те размене. Међутим, рано учење енглеског језика у готово свим основним школама у Србији од првог разреда неће допринети политици плурилингвизма. Евроинтеграција, као про-

30) Јован Базић, Бојана Секулић, „Идеолошки циљеви и садржаји у програмима за први циклус основног образовања у Србији“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2017, стр. 70.

цес у који је наша земља ушла, почива на културним различитостима те је стога нужно спровести демонополизацију енглеског језика и увести у први образовни циклус друге језике који ће бити СЈ1. Тренутна језичка политика више наликује индоктринацији у посебном смислу, тј. „настојању једне организоване снаге (државе, цркве, партије и сл.) да свим расположивим средствима утицања, помоћу државних и других органа, преко школа, штампе и радија и преко уметности, књижевности и науке, свим грађанима натури одређену теоријску концепцију односно доктрину“³¹ да им наметне одређена веровања и начине понашања, у нашем случају језичког понашања.

Бугарски³² указује да је енглески данас доспео у многим земљама, укључујући и Србију, у фазу такве распрострањености да се више не може говорити у традиционалним категоријама матерњи и страни језик, већ се мора увести „нови члан, чији ће једини представник бити енглески“. Бугарски предлаже употребу термина „додатни језик“ – *additional language*, „као најадекватнији технички израз да покрије поменуто значење“ које подвлачи раширеност енглеског језика у оним земљама у којима он нема статус службеног али има изузетно раширену употребу па је термин „страни“ за њега постао „преузак“. Свакако, видеће се у наредном периоду како ће *Brexit* утицати на статус енглеског језика у ЕУ, а тиме последично и на језичку политику Србије. Спољна политика у сваком тренутку одређује будућност језичке образовне политике наше земље и то не само одабиром и селекцијом језика који се уче већ и економским планирањем и улагањем у квалитет наставног тока. Ту подразумевамо улагање у усавршавање наставника, израду уџбеника, опремање учионица за модерну наставу страних језика итд.

Понуда више различитих СЈ представља, како когнитивну тако и комуникативну предност за млађе ученике. Ступајући у контакт са више различитих култура а самим тим и језика, млађи ученик лакше проналази језик који ће касније детаљније изучавати уз свој матерњи језик. У исто време бројна истраживања су кроз добијене резултате показала да је симултано присуство два лингвистичка модалитета, у атмосфери која охрабрује, извор за даље напредовање и духовно богаћење ученика.³³

Премести ли се тежиште према сензибилизацији родитеља и друштва уопште, у односу на плурилингвизам, који се не огледа у

31) Радослав Гађиновић, „Институционални оквири политичке доминације“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2017, стр. 17.

32) Ранко Бугарски, *Језик и лингвистика*, Чигоја штампа, Београд, 2003, стр. 8-9.

33) Александра Шуваковић, „Усвајање два страна језика у раном узрасту у контексту европске политике плурилингвизма – студија случаја“, у зборнику: *Улога образовања и вас-*

инструменталном познавању енглеског језика као *lingua franca*, и уколико се покрене размена дидактичких искустава путем различитих врста професионалног усавршавања, школски систем ће се заиста и отворити према учењу више различитих страних језика и то од првог образовног циклуса па надаље.³⁴

Важно је увек имати на уму да је рано учење СЈ је процес који се не може упоредити ни са једним другим наставним предметом у школи, управо због свих сличности и разлика које је дете прошло у усвајању матерњег језика, односно Л1, и тиме стекло искуства која може да примени. Тренутни фонд часова, односно тек два часа недељно, не може дати очекиване резултате, чега су били свесни још оснивачи Лицеја 1839. Поставља се питање зашто већ у првом циклусу образовања поред СЈ1 не понудити и наставу одабраног СЈ2, као изборног предмета? Тек тако конципирана језичка политика Србије допринела би како стварању вишејезичности и унапређивању интеркултуралности ученика као носилаца једног друштва у будућности које би боље и успешније превазилазило етничке и друге стереотипе.

ЛИТЕРАТУРА

- Базић Јован, Секулић Бојана, „Идеолошки циљеви и садржаји у програмима за први циклус основног образовања у Србији“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2017, стр. 65-85.
- Бугарски Ранко, *Језик и лингвистика*, Чигоја штампа, Београд, 2003.
- Бугарски Ранко, *Нова лица језика*, Библиотека XX век, Београд, 2002.
- Вучо Јулијана, „У потрази за сопственим моделом двојезичне наставе“, *Иновације у настави*, Учитељски факултет Универзитета у Београду, Београд, бр. 19/2006, стр. 41–54.
- Гађиновић Радослав, „Институционални оквири политичке доминације“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2017, стр. 13-28.
- Глигоријевић Бранислав, „Прва београдска гимназија од 1928 – 1954“, у: *Прва београдска гимназија „Моше Пијаде“ 1939-1989* (редак. одбор Зоран Аврамовић и др.), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1989.
- Ђурић Љиљана, *Страни језици у образовној политици Србије*, Филолошки факултет, Београд, 2016.

питања у развијању хуманистичких интеркултуралних и националних вредности (приредили: Бранко Јовановић, Младен Вилотијевић), Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица; Српска академија образовања, Београд, 2014, стр. 993.

34) Урош Шуваковић, Александра Шуваковић, „Образовање и глобализација“, у *Образовање и балканска друштва на путу мира и евроинтеграција* (приредиле: Наталија Јовановић, Сузана Марковић Крстић, Лела Милошевић Радуловић), Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2014, стр. 60.

- Ђурић Милорад, Л., „Глобалне комуникације и светско друштво: проблеми легитимацијског дефицита“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2016, стр. 43-59.
- Закон о основној школи, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 50/1992.
- Игњачевић Анђелка, „Страни језици у Србији: поглед у прошлост и перспективе“, у зборнику: *Сусрети култура* (приредили: Љиљана Суботић, М. Клеут, Н. Бугарски), Филозофски факултет, Нови Сад, 2006.
- Игњачевић Анђелка, „Страни језици у језичкој и образовној политици – нови трендови“, *Примењена лингвистика*, Југословенско друштво за примењену лингвистику и Филозофски факултет у Новом Саду (приредиле: Душанка Точанац, Милена Јовановић), бр. 4/2004, стр. 43-52.
- Нешић Ана, „Политичка социјализација или политички маркетинг?“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2017, стр. 79-94.
- Новаков Александра, *Стубови српске просвете: српске средње школе у Османском царству 1878-1912.*, Завод за уџбенике, Београд, 2017.
- Савет Европе, *Бела књига о интеркултурном дијалогу „Живимо заједно једнаки у достојанству“*, Савет Европе F-67075 Strazbur Cedex, јуна 2008, Internet, <http://www.coe.int/dialogue>, 07/01/2018.
- Ђунковић Срећко, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Педагошки музеј, Београд, 1970.
- Шуваковић Александра, „Усвајање два страна језика у раном узрасту у контексту европске политике плурилингвизма – студија случаја“, у зборнику: *Улога образовања и васпитања у развијању хуманистичких интеркултуралних и националних вредности* (приредили: Бранко Јовановић, Младен Вилотијевић), Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица; Српска академија образовања, Београд, 2014.
- Шуваковић Урош; Шуваковић Александра, „Образовање и глобализација“, у *Образовање и балканска друштва на путу мира и евроинтеграција* (приредиле: Наталија Јовановић, Сузана Марковић Крстић, Лела Милошевић Радуловић), Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2014.
- Education and training 2010*, 2007, стр. 2-4, Internet, http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/publ/multiling_en.html, 05/06/2017.
- Key Data on Teaching Languages at school in Europe 2012*, стр. 10, Internet, http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/key_data, 10/11/2017.
- Lisbon European Council, *Presidency Conclusions*, 2000, March 23th-24th, Internet, http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm, 05/06/2014.
- Luise Maria Cecilia, *Italiano come lingua straniera*, UTET, Torino, 2006.
- The EU Multilingualism Policy 2007*, стр. 1-2, Internet, <http://eacea.ec.europa.eu/static/en/lingua/documents/presentation/chaves.pdf>, 18/12/2017.

Filipović Jelena, Vučo Julijana, Đurić Ljiljana, “Critical Review of Language Education Policies in Compulsory Primary and Secondary Education in Serbia”, *Current Issues in Language Planning*, Channel View Publication, Vol. 8, N. 2, 2008, стр. 222-242. <https://doi.org/10.2167/cilp103.0>.

Aleksandra B. Suvakovic

**RESULTS OF EUROPEAN MULTILINGUALISM
POLICY IN THE FIRST DECADE OF THE 21ST
CENTURY IN MEMBER STATES OF EUROPEAN
UNION AND SERBIA**

Resume

The idea of united Europe inevitably brings news also in the field of linguistics. Growing openness of markets among the member states, political cooperativeness and new development strategies at the global level have introduced the need of eliminating the language barriers among the Europeans. A determination is to give equal chances to all languages, without division to great and small languages. The goal of the paper is to present the results of language policies in practice during the first decade of the twenty-first century, both in case of the member states of the EU and the Republic of Serbia. Although our country is not a member state, analysis of the available data shows that the policy of our state is consistent with the European way of plurilingualism and interculturalism. There is no doubt that Serbia is determined for the internationalization of education in general, therefore the concept of introducing several languages is consistent with that. Such the educational policy is good and is based on the concept of knowledge exchange, with the early learning of foreign languages being the way to the accomplishment of the exchange. However, early learning of the English language in almost all primary schools in Serbia from the first grade will not make a contribution to the policy of plurilingualism. European integrations, the process in which our country has entered, is based on cultural differences. Therefore, it is necessary to introduce demonopolization of the English language and introduce other languages in the first educational cycle that will be the first foreign language (FL1).

Keywords: languages, language policy, multilingualism, EU, Serbia, interculturalism

---

* Овај рад је примљен 24. априла 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

Синиша Домазет*

*Факултет за студије безбедности,
Универзитет Едуконс, Сремска Каменица*

Здравко Скакавац

*Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатаић,
Нови Сад, Универзитет Унион, Београд*

СКАНДАЛ „КЕМБРИЦ АНАЛИТИКА“ – НОВИ ИЗАЗОВ У ЗАШТИТИ ПОДАТАКА О ЛИЧНОСТИ?*

Сажетак

У овом раду је анализирана афера у вези са компанијама Фејсбук и Кембриц аналитика, у светлу нове Уредбе ЕУ у области заштите података (GDPR). Анализа је показала да постоји велика потреба за ефикаснијом заштитом личних података корисника на интернету. Такође, анализа је показала на који начин су вршене злоупотребе личних података. С обзиром да се нова Уредба може примењивати и ван граница Европске уније, у вези са њеном екстериторијалном применом указано је на неколико кључних проблема. Прво, утврђено је да у пракси постоје тешкоће у вези са спровођењем Уредбе. Друго, анализа је показала да се у случају екстериторијалне примене Уредбе јавља проблем сукоба јурисдикција. Треће, нису довољно развијени механизми за решавање сукоба закона између различитих држава. Решење представља закључивање билатералних међународних уговора између Европске уније и трећих земаља. На овај начин би се омогућила примена Уредбе и у државама које нису чланице Уније. У истраживању су коришћени нормативни метод и правно-логички методи индукције и дедукције.

Кључне речи: право, политика, безбедност, ЕУ, заштита података

* sdomazetns@gmail.com

** Овај рад је део истраживачког пројекта под шифром 47009 (Европске интеграције и друштвено-економске промене привреде Србије на путу ка ЕУ), финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ КАО ИЗВОР ЛИЧНИХ ПОДАТАКА

Социјалне интеракције милиона људи широм света, заједно са стварањем виртуелних идентитета, друштвених односа и заједнице, доводе до сценарија у којем рачунарска технологија и виртуелна комуникација формирају паралелно друштво и нови виртуелни културни простор.¹ Предности интернета су велике, али само када се интернет схвати као средство, а не као тренутна замена стварном животу.² Док су класични *broadcast* медији организовани по моделу један-свима, интернет је заснован на принципу сви-свима.³ Да би повећали своју атрактивност и привукли што већи број нових познаника, корисници мрежа остављају различите врсте информација и фотографија. У тој намери често заборављају на опасност коју за собом носи доступност њихових личних података великом броју корисника. Мреже су примамљиве посебно због тога што корисници могу сами да управљају врстом садржаја које остављају, уз могућност да уклањају информације које би могле да умање њихово пројектовано друштвено представљање.⁴ Годинама су крајњи корисници безбедност у сајбер окружењу схватили здраво за готово. Користили су готове апликације и услуге познатих компанија сматрајући их заштићеним и безбедним. Верујући компанијама, заправо су веровали њиховом ИТ-сектору рачунајући да свакодневно раде на унапређивању безбедности. То јесте било тачно и ефикасно дуги низ година, али последњих година то више није довољно. Број претњи је већи него икада раније и у порасту је њихова учесталост и озбиљност.⁵

1) Vesna Baltezarevic *et al.*, "Human need for communication in the system of virtual organizations", *Egyptian Computer Science Journal*, Vol. 40, No.1/2016, стр. 54.

2) Vesna Baltezarević *et al.*, "Who controls the controllers of the internet?", *Journal of Systems Applications, Engineering & Development*, North Atlantic University Union, Vol. 10, 2016, стр. 324. Преузето из: Весна Балтезаревих, Радослав Балтезаревих, „Заштита приватности на интернету – европски модел“, *Мегатренд ревија*, Универзитет Џон Хезбит, Београд, Вол. 14, бр. 1/2017, стр. 242.

3) Милорад Ђурић, „Глобалне комуникације и светско друштво: проблем легитимацијског дефицита“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 02/2016, стр. 43-59.

4) Cliff Lampe, Nicole Ellison, Charles Steinfield, *Changes in use and perception of Facebook, Internet*, <http://www-personal.umich.edu/~enicole/LampeEllisonSteinfeld2008.pdf>, 25/04/2018.

5) Тања Каурин, Драган Анучојић, Здравко Скакавац, „Дифузија моћи у сајберпростору: изазов или претња безбедности“, у монографији: *Савремени изазови међународне безбедности*, (приредио: Слободан Марковић), Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркачић, Универзитет Унион, Београд и Центар за међународне студије, Загреб, 2017, стр. 208.

Велики проблем у вези са личним подацима корисника друштвених мрежа лежи у чињеници да су и они сами, неретко, неопрезни приликом коришћења ових мрежа, те њихови подаци често завршавају у погрешним рукама, укључујући и њихове личне фотографије. У пракси се показало да су лични подаци корисника друштвених мрежа често предмет објављивања, коришћења, али и трговине, без њиховог знања. Истина, корисници покушавају да се заштите тако што би просто обрисали свој налог и тако уклонили депоноване податке, али испоставило се да то није довољно, јер су мреже и даље наставиле да чувају њихове податке. Корисници су настојали да се заштите и креирањем лажних профила, као и остављањем лажних података на друштвеним мрежама, или увођењем ограниченог приступа својим профилима.⁶ Ипак, помало зачуђујуће делује чињеница да корисници друштвених мрежа, иако су свесни да њихови лични подаци могу бити злоупотребљени, често уопште не предузимају одговарајуће мере заштите, што по неким ауторима представља такозвани „приватни парадокс“.⁷

Дакле, интернет и друштвене мреже су унели праву пометњу у погледу заштите права на приватност појединца, штавише, у великој мери су угрозили ово право. Један од највећих проблема представља чињеница да се ови подаци могу лако искористити у различите сврхе, као што су доношење финансијске и друге штете корисницима, уцене, крађу идентитета, израду профила корисника, или нарушити принцип „добросуседских односа“ између држава, који добија све већи значај у политици проширења Уније.⁸ Ипак, пракса је показала да се лични подаци могу злоупотребити и у политичке сврхе, што је показао случај компанија Фејсбук и Кембриџ аналитике, о којима ће у наставку бити више речи.

2. СЛУЧАЈ „КЕМБРИЏ АНАЛИТИКА“

Заштита приватних података нарочито је добила на значају када је у светску јавност „испливала“ сензационална прича у вези са оптужбама за злоупотребу података од стране компаније Кем-

6) Danah Boyd, Eszter Hargittai, *Facebook privacy settings: Who cares?*, Internet, <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/3086/2589>, 25/04/2018; Alison Young, Anabel Quan-Haase, "Privacy protection strategies on Facebook: the Internet privacy paradox revisited", *Information, Communication & Society*, UK, No. 16(4)/2013, стр. 479-500.

7) Patricia Norberg, Daniel Horne, David Horne, "The privacy paradox: Personal information disclosure intentions versus behaviors", *Journal of Consumer Affairs*, George Washington University School of Business, Vol. 41, No. 1/2007, стр. 100-126.

8) Синиша Домазет, Здравко Скакавац, „Добросуседски односи на Балкану као услов за приступање Европској унији: препрека или добра пракса?“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2016, стр. 139-155.

бриц аналитике и компаније Фејсбук. Технолошки гигант Фејсбук и компанија за анализу података Кембриц аналитика нашли су се у сред расправе о прибављању и коришћењу личних података, а постављено је питање да ли је тиме извршен утицај на резултате избора у Сједињеним Државама 2016. године и референдум о Бреگزиту.⁹

Треба истаћи да се поменута афера, суштински, не односи на украдене податке корисника, већ на једну сасвим нову, моћну технику манипулације тамном страном људског карактера, која има своју технолошку позадину. Реч је о моделу за одређивање карактеристика личности, који су развили Михаил Косински и Дејвид Стилвел.¹⁰ Резултати њиховог рада, који су објавили 2013. године, су били веома запажени у научној јавности и довели су до тога да компанија Фејсбук изврши значајне промене у својој политици приватности, које су подразумевале забрану приступа апликација подацима корисникових пријатеља. Као да су знали шта ће уследити пар година потом, аутори су на крају свог рада навели да постоји ризик да ће растућа свест о дигиталној изложености негативно утицати на искуства људи у вези са дигиталним технологијама, умањити њихово поверење у онлајн услуге, или их чак у потпуности одвратити од коришћења дигиталних технологија.¹¹

Након пет година, дошло је до поменуте афере са компанијама Кембриц аналитика и Фејсбук, када се показало да су компромитовани подаци око 87 милиона корисника Фејсбука. Разумљиво, компанија Кембриц аналитика је оштро негирала ове наводе, нагласивши да „Кембриц аналитика не одобрава подстрекивање на незаконито деловање, подмићивање или такозване ‘намештаљке’, нити се упушта у ове радње, као и да не користи нетачне податке у било које сврхе“.¹²

Из дана у дан, афера је постајала све већа, па су Њујорк тајмс и лондонски Обзервер објавили наводе да је компанија Фејсбук извршила одабир личних података преко 50 милиона корисника Фејсбука у циљу помоћи кампањи Доналда Трампа. Након тога су најављене и истраге од стране званичних власти, а компанија Фејсбук је саопштила да је суспендовала компанију Кембриц аналитика. Аме-

9) BBC news, „Afera Fejsbuk-Kembridž analitika: Šta sve znamo do sada“, Internet, <https://www.danas.rs/bbc-news-serbian/afera-fejsbuk-kembridz-analitika-sta-sve-znamo-do-sada/08/04/2018>.

10) Nauka kroz priče, „Pet dimenzija Kembridž analitike“, Internet, <https://naukakrozprice.rs/pet-dimenzija-kembridz-analitike/06/04/2018>.

11) Michal Kosinski, David Stillwell, Thore Graepel. “Private traits and attributes are predictable from digital records of human behavior”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 110, No. 15/2013, *смп.* 5802-5805.

12) BBC news, „Afera Fejsbuk-Kembridž analitika: Šta sve znamo do sada“, нав. дело.

рички и британски листови су, позивајући се на бивше запослене Кембриџ Аналитике, са седиштем у Лондону, навели да је ово једна од највећих злоупотреба података у историји Фејсбука.¹³

Нови скандалозни детаљи откривени су од стране Кристофера Вајлија, директора Кембриџ аналитике, када се показало да је „Кембриџ аналитика“ (иначе у власништву је хед фонда Роберта Мерсера) од 2014. године неовлашћено прикупљала приватне податке корисника „Фејсбука“ које је користила да би потенцијалним гласачима циљано биле достављане одређене политичке рекламе и поруке. У том погледу, Компанија је разврставала људе по категоријама у зависности од интересовања: 1) милитаризам (пиштољи, пуцање, борилачке вештине, стреле и ножеви); 2) насилни окултизам (дроге, црна магија, паганизам); 3) интелектуалне активности (певање и прављење музике, путовања у иностранство, околина); 4) они који слепо верују (паранормално, летећи тањираи); 5) здрава интересовања – камповање, баштованство, пешачење.¹⁴

Поред тога, истрагу у вези са овом компанијом спровео је и британски „Канал 4“. Тада је утврђено да се „Кембриџ аналитика“, како би утицала на изборе широм света, служила и методама као што су шпијунирање, уцене, мито, лажни искази и слање проститутки клијентима, што је углавном снимано, а потом пласирано (или прећено да ће бити пласирано) на друштвене мреже. Доказ за ове незаконите радње забележен је и камером. Наиме, репортер британског телевизијског канала тајно је снимио разговоре са шефовима компаније „Кембриџ аналитика“ у којима се чује како одговорни у тој фирми отворено говоре како политичаре широм света доводе у клопку и потом уцењују.¹⁵ Методе уцене су биле различите, а снимци и новински извештаји су показали да се „Кембриџ аналитика“ служила мрежом других компанија.

Разуме се, корисници Фејсбука и јавност широм света су били згрожени оваквим понашањем поменутих компанија, питавши се како је могуће да су лични подаци корисника тако лако доступни, практично без било каквих ограничења. То је резултирало веома организованом кампањом на интернету под називом „Обришите Фејсбук“ (#deletefacebook). Чак су се појавила и упутства о томе како обрисати налог са Фејсбука, али и других познатих

13) Танјуг, „Трампов тим је украо податке 50 милиона људи на Фејсбуку да би победио на изборима“, *Блиц*, 19.03.2018, Internet, <https://www.blic.rs/vesti/svet/trampov-tim-je-ukrao-podatke-50-miliona-ljudi-na-fejsbuku-da-bi-pobedio-na-izborima/yt5y2y0>, 08/04/2018.

14) Миленко Бајић, „Како је 50 милиона корисника Фејсбука несвесно увучено у тајни програм шпијунаже“, *Блиц*, 20.03.2018, Internet, <https://www.blic.rs/vesti/svet/kakoj-je-50-miliona-korisnika-fejsbuka-nesvesno-uvuceno-u-tajni-program-spijunaze/cwkwf67n>, 09/04/2018.

15) Исто.

сервиса као што су *Instagram* или *What's Up*. Према наводима Гардијана, Фејсбук је објавио да ће независни тим дигиталних форензичара спровести истрагу и покушати да установи да ли компанија „Кембриџ аналитика“ и даље располаже спорним подацима. У саопштењу компаније наводи се да „уколико подаци и даље постоје, то би било тешко кршење правила коришћења“ и да је реч о „неприхватљивом кршењу поверења и обавеза“.¹⁶

Афера је проузроковала оштру реакцију у САД, тако да је група америчких сенатора позвала Марка Закерберга да сведочи пред Конгресом на који начин компанија Фејсбук прикупља личне податке од корисника, односно о методама заштите личних података. До тога је дошло у априлу ове године, када је Закерберг више часова одговарао на питања о скандалу који је погодио ову компанију.

Разуме се, афера није мимоишла ни Европски парламент који је најавио спровођење истраге у овом случају. У том погледу, председник Европског парламента Антонио Тајани потврдио је да Европски парламент намерава да спроведе пуну истрагу у вези са злоупотребом личних података, истакавши да „наводи о злоупотреби података корисника Фејсбука представља неприхватљиво кршење права наших грађана на приватност“.¹⁷

Имајући у виду скандал у вези са компанијама Фејсбук и Кембриџ аналитика, примена нове Опште уредбе о заштити података у ЕУ долази до пуног изражаја.

3. ОСНОВНА РЕШЕЊА ОПШТЕ УРЕДБЕ О ЗАШТИТИ ПОДАТАКА

*Опита уредба о заштити појединаца у вези са обрадом личних података и о слободном кретању таквих података, те о стављању ван снаге Директиве 95/46/ЕЗ (Опита уредба о заштити података)*¹⁸ (у даљем тексту: Уредба) се примењује на обраду личних података која се у целини обавља аутоматизовано, као и на неаутоматизовану обраду личних података који чине део система похране или су намењени да буду део тог система.

16) Исто.

17) Танјуг, „Тајани: Европски парламент ће спровести истрагу о злоупотреби података са Фејсбука“, *Блиц*, 20.03.2018, Internet, https://www.blic.rs/vesti/svet/tajani-evropski-parlament-ce-sprovesti-istragu-o-zloupotrebi-podataka-sa-fejsbuka/cfs6hb1_08/04/2018.

18) Regulation (EU) 2016/679 of the European parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation), OJ L 119, 4.5.2016, p. 1–88. Уредба ступа на снагу 25. маја 2018. године.

Поменута Уредба се не примењује у одређеним случајевима. Пре свега, Уредба се не примењује на обраду личних података током делатности која није обухваћена опсегом права Уније. Друго, Уредба се неће применити ни у случају обраде личних података када државе чланице обављају активности које су обухваћене подручјем примене главе V поглавља 2. УЕУ. Треће, Уредба се не примењује ни у погледу обраде личних података коју спроводи физичко лице током искључиво личних или кућних активности. Најзад, Уредба се не односи ни на обраду личних података коју обављају надлежна тела у сврху спречавања, истраге, откривања или прогона кривичних дела или извршавања кривичних санкција, укључујући заштиту од претњи јавној безбедности и њиховог спречавања.¹⁹

Ratio legis Опште уредбе је да се подигне ниво поверења корисника из Европске уније у сервисе информационог друштва, уз заштиту њихових фундаменталних права.²⁰ С обзиром да је реч о Уредби, она ће се непосредно примењивати у државама чланицама ЕУ, без обавезе да се примени кроз доношење појединачних прописа у државама чланицама.

Посебно важан део Уредбе се односи на њено *територијално важење*. Наиме, ова Уредба се односи на обраду личних података у оквиру активности пословног седишта водитеља обраде или извршиоца обраде у Унији, независно од тога обавља ли се обрада у Унији или не. Такође, Уредба се примењује на обраду личних података испитаника у Унији коју обавља водитељ обраде или извршилац обраде без пословног седишта у Унији, ако су активности обраде повезане са нуђењем робе или услуга таквим испитаницима у Унији (независно од тога треба ли испитаник извршити плаћање), или праћењем њиховог понашања док год се њихово понашање одвија унутар Уније. Ова се Уредба примењује на обраду личних података коју обавља водитељ обраде који нема пословно седиште у Унији, већ на месту где се право државе чланице примењује на основу међународног јавног права.²¹ Из овога следи да се Уредба може применити и у случају када извршилац обраде поседује у својој збирци податке које се односе на лице које има држављанство неке од чланица Уније.

19) Уредба, чл. 2.

20) Gregory Voss, "Looking at European Union Data Protection Law Reform Through a Different Prism: the Proposed EU General Data Protection Regulation Two Years Later", *Journal of Internet Law*, Vol. 17, No. 9/2014, стр. 13, преузето из: Дејан Ђукић, „Заштита података о личности са освртом на ново законодавство Европске уније у овој области“, *Правни записи*, Универзитет Унион, Београд, Год. VIII, бр. 1/2017, стр. 55.

21) Уредба, чл. 3.

У Уредби су дефинисана и начела обраде личних података. У том смислу, лични подаци морају бити: а) законито, поштено и транспарентно обрађивани с обзиром на испитаника; б) прикупљени у посебне изричите и законите сврхе те се даље не смеју обрађивати на начин који није у складу са тим сврхама; даља обрада у сврхе архивирања у јавном интересу, у сврхе научног или историјског истраживања или у статистичке сврхе не сматра се неусклађеном са првобитним сврхама („ограничавање сврхе“); в) примерени, релевантни и ограничени на оно што је нужно у односу на сврхе у које се обрађују („смањење количине података“); г) тачни и према потреби ажурни; мора се предузети свака разумна мера ради обезбеђења да се лични подаци који нису тачни, узимајући у обзир сврхе у које се обрађују, без одлагања избришу или исправе („тачност“); д) чувани у облику који омогућава идентификацију испитаника само онолико дуго колико је потребно у сврхе ради којих се лични подаци обрађују; лични подаци могу се похранити на дужа раздобља ако ће се лични подаци обрађивати искључиво у сврхе архивирања у јавном интересу, у сврхе научног или историјског истраживања или у статистичке сврхе, што подлеже спровођењу примерених техничких или организационих мера прописаних овом Уредбом ради заштите права и слобода испитаника („ограничење похрањивања“); ђ) обрађивани на начин којим се обезбеђује одговарајућа сигурност личних података, укључујући заштиту од неовлашћене или незаконите обраде или од случајног губитка, уништења или оштећења применом одговарајућих техничких или организационих мера („целовитост и поверљивост“). Водитељ обраде је одговоран за усклађеност са овим начелима и мора бити у стању да то докаже („поузданост“).²²

У члану 6. Уредбе се говори о условима који се морају испунити да би обрада података била законита. У том смислу, обрада је *законита* само ако и у оној мери у којој је испуњен најмање један од следећих услова: а) испитаник је дао сагласност за обраду својих личних података у једну или више посебних сврха; б) обрада је нужна за извршавање уговора у којем је испитаник странка или како би се предузеле радње на захтев испитаника пре склапања уговора; в) обрада је нужна ради поштовања правних обавеза водитеља обраде; г) обрада је нужна како би се заштитили кључни интереси испитаника или друга физичка лица, д) обрада је нужна за извршавање задатака од јавног интереса или при извршавању службених овлашћења водитеља обраде; ђ) обрада је нужна за потребе легитимних интереса водитеља обраде или треће стране,

22) Уредба, чл. 5.

осим када су од тих интереса јачи интереси или темељна права и слободe испитаника који захтевају заштиту личних података, посебно ако је испитаник дете.²³

Кад је реч о деци, у члану 8. Уредбе се наводи да је обрада личних података детета законита ако дете има најмање 16 година, а ако је дете испод 16 година старости таква је обрада законита само ако и у мери у којој је пристанак дао или одобрио носилац родитељске одговорности над дететом. Државе чланице могу у те сврхе предвидети нижу старосну границу, под условом да таква нижа старосна граница није нижа од 13 година.²⁴ Ова одредба је јако значајна, с обзиром да велики број деце користи Фејсбук и игра видео-игре, па се поставља питање на који начин ће руковођци података прикупити сагласности од њихових родитеља, односно старалаца.

Такође, Уредбом је забрањена *обрада личних података* који откривају расно или етничко порекло, политичка мишљења, верска или филозофска уверења или чланство у синдикату те обрада генетских података, биометријских података у сврху јединствене идентификације појединца, података који се односе на здравље или података о полном животу или сексуалној оријентацији појединца. Ипак, под одређеним условима поменута забрана се неће примењивати.²⁵

Посебна новина у Уредби у односу на ранију Директиву је везана за *право на брисање („право на заборав“)*. Поменуто право је проистекло из европске праксе у случају Гугл Шпанија²⁶ и подразумева да испитаник има право од водитеља обраде затражити брисање личних података који се на њега односе без непотребног одлагања, а водитељ обраде има обавезу да обрише личне податке без непотребног одлагања уколико је испуњен један од следећих услова: а) лични подаци више нису нужни у односу на сврхе за које су прикупљени или на други начин обрађени; б) испитаник повуче сагласност на којој се обрада заснива у складу са чланом 6. ставом 1. тачком а) или чланом 9. ставом 2. тачком а) и ако не постоји друга правна основа за обраду; в) испитаник уложи приговор на обраду у складу са чланом 21. ставом 1 те не постоје јачи легитимни разлози за обраду, или испитаник уложи приговор на обраду у складу са

23) Уредба, чл. 6.

24) Уредба, чл. 8.

25) Уредба, чл. 9.

26) Daphne Keller, *The Right Tools: Europe's Intermediary Liability Laws and the 2016 General Data Protection Regulation.*, 2017. стр. 22-26. Internet, <https://law.stanford.edu/publications/the-right-tools-europes-intermediary-liability-laws-and-the-2016-general-data-protection-regulation/>, 25/04/2018.

чланом 21. ставом 2; г) лични подаци су незаконито обрађени; д) лични подаци морају се брисати ради поштовања правне обавезе из права Уније или права државе чланице којем подлеже водитељ обраде; њ) лични подаци прикупљени су у вези с понудом услуга информационог друштва из члана 8. става 1.²⁷

Дакле, право на брисање би се могло раздвојити на три категорије: 1) право да се изврши брисање након одређеног периода, 2) право да одређено лице може да има чисту прошлост и 3) право да подаци о одређеном лицу буду повезани са актуелним информацијама, те да се уклони повезаност са подацима који су застарели.²⁸

Посебно интересантан део Уредбе односи се на *пренос личних података трећим земљама или међународним организацијама*. У том погледу, сваки пренос личних података који се обрађују или су намењени за обраду након преноса у трећу земљу или међународну организацију одвија се једино ако, у складу са другим одредбама ове Уредбе, водитељ обраде и извршилац обраде делују у складу са условима из овог поглавља који важе и за даље преносе личних података из треће земље или међународне организације у још једну трећу земљу или међународну организацију. Пренос личних података трећој земљи или међународној организацији може се, према Уредби, догодити када Комисија одлучи да трећа земља, подручје, или један или више одређених сектора унутар те треће земље, или међународна организација о којој је реч обезбеђује примерен ниво заштите. Такав пренос не захтева посебно одобрење.²⁹

Комисија након процене примерености степена заштите може одлучити да трећа земља, подручје, или један или више одређених сектора унутар треће земље, или међународна организација обезбеђује примерен ниво заштите. Предвиђено је постојање механизма за периодично преиспитивање. Најмање сваке четири године, којим ће се узети у обзир сви релевантни догађаји у тој трећој земљи или међународној организацији. Уколико доступне информације откривају да трећа земља, подручје или један или више одређених сектора унутар треће земље, или међународна организација више не обезбеђује примерен ниво заштите у мери у којој је то потребно, Комисија ће одговарајућим актом ставити ван снаге, изменити или суспендовати одлуку без ретроактивног ефекта. У службеном листу Европске уније Комисија објављује попис трећих земаља, подручја и одређених сектора унутар треће земље

27) Уредба, чл. 17.

28) Michael Rustad, Sanna Kulevska, "Reconceptualizing the Right to Be Forgotten to Enable Transatlantic Data Flow", *Harvard Journal of Law & Technology*, Harvard Law school, Cambridge, Vol. 28, No. 2/2015, стр. 349.

29) Уредба, чл. 45, ст. 1.

и међународних организација у погледу којих је донела одлуку да не обезбеђују одговарајући ниво заштите или да је више не обезбеђују.³⁰

Ако није донета одлука на основу члана 45. става 3. Уредбе, водитељ обраде или извршилац обраде трећој земљи или међународној организацији личне податке могу пренети само ако је водитељ обраде предвидео одговарајуће заштите мере и под условом да су испитаницима на располагању спроводљива права и ефикасна судска заштита. Све пресуде суда или све одлуке управног тела треће земље којима се од водитеља обраде или извршитеља обраде захтева пренос или откривање личних података могу бити признате или извршиве на било који начин само ако се заснивају на неком међународном споразуму, попут уговора о узајамној правној помоћи, који је на снази између треће земље која је поднела захтев и Уније или државе чланице, не доводећи у питање друге разлоге за пренос.³¹

Ако не постоји одлука о примерености у складу са чланом 45. ставом 3. Уредбе, или одговарајуће заштитне мере у складу са чланом 46. Уредбе, што укључује обавезујућа корпоративна правила, пренос или скуп преноса личних података у трећу земљу или међународну организацију остварује се само под једним од следећих услова: а) испитаник је изричито пристао на предложени пренос након што је био обавештен о могућим ризицима таквих преноса за испитаника због непостојања одлуке о примерености и одговарајућих заштитних мера; б) пренос је нужан за извршавање уговора између испитаника и водитеља обраде или спровођење предуговорних мера на захтев испитаника; в) пренос је нужан ради склапања или извршавања уговора склопљеног у интересу испитаника између водитеља обраде и другог физичког или правног лица; г) пренос је нужан из важних разлога јавног интереса; д) пренос је нужан за постављање, остваривање или одбрану правних захтева; ђ) пренос је нужан за заштиту животно важних интереса испитаника или других лица ако испитаник физички или правно не може дати пристанак; е) пренос се обавља из регистра који према праву Уније или праву државе чланице служи пружању информација јавности и који је отворен на увид јавности или било ком лицу које може доказати неки оправдани интерес, али само у мери у којој су испуњени сви услови прописани у праву Уније или праву државе чланице за увид у том посебном случају.³²

30) Уредба, чл. 45, ст. 3, 5 и 8.

31) Уредба, чл. 46. и 48.

32) Уредба, чл. 49.

4. ПРОБЛЕМ ЕКСТЕРИТОРИЈАЛНОСТИ ОПШТЕ УРЕДБЕ О ЗАШТИТИ ПОДАТАКА

Дакле, може се закључити да Уредба има за циљ усаглашавање заштите личних података у ЕУ. Осим тога, примењује се да је Унија, доношењем нове регулативе, настојала да постигне интернационализацију заштите података о личности, имајући у виду да је интернет постао доступан корисницима широм света. На тај начин, обезбеђење адекватне обраде и чувања података постало је један од примарних задатака националних тела држава чланица ЕУ.

С обзиром да је претходно важећа Директива 95/46/ЕС садржала недостатке у погледу територијалне примене, за њу се не може рећи да представља правни оквир којим би се на ефикасан начин обезбедила заштита личних података корисника, имајући у виду члан 16. Уговора о функционисању Европске уније. То посебно важи код мултинационалних компанија као што су Гугл или Фејсбук, имајући у виду да се седишта њихових управа налазе ван ЕУ, у САД. С обзиром да су поменуте компаније у прошлости одбијале да поштују прописе ЕУ у области заштите података, нова Уредба има проширену територијалну примену. У том смислу, примена Уредбе и ван граница Уније проузроковала је многобројне дилеме у њеној примени.

Као што је већ поменуто, члан 3. став 2. Уредбе поставља својеврстан темељ за екстериторијалну примену Уредбе, јер се у њему наводи да ће Уредба да се примењује на обраду личних података испитаника у Унији коју обавља водитељ обраде или извршилац обраде *без пословног седишта у Унији*, ако су активности обраде повезане са *нуђењем робе или услуга* таквим испитаницима у Унији (независно од тога треба ли испитаник извршити плаћање), или *праћењем њиховог понашања* док год се њихово понашање одвија унутар Уније. Дакле, применом правила *lex loci solutionis* долази се до решења да за примену ове Уредбе уопште није неопходно да извршилац обраде има седиште на територији Уније.

Уколико се пажња усмери на део члана 3. става 2. Уредбе у коме се говори о *нуђењу роба или услуга*, а у вези са тачком 23. Уредбе, да би се утврдило нуди ли водитељ обраде или извршилац обраде робу или услуге испитаницима који се налазе у Унији, потребно је утврдити да ли је очигледно да водитељ обраде или извршилац обраде намерава понудити услуге испитаницима који се налазе у једној или више држава чланица Уније. Притом, у обзир се узимају фактори као што су коришћење језика или валуте који су генерално у употреби у једној или више држава чланица са мо-

гућношћу наручивања робе и услуга на том другом језику, или помињање купаца или корисника који се налазе у Унији. С друге стране, за утврђивање намере нису довољни (пасивни) чиниоци, као што су доступност интернет страна водитеља обраде, извршиоца обраде или посредника у Унији, као ни адресе електронске поште и других контактних података, или коришћење језика који је генерално у употреби у трећој држави у којој водитељ обраде има седиште.

На овај начин, Уредба би се могла применити на ситуације када се нуде бесплатне услуге од стране интернет претраживача или друштвених мрежа, као што су компаније Фејсбук или Гугл, али би се Уредба несумњиво могла применити и на компаније из трећих земаља које не нуде своје услуге корисницима у Унији. Примера ради, уколико би носилац податка у ЕУ „букирао“ путовање у Калифорнији у САД, користећи се веб-сајтом путничке агенције из САД који је вишејезичан (на енглеском, француском, шпанском или немачком језику) и омогућава плаћање аранжмана и у еврима, тада би се Уредба применила и на овај случај, премда су релевантна услуга и плаћање извршени на територији САД.³³

Проблем око екстериторијалности Уредбе се додатно усложњава ако су активности обраде повезане са праћењем понашања испитаника док год се њихово понашање одвија унутар Уније. У складу са тачком 23. Уредбе, како би се одредило може ли се активност обраде сматрати праћењем понашања испитаника, треба се утврдити прати ли се појединац на интернету међу осталим могућом накнадном употребом техника обраде личних података које се састоје од израде профила појединца, нарочито ради доношења одлука које се на њега односе, или ради анализе или предвиђања његових личних склоности, понашања и ставова.

Из овога следи да би на удару Уредбе могле да се нађу и компаније из трећих земаља које пружају услуге друштвених мрежа, или *e-mail* услуга, користећи се притом такозваним „колачићима“ (*cookies*) који служе за праћење понашања корисника, праћење посета одређених веб-сајтова, и слично. Ово је посебно карактеристично за компаније попут Гугла или Фејсбука, које се обилато користе овим текстуалним датотекама које се чувају у веб-прегледачу, чиме обезбеђују средства за финансирање својих бесплатних услуга корисницима. Случај Фејсбука и Кембриџ аналитике и коришћење података у политичке сврхе је додатно указао на опасност овакве праксе.

33) О овоме видети шире: Paul de Hert, Michal Czerniawski, “Expanding the European data protection scope beyond territory: Article 3 of the General Data Protection Regulation in its wider context”, *International Data Privacy Law*, Oxford University Press, Oxford, Vol. 6, No. 3/2016, стр. 230–243.

Међутим, не може се из овога закључити да би се Уредба применила само на велике компаније, попут Фејсбука. Уредба би се, свакако, могла применити и на било коју интернет компанију на свету, односно провајдера интернет услуга (који користи „колачиће“), чији би испитаник који је лоциран у Унији посетио веб-сајт компаније која је лоцирана у трећој земљи. Из овога следи да би се Уредба могла применити на *интернет у целини*, чим би носилац податка био стационаран на територији Уније.

Још један проблем који се јавља у вези са применом Уредбе односи се на *потенцијалну немогућност њене потпуне примене у пракси*. Иако је према правилима међународног јавног права државама дозвољено да доносе прописе који би се могли односити и на случајеве који су се догодили ван њихових територија, то не значи да се ти прописи могу ефективно примењивати ван државне територије. С обзиром на екстериторијалност Уредбе, односно проширење домашаја правила о заштити личних података Уније и ван њених граница, извлачи се закључак да ће примена Уредбе бити врло тешка.

То се посебно односи на ситуацију када је реч о мултинационалним компанијама, као што су Гугл или Фејсбук. У том погледу, поставља се питање како решити питање *сукоба закона*, до кога може доћи услед екстериторијалности Уредбе? Наиме, за компанију која има седиште у САД у овом случају би се примењивала два правна режима – америчко законодавство у области заштите личних података и Уредба ЕУ. Којем од ова два прописа дати предност, уколико се узме у обзир да прописи могу садржати различита, неретко супротстављена решења, као и чињеницу да су европски прописи у области заштите података строжи од америчких. На овај начин, екстериторијално важење Уредбе доводи до повећаног нивоа правне несигурности, јер би субјекти на које се примењују ови прописи дошли у дилему који пропис их обавезује. То се посебно односи на санкције које предвиђају прописи. Уколико се компанија определи за један пропис, постоји реална опасност да ће јој бити изречена санкција која је у складу са другим прописом, и обрнуто. Због тога је неопходно разрешити овај, вештачки изазван, сукоб закона. Заиста, уколико европски туриста обавља куповину на петој авенији у Њујорку, не могу се пронаћи ваљани разлози зашто би обрада његових података у овом контексту требала *ex lege* да потпадне под територијални домашај Уредбе. У таквој ситуацији, постоји врло јака веза између носиоца података и права САД (територијални принцип), а недовољна повезаност са правним режимом ЕУ.³⁴

34) Paul de Hert, Michal Czerniawski, “Expanding the European data protection scope beyond

Имајући наведено у виду, на законодавцу је да направи својеврсни „баланс“ између потребе да се Уредба ефективно примењује у територијалном смислу, узимајући у обзир дигитално доба и свеprisутност интернета и потребе да се обезбеди правна сигурност за ентитете и лица ван ЕУ који обрађују личне податке појединаца у ЕУ.³⁵ У противном, прети опасност да ће се нова Уредба моћи применити ван ЕУ у „црном или белом облику“ („*black or white fashion*“, превод аутора), без сигурносних вентила који би могли да спрече преклапање јурисдикција.³⁶ Проблем лежи и у нивоу стандарда за заштиту личних података у САД и у ЕУ. За разлику од Европске уније, где је Уредба поставила „златни стандард“ права заштите података који представља рационално оправдање легитимности екстериторијалне примене Уредбе и фундаментално људско право загарантовано Уговором о функционисању ЕУ, докле је стандард заштите података у САД нижи, и не представља фундаментално право, већ је заштита података ствар грађанског права. Стога, оно што је са европске (ЕУ) тачке гледишта низак ниво заштите података, то је са америчког становишта адекватан ниво заштите.

Један од начина на који би се могао решити овај комплексан проблем екстериторијалне примене Уредбе би било индивидуално, добровољно, спровођење одредаба о заштити података садржаних у Уредби од стране мултинационалних компанија као што су Фејсбук или Гугл, с обзиром на њихову жељу да и даље буду присутни на унутрашњем тржишту Европске уније.

Друга солуција би се могла пронаћи у закључењу посебних, билатералних споразума између Европске уније и трећих земаља (на пример са САД), чиме би се отклониле недоумице у погледу сукоба јурисдикција и повећао степен правне сигурности. На овај начин би се Уредба могла примењивати и у трећим земљама, које нису чланице ЕУ.

Проблем је у томе што се закључење оваквих споразума уопште не назире у ближој будућности, а ЕУ, чини се, не намерава да одустане од ефективне примене Уредбе и ван њене јурисдикције. Случај Фејсбука и Кембриџ аналитике је додатно подигао потребу за детаљним регулисањем ових питања. Најновији скандал у вези са злоупотребом личних података милиона корисника (поред оста-

---

territory: Article 3 of the General Data Protection Regulation in its wider context”, нав. дело, стр. 230–243.

35) Исто.

36) Christopher Kuner, “Extraterritoriality and Regulation of International Data Transfers in EU Data Protection Law”, *International Data Privacy Law*, Oxford University Press, Oxford, No. 5/2015, стр. 242.

лог, и у политичке сврхе) Фејсбука показао је да мултинационалне компаније нису претерано заинтересоване да се на њих примењују одредбе Опште Уредбе о заштити података. О томе сведочи недавна изјава Марка Закерберга да ће применити Уредбу на глобалном нивоу, према корисницима широм света. Тада је Закерберг, између осталог, изјавио да се још преговара о детаљима, али да би у том смеру, требало да иде цела ствар. Током испитивања пред америчким Конгресом, Закербергу је поново постављено питање да ли ће се Уредба примењивати на све кориснике Фејсбука. Његов одговор је био потврдан, али само што се тиче регулатива, не и мера заштите. Фејсбук је за Ројтерс рекао да свуда примењује исте мере заштите приватности, без обзира на то је ли реч о споразумима са *Facebook Inc* или са *Facebook* Ирском. Компанија је додала да је нова промена извршена само јер закон ЕУ захтева специфичан језик у правилима о приватности, који амерички закон нема. Међутим, компанија Фејсбук је пренела одговорност за све кориснике ван САД, Канаде и ЕУ са свог међународног седишта у Ирској на главну канцеларију у Калифорнији. То значи да ће ти корисници сада бити на страницама које се уређују америчким, а не ирским прописима. Слично је најавила и компанија *LinkedIn*, која треба да премести своје кориснике који нису у земљама чланицама ЕУ у своју америчку подружницу. Након афере Кембриџ аналитика, Фејсбук је представио пакет мера које корисницима омогућавају остваривање права у складу са Уредбом, као што је преузимање и брисање података те нове контроле сакупљања података.³⁷

Овакав поступак компаније Фејсбук сведочи о томе да екстериторијална примена Уредбе, дакле, ван ЕУ, уопште није примамљива мултинационалним компанијама (и не само њима), поготово имајући у виду високе казне за кршење њених одредаба, при чему су предвиђене казне до 4 одсто глобалног саобраћаја, што би у случају Фејсбука износило око 1,6 милијарди америчких долара. Друго, очигледно је да ће глобалне компаније, као што је Фејсбук „бежати“ у државе где се примењује блажи правни режим у погледу заштите личних података. Треће, афера око Кембриџ аналитике је свакако дубоко пољуљала поверење обичних корисника друштвених мрежа у безбедност њихових података на интернету, али и указала на много озбиљнију појаву обраде личних података корисника у политичке сврхе. На крају, један од основних недостатака нове Уредбе о заштити података лежи и у чињеници

37) Portal.hr, „ФБ пребацио 1,5 милијарду корисника ван досега нових прописа“, Б92, 19.04.2018, Internet, https://www.b92.net/tehnopolis/vesti.php?yyyy=2018&mm=04&nav_id=1383424, 01/05/2018.

да њоме нису обухваћени различити интернет претраживачи, *Big Data, Cloud Computing, Ubiquitous Computing*, што ће представљати озбиљан проблем и добру подлогу за неку нову аферу попут Кембриџ аналитике. Све у свему, чини се да ће у будућности бити много изазова у вези са заштитом личних података, не само у Европској унији, већ и шире.

ЛИТЕРАТУРА

- Миленко Бајић, „Како је 50 милиона корисника Фејсбука несвесно увучено у тајни програм шпијунаже“, *Блиц*, 20.03.2018, Internet, <https://www.blic.rs/vesti/svet/kako-je-50-miliona-korisnika-fejsbuka-nesvesno-uvuceno-u-tajni-program-spijunaze/cwkf67n>, 09/04/2018.
- Балтезаревих Весна, Балтезаревих Радослав, „Заштита приватности на интернету – европски модел“, *Мегатренд ревија*, Универзитет Џон Незбит, Београд, Вол. 14, бр. 1/2017, стр. 241-252.
- Домазет Синиша, Скакавац Здравко, „Добросуседски односи на Балкану као услов за приступање Европској унији: препрека или добра пракса?“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2016, стр. 139-155.
- Ђукић Дејан, „Заштита података о личности са освртом на ново законодавство Европске уније у овој области“, *Правни записи*, Универзитет Унион, Београд, Год. VIII, бр. 1/2017, стр. 49-60.
- Ђурић Милорад, Глобалне комуникације и светско друштво: проблем легитимацијског дефицита, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 02/2016, 43-59.
- Каурин Тања, Ануџојић Драган, Скакавац Здравко, „Дифузија моћи у сајберпростору: изазов или претња безбедности“, у монографији: *Савремени изазови међународне безбедности*, (приредио: Слободан Марковић), Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић, Универзитет Унион, Београд и Центар за међународне студије, Загреб, 2017, стр. 141-168.
- Тањуг, „Тажани: Европски парламент ће спровести истрагу о злоупотреби података са Фејсбука“, *Блиц*, 20.03.2018, Internet, <https://www.blic.rs/vesti/svet/tajani-evropski-parlament-ce-sprovesti-istragu-o-zloupotrebi-podataka-sa-fejsbuka/cfs6hb1>, 08/04/2018.
- Тањуг, „Трампов тим је украо податке 50 милиона људи на Фејсбуку да би победио на изборима, *Блиц*, 19.03.2018. Internet, <https://www.blic.rs/vesti/svet/trampov-tim-je-ukrao-podatke-50-miliona-ljudi-na-fejsbukuda-bi-pobedio-na-izborima/yt5y2y0>, 08/04/2018.
- Baltezarević Vesna *et al.*, “Human need for communication in the system of virtual organizations”, *Egyptian Computer Science Journal*, Vol. 40, No. 1/2016, стр. 53-60.
- BBC news, „Afera Fejsbuk-Kembridž analitika: Šta sve znamo do sada“,

- Internet, <https://www.danas.rs/bbc-news-serbian/afera-fejsbuk-kembridz-analitika-sta-sve-znamo-do-sada/>, 08/04/2018.
- Boyd Danah, Hargittai Eszter, *Facebook privacy settings: Who cares?*, Internet, <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/3086/2589>, 25/04/2018.
- De Hert Paul, Czerniawski Michal, "Expanding the European data protection scope beyond territory: Article 3 of the General Data Protection Regulation in its wider context", *International Data Privacy Law*, Oxford University Press, Oxford, Vol. 6, No. 3/2016, стр. 230–243.
- Keller Daphne, *The Right Tools: Europe's Intermediary Liability Laws and the 2016 General Data Protection Regulation.*, 2017. стр. 22-26. Internet, <https://law.stanford.edu/publications/the-right-tools-europes-intermediary-liability-laws-and-the-2016-general-data-protection-regulation/>, 25/04/2018.
- Kosinski Michal, Stillwell David, Graepel Thore, "Private traits and attributes are predictable from digital records of human behavior", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 110, No. 15/2013, стр. 5802-5805.
- Kuner Christopher, "Extraterritoriality and Regulation of International Data Transfers in EU Data Protection Law", *International Data Privacy Law*, Oxford University Press, Oxford, No. 5/2015, стр. 235-245.
- Lampe Cliff, Ellison Nicole, Steinfield Charles, *Changes in use and perception of Facebook*, Internet, <http://www-personal.umich.edu/~enicole/LampeEllisonSteinfeld2008.pdf>, 25/04/2018.
- Nauka kroz priče, „Pet dimenzija Kembridž analitike“, Internet, <https://naukakrozprice.rs/pet-dimenzija-kembridz-analitike/>, 06/04/2018.
- Norberg Patricia, Horne Daniel, Horne David, "The privacy paradox: Personal information disclosure intentions versus behaviors", *Journal of Consumer Affairs*, George Washington University School of Business, Vol. 41, No. 1/2007, стр. 100-126.
- Regulation (EU) 2016/679 of the European parliament and of the council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation), OJ L 119, 4.5.2016, p. 1–88.
- Rustad Michael, Kulevska Sanna, "Reconceptualizing the Right to Be Forgotten to Enable Transatlantic Data Flow", *Harvard Journal of Law & Technology*, Harvard Law school, Cambridge, Vol. 28, No. 2/2015, стр. 349-417.
- Тportal.hr, „ФБ пребацио 1,5 милијарду корисника ван досега нових прописа“, Б92, 19.04.2018, Internet, https://www.b92.net/tehnopolis/vesti.php?yyyy=2018&mm=04&nav_id=1383424, 01/05/2018.
- Young Alison, Quan-Haase Anabel, "Privacy protection strategies on Facebook: the Internet privacy paradox revisited", *Information, Communication & Society*, UK, No.. 16(4)/2013, стр. 479-500.

Sinisa Domazet, Zdravko Skakavac

**“CAMBRIDGE ANALYTICA” SCANDAL – NEW
CHALLENGE IN PERSONAL DATA PROTECTION?**

Resume

In this paper we analyzed the affair in relation to the companies Facebook and Cambridge Analytica, in the light of new EU regulations in the field of data protection (GBER). The analysis showed that there is a great need for more effective protection of personal data of users on the Internet. Also, the analysis showed how abuses of personal data are carried out. Bearing in mind that the new Regulation can be applied beyond the borders of the European Union, it has been pointed out several key issues regarding its extraterritorial application. First, it was found that in practice there are difficulties regarding the implementation of the Regulation. Second, the analysis showed that in the case of extraterritorial application of the Regulation the problem of the conflict of jurisdictions occurs. Third, mechanisms for resolving conflicts between the laws of different countries are not sufficiently developed. Solution is the conclusion of bilateral international agreements between the EU and third countries. This would enable the implementation of the Regulation in countries which are not members of the Union. The research used normative methods and legal and logical methods of induction and deduction.

Keywords: law, politics, security, EU, data protection

---

* Овај рад је примљен 01. маја 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

Милинко Врачар

Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране

Јованка Шарановић*

Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране

ТРАНСФОРМАЦИЈА РАТА НА РАЗМЕЂУ 20. И 21. ВЕКА

Сажетак

Настанак нових теорија о рату или адаптација старих уобичајена је пракса како би се објасниле значајне промене карактеристика оружаних сукоба у одређеним историјским периодима. Тиме је трансформација рата на прелазу два века потврда овакве праксе с обзиром на појаву нових теорија попут „нетројствени рат“, „нови ратови“, „ратови четврте генерације“ или „хибридно ратовање“. Међутим, и многе друге теорије су коришћене са истом намером јер, условно речено, друга половина 20. века представља период револуционарних промена у свим сферама друштвеног живота, укључујући и војну. Под утицајем тих промена трансформација рата добија замах успостављањем биполарног глобалног поретка и одвијањем хладног надметања супер сила. Овај период се, условно, може одредити као прва фаза промене карактеристика оружаних сукоба након завршетка Другог светског рата. Током униполарног и почетком мултиполарног периода међународних односа трансформација рата пролази кроз наредне две фазе одвијања. Разматрајући битне промене карактеристика оружаних сукоба током наведених периода аутори настоје да идентификују најзначајније факторе који су до тих промена довели.

Кључне речи: трансформација рата, теорија о рату, биполаризам, униполаризам, мултиполаризам

1. ГЕОПОЛИТИЧКА ПОЛАЗИШТА ТРАНСФОРМАЦИЈЕ РАТА

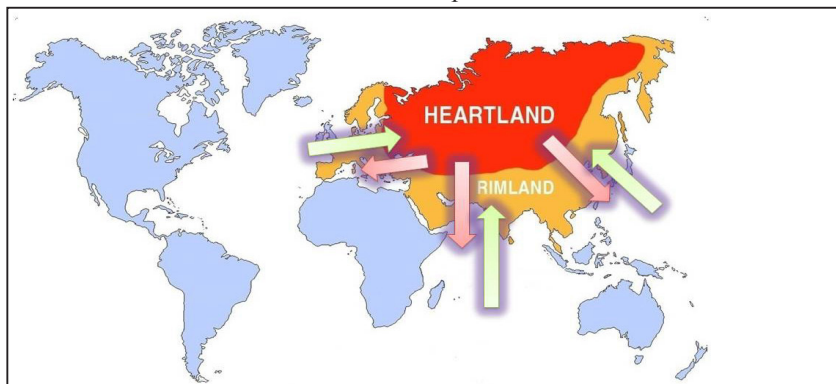
Кључну улогу у настанку актуелне трансформације рата имала су два послератна процеса која су се упоредо одвијала у међународној

* jovanka.saranovic@mod.gov.rs

арени. Први је индиректно надметање суперсила за глобалну доминацију преко ванблоковских земаља као последице дубоких друштвених промена насталих у послератном периоду. Оне су узроковане, првенствено, утицајима процеса глобализације и техничко-технолошког развоја и временом су довеле до настанка бројних ограничења употребе војне силе у међународним односима. Институционално спровођење међународног ратног права, повећање животног стандарда и, последично, опадање ратничке етике у високо развијеним друштвима, снажан утицај јавног мњења (бирачког тела) на доносиоце политичких одлука у западним демократијама, општа неприхватљивост и осуда колонијалне власти и освајачких ратова, висока цена вођења рата и контроле освојених територија а, првенствено, ограничење услед страха од катастрофалних последица употребе нуклеарног наоружања, смањиле су вероватноћу директне војне конфронтације суперсила као и покретање освајачких ратова.¹ Као резултат наведених и других ограничења, у свету је завладао „дуги мир“, односно најдужи период у савременој историји у коме није било ратова између најмоћнијих земаља. Међутим, овакав однос био је само привид јер, како износи Миршајмер, „велике силе, које обликују међународни систем, непрестано се надмећу за моћ што их стално наводи да проналазе прилике за промену расподеле светске моћи у своју корист“.²

Слика 1: Просторни приказ *Heartland–Rimland* дихотомије током Хладног рата

Извор: Слика преузета и прерађена из: Mateusz Ambrozek, „*Pekanie Rimlandu*“ *jako sposób rywalizacji hegemonicznej*, Internet, <http://geopolityka.net/mateusz-ambrozek-pekание-rimlandu-jako-sposob-rywalizacji-hegemonicznej/>, 02/11/2017.

- 1) Martin van Kreveld, *Transformacija rata*, JP Službeni glasnik, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2010, стр. 14-21; Džozef S. Naj, *Paradoks američke moći: Zašto jedina supersila ne može sama*, BMG, Beograd, 2004, стр. 25.
- 2) Džon Miršajmer, *Tragedija politike velikih sila*, Izmenjeno i dopunjeno izdanje, Čigoja štampa, Beograd, 2017, стр. 29-31.

У другој половини 20. века, упркос резултатима глобализације, геономија није успела да замени геополитику. Према Степићу, „геополитичка структура света након Другог светског рата наставила је да функционише на основама телурократско-тала-сократског антагонизма, односно *Heartland–Rimland* дихотомије, у којој су САД и њени савезници из структуре *Rimland*-а настојали да што ефикасније и потпуније окруже *Heartland*, потискујући га ка унутрашњости евроазијског копна док су СССР и други чиниоци из структуре *Heartland*-а настојали да преко *Rimland*-а изађу на топла мора. Наставком надметања континенталне и маритимне моћи, Други светски рат се продужио у виду тзв. Хладног рата САД и СССР, а простор *Rimland*-а је представљао арену за њихово одмеравање снага“.³

За америчку глобалну доминацију од пресудног значаја била је контрола *Rimland*-а, чија је глобална стратегијска улога да *Heartland* (СССР) држи у окружењу и не дозволи тој „моћи копна“ да приступи океанским обалама и акваторијама, те на тај начин угрози успостављену америчку „моћ мора“.⁴ Стога је у историјском континуитету, овај лучни приобални простор дуж евроазијског обода, имао кључни геостратегијски значај за силе мора, односно атлантисте (Велику Британију и САД), у постизању светског примата јер, према Спајкмену, „онај ко контролише *Rimland*, влада Евроазијом; ко влада Евроазијом, контролише судбину света“.⁵ (Слика 1).

Други процес је наставак деколонизације и коначног демонтажа европских империја који је у периоду Хладног рата довео до стварања низа независних али нестабилних држава које су чиниле већину ванблоковских земаља. Оне су назване и земљама Трећег света како би се означио растући број слабо развијених постколонијалних држава које нису биле сврстане у два супротстављена војно-политичка блока. Поред економских оне су биле суочене и са низом других проблема попут неизграђености институција, кризе идентитета, религијских, етничких, класних и других антагонизама. Нестабилност, конфликтни потенцијал и геостратегијски значај ових земаља, посебно оних у зони *Rimland*-а, допринели су томе да су оне по добијању независности, ипак, и даље остале у фокусу великих сила и изложене њиховим утицајима.

3) Миломир Степић, *Геополитика: Идеје, теорије, концепције*, Институт за политичке студије, Београд, 2016, стр. 279-280.

4) Миломир Степић, „Геополитичност ширења Европске уније и положај Србије“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2010, Институт за политичке студије, Београд, стр. 20-21.

5) Nicholas Spykman, *The Geography of the Peace*, Brace & Co, New York, 1944, стр. 43.

Интеракција наведених процеса у другој половини 20. века резултирала је низом унутрашњих сукоба у земљама Трећег света иза којих су, по правилу, стајале суперсиле. Вођене интересима у ери нуклеарне опасности САД и СССР су морале да пронађу алтернативне путеве за остваривање својих стратешких амбиција које су на обе стране, у основи, биле исте – „остваривање глобалније доминације која је могла бити постигнута једино наношењем пораза супротној страни“.⁶ Како су европске земље већ на самом почетку Хладног рата биле јасно диференциране на америчку и совјетску интересну сферу, решење је пронађено у индиректном надметању суперсила кроз остваривање утицаја у земљама Трећег света. У постизању стратешких амбиција у том простору, САД и СССР су користиле читав спектар инструмената „тврде“ и „меке“ моћи попут политичких, економских, културних али и војних ангажујући се, између осталог, у тзв. прокси ратовима. Тиме је по први пут, након готово пет векова, попреште сукоба великих сила измештено са европског континента у друге делове света – Африку, Латинску Америку али, због геостратегијског значаја, тежишно у простор азијског дела *Rimland*-а кога су чинили Персијски залив са Ираном и Ираком, Авганистан и Индијски „потконтинент“, Индокина и др.

У сенци нуклеарне опасности, овакво надметање постало је константа савремених оружаних сукоба јер су на тај начин суперсиле покушавале да „максимизирају своје интересе истовремено вешто избегавајући ризик од ескалације директног сукоба са својим геополитичким ривалом“.⁷ Ратови у азијском делу *Rimland*-а, Кореја (1950–1953), Вијетнам (1955–1975) и Авганистан (1979–1989), представљали су сасвим јасну потврду овакве хладноратовске праксе Сједињених Држава и Совјетског Савеза. Услед деловања бројних ограничења употребе војне силе њихова инволвираност у наведеним и другим унутрашњим сукобима у простору Трећег света, није имала за циљ освајање и контролу територија тих земаља већ пружање директне или индиректне подршке једној од сукобљених страна преко које су могле да остваре утицај, истовремено спречавајући свог геополитичког ривала у истој намери.

6) Тодор Мирковић, *Стратегије и доктрине суперсила и блокова*, ВИЗ, Београд, 2003, стр. 11.

7) Andrew Mumford, *Proxy Warfare*, Polity Press, Cambridge, UK, 2013, стр. 3.

2. ТРАНСФОРМАЦИЈА РАТА У БИПОЛАРНОМ ПОРЕТКУ

Природа „хладног“ надметања суперсила преко земаља Трећег света узроковала је значајну трансформацију рата током биполарног глобалног поретка. Класичан рат између суверених држава готово да је нестало док је грађански рат, у чистом облику, постајао све ређи. Било је све теже одредити где завршава грађански а где започиње међународни рат. Настао је нови облик унутрашњих сукоба у којима је, или с једне или с друге стране, или чак с обе, била умешана бар једна суперсила или друга инострана држава. Другим речима, од почетка Хладног рата није било грађанског рата који није прерастао у међународни или је то већ био од самог почетка. Грађански рат је неретко представљао повод за започињање међународног рата а понекад је био његов резултат.

Наведене и друге карактеристике хладноратовских оружаних сукоба разликовале су се од оних из доба модерне на којима је утемељена класична теоријска мисао према којој рат, у најужем смислу, представља политички мотивисан оружани сукоб између суверених држава а чији су носиоци регуларне војне снаге.⁸ Овакво поимање рата утемељио је почетком 19. века пруски војсковођа и теоретичар Карл фон Клаузевиц што је, иначе, било становиште политичких и интелектуалних лидера још током 17. и 18. века. Оно се, у нешто измењеном облику, одржало све до данашњих дана. У том контексту, на прелазу 20. у 21. век, настале су суштинске теоријске потешкоће у разматрању савремених оружаних сукоба што је условило настанак нових теорија и употребе нових термина. Њима је покушано да се објасни трансформација рата пружањем одговара на питања ко води савремене ратове, како се они воде, зарад чега се воде и по чему су одговори на наведена питања другачија у односу на одговоре који су везани за ратове из доба модерне.

Тако је крајем 1980-тих година, дакле пред сам крај Хладног рата, започета шира дебата о трансформацији рата унутар западних академских и војних кругова. Затечени у међупростору, у коме класична теорија није могла у потпуности да објасни постојећу праксу, теоретичари су сукобили мишљења о њеној адекватности у разматрању суштине савременог рата. Једна група њих, заступници модерног промишљања попут Кревелда, Линда, Хемса и других, сматрала је да су постојећа знања о природи рата фундаментално мањкава и укорењена у застарелој или погрешној клаузевицевској слици света.

8) Карл фон Клаузевиц, *О рату*, Војно дело, Београд, 1951, стр. 41-56.

За разлику од класичних, у савременим сукобима, управо због њиховог унутрашњег карактера, барем једна страна у сукобу била је недржавни односно „ирегуларни“ актер. Термин „ирегуларан“ је коришћен како би се направила јасна дистинкција у односу на „регуларне“ државне војне снаге. Тиме је спецификум хладноратовских сукоба у односу на класичне био садржан у чињеници да је у њима, поред регуларних војних снага, било све веће присуство недржавних актера попут етничких, религијских, класних, идеолошких и других колективитета али и самог цивилног становништва. Оспоравајући клаузевицевско виђење рата као сукоба искључиво регуларних војних снага суверених држава, ирегуларна компонента савремених оружаних сукоба била је полазиште Кревелдове теорије „нетројственог рата“ која је заступала став да рат није само инструмент државе већ се он може водити и од стране народа, односно герилаца, побуњеника, терористичких организација итд.⁹

Тренд повећања цивилне и ирегуларне компоненте довео је до „нелинеарности“ као карактеристике савремених оружаних сукоба која их је значајно разликовала од оних из доба модерне. За разлику од традиционалних фронтних сукоба из доба Наполеонових ратова, Првог и Другог светског рата, бојно поље савремених сукоба прелило се у урбане средине бришући тиме раније јасно постављену границу између фронта и позадине, војника и цивила, борца и неборца. Временом, убрзаним развојем информационо-комуникационе технологије у последњим деценијама 20. века, бојно поље је изгубило и своју јасну физичку димензионалност, те су се савремени сукоби све више одигравали у информационој и медијској сфери. Тиме је циљ рата престао да буде освајање територије непријатеља већ тежишно борба за његове умове, на чему је заснована Линдова и Хемсова теорија „ратова четврте генерације“.¹⁰

Поред „ирегуларности“ и „нелинеарности“, кључна карактеристика савремених оружаних сукоба била је и изражена „асиметричност“. За разлику од периода модерне која је обележена, условно речено, симетричним сукобима између држава приближно једнаке војне моћи, током Хладног рата одвијали су се сукоби у којима је био изражен диспаритет војне моћи између зараћених страна. Услед значајног техничко-технолошког развоја у другој половини 20. века дошло је до продубљивања јаза између великих сила и земаља Трећег света са аспекта развоја и примене нових

9) Срђан В. Старчевић, Срђан Благојевић, „Кревелдов спор са Клаузевицем – да ли је смисао рата политички?“, *Српска политичка мисао*, бр. 2/2017, Институт за политичке студије, Београд, стр. 121.

10) William S. Lind *et al.*, „The Changing Face of War: Into the Fourth Generation“, *Marine Corps Gazette*, October 1989, стр. 22.

војних технологија. Последишно, индиректно надметање великих сила преко ових земаља довело је до тога да су оне за противника имале компаративно далеко слабијег учесника у сукобу.

Током Хладног рата асиметричан однос зараћених страна проузроковао је прилагођавање слабије стране јачем противнику применом неконвенционалних метода ратовања попут гериле и побуњеништва. Овакве „асиметричне“, „ирегуларне“, „нелинеарне“, односно „нетрадиционалне“ форме ратовања, изазивале су и оспориле конвенционалну војну супериорност великих сила која се показала недовољно ефикасном за остваривање њихових стратешких амбиција у земљама Трећег света на шта јасно указују војни неуспеси САД и СССР у сукобу са знатно слабијим војним снагама Вијетконга у Вијетнаму и талибанског покрета и Авганистану.¹¹ Истоветно је било и у сукобу француских војних снага са Фронтом националног ослобођења током Алжирског рата за независност (1954–1962).¹² Истраживања су генерално указивала да је након Другог светског рата број победа на страни војно слабијег противника био за 10 процената већи у односу на број победа компаративно јачег противника у сукобу што је знатно другачије у поређењу са периодом током прве половине 20. века када је број победа на страни јачег противника био за 30 процената већи у односу на број победа слабијег противника.¹³

3. ТРАНСФОРМАЦИЈА РАТА У УНИПОЛАРНОМ ПОРЕТКУ

Година 1991. означила је крај Хладног рата и почетак униполарног глобалног поретка у коме је дошло до тектонских промена на међународној сцени. Нестанком совјетског супарника на Истоку САД су добиле прилику да неометано попуне настали геополитички вакуум како у постсовјетском простору тако и у простору непосредног совјетског утицаја, пре свега у Европи и Азији а, сходно геостратегијском значају, простор *Rimland*-а је имао приоритет у томе. Из тих разлога, америчке војне интервенције у Ираку (1991), БиХ (1995) и СР Југославији (1999) као и различите облике подршке сепаратистичким снагама на Балкану и Кавказу, треба посма-

11) Karl Lowe, "Hybrid War in Vietnam", in: *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present* (eds. Williamson Murray, Peter R. Mansoor), Cambridge University Press, 2012, стр. 254-288.

12) Roger Trinquier, *Modern Warfare: A French View of Counterinsurgency*, Praeger Security International, 2006.

13) Ivan Arreguin-Toft, "How the Weak Win Wars – A Theory of Asymmetric Conflict", *International Security*, Vol. 26, No. 1, Summer 2001, стр. 97.

трати као намеру САД да утврди своје геостратегијске позиције у Западном и Јужном простору. Они су са Источним простором чинили ланац од три велика простора коме је, у униполарном периоду, Бжежински наменио улогу Спајкменовог хладноратовског *Rimland*-а. Ланац је требао да сачува глобалну америчку доминацију дуж три океанска прочеља Атлантски, Индијски и Тихи океан, и да по ободу дугорочно опаше Евроазију, односно Средњи простор кога је, у суштини, представљао *Heartland* (Слика 2).

Слика 2: Ланац од три простора од значаја за очување америчке глобалне доминације након Хладног рата

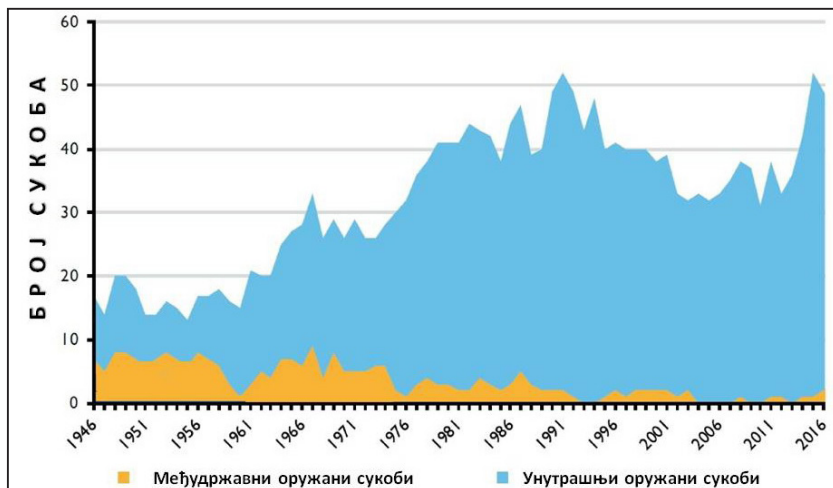

Извор: Слика преузета и прерађена из: Zbignjev Bžežinski: *Velika šahovska tabla*, CID, Podgorica; Romanov, Banja Luka, 2001, стр. 37.

Изузимајући америчку инволвираност у класичном међудржавном сукобу Ирака и Кувајта, у првој деценији апсолутне америчке глобалне доминације настављен је континуитет грађанских ратова из периода Хладног рата у коме је била укључена нека велика сила. Од 1991. до 2000. године било је у просеку 11 оружаних конфликта на годишњем нивоу, што је знатно више од просека из времена Хладног рата, када их је у просеку било 4,5 годишње.¹⁴ Међутим, генерално посматрано, у другој половини 20. века, грађански ратови са међународном позадином постали су преовлађујући облик сукоба у глобалној арени а услед изражене цивилне димензије, с обзиром на унутрашњи карактер, они су били обележени великим бројем жртава. На такве карактеристике савремених ратова, које су се разликовале од оних из доба модерне, јасно указују квантитативни показатељи.

14) Зоран Килибарда, Мирослав Младеновић, Владимир Ајзенхамер, *Геополитичке перспективе савременог света*, Факултет безбедности, Београд, 2014, стр. 11.

Графикон 1: Однос унутрашњих и међдржавних оружаних сукоба у периоду 1946–2016. године

Извор: Графикон преузет и прерађен из: Dupuy Kendra *et al.*, *Trends in Armed Conflict, 1946–2016*, нав. дело.

У другој половини 20. века број грађанских (унутрашњих) ратова постао је знатно већи у односу на традиционалне ратове између држава из доба модерне, уз стално присутан тренд повећања грађанских а, с друге стране, опадања броја међдржавних ратова¹⁵ (Графикон 1). Од 1945. до 2001. године, број настрадалих људи у тим сукобима био је двоструко већи од броја настрадалих у 19. веку, а чак седмоструко већи од броја настрадалих у 18. веку. За разлику од периода модерне који је обележен отвореним оружаним сукобима између великих сила, и то тежишно на њиховим територијама, „већина савремених ратова настајала је на простору Глобалног југа где се налазе државе са највећим бројем становника, најнижим дохотком и понајмање стабилном влашћу“.¹⁶

Све до краја 20. века очекивало се да ће локални грађански ратови постати нека врста норме и да ће обликовати глобални пејзаж 21. века. Међутим, на основу искустава из хладноратовског сукоба у Авганистану (1979–1989), постхладноратовских у бившој Југославији – БиХ и СРЈ (1992–1995; 1999), постсвојетском простору – Чеченија (1994–1996; 1999–2000) али и искустава из терористичке праксе Ал Каиде током 1990-тих година,¹⁷ та очекивања

15) Dupuy Kendra *et al.*, *Trends in Armed Conflict, 1946–2016*, Conflict Trends 02, Peace Research Institute Oslo, Norway, 2017, стр. 3.

16) Charles William Kegley, Shannon Lisey Blanton, *World Politics: Trend and Transformation*, 2010–2011 Edition, Wadsworth, Cengage Learning, 2011, стр. 233-234.

17) Напад Ал Каиде на Светски трговински центар у Њујорку (1993), затим напади Ал Каи-

су доведена у питање. Уочена је могућност да ће се у 21. веку мноштво малих ратова, нарочито у централном простору исламске цивилизације (Јужни простор), водити од стране припадника терористичких организација. При томе, очекивало се да ће ови недржавни колективитети оспоравати конвенционалну супериорност Запада, и то на глобалном нивоу, што је свакако представљало нову фазу трансформације рата. Почетком новог миленијума оваква предвиђања потврђена су не само нападом Ал Каиде на САД 2001. године већ и током војних операција САД у Авганистану (2001) и Ираку (2003), операције Израела против Хезболаха у јужном Либану (2006), грађанског рата у Либији (2011) и актуелног рата у Сирији (2011-).

Узрок новог таласа трансформације рата свакако је била појава Ал Каиде и јачање талибанског покрета у десетогодишњем авганистанском рату који је резултовао стварањем „Глобалног салафистичког цихада“, децентрализованог транснационалног исламистичког покрета који је објединио различите терористичке колективитете широм света.¹⁸ Настао од стране фундаменталистичких снага унутар исламских земаља, као реакција на владавину секуларних постколонијалних режима, покрет је знатно ојачао 1990-тих година на идеји супротстављања „вестернизацији“ исламске цивилизације.¹⁹ Како Степић износи: „буђење исламског чиниоца представљало је промену епохалних размера који је статус геополитичког објекта заменио амбицијом да постане важан глобални геополитички субјект“.²⁰

Од почетне блиске сарадње са САД и другим западним силама у авганистанском, југословенском и чеченском сукобу, „Глобални салафистички цихад“ је пред крај 20. века израстао у озбиљног идеолошког, али и војног супарника Запада изазивајући његову конвенционалну супериорност па чак и способност да заштитити своје грађане на сопственој територији. Доказ томе свакако је терористички напад Ал Каиде на Њујорк и Вашингтон 2001. године, али и низ других терористичких напада на тлу САД и западне Европе. Тиме је, почетком новог века, међународни глобални тероризам постао кључна детерминанта савремених оружаних сукоба по чему су се они знатно разликовали од грађанских сукоба локал-

---

де на америчке амбасаде у Танзанији и Кенији (1998) као и на амерички ратни брод “USS Cole” у Јемену (2000).

18) Mark Sejdžmen, *Terorističke mreže*, Udruženje diplomaca Centra „Džordž K. Maršal“, Beograd, 2006.

19) Bernard Luis, *Kriza islama*, Čarobna knjiga, Beograd, 2004.

20) Миломир Степић, „Исламски Heartland“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2017, Институт за политичке студије, Београд, стр. 60.

ног карактера из доба Хладног рата. Само током прве деценије 21. века догодило се више од 5.500 терористичких напада у којима је погинуло више од 3.500 а рањено више од 78.000 људи. Наведена статистика сугерише закључак да са престанком хладноратовског надметања није престало ратно стање већ да је Хладни рат само замењен не много мање опасним „Хладним миром“.²¹

Оно што се променило током овог периода у односу на Хладни рат јесте чињеница да је изазивач глобалних америчких и западних интереса уместо СССР-а постао покрет „Глобалног салафистичког дихада“. Стратешки циљеви покрета били су јасно представљени у декларацији Ал Каиде „Рат против Американаца који су окупирали земљу Два Света Места“ из 1996. године и бин Ладеновој фатви „Дихад против Јевреја и крсташа“ из 1998. године.²² Декларација је означавала покретање верског рата против „непријатеља који је близу“, односно америчких трупа и њених арапских савезника на Блиском истоку (Јужни простор), док је фатвом рат проширен на „непријатеља који је далеко“, то јест на територију САД и целокупног Запада. Концепт остваривања глобалних циљева стратегије „Глобалног салафистичког дихада“ подразумевао је примену различитих метода ратовања против Запада, доминантно путем тероризма на територији Запада па све до класичних војних метода на Блиском истоку. То је знатно умањило ефикасност конвенционалне супериорности САД у борби против талибана у Авганистану и Ал Каиде у Ираку, Израела против Хезболаха у Либану и, генерално, против „Глобалног салафистичког дихада“ у простору западних земаља.

Непосредно након напада Ал Каиде на САД 2001. године, услед неуспеха америчких снага у Авганистану и Ираку, покренута је широка дебата унутар западних војних кругова о ефикасности америчке револуције у војним пословима „РВП“. Суштински, „РВП“ представља технолошку, организациону и доктринарну адаптацију војске на основне промене у социјалним, политичким и другим друштвеним областима.²³ Проблем је био у томе што је америчка „РВП“ с краја 1980-тих година била вођена хладноратовском логиком те је организациона и доктринарна трансформација америчких и других западних оружаних снага била заснована

21) Зоран Килибирада, Мирослав Младеновић, Владимир Ајзенхамер, *Геополитичке перспективе савременог света*, нав. дело, стр. 11.

22) Darko Trifunović, Goran Stojaković, Milinko Vračar, *Terorizam i vehabizam*, IP Filip Višnjić, Beograd, 2011, стр. 126.

23) Gary Chapman, *An Introduction to the Revolution in Military Affairs*, XV Amaldi Conference on Problems in Global Security, Helsinki, Finland, September 2003, Internet, <http://www.lincci.it/rapporti/amaldi/papers/XV-Chapman.pdf>, 03/11/2017.

искључиво на имплементацији технолошких иновација у вођењу рата не узимајући у разматрање дубоке социјалне (цивилне) промене у оперативном окружењу.

Показало се да су амерички стратеги током Хладног рата погрешно проценили не само будуће оперативне већ и стратегијско окружење те да пројектована конвенционална „РВП“ није могла да одговори на новонастале неконвенционалне и нетрадиционалне претње које данас познајемо као „асиметричне“, „ирегуларне“ или „хибридне“. Несумњиво, техничко-технолошки развој, и на њему заснована промена тактике начина употребе војних снага, допринели су достизању неприкосновене конвенционалне супериорности западних армија и, следствено томе, промени физиономије ратних сукоба на почетку 21. века. Ипак, услед нестанка конвенционалног (совјетског) супарника на Истоку а, с друге стране, појаве ирегуларних војних формација „Глобалног салафистичког цихада“, оперативном и стратегијском окружење знатно је више обликовано социјалним аспектом постхладноратвског глобалног „миљеа“, то јест оним што је Кордесман назвао „револуцијом у цивилно-војним пословима“.²⁴

Тиме су оружани сукоби након Хладног рата били последица његовог окончања, настанком вакуума власти типичног за транзиционе периоде у светским пословима, доступности вишка оружја, дискредитовања социјалистичких идеологија, дезинтеграције тоталитарних држава, повлачења подршке велесила штићеничким режимима, нарастања етничких и, посебно, религијских антагонизама. Тиме је на постсовјетском, постјугословенском и просторима Блиског Истока и севера Африке отворена „Пандорина кутија“ нарастајућег национализма и религијског екстремизма што је навело Калдорову да кроз своју теорију „нових ратова“ укаже да су циљеви нових ратова везани за политику идентитета, за разлику од геополитичких или идеолошких циљева ранијих ратова.²⁵

Покретањем бројних локалних и регионалних криза, ти простори су постали база за појаву нових или нарастање већ постојећих недржавних, терористичких колективитета чија је снага значајно оспоравала моћ држава у којима су деловали а на глобалном нивоу угрожавала безбедност западних држава и њихове спољнополитичке интересе. Сукоби у Авганистану, Ираку и Либану потврдили су способност недржавних актера попут талибана, Ал Каиде или Хез-

24) Anthony H. Cordesman, *21st Century Conflict: From "Revolution in Military Affairs" (RMA) to "Revolution in Civil-Military Affairs" (RCMA)*, Center for Strategic and International Studies, July 2, 2015, Internet, https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fspublic/legacy_files/files/publication/150702_Speech_RMA_RCMA_Rev_in_Mil_Affairs.pdf, 03/11/2017.

25) Meri Kaldor, *Novi stari ratovi – organizovano nasilje u globalizovanoj eri*, Beogradski put, Beograd, 2005, стр. 16-19.

болаха, да успешно комбинују елементе конвенционалног и неконвенционалног ратовања са другим невојним моделима операција на један нови и непознат начин који је изазивао западну војну праксу због доживљаја неефективности. Сматрало се да су недржавни актери приказали висок ниво војне софистицираности увећавајући своје могућности успешним коришћењем савремених система наоружања, технологија и тактика зашта се сматрало да до тада није било иманентно недржавним противницима. Комбиновање оваквих конвенционалних могућности са неконвенционалним вештинама и чинећи то истовремено унутар истог бојног поља виђено је као потенцијална нова и истакнута карактеристика недржавних актера у савременим сукобима. Овакав концепт ратовања недржавних актера, подстакнут асиметријом снага страна у сукобу, назван је од стране Матиса и Хофмана „хибридно ратовање“ и означен као главна претња по западне глобалне интересе на почетку 21. века.²⁶

4. ТРАНСФОРМАЦИЈА РАТА У МУЛТИПОЛАРНОМ ПЕРИОДУ

Иако је међу теоретичарима дуго присутно мишљење да се свет већ увелико налази у ери мултиполаризма не постоји опште прихваћена историјска одредница која би такав поредак озваничила. Ипак, 2014. година се, условно и симболично, може посматрати као таква одредница с обзиром да је руска „анексија Крима,²⁷ изазвала најзначајније поремећаје у односима великих сила још од периода завршетка Хладног рата. На почетку 21. века овај догађај је означио повратак Русије у ред великих сила и немогућност Запада да се томе одупре. Међутим, овај догађај није означио само почетак дуго очекиваног мултиполарног глобалног поретка у коме ће поред САД и Русије, такође, и Кина чинити један од светских полова моћи, већ и нови талас трансформације рата који је уследио након завршетка Другог светског рата.

Поистовећивање неконвенционалног начина на који је Русија користила војне снаге током „анексије Крима“ са неконвенционалним начином ратовања ирегуларних изазивача САД у Авганистану и Ираку, искоришћени су на Западу за означавање руског ангажмана као „хибридно ратовање“ или „сукоба у сивој зони“.

26) James N. Mattis, Frank G. Hoffman, “Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars”, *U.S. Naval Institute, Proceedings Magazine*, Issue: November 2005, Vol. 132/11/1,233; Frank G. Hoffman, *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*, Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, Virginia, December 2007.

27) У академској и широј јавности присутна је дилема да ли припајање Крима Русији представља његову анексију или враћање под уставно окриље Русије.

Услед изузетног геополитичког значаја која је украјинска криза задобила у западној јавности, термин „хибридно ратовање“ убрзо је изашао из уског разматрања унутар западних војних кругова и задобио глобалну политичку, медијску али и академску пажњу. Само у првој години трајања кризе, појавило се на стотине чланака у различитим часописима и на десетине хиљаде вести на интернет порталима које су објашњавале нову руску војну доктрину користећи термин „хибридно ратовање“.²⁸ Он је убрзо усвојен и од стране политичког естаблишмента НАТО²⁹ док су се многобројне западне академске институције утркивале у публикавању тзв. научних анализа и радова који су упозоравали на значајне безбедносне импликације руске доктрине хибридног практиковања рата, нарочито по безбедност западних земаља.

Анализе новог концепта вођења рата указивала су на смањену или прикривену употребу регуларних војних снага уз наглашено коришћење других, невојних садржаја иза којих је стајао шири државни апарат те је значење термина „хибридно ратовање“ еволуирало са почетног стајалишта као искључиво војног концепта недржавних актера ка државном концепту нетрадиционалног ратовања у коме су поред војних укључени и сви остали инструменти и капацитети националне моћи. Тако се некадашња перцепција носиоца хибридног практиковања рата померила са недржавних, ирегуларних актера попут Ал Каиде, талибана или Хезболаха ка државним актерима попут Русије а касније Кине, Ирана и Северне Кореје. Према таквом схватању, држава, са високо централизованим способностима да координира и синхронизује своје инструменте „тврде“ и „меке“ моћи (војна сила, дипломатија, економија, привреда, медији, итд), била је у могућности да оствари синергичку силу са мултипликованим ефектима у пуном спектру војног и цивилног простора противника.³⁰

Постављајући наведене државе у фокус анализе нових безбедносних претњи Западу, државоцентрични приступ концепту „хибридног ратовања“ указивао је на „пуну интеграцију војних и невојних инструмената државне моћи за постизање политичких циљева, у којима је питање употребе оружане, силе или претња њеном употребом,

28) То потврђују подаци из истраживања које је спроведено 11. маја 2015. године, дакле годину дана од отпочињања кризе, када је на Google претраживачу добијено 132.900 резултата који су садржали енглеску синтагму “Hybrid Warfare” (Andras Racz, *Russia's in Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist*, The Finnish Institute of International Affairs, Helsinki, FIIA Report 43, 2015, стр. 27).

29) *Hybrid War – Hybrid Response*, NATO Review Magazine, Internet, <http://www.nato.int/docu/review/2014/russia-ukraine-nato-crisis/Russia-Ukraine-crisis-war/EN/index.htm>, 17/12/2017.

30) Erik Reichborn-Kjennerud, Patric Cullen, *What is Hybrid Warfare?*, Policy Brief 1/2016, Norwegian Institute of International Affairs, 2016.

играла централну улогу. Анализом различитих појмовних одређења, посебно оних датих у последњих десетак година унутар западне академске заједнице, увиђа се сагласност да је у концепту „хибридног ратовања“ наглашена улога невојних средстава субверзивне природе док је улога оружане силе минимизирана, прикривена или чак није ни нужна. Према мишљењу појединих теоретичара „нападајућа држава не треба експлицитно да користи оружану силу. Циљ нападача је да контролише умове политичког руководства и становништво нападнуте државе. Ако се користи војна сила, она се користи тајно“.³¹

За разлику од класичних ратних сукоба, у којима је доминирао концепт заснован на масовној употреби оружане силе, овакво виђење рата представљало је најзначајнију новину у досадашњој историји његовог разматрања. Класична и још увек актуелна теорија о рату заступа становиште да је суштина рата заснована на сили – физичком насиљу, са доминантном улогом оружане борбе. На самом почетку свог капиталног дела *О рату* Клаузевиц је сасвим јасно изнео своје разумевање рата као „акта силе како би се противник принудио на потчињавање нашој вољи“.³² Основни мото класичне теорије јесте „победити противника у бици“, стога, без оружане борбе нема ни рата као друштвене појаве. Она представља неизоставни садржај сваког правог рата што не значи да остали неоружани садржаји, економски, политички, пропагандни и други нису значајни, напротив, њихова улога и утицај на крајњи исход рата све више расту, али рат као посебна друштвена појава обавезно садржи оружану борбу, што га издваја од других и њему сличних појава и процеса и што га чини препознатљивим“.³³

Услед значајне теоријске неутемљености и појмовних нејасноћа, термин „хибридно ратовање“ временом је задобио значајну количину критике. У великој мери оне су му упућене из разлога што је овај концепт изведен из перцепције која је била усмерена ка непријатељу а не ка себи, пребацујући тиме дефиницију и значење феномена према предмету анализе. Тиме је „хибридно ратовање“ задобило недостатак концептуалне јасноће. Термин је нападнут и због тога што представља свеобухватну фразу или сложеницу са ограниченом аналитичком вредношћу која не садржи ништа јасно ново. Такође, критикован је и због нарушавања разлике између мира, сукоба и рата, и што се протеже тако широко тежећи да концептуално постане синоним Великој стратегији.³⁴

31) *Hybrid warfare: A new phenomenon in Europe's security environment*, Jagello 2000 for NATO Information Centre in Prague, 2015.

32) Карл фон Клаузевиц, *О рату*, нав. дело, стр. 41.

33) Слободан Б. Микић, *О рату*, Друго издање, Прометеј, Нови Сад, 2006, стр. 50-51.

34) Erik Reichborn-Kjennerud, Patric Cullen, *What is Hybrid Warfare?*, нав. дело.

У прилог бројних критика упућених термину Ечеварија износи да „хибридно ратовање“ обухвата мере које укључују војне, економске, информативне и дипломатске линије. Међутим, нити једна од ових мера није нова, осим на начин на која је свака од њих унапређена новим технологијама. Ипак, многи западни стручњаци из области безбедности позивају на револуционарне мере за решавање онога што погрешно схватају као нови облик рата, такозвани „хибридни рат“, који заправо то није већ представља примену класичних стратегија принуде.³⁵ Да „хибридно ратовање“ не представља нови концепт ратовања него примену различитих мера из стратегија држава изазивача западних глобалних интереса постало је становиште и многих других теоретичара у протеклом периоду.

Поменуто, али и друге постојеће нејасноће везане за употребу и значење термина „хибридно ратовање“, или „сукоба у сивој зони“, упућују на шири проблемски оквир који је неопходан за усмеравање даљих праваца истраживања не само предметног феномена већ и питања која су везана за трансформацију рата, односно промена његових карактеристика али, што је сигурно значајније, његове природе или суштине. На овакав закључак недвосмислено наводе мишљења да је оружаном насиље све мање садржано у савременим сукобима као и све присутније мишљење теоретичара да његово присуство чак није ни нужно. У прилог томе треба навести мишљење Дугина и Савина да технолошки развој доводи до пацификације средстава вођења рата и да ће се у будућности водити ратови, попут тзв. мрежних ратова, који неће садржати физичко већ ментално насиље у имагинарној, информационој димензији.³⁶ Оваква револуционарна предвиђања будућих ратова нас враћају на сам почетак, односно на суштинско питање на које још нема опште прихваћеног одговора – шта је то рат? Без овог одговора није могуће у потпуности дати одговор на питање – како се то рат мења? На наведени проблем указује и проф. Стрекан: „Ако настојимо да утврдимо да ли се рат мења, и ако је то тако, како те промене утичу на међународне односе, морамо најпре знати шта је рат. Један од главних изазова са којима се данас суочавају међународни односи јесте то да заправо не знамо шта је рат а шта није. Последице наше збуњености би се чиниле апсурдним да нису тако дубоко опасне“.³⁷

35) Antulio J. Echevarria II, *Operating in the Gray Zone An Alternative: Paradigm for US Military Strategy*, Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press, 2016, стр. 1.

36) Видети више у: Александр Дугин, Леонид Савин, *Мрежни ратови*, Авала прес, Београд, 2018.

37) Hew Strachan, *The Changing Character of War*, Europaem, Oxford, UK, 2007, стр. 2.

ЛИТЕРАТУРА

- Дугин Александр, Савин Леонид, *Мрежни ратови*, Авала прес, Београд, 2018.
- Килибарда Зоран, Младеновић Мирослав, Ајзенхамер Владимир, *Геополитичке перспективе савременог света*, Факултет безбедности, Београд, 2014.
- Клаузевиц Карл фон, *О рату*, Војно дело, Београд, 1951.
- Микић Слободан Б., *О рату*, Друго издање, Прометеј, Нови Сад, 2006.
- Мирковић Тодор, *Стратегије и доктрине суперсила и блокова*, ВИЗ, Београд, 2003.
- Старчевић Срђан В., Благојевић Срђан, „Кревелдов спор са Клаузевицем – да ли је смисао рата политички?“, *Српска политичка мисао*, бр. 2/2017, Институт за политичке студије, Београд, стр. 117-134.
- Степић Миломир, *Геополитика: Идеје, теорије, концепције*, Институт за политичке студије, Београд, 2016.
- Степић Миломир, „Геополитичност ширења Европске уније и положај Србије“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2010, Институт за политичке студије, Београд, стр. 17-42.
- Степић Миломир, „Исламски Heartland“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2017, Институт за политичке студије, Београд, стр. 57-80.
- Ambrożek Mateusz, „Pękanie Rimlandu” jako sposób rywalizacji hegemonicznej, Internet, <http://geopolityka.net/mateusz-ambrozek-pekanie-rimlandu-jako-sposob-rywalizacji-hegemonicznej/>, 02/11/2017.
- Arreguín-Toft Ivan: “How the Weak Win Wars – A Theory of Asymmetric Conflict”, *International Security*, Vol. 26, No. 1, Summer 2001, стр. 93-128.
- Bžežinski Zbignjev, *Velika šahovska tabla*, CID, Podgorica; Romanov, Banja Luka, 2001.
- Chapman Gary, *An Introduction to the Revolution in Military Affairs*, XV Amaldi Conference on Problems in Global Security, Helsinki, Finland, September 2003, Internet, <http://www.lincci.it/rapporti/amaldi/papers/XV-Chapman.pdf>, 03/11/2017.
- Cordesman Anthony H., *21st Century Conflict: From “Revolution in Military Affairs” (RMA) to “Revolution in Civil-Military Affairs” (RCMA)*, Center for Strategic and International Studies, July 2, 2015, Intrenet, https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fspublic/legacy_files/files/publication/150702_Speech_RMA_RCMA_Rev_in_Mil_Affairs.pdf, приступљено: 03/11/2017.
- Echevarria Antulio J. II, *Operating in the Gray Zone An Alternative: Paradigm for US Military Strategy*, Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press, 2016.
- Hoffman Frank G., *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*, Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, Virginia, December 2007.

- Hybrid warfare: A new phenomenon in Europe's security environment*, Jagello 2000 for NATO Information Centre in Prague, 2015.
- Hybrid War – Hybrid Response*, NATO Review Magazine, Internet, <http://www.nato.int/docu/review/2014/russia-ukraine-nato-crisis/Russia-Ukraine-crisis-war/EN/index.htm>, 17/12/2017.
- Kaldor Meri, *Novi stari ratovi – organizovano nasilje u globalizovanoj eri*, Beogradski put, Beograd, 2005.
- Kegley Charles William, Blanton Shannon Lisey, *World Politics: Trend and Transformation*, 2010–2011 Edition, Wadsworth, Cengage Learning, 2011.
- Kendra Dupuy *et al.*, *Trends in Armed Conflict, 1946–2016*, Conflict Trends 02, Peace Research Institute Oslo, Norway, 2017.
- Kreveld Martin van, *Transformacija rata*, JP Službeni glasnik, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2010.
- Lind William S. *et al.*, *The Changing Face of War: Into the Fourth Generation*, Marine Corps Gazette, October 1989.
- Lowe Karl, “Hybrid War in Vietnam”, in: *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present* (eds. Williamson Murray, Peter R. Mansoor), Cambridge University Press, 2012.
- Luis Bernard, *Kriza islama*, Čarobna knjiga, Beograd, 2004.
- Mattis James N., Hoffman Frank G., “Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars”, *U.S. Naval Institute, Proceedings Magazine*, Issue: November 2005, Vol. 132/11/1, 233.
- Miršajmer Džon, *Tragedija politike velikih sila*, Izmenjeno i dopunjeno izdanje, Čigoja štampa, Beograd, 2017.
- Mumford Andrew, *Proxy Warfare*, Polity Press, Cambridge, UK, 2013.
- Naj Džozef S., *Paradoks američke moći: Zašto jedina supersila ne može sama*, BMG, Beograd, 2004.
- Racz Andras, *Russia's in Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist*, The Finnish Institute of International Affairs, Helsinki, FIIA Report 43, 2015.
- Reichborn-Kjennerud Erik, Cullen Patric, *What is Hybrid Warfare?*, Policy Brief 1/2016, Norwegian Institute of International Affairs, 2016.
- Sejđžmen Mark, *Terorističke mreže*, Udruženje diplomaca Centra „Džordž K. Maršal“, Beograd, 2006.
- Spykman Nicholas, *The Geography of the Peace*, Brace & Co, New York, 1944.
- Strachan Hew, *The Changing Character of War*, Europaem, Oxford, UK, 2007.
- Trifunović Darko, Stojaković Goran, Vračar Milinko, *Terorizam i vehabizam*, IP Filip Višnjić, Beograd, 2011.
- Trinquier Roger, *Modern Warfare: A French View of Counterinsurgency*, Praeger Security International, 2006.

Milinko Vracar, Jovanka Saranovic

WAR TRANSFORMATION AT THE TURN OF THE 20TH TO THE 21ST CENTURY

Resume

During the Cold War, the key role in the war transformation had two post-war processes that took place simultaneously on the international arena. The first one was the indirect competition of a super powers for the global domination over neutral, nonaligned countries and the second one was the decolonization process. In the shadow of nuclear danger, the interaction of these processes resulted in a series of local civil wars in Third World countries behind which, as a rule, were the super powers, USA and USSR. This kind of conflict became more prevalent in the second half of the 20th century, and the traditional form of armed conflict between the states has almost disappeared. The characteristics of contemporary armed conflicts differed from traditional because one side of the conflict was a non-state actor. This has led to irregularities, nonlinearities and asymmetries of contemporary conflicts as its dominant characteristics. By strengthening Islamist transnational terrorist organizations in the period of the unipolar global order, non-traditional conflicts became global and, as such, they effectively disputed the conventional superiority of the western great powers in achieving the strategic interests. Thereby, at the beginning of the new century, international global terrorism became the key determinant of contemporary armed conflicts by what they were different considerably from the local civil conflicts from the Cold War era. The return of Russia as a great power and the rising of China's power marked the beginning of the multipolar world. The military aspect of the foreign policy activities of the mentioned states, as well as other challengers of strategic interests of Western powers such as Iran and North Korea, is marked by the new concept of war. It included the full integration of military and non-military instruments of state power to achieve political goals in which the role of armed forces is minimized, concealed or even not necessary. This view of the new concept of war was the most significant novelty in the history of studying the war.

Keywords: war transformation, war theory, bipolarism, unipolarism, multipolarism

---

* Овај рад је примљен 05. априла 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

Наташа М. Јовановић Ајзенхамер*
*Одељење за социологију, Филозофски факултет,
Универзитет у Београду*

ПОГЛЕД НА СПОЉНОПОЛИТИЧКУ ПОЗИЦИЈУ НЕМАЧКОГ ЦАРСТВА ИЗ УГЛА ИСТОРИЈЕ СОЦИОЛОШКИХ ТЕОРИЈА: МАКС ВЕБЕР О МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

Сажетак

У раду ће бити приказан поглед једног од најутицајнијих социолога с краја деветнаестог и почетка двадесетог века, Макса Вебера, на спољнополитичке односе Другог рајха са Русијом, Пољском, Аустроугарском, Француском, Енглеском али и са „болесником са Босфора“. Користећи се компарацијом његових научних преопкупација и (релативно) објективних закључака у научним студијама са порукама које је пласирао у политичким говорима даћемо један нови поглед на дуализам Веберове биографије; у домаћој стручној и широј јавности он је најпре познат као научник а тек онда као политички делатник, међутим, Вебер је био веома заинтересован за развој немачког друштва, како на унутрашњеполитичком тако и на спољнополитичком плану. У овом раду расветлићемо управо тај други аспект. Такође, анализом Веберовог виђења политичког превирања у периоду између Бизмаркове владавине и владавине Вилхелма Другог, добићемо и један занимљив поглед „изнутра“ на ситуацију у Немачком царству непосредно пре и за време Првог светског рата. Веберова спољнополитичка анализа занимљива је управо због тога што у себи сублимира и холистички научни приступ (он је повезивао историјске процесе, културе, религије и традиције са војним капацитетима, степеном економског развика и геополитичким положајем), али и један ангажовани и прилично реалистичан поглед на тренутну ситуацију од стране веома активног политичког актера.

Кључне речи: Макс Вебер, Други рајх, међународни односи, Први светски рат, вредносна неутралност, геополитика, историја социјалних и политичких идеја

* natasa.jovanovic@f.bg.ac.rs

1. НАУЧНИК У ВРТЛОГУ РЕАЛПОЛИТИЧКИХ СТРАСТИ: МАКС ВЕБЕР ПРЕД ИЗАЗОВИМА ПОЛИТИЧКЕ ПАРТИЦИПАЦИЈЕ

Макс Вебер је академској, али и широј јавности, познат као класик социологије. Прецизније, његово име асоцира на проучавање кохабитације између модерног капитализма и протестантске етике.¹ Социолози знају и колико је допринео институционализацији нове науке а само уски стручни кругови упознати су са тиме да је Вебера, осим страсти за научним сазнањем, тресла и грозничава жеља за политичком (и војном) партиципацијом. Ова поларизација његове биографије била је толико значајна да је чак допринела томе да Вебер дискрепанцију између научног и политичког позива дефинише као гносеолошки основ за постизање објективности у друштвеним наукама. Вебер је сматрао да је суспензија политичких страсти, амбиција и идеолошких опредељења приликом истраживања и доношења закључака, али и приликом преношења знања студентима, основни императив у друштвеним наукама. Свакако да није реч о једноставном (нити у потпуности достижном) циљу, али рефлексивност научника јесте почетни корак ка постизању објективности у проучавању друштва.² Научник, односно наставник, могу се политички ангажовати, могу заузети идеолошку позицију и држати запаљиве јавне говоре, али све то морају оставити пред вратима својих кабинета и амфитеатара јер у њима смеју говорити само „језиком чињеница“.³

Вебер се трудио да на свом примеру покаже како се те две сфере заиста могу разграничити.⁴ Гледајући суморну академску реалност у којој су професори користили катедре за пропаганду својих идеја а не за подучавање младих колега, Вебер је настојао да на свом примеру покаже како се успешно балансира између обе друштвене улоге. Веберова универзитетска каријера прекидана је у више наврата (пре свега због здравствених проблема), истраживачки и списатељски жар никада се нису угасили (мада је и у научном стваралаштву било мањих прекида), док је жеља за тиме да у немачкој историји остави важан траг као политички а не научни

1) Реч је о делу које је постало својеврсни канон социологије (Maks Veber, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011).

2) Max Weber, *Metodologija društvenih nauka*, Globus, Zagreb, 1989, стр. 211.

3) Исто, стр. 51.

4) „Међутим, треба имати на уму да „захтев за ‘вредносном неутралношћу’ социолошке и економске науке ‘није превасходно усмерен против претераних захтева за објективношћу и погрешног саморазумевања научне праксе која је наводно ‘ослобођена од свих претпоставки’, већ је усмерен против злокобног укрштања науке и пропаганде...“ (Folker Hajns, *Uvod u Maksa Vebera*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011, стр. 19).

делатник била његова највећа тајна љубав и перманентна преокупација.⁵ Пред крај деветнаестог века био је члан националистичког Свенемачког савеза а касније је напустио десне идеале и заступао либералну идеолошку позицију. У Првом светском рату учествовао је на стратегијско-организационом нивоу, партиципирао је у писању прве верзије Вајмарског устава и био је члан немачке експертске делегације на мировним преговорима у Версају. Након рата био је и саоснивач лево-либералне Немачке демократске партије. Пред крај живота поново се враћа десним идејама и покушава да постане посланик уставотворне скупштине, али су му ти планови осујећени.⁶ Овим кратким прегледом није исцрпљен списак активности које је Вебер предузимао на немачкој политичкој сцени, али ипак донекле илуструје динамику његове политичке партиципације која није била малог обима.

Управо због константне тенденције ка паралелном ангажавању и у политичком и у научном пољу занимљиво је проучавати како је изгледао његов поглед на међународне односе и на спољну политику Немачког царства на преласку из деветнаестог у двадесети век. Односно, основно истраживачко питање је да ли је, и у којој мери, Вебер успео да сопствени идеал *вредносне неутралности* примени у (спољно)политичким анализама. Свакако да један рад не оставља довољно простора за свеобухватну и темељну анализу, али можемо у кратким цртама илустровати да ли је, и на који начин, функционисао механизам вредносне неутралности у Веберовом бављењу спољнополитичким питањима. Добит оваквог истраживања је велика: не треба посебно ни наглашавати зашто је за социологе важно да се расветле сви аспекти наслеђа Макса Вебера, међутим, проучавање Веберовог тумачења светске политичке сцене може бити занимљиво и за науку о међународним односима.

Макс Вебер свакако није име које се може срести на листи пионира науке о међународним односима што је, узимајући у обзир предмет његовог интересовања и истраживања, академско образовање и дисциплинарни самоидентификацију (Вебер од 1909. године себе назива социологом),⁷ сасвим разумљиво. Вебера данас проучавају економисти, правници и наравно социолози, па ипак, сматрамо да постоји и једна ниша Веберове заоставштине која

5) Sven Eliaeson, "Constitutional Caesarism: Weber's politics in their German context" in: *The Cambridge Companion to Weber*, (ed. Stephen Turner), Cambridge University Press, New York, 2000, стр. 131.

6) Исто, стр. 132.

7) Guenther Roth, "History and sociology in the work of Max Weber", *British Journal of Sociology*, Vol. 27, No. 3, 1976, стр. 306.

може послужити и историји науке о међународним односима.

Разматрање односа међу државама, дипломатских релација, питања рата и мира и геополитике јесте константа друштвене мисли још од антике (вероватно чак и раније!), међутим, међународни односи као академска дисциплина јесу једна од непосредних интелектуалних последица дешавања у вези са Првим светским ратом. Прво Одељење за проучавање међународне политике основано је 1919. године у Велсу⁸ и тиме почиње институционализација науке која је до тог тренутка дисперзивно проучавана у склопу других друштвених дисциплина. Због тога о свим ауторима који су се бавили питањима међународних односа можемо говорити као актерима предисторије дисциплине.⁹ Као што смо рекли, Макс Вебер се не налази у пантеону претеча ове младе науке, али ми настојимо да покажемо да Веберов плаузибилан поглед на међународне односе управо у тренутку у коме се рађа нова дисциплина може да буде користан и за све оне који се данас баве (историјом) међународних односа. Како је Веберов поглед на збивања у свету непосредно пре, током, и након Првог светског рата, изразито синтетичког карактера и обухвата различите социјалне, економске, културолошке и религијске процесе који свакако утичу и на односе међу државама, није незанимљиво осврнути се и на једну инхерентно социолошку, али надасве веома проициљиву реалполитичку анализу светског поретка и светске динамике на прелазу из деветнаестог у двадесети век.

2. ОД БИЗМАРКОВЕ КОНЗЕРВАТИВНЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ ДО ЕКСПАНЗИОНИСТИЧКЕ „СВЕТСКЕ ПОЛИТИКЕ“ ВИЛХЕЛМА ДРУГОГ

Макс Вебер је са нескривеним дивљењем писао о Бизмарковим (*Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen*) политичким и војним талентима и успесима. Идеју о неопходности „харизматског коректива“ парламентарне демократије Вебер је добио управо гледајући како први канцелар Немачког царства води тек уједињену државу.¹⁰ Вебер је додуше био свестан и свих мана Бизмарковог ауторитаризма; док је Бизмарк био на челу државе немачки просперитет био је неупитна чињеница,¹¹ међутим канцелар је иза себе,

8) Драган Р. Симић, „Још једанпут о ‘Четири велике дебате’ (Цртице из историје науке о међународним односима)“, *Политичка ревија*, Вол. 18, Год. 20, Но. 4, 2008, стр. 1470.

9) Исто, стр. 1467.

10) Joachim Radkau, *Max Weber: A Biography*, Polity, Cambridge, 2009, стр. 335; Maks Weber, *Politički spisi*, Filip Višnjić, Službeni glasnik, Beograd, 2006, стр. 272.

11) Погледајмо само ове податке које сведоче о Бизмарковом успеху: шездесетих година

како Вебер тврди, оставио праву политичку пустош. Немцима је у наслеђе оставио недостатак политичког васпитања и воље, утабао је плодно тло за ауторитарне манипулације и није успео да укорени и консолидује одрживу политичку традицију која се неће заснивати на харизматском заносу ширих друштвених слојева већ на правом демократском васпитању.¹² Вебер је Бизмарку замерао што није оставио политички легат у коме би постојао јак парламент и снажна политичка култура и традиција¹³ а, као што ћемо у наставку рада видети, Вебер се са Бизмарком није слагао ни у вези са правцем у коме Немачка спољна политика треба да иде. Но, без обзира на све ове примедбе, Вебер се није устручавао да у својим јавним говорима и списима подсети Немце на то каквог су великана имали на власти, а подсећао је и на то како је, у поређењу са Бизмарком, нова политичка елита поприлично „бледа“.

Челични канцелар је тежио привредном развоју и консолидацији политичког поретка на унутрашњеполитичком плану, док је његова спољна политика била поприлично изолационистичког карактера. Како ће и сам Вебер касније приметити, Бизмарк је тежио стварању савезника а не непријатеља, и одржавао је добре односе унутар Тројног савеза који је био стожер његовог спољнополитичког делања. Након последњег рата са Француском (1870–1871) у коме је Немачка однела убедљиву победу, Бизмарк се окренуо решавању унутрашњих проблема и проценио је да би потенцијални међународни сукоби само одвукли пажњу са круцијалних изазова који су се тицали социо-економског и политичког уређења тек уједињеног царства.¹⁴

Вебер Бизмаркову спољну политику назива конзервативном и истиче недостатак жеље и страсти за грађење „велике Немачке“ чији би се политички утицај осећао и ван територијалних ограни-

---

деветнаестог века Велика Британија поседовала је 68% од укупног европског богатства, док је Француска имала 14% а Пруска 10%. Само неколико година касније ситуација се мења, удео Британије и Француске у укупном европском богатству опада а Немачка бележи раст од 6% (са 10% на 16%) (Džon Miršajmer, *Tragedija politike velikih sila*, Udruženje za studije SAD u Srbiji, Čigoja štampa, Beograd, 2017, стр. 367-371).

- 12) Ова напомена је важна због тога што Вебер прави разлику између харизматске, традиционалне и легалне (рационалне власти). Како је харизматска власт кратког века, Вебер се плашио да ће после таквог политичког устројства под Бизмарковом државничком диригентском палицом у Немачкој доћи до растројства и да организација власти неће наликовати на бирократски управни апарат (који је кулминација рационализације у домену државне организације) (Макс Вебер, *Привреда и друштво, књ.1*, Просвета, Београд, 1976, стр. 173).
- 13) Maks Veber, *Politički spisi*, нав. дело, стр. 277.
- 14) Thorstein Veblen, *Imperial Germany and the Industrial Revolution*, Batoche Books, Kitchener, 2003, стр. 70-72; Sven Eliaeson, “Constitutional Caesarism: Weber’s politics in their German context”, нав. дело, стр. 134-135; Henri Kisindžer, *Diplomatija*, Club Plus, Beograd, 2011, стр. 102.

чења Старог континента.¹⁵ Код Вебера се заправо осећа жаљење због изостанка Немачке са мапе колонијалних сила и та фрустрација ће га (парадоксално) приближити спољнополитичкој визији онога коме је толико тога замерао: Вебер и Вилхелм Други (*Friedrich Wilhelm Viktor Albrecht Von Preußen*) делили су исту фантазију о Немачкој као о великој светској сили.

Када је Бизмарк био приморан на абдикацију (услед пораза на изборима 1890. године),¹⁶ вођење државе преузео је млади кајзер кога је Макс Вебер више пута назвао дилетантом.¹⁷ Вебер је био изразито опозиционо настројен према новим властима, оптуживао их је за непотизам и клијентелизам, сматрао је да је млади владар нестручан а да за њим у томе не заостају ни они који га окружују. Вебер политичку сцену у Немачкој пред крај деветнаестог века назива карикатуралном,¹⁸ па ипак, вероватно једина додирна тачка Веберове и кајзерове идеалне имагинативне конструкције Немачке будућности била је идеја ширења немачког утицаја на Исток. Вебер је најпре мислио да је Русија идеални немачки савезник у том делу света, али су историјски процеси отишли у другом правцу и Немачка и Русија су се нашле на супротним странама у Првом светском рату (у складу са овим догађајима променила се и Веберова реторика о чему ће бити више речи у наставку рада).

Друга станица на коју ће стићи немачки утицај налазила се на Оријенту, тачније „болесник са Босфора“ био је идентификован као адекватни спољнополитички партнер који ће оваплотити немачке интересе у том делу света. Иако никада неће експлицитно признати, Веберова замисао ширења немачког утицаја била је савршено компатибилна са концептом и идеологијом *Weltpolitik*-а који је заговарао и у дело спроводио Вилхелм Други. Кајзер је настојао да се приближи Аустроугарској и да преко ангажовања у вези са питањима на Балкану оснажи савезништво са суседом. То је наравно за последицу имало дестабилизацију односа са Русијом и Британијом, али и то што је прва ваневропска посета новог кајзера била резервисана за Истанбул није се допало другим великим силама Старог континента.¹⁹ Сви ови кајзерови потези на шахов-

15) Maks Veber, *Politički spisi*, нав. дело, стр. 104.

16) Sven Eliason, “Constitutional Caesarism: Weber’s politics in their German context”, нав. дело, стр. 134.

17) Исто, стр. 139; Joachim Radkau, *Max Weber: A Biography*, нав. дело, стр. 337; Maks Veber, *Politički spisi*, нав. дело, стр. 221.

18) Maks Veber, *Politički spisi*, нав. дело, стр. 271.

19) Isabel Hull, “Military culture, Wilhelm II, and the end of the monarchy in the First World War”, in: *The Kaiser – New Research on Wilhelm II’s role in Imperial Germany* (eds. Annika Mombauer; Wilhem Deist), Cambridge University Press, Cambridge, 2004, стр. 236; Džon Miršajmer, *Tragedija politike velikih sila*, нав. дело, стр. 374.

ској табли међународних односа на почетку двадесетог века водили су (заједно са другим догађајима) ка Првом светском рату.

Анализом текстова које је Вебер написао за време рата могу се идентификовати три тенденције које су овде приказане према хронолошком реду: критика кајзерове политичке и војне неvirtуозности, жеља за стварањем што снажније светске силе од Немачке и, на крају, страх од потпуног колапса, подморничког рата против Сједињених Америчких Држава и одузимања интегритета Немачког царству. Вебер је прижељкивао агресивнији наступ Немачког царства на европском, али и азијском и афричком континенту, али је и рационално одмеравао снаге међу великим силама. Ево како је изгледала динамика сучељавања Веберових научних, идеолошких и прагматичних жеља и анализа на конкретним билатералним (и трилатералним) примерима.

2.1. Немачка у геополитичком троуглу: Вебер о Аустроугарској, Француској и Енглеској

Вебер је био доста резервисан према политици очувања Тројног савеза још и пре изласка Италије из Савеза. Као што смо рекли, он је био велики критичар политике Вилхелма Другог и апологета Бизмаркове власти и његовог наслеђа, али што се тиче спољнополитичке оријентације првог канцелара уједињеног царства, Вебер је испољавао скептицизам. Нема сумње да је Бизмаркова спољна политика била политика Тројног савеза²⁰ а та се стратегија, према Веберовом мишљењу, није исплатила на дуже стазе. За разлику од Бизмаркове тактике која је подразумевала окретање ка решавању унутрашњих проблема и одржавање добрих односа са свим европским силама, Вебер је наглашавао неопходност ширења немачког утицаја и ван Старог континента, иако је у потпуности био свестан каузалног механизма урушавања равнотеже односа са Русијом, Француском и Енглеском до које мора доћи уколико Немачка развије експанзионистичке намере. „Та Бизмаркова политика је била разумљива у контексту опште политике на европском континенту. Али, посматрано у контексту светске политике, она је имала и неке забрињавајуће последице. Познато је да се ми у последње време с правом жалимо на то што нас Француска и друге силе напросто игноришу када је у питању подела интересних сфера. Тако се Енглеска понаша када је реч о њеној политици у јужном делу Африке,

20) „То својство Тројног савеза следи из општих особености у сваком смислу конзервативне Бизмаркове политике. Она ни у ком смислу није била политика ‘велике Немачке’“ (Maks Veber, *Politički spisi*, нав. дело, стр. 104).

а Француска када је у питању политика на северу Африке. Ниједна велика сила неће проћи некажњено уколико се стално мири са свршеним чином и дозвољава да буде занемарена. А управо је такво Бизмарково наслеђе научило Француску, али и читав свет, да је дрскост када немачка страна захтева да буде укључена у разговоре о догађајима у прекоморским подручјима²¹.

Вебер је сматрао да је Немачка моћна држава (*Machstaat*) и да треба да се руководи искључиво својим геостратешким интересима који нису омеђени границама европског континента. У складу са таквим ставом, формиран је његов однос према савезницима и такмацима у мундијалној политичкој арени. Но, за разлику Веберовог тумачења улоге Русије у светској политици које је набијено емотивним (амбивалентним) односима (о чему ће бити више речи у наставку рада), о савезницима (Аустроугарској), али и о „архе-противницима“ (Француској и Енглеској), Вебер говори са далеко мање страсти и размишља у складу са постулатима *realpolitik*-а.

Током трајања рата (у октобру 1916. године) Вебер држи говор у коме апострофира важност очувања добрих односа са Аустроугарском. Сматра да се тај однос мора продубити и да је чврст савез са том земљом једини начин да се пружи адекватан отпор Русији. Заједничко делање је и важна политичка подлога за решавање „пољског и српског проблема“²². Интересантно је да, иако ће и после рата Вебер сматрати да је Аустрија важан савезник Немачке, он није говорио о компатибилности *ethos*-а ове две земље нити је икада укључивао религијску или етичку компоненту. Дакле, оно што ће бити *лајт мотив* анализе немачко-руских, али и немачко-пољских односа, изостало је када је реч о најважнијем немачком савезнику. Другим речима, Веберова политичка анализа савезништва Немачке и Аустроугарске остала је у домену реалнополитичког и није заинтриговала његов истанчани и виртуозни осећај за свеукупност друштвених односа, структуре и динамике која би подразумевала укључивање различитих компоненти: и оног што је рационално, али и онога што се налази у сфери ирационалног.

Слична је ситуација са Француском и Великом Британијом. Вебер је од почетка Тројном савезу замерао то што је формиран као дефанзивни а не као офанзивни трилатерални пројекат па је сматрао да је излазак Италије сасвим логичан исход (јер је изостала подршка за њено територијално проширење). Излазак Италије је, како Вебер тврди, Савез учинило слабим и неспремним за сукобе

21) Исто, стр. 107.

22) Исто, стр. 153-154.

са Француском и Британијом.²³ Веберов однос према Великој Британији и Француској мора се посматрати првенствено кроз призму ратних стратегија. Свакако да није непознато да је Веберова социологија генерално много баштинила из области социологије рата,²⁴ али када је реч о конкретно ове две земље, готово да нема другачијег дискурса од оног који се односи на бивше, актуелне или потенцијално будуће сукобе.

Када је реч о Британији, у фокусу су свакако били морнарица и поморски фронтови. Говорећи о британској супрематији на морима, гусарењу и надобудности у односу према другим великим силама, Вебер британску спољну политику назива неподношљивом и неморалном.²⁵ Када је реч о Француској, Вебер је апострофирао Бизмаркове речи да „никада не треба испуштати из вида жељу Француза да се освете“.²⁶ Вебер је критиковао Бизмаркову политику ослањања на Тројни савез не само због тога што је реч о самоскривљеном спољнополитичком изолационизму, већ и због тога што је пасивна позиција Немачке „ушускане“ у Савез довела до, према Веберовом мишљењу, ниподаштавања Немачког царства од стране Француске и Британије. Јасно је да је Веберов очај због искључивања Немачке са списка великих светских сила нужно значило да ће трагати за излазом из оваквог стања и да ће потражити савезнике у другим деловима света. О тој потрази у наставку рада.

2.2. Однос према Русији „између љубави и мржње“²⁷

Вебер је 1904. године неколико месеци боравио у САД-у и тада је почело његово интересовање за однос између религијске (пуританске) етике и других сфера друштвености (економске и политичке), али се развило и интересовање за бирократизацију државне управе и војске. Вебер је био одушевљен појединим организационим достигнућима које је имао прилике да искуствено изучи у САД-у, међутим, након револуције 1905. године Вебер истраживачки фокус окреће за сто осамдесет степени, тј. у средиште његове пажње доспела је Русија.²⁸

Социолошки класик је био фасциниран револуцијом, потенцијалном либерализацијом и деауторитаризацијом земље, и што је

23) Исто, стр. 104.

24) Folker Hajns, *Uvod u Maksa Vebera*, нав. дело, стр. 41.

25) Maks Veber, *Politički spisi*, нав. дело, стр. 107.

26) Исто.

27) Joachim Radkau, *Max Weber: A Biography*, нав. дело, стр. 241.

28) Исто, стр. 233-234.

можда и најважније, Вебер је на политичком хоризонту назирао будућег немачког источног савезника. Он је чак ишао дотле да је руску револуцију из 1905. поредио са оном која се у Немачкој одиграла у периоду 1848–1849²⁹ и сматрао је да је нови режим умногоне напреднији, и у политичку либералну теорију укореењенији од онога који је на снази у САД-у.³⁰ „Свако зна да у Русији влада много јача вера у значај ‘систематичних’ и свеобухватнијих теорија него што је то случај у Америци... идеализам с којим се пристаје на новчана издавања за такве ‘идеалне’ циљеве у већини земства заслужује најдубље поштовање и може да се мери с понашањем наших источнопруских сталешких представника 1847. године“.³¹

Вебер је за веома кратак период научио руски језик, редовно је пратио руску штампу и његов ентузијазам у вези са догађајима из 1905. године више је него очигледан. Вебера је интересовао и утицај Кантове (*Immanuel Kant*) филозофије на Лењинову (*Владимир Ильич Ульянов Ленин*) идеологију а био је фасциниран и поетиком Лава Толстоја (*Лев Николаевич Толстой*). Вебер пише својој супрузи да жели да напише књигу о руском класику јер је успео да у својим делима „отелотвори душу руског народа“³² и да подвуче јасну разлику између рационалне космичке етике (која је нуклеус западне хришћанске шизме) и егоистичке аскетске догме са једне, и ирационалне акосмичке љубави која чини основну етичку и емотивну компоненту православља³³ и руске културе са друге стране.³⁴ Бавећи се Русијом из политичког, економског, теоријског и уметничког угла, Вебер се, наравно, дотакао и религиолошког питања. Проучавајући руску културу поставио је и хипотезу о братској љубави као конститутивном елементу православља.

У јеку кризе на Балкану Вебер је (у децембру 1912. године) агитовао да се укину рестрикције које су немачке власти наметнуле руским студентима; сматрао је да снажне споне између руске и немачке културе замагљује слепи национализам обе земље и да томе

29) Реч је о низу „ротационих револуција у немачким државама“ која је за циљ имала успостављање јединствене немачке државе (Aleksandar Molnar, *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. knj. 3*, Samizdat B92, Beograd, 2002, стр. 310-311).

30) Wolfgang Mommsen, “Max Weber and the Regeneration of Russia”, *The Journal of Modern History*, The University of Chicago Press, Chicago, No. 69/1/1997, стр. 2.

31) Maks Veber, *Politički spisi*, нав. дело, стр. 40.

32) Joachim Radkau, *Max Weber: A Biography*, нав. дело, стр. 249.

33) Наташа Јовановић, „Веберово схватање концепта индивидуализма као основ компаративне анализе религијских система: пример протестантства и ислама“, *Српска политичка мисао*, Вол. 54, Год. 23, Бр. 4/2016, стр. 457.

34) Wolfgang Schluchter “Weber’s Sociology of Rationalism and Typology of Religious Rejections of the World”, in: *Max Weber Rationality and Modernity* (eds. Scott Lash; Sam Whimster), Routledge, London and New York, 1987, стр. 101.

треба стати на пут.³⁵ Иако су се односи Немачке и Русије све више заоштравали, Вебер је неуморно заговарао идеју помирења. Но, упркос снажној жељи да покаже како Русија може бити немачки савезник, Вебер је ипак морао да одустане од својих идеала. Када је Русија стала на страну Србије његово разочарење постало је ноторна чињеница. „Русија је тек касније, када се ангажовала у Србији, дошла у ситуацију да то не може учинити. Ако вас политика вођена осећањима наведе да се ангажујете на местима до којих, из политичко-географских разлога, није извесно да досеже ваша политичка моћ, онда ћете погрешним потезима врло лако нашкодити свом угледу; то смо ми искусили у политици према Бурима, а Руси то сада у поприличној мери осећају на својој кожи због политике према Србији“.³⁶ Елаборирајући даље о томе зашто се Русија окренула Србији, а не сарадњи са Немачком, Вебер истиче и колективистичку етику православља³⁷ која догматски упућује на сарадњу мимо рационалне геополитичке логике, мада треба напоменути да постоји дисконтинуитет у овој анализи: Вебер јесте стављао религиолошки аспект у руску једначину, па ипак, његова анализа Русије у том погледу остаје поприлично аисторијска и атеолошка.

Након Октобарске револуције Веберова резигнираност у односу на развој догађаја у Русији већ је увелико поодмакла и он упозорава да промена елите неће допринети никаквом политичком напретку и да је реч о псеудо-демократизацији, а не о супстантивној трансформацији на политичком, економском и аксиолошком нивоу. Он закључује да ће социјалистички експеримент у Русији бити кратког даха, да је таква економија изграђена на „песковитим основама“ и да болшевички режим нема потенцијала за холистичку промену руског друштва.³⁸ Вебер нови режим назива реакционарним и стога закључује да: „Независно од мојих одувек врло јаких симпатија за руски ослободилачки покрет, морам нагласити да, док је у Русији државна управа онаква каква тренутно постоји, нема ни помена о томе да би већина меродавних људи могла бити искрено мирољубива, а још мање да има пријатељске намере према немачком народу (намерно кажем „немачком народу“, а не само садашњим немачким властима“.³⁹

Вебер је био девастиран због руског експанзионизма на Балкану и на Блиском истоку. Новим руским елитама замерао је

35) Wolfgang Mommsen, “Max Weber and the Regeneration of Russia”, нав. дело, стр. 10.

36) Maks Veber, *Politički spisi*, нав. дело, стр. 111.

37) Max Weber, “Max Weber on Church, Sect, and Mysticism”, *Sociological Analysis*, Vol. 34, No. 2, 1973, стр. 144-145.

38) Wolfgang Mommsen, “Max Weber and the Regeneration of Russia”, нав. дело, стр. 11-15.

39) Maks Veber, *Politički spisi*, нав. дело, стр. 175.

презервацију цезаристичке идеологије и начина владања, али треба нагласити да изразито огорчен тон који боји његову реторику о Русији, током и након Првог светског рата, никада није важио за целокупан руски народ. Вебер је остао веран идеји да постоји компатибилност између руске и немачке културе, и до краја живота остао је фасциниран руским стваралачким потенцијалом. „Нужно је да немачки радници знају да сада у Русији нема ни говора о некој правој ‘демократији’, као и зашто је то тако. Са заиста демократском Русијом у сваком тренутку бисмо могли да склопимо частан мир. Са овом данашњом Русијом то вероватно не можемо пошто је тамошњим властодршцима потребан рат да би задржали своју позицију моћи“.⁴⁰

Флукуације у односу према Русији, и амбиваленција у тумачењу могућности сарадње између Немачке и Русије, карактеришу Веберов поглед на ову источну земљу. Више него у било ком другом случају, Вебер је у контексту анализе руског случаја све своје научне потенцијале упрегнуо у службу дневнополитичке, али и стратешкополитичке анализе билатералних и мултилатералних односа у Европи почетком двадесетог века. За разлику од неких других земаља, у односу Вебера према Русији можемо идентификовати и изражену афективну компоненту, међутим, са друге стране, током и након Првог светског рата Веберова реторика јесте била поприлично рационална и хармонизирана са динамиком догађаја.

2.3. Пољска као спољнополитичко, али и унутрашњеполитичко питање

Однос Макса Вебер према Пољској треба посматрати кроз двоструку оптику. Са једне стране, спољнополитичка релација са овом земљом нераскидиво је везана за „одмеравање снага“ са Русијом (али и са Аустроугарском), али је истовремено реч и о поприлично важном унутрашњеполитичком питању; пољска национална мањина је у Немачкој на преласку између два века била све већа и све утицајнија. Вебер сматра да је „пољски проблем“ био један од кључних тачака Бизмаркове политике. Први канцелар уједињене Немачке сматрао је да су Пољаци непоправљиво детерминисани за издају и да, самим тим, немачка привреда не треба да се ослања на јефтину пољску радну снагу.⁴¹ Вебер се са Бизмарковим ставовима испрва у потпуности слагао да би потом, у складу са прерасподелом моћи у Европи, знатно ублажио реторику.

40) Исто, стр. 189.

41) Исто, стр. 111-112.

Као што смо већ рекли, Макс Вебер је широј јавности познат као научник а не као активни политички партиципант, међутим, постоји још један стереотип који се неретко везује за име Макса Вебера. Вебер се, по правилу, посматра кроз призму теоријски усмереног аутора, и иако донети Веберовог стваралаштва јесу умногост били одређени теоријским иновативностима и постигнућима, не треба заборавити да је он дао значајан допринос и у области емпиријског проучавања друштва. Један од таквих прилога управо је веома опсежно истраживање о положају (пољских) пољопривредних радника источно од Елбе из 1885. године. Вебер је био свестан свих економских разлога због којих је пољска радна снага важан конститутивни елемент немачке привреде и својеврсно погонско гориво привредног развоја,⁴² али је истовремено заступао став да капиталистичка вредносно неутрална тржишна логика не сме да буде мерило за националну економску политику. Сматрао је да се у случају подстицаја прилива пољских радника привредни интереси косе са националним а да су ови потоњи увек примарни. У складу са епистемолошким постулатима вредносно неутралне науке, Вебер је у самој анализи подвукао објективне налазе о степену радне продуктивности пољских радника и значају који она има за развој немачке привреде, али је у каснијим јавним обраћањима бранио становиште према коме национални интерес увек мора бити примарна идеја водиља политичких елита у Немачкој.⁴³ Ово је један од бољих примера примене принципа о неопходности раздвајања политичког од академског позива; Вебер је био кадар да направи отклон од своје политичко-националне забринутости и да донесе објективан закључак који је формулисан у складу са постулатима економске науке.

Ситуација се у наредним годинама, како и је сам Вебер тврдио, знатно променила. Прво, број Пољака се у Немачкој толико увећао да се више није могло говорити само о јефтиној радној снази, већ је фактичко стање сведочило о постојању заокружене мањинске заједнице са значајним политичким утицајем. Друго, током трајања рата (у децембру 1915. године) Вебер пише о томе да Пољска и Немачка имају заједничког непријатеља (Русију)⁴⁴ и да

42) Mihailo Đurić, *Sociologija Maksa Vebera*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1964, стр. 18-19.

43) Wolfgang Mommsen, *Max Weber and German Politics 1980-1920*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1984, стр. 37-38.

44) Интересантно је да је Вебер у време револуције у Русији 1905. године говорио о антагонизму између Пољске и Русије у корист ове друге земље; он је наиме сматрао да је либерализација Русије прави пример како држава напредује, за разлику од Пољске која, према Веберовом мишљењу опстаје у окоштало ауторитаризму. Како су историјски догађаји диктирали промену спољнополитичке стратегије Немачке, тако се мењао и Веберов однос према Русији и Пољској (Исто, стр. 7).

се међусобном усклађеном координацијом може избећи озбиљније угрожавање политичке самосталности и једне и друге земље.⁴⁵ *Ergo*, приметна је промена наративних стратегија које Вебер предузима када говори о Пољској и Пољацима и евидентно је ублажавање критичког тона услед промена односа моћи ове две земље, али и због промена у односима пољске мањине према немачким властима. Пољаци су имали све већи утицај на немачку политичку елиту и Вебер је од почетне позиције која је подразумевала готово „нулту толеранцију“ према интеграцији Пољака, дошао до тога да је заговарао све већу сарадњу и на спољнополитичком и на унутрашњеполитичком плану.

Како је рат одмицао Пољска је „постала капија за продор Руса, а сами Пољаци су постали заговорници уједињења под руском капом“⁴⁶ па је Вебер поново променио своју реторику. Пред крај 1916. године он увиђа да Пољска не сме бити предмет великонемачке политике, али да на унутрашњеполитичком плану ипак треба направити споразум с Пољацима.⁴⁷ Он подсећа на то да је прошло време када су Русија и Немачка имале једнак утицај на Пољску и сматра да, уколико Немачка не издиференцира и не ублажи свој став према Пољској може добити „стварање ‘Србије’ пред нашим (немачким Н.Ј.А.) вратима“.⁴⁸ Вебер иде чак дотле да позива и Немце и Пољаке да „одбаце не само своје старе клишее, већ и неке своје старе вође“⁴⁹ и користи прилику да, преко неадекватне и неусклађене политике Царства према Пољској наново упути критику немачким властима. Дакле, пред крај рата имамо потпуно другачији и готово помирљив тон којим Вебер говори о Пољацима.

Веберов однос према Пољској је лакмус за барем два аспекта његовог стваралаштва, али и политичких преференција и делатног потенцијала. Прво, на примеру истраживања положаја пољских радника можемо уочити, не само дихотомност, већ и амбиваленцију самог концепта вредносне неутралности за коју се Вебер залагао. Крајем деветнаестог века Вебер је имао поприлично радикалне националистичке ставове који су се, уз све семантичке ограде које је износио, промаљали у објективној социо-економској емпиријској анализи коју је спровео. Дакле, иако је успео да одржи равнотежу и да у самој студији не падне у понор идеолошких замагљивања искуствених налаза, у свим јавним обраћањима било је јасно колико му је било тешко да се придржава начела вредносне неутралности

45) Maks Veber, *Politički spisi*, нав. дело, стр. 112.

46) Исто, стр. 154.

47) Исто, стр. 155.

48) Исто, стр. 159.

49) Исто, стр. 162.

и да тек *post festum* проговори националистичким дискурсом који је нужно подразумевао да је пољска национална мањина опасност за немачки *Kultur*. Он јесте успео да разграничи науку од политике, али овај пример је показао колико је то велики изазов.

Са друге стране, на примеру анализе Веберовог поимања улоге Пољске у европској, али и унутрашњој немачкој политици, можемо пратити како се трансформисала његова идеолошка позиција: напустио је десни крај идеолошког спектра и полако се ближио (левом) центру. Као што смо рекли, Вебер је свој политички активизам започео агитујући за Свенемачки савез чији је члан био у периоду од 1893. до 1899. године, док је касније променио политичко-идеолошку позицију. На примеру односа према Пољској ова трансформација је заиста аподиктична: његова реторика је све мање центрирана око националне квинтесенције, а све више има прагматичан тон. Наравно, треба имати на уму и да је ток Првог светског рата неминовно диктирао промену односа према Пољској од онога који је био прижељкиван до оног који је у складу са реалним могућностима поражене Немачке.

2.4. Реалполитички однос према Оријенту без оријентализма?

Већ смо изнели овај закључак, али сада га још једном подвлачимо: Немачки однос према Оријенту је био готово заједнички именитељ спољнополитичких визија Макса Вебера и Вилхелма Другог. Вилхелм Други је већ крајем деветнаестог века (прво 1889. а онда 1898. године) посетио „болесника са Босфора“. Некадашња моћна Отоманска империја се у том историјском тренутку налазила у дубокој војној, економској и друштвеној кризи, па је кајзеров позив на сарадњу био више него прекопотребан (мада свакако није био дочекан без скепсе и сумње).⁵⁰ Немачка је због изолационистичке политике Ото фон Бизмарка (али и из неких других разлога о којима сада неће бити речи), остала без колонија,⁵¹ и дефицит империјалистичког

50) Ово је период у коме султан Абдул Хамид Други укида парламент и враћа период аутократије. Реч је о веома нестабилном периоду у коме је партнерство са Немачким царством изгледало као добра излазна стратегија (Владимир Ајзенхамер, Наташа Јовановић, „Анализа демократичности парламентарних избора у Републици Турској 2015. године са освртом на генезу изборног процеса“, *Српска политичка мисао*, Вол. 49, Год. 22, Бр. 3/2015, стр. 196.)

51) Немачка је имала мање колонијалне поседе у Танзанији, Намибији, Тogu и Камеруну и другде од осме деценије деветнаестог века па све до Првог светског рата, међутим то је свакако недовољно да бисмо говорили о значајном колонијалном утицају (Andrew Zimmerman, “What Do You Really Want in German East Africa, Herr Professor?” *Counterinsurgency and the Science Effect in Colonial Tanzania*”, *Comparative Studies in Society and History*. Vol. 48, No. 2, 2006, стр. 425.)

утицаја „болео“ је многе политичке актере у Немачкој, па и самог Вебера. Прерасподела моћи на глобалној сцени више није остављала простор за стварање нових односа зависности па је у тренутку у коме је Француска окупирала Тунис а Британија Египат, релативно равноправно савезништво једне оријенталне земље са окциденталним царством било најбоље могуће билатерално решење и за једну и за другу страну. Иако је још за време Бизмарка, а након рата са Француском 1870–1871, немачка и турска сарадња у виду размене војне обуке била веома заступљена, кајзерова визија железнице Берлин–Багдад и сарадња са Турском биле су заиста значајна промена у целокупном односу Запада према Оријенту. У контексту нормализације империјалистичко-експлоататорских односа који су били *лајт мотив* деветнаестог века, пример немачко-турске сарадње, односно пример сарадње Оријента и Окцидента у (релативно) равноправном односу био је заиста револуционаран.⁵² Не улазећи сада у дебату о томе да ли је кооперација на обе стране прихваћена са одобравањем, за наш рад је битно подвући да је кајзерова политика отварања према Оријенту била радикална промена у односу на до тада постављене координате Бизмаркових спољнополитичких планова и односа. И Макс Вебер је сматрао да је Турска важан савезник Немачке и то не само на економском, већ првенствено на војном плану. Ишао је чак дотле да је Немачку називао „природним пријатељем Турске“.⁵³

Иако је готово опште место да је Вебер био аутор који је био здушно посвећен проучавању развоја Запада у најширем смислу, односно аутор који је каријеру посветио проучавању западног варијетета капиталистичке привреде, модерности, религија, бирократије и надасве целокупне западне етичке, есхатолошке и естетичке рационалности, ипак можемо уочити јасан афирмативни искорак ка Оријенту зарад спољнополитичке прагматике. У складу са већ познатом дискурзивном виртоузношћу, Вебер проналази и тачке моралне компатибилности између Немачке и оријенталних савезника и тиме још једном показује колико су биле порозне границе између научне и *praxis* логике. „Нема сумње да Немачка има јаке интересе на оријенту, и да ће они бити још јачи. Наши тамошњи савезници, који ће, што се свакако може очекивати, то остати и убудуће, располажу материјалним, техничким и духовним помоћним средствима којима располаже и Немачка, на располагању им стоји све што мисле да могу употребити, али свакако ће се избегавати политика која се ослања на снагу, политика наметања и таштине“.⁵⁴

52) Peter Hopkirk, *On Secret Service East of Constantinople: The Plot to Bring Down the British Empire*, Hodder & Stoughton General Division, London, 2006, стр. 21-22.

53) Maks Weber, *Politički spisi*, нав. дело, стр. 147.

54) Исто, стр. 115-116.

Турска је била у Веберовом фокусу и због још једне историјско-политичке чињенице. У склопу холистичке перспективе Веберовог односа према Русији, идентификујемо и важну фокалну тачку у виду мапирања потенцијалног негативног руског утицаја на Турску. Вебер сматра да Немачка мора стати на пут руској интенцији ка смањењу политичког и војног интегритета Турске и да мора дати све од себе како би се ограничило ширење руског утицаја на блискоисточни регион.⁵⁵ Немачки социолошки класик о Оријенту размишља у тренутку када је већ дубоко разочаран у исходе револуционарних процеса у Русији па овакав дискурс није изненађење. Вебер је, дакле, номинално био на истоветном становишту са Вилхелмом Другим када је реч о односу према Оријенту, међутим, не треба заборавити да је Вебер сматрао да кајзер нема довољно снаге да изнесе исправно конципирану политику.

Када је реч о Веберовом односу према Оријенту, неминовно је размотрити његово тумачење блискоисточних територија, култура и религија у бинарним категоријама присуства, односно одсуства оријентализма.⁵⁶ Највећи број аутора који су се бавили Веберовом анализом ислама немачком социолошком класику „пришивају“ етикету оријентализма. Вебер је на ислам гледао као на *a priori* религију ратника која не спада у категорију сотериолошких религија, већ је читава исламска догматика и праксеологија резултат тежње Посланика Мухамеда да сачини „заповест за верски рат све до потчињавања неверника политичкој власти и економској доминацији верника“.⁵⁷ Због поједностављеног, хомогенизованог, егзотизованог, али и потенцијално опасног тумачења ислама у милитаристичком руху, аутори Вебера оптужују за потпадање под заводљиву логику оријентализма која бели, рационални, модерни и „мушки“ Запад уздиже на пиједестал хуманитета, остављајући „примитивни“ Оријент у подножју лествице цивилизацијског развоја.⁵⁸

Ми на овом месту нећемо улазити у анализу Веберовог схватања ислама,⁵⁹ али ћемо у контексту проучавања његовог практич-

55) Исто, стр. 147.

56) Под појмом оријентализма подразумевамо концепт Едварда Саида (*Edward Said*). За више видети: *Edward Said, Orientalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.

57) Макс Вебер, *Приреда и друштво, књ. I*, нав. дело, стр. 400.

58) За више видети: Bryan Turner, *Max Weber Classic Monographs. Volume VII: Weber and Islam*, Routledge, London and New York, 1998; Armando Salvatore, “Beyond Orientalism? Max Weber and the Displacements of ‘Essentialism’ in the Study of Islam”, *Arabica*, Vol. 43, No. 3, 1996, стр. 457–485; Sarah Farris, *Max Weber’s Theory of Personality: Individuation, Politics and Orientalism in the Sociology of Religion*, Brill, Leiden, Boston, 2013; Michael Curtis, *Orientalism and Islam: European Thinkers on Oriental Despotism in the Middle East and India*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

59) За више видети: Наташа Јовановић, „Веберово схватање концепта индивидуализма као основ компаративне анализе религијских система: пример протестантизма и ислама“,

нополитичког односа према Оријенту скренути пажњу на дисонанцу између прагматичног афирмисања сарадње Немачке и Турске и теоријског схватања ислама као религије ратника чији *ethos* свакако није компатибилан са окциденталном рационалном космологијом и рутинизирајућом свакодневном калкулативном етиком. Веберова похвала окретања кормила спољне политике Немачке ка Истамбулу заиста је била плод његовог виђења међународних и геополитичких интереса Немачке и била је, за разлику од пољског и руског примера, одвојена од његовог научног погледа на ислам и исламску цивилизацију и културу. Другим речима, ако је Веберово схватање ислама као религије ратника под оптужбом за оријентализам, његов практично-политички однос према Оријенту био је поприлично трезвен и лишен оријентализацијског унижавања. Однос према Турској добар је пример успешног одвајања научног од политичког начина размишљања.

3. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Рад представља кратак осврт на издвојене сегменте Веберовог проучавања међународних односа на крају деветнаестог и на почетку двадесетог века. Пролазећи кроз анализу његовог односа према Тројном савезу, Француској, Британији, Русији, Пољској и Турској могли смо да стекнемо занимљиве увиде који, не само да су важан (и недовољно проучаван) сегмент биографије немачког социолошког класика, већ су значајни и са становишта епистемологије, али и са становишта историје међународних односа. Најпре, занимљиво је установити да је Вебер, иако је био изразито критичан према политици Вилхелма Другог, заправо умногоме делио његову визију „велике Немачке“ која ће водити „светску политику“. Дакле, иако је на унутрашњеполитичком плану, Вебер био присталица Бизмарковог наслеђа, нови век донео је другачије амбиције и изазове у сфери међународних односа што је резултирало тиме да Макс Вебер буде на истој идејној равни са немачким кајзером, иако је реализација визија оно што је Вебера навело да бурно критикује цара.

Са друге стране, веома је занимљиво проучавати у којој мери је Вебер успео да се придржава сопственог начела о разлици из-

---

нав. дело, стр. 451-471; Наташа, Јовановић, „Настанак ислама кроз теоријску призму Макса Вебера (улога просторног контекста и друштвених актера и слојева у процесу дефинисања и експанзије исламске религије)“, *Социолошки преглед*, Вол. L, No. 1, год. 2016, стр. 91-117; Nataša Jovanović, Vladimir Mentus, “Classical roots of contemporary understanding of Islam as religion of warriors – the implications of Weber’s interpretation of Islamic dogma” in: *Religion in Contemporary Society* (eds. Mirko Blagojević; Zlatko Matić), Institute of Social Sciences, Belgrade, Department of Education and Culture, Serbian Orthodox Diocese of Branicevo, Pozarevac 2017, стр. 213-228.

међу научног (вредносно неутралног) и политичког позива. О Аустроугарској, Француској и Великој Британији Вебер говори са позиције политичких и војних стратегија и тактика. Не укључује холистичку перспективу друштвене динамике већ говори о грешкама из прошлости и плановима за будућност. Са друге стране, наратив о Пољској био је изразито поларизован између објективно-научног и политичког, па ипак Вебер је успео да се дистанцира од својих (националистички обојених) ставова о Пољацима и да доноси закључке који се односе на рационално економско вођење привреде (крајем деветнаестог века), али и на рационално управљање политичким кормилом (пред крај и након рата). Слична ситуација је и са Турском; када говори о неопходности савезништва Немачке и Турске Вебер не укључује анализу ислама као религије ратника и не говори о свим потенцијалним дисконтинуитетима у светоназорима различитих цивилизација већ трезвено говори о томе како је Турска најбољи прозор кроз који Немачка гледа на Исток. Са Русијом је ситуација нешто компликованија и тешко је одвојити научне закључке од емотивног заноса који је водио Вебера до закључака да је Русија идеални савезник Немачке (упркос очигледним геополитичким препрекама које ће ипак уразумити и самог Вебера одмах након почетка рата).

Веберови записи сведоче о хаотичној политичкој реалности у Немачком царству на прелазу између два века и говоре о томе колико је било тешко задржати конзистентну идеолошку, али и спољнополитичку позицију и визије. Анализа његових политичких говора и текстова илуструју и колико је тешко одвојити научне закључке од политичких амбиција, али истовремено управо на Веберовом примеру видимо колико је важно балансирати између те две друштвене улоге. На крају, Веберово тумачење светске политичке динамике показује колико је холистичка социолошка перспектива која сједињује различите нивое анализе, пример добре основе за интердисциплинарни сарадњу и указује на могућности инхерентно социолошког доприноса на тај начин конципираним друштвеним наукама.

ЛИТЕРАТУРА

Ајзенхамер Владимир; Јовановић, Наташа, „Анализа демократичности парламентарних избора у Републици Турској 2015. године са освртом на генезу изборног процеса“, *Српска политичка мисао*. Вол. 49, Год. 22, Бр. 3/2015, стр. 189-209.

Вебер Макс, *Привреда и друштво*, књ. I, Просвета, Београд, 1976.

Јовановић Наташа, „Веберово схватање концепта индивидуализма као

- основ компаративне анализе религијских система: пример протестантизма и ислама“, *Српска политичка мисао*, Вол. 54, Год. 23, Бр. 4/2016, стр. 451-471.
- Јовановић Наташа, „Настанак ислама кроз теоријску призму Макса Вебера (улога просторног контекста и друштвених актера и слојева у процесу дефинисања и експанзије исламске религије)“, *Социолошки преглед*, Вол. 50, Но. 1, год. 2016, стр. 91-117.
- Симић Драган Р. „Још једанпут о ’Четири велике дебате’ (Цртице из историје науке о међународним односима)“, *Политичка ревија*, Вол. 18, Год. 20, Но. 4, 2008, стр. 1465-1484.
- Curtis Michael, *Orientalism and Islam: European Thinkers on Oriental Despotism in the Middle East and India*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Ђурић Мило, *Sociologija Maksa Vebera*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1964.
- Eliaeson Sven, “Constitutional Caesarism: Weber’s politics in their German context” in: *The Cambridge Companion to Weber*, (ed. Stephen Turner), Cambridge University Press, New York, стр. 131-148.
- Farris Sarah, *Max Weber’s Theory of Personality: Individuation, Politics and Orientalism in the Sociology of Religion*, Brill, Leiden, Boston, 2013.
- Hajns Folker, *Uvod u Maksa Vebera*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011.
- Hopkirk Peter, *On Secret Service East of Constantinople: The Plot to Bring Down the British Empire*, Hodder & Stoughton General Division, London, 2006.
- Hull Isabel, “Military culture, Wilhelm II, and the end of the monarchy in the First World War”, in: *The Kaiser – New Research on Wilhelm II’s role in Imperial Germany* (eds. Annika Mombauer; Wilhem Deist), Cambridge University Press, Cambridge, 2004, стр. 235-258.
- Jovanović Nataša, Mentus Vladimir, “Classical roots of contemporary understanding of Islam as religion of warriors – the implications of Weber’s interpretation of Islamic dogma” in: *Religion in Contemporary Society* (eds. Mirko Blagojević; Zlatko Matić), Institute of Social Sciences, Belgrade, Department of Education and Culture, Serbian Orthodox Diocese of Branicevo, Pozarevac 2017, стр. 213-228.
- Kisindže Henri, *Diplomatija*, Club Plus, Beograd, 2011.
- Miršajmer Džon, *Tragedija politike velikih sila*, Udruženje za studije SAD u Srbiji, Čigoja štampa, Beograd, 2017.
- Molnar Aleksandar, *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. knj. 3*, Samizdat B92, Beograd, 2002.
- Mommsen Wolfgang, *Max Weber and German Politics 1980-1920*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1984.
- Mommsen Wolfgang, “Max Weber and the Regeneration of Russia”, *The Journal of Modern History*, The University of Chicago Press, Chicago, No. 69/1/1997, стр. 364-383.
- Radkau Joachim, *Max Weber: A Biography*, Polity, Cambridge, 2009.

- Roth Guenther, "History and sociology in the work of Max Weber", *British Journal of Sociology*, Vol. 27. No. 3, 1976, стр. 306-318.
- Said Edvard, *Orijentalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.
- Salvatore Armando, "Beyond Orientalism? Max Weber and the Displacements of 'Essentialism' in the Study of Islam", *Arabica*. Vol. 43, No. 3, 1996, стр. 457-485.
- Wolfgang Schluchter "Weber's Sociology of Rationalism and Typology of Religious Rejections of the World", in *Max Weber Rationality and Modernity* (eds. Scott Lash; Sam Whimster), Routledge, London and New York, 1987, стр. 92-118.
- Turner Bryan, *Max Weber Classic Monographs. Volume VII: Weber and Islam*, Routledge, London and New York, 1998.
- Veblen Thorstein, *Imperial Germany and the Industrial Revolution*, Batoche Books, Kitchener, 2003.
- Weber Maks, *Politički spisi*, Filip Višnjić, Službeni glasnik, Beograd, 2006.
- Weber Maks, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011.
- Weber Max, "Max Weber on Church, Sect, and Mysticism", *Sociological Analysis*, Vol. 34, No. 2, 1973, стр. 140-149.
- Weber Max, *Metodologija društvenih nauka*, Globus, Zagreb, 1989.
- Zimmerman Andrew, "What Do You Really Want in German East Africa, Herr Professor?" Counterinsurgency and the Science Effect in Colonial Tanzania", *Comparative Studies in Society and History*. Vol. 48, No. 2, 2006, 419-461.

Natasa M. Jovanovic Ajzenhamer

**VIEW OF THE FOREIGN POLICY POSITION OF
THE GERMAN EMPIRE FROM THE CORNER OF
THE HISTORY OF SOCIOLOGICAL THEORISE: MAX
WEBER ON INTERNATIONAL POLITICS**

Resume

The paper presents the view of one of the most influential sociologists from the late nineteenth and early twentieth century, Max Weber, on the foreign policy relations of the Second Reich with Russia, Poland, the countries of the Triple Alliance, France, England, and with the "patient from Bosphorus". We could see the differences in the rhetoric he used: while in the case of Austro-Hungary, France and Great Britain, rational geopolitical logic prevailed, in the case of Russia and Poland, dominated issues was related to ethics, national character, religion and art. When it comes to the Orient, we have identified the

return to a pragmatic narrative: Turkey was, in the eyes of Max Weber, Germany's ideal ally in the Orient, and he did not much go into a deeper analysis of civilizational and religious relations between Orient and Occident.

Using a comparison of his scientific preoccupations and (relatively) objective conclusions in scientific studies with messages he made in political speeches, we have received a new look at the dualism of Weber's biography; In the domestic professional and wider public, he was first known as a scientist and only then as a political worker, however, Weber was very interested in the development of German society, both on the internal political and foreign policy plan. In this paper, this second aspect is clarified. Therefore, this work has a double disciplinary significance: it represents a contribution to the history of social and political ideas, but it is also a contribution to and the history of international relations.

By analyzing Weber's view of political turmoil in the period between Bismarck's rule and the reign of Wilhelm II, we got an interesting "the inside" view on the situation in the German empire shortly before and during the First World War. Weber's foreign policy analysis is interesting precisely because it also sublimates a holistic scientific approach (he linked historical processes, cultures, religions and traditions with military capabilities, degree of economic development and geopolitical position), but also an aggravated and fairly realistic view of the current situation by a very active political actor. This paper presents an overview of the most important political conclusions of one of the most influential intellectuals since the beginning of the twentieth century. Also, in the paper we also presented the genesis of these conclusions, which gave a dynamic and developmental view of the European political scene, as well as the creativity and interests of Max Weber himself.

Keywords: Max Weber, Second Reich, international relations, World War I, value neutrality, geopolitics, history of social and political ideas

---

* Овај рад је примљен 01. маја 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

Оливера Марковић-Савић*

Филозофски факултет,

Универзитет у Приштини са седиштем у Косовској Митровици

РАТНИ ВЕТЕРАНИ: ПЕРЦЕПЦИЈА ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ ПОДРШКЕ

Сажетак

Рад се бави односом државних институција према ратним ветеранима у Србији посматрано из перспективе ветерана. На трагу Малешевићеве¹ теорије рата, као организованог насиља и идеолошке легитимације, показано је како ови друштвени механизми делују у миру, из угла ратних ветерана. У истраживању је суделовало 30 ратних ветерана који су учествовали у ратовима на територији бивше Југославије. Испитани су методом полуструктурисаног интервјуа. Циљ истраживања био је да се утврде мишљења, ставови и искуства ратних ветерана о властитом положају у друштву кроз најважније аспекте интеракције са државним институцијама. Резултати истраживања показују да у самоперцепцији испитаника преовладава незадовољство због: а) (не)признавања различитости коју учествовање у рату доноси, односно специфичности тегоба које подразумева процес преласка из ратног у мирнодопски начин живота, б) стереотипног и етикегирајућег става државних службеника, в) фрагментације ветеранске популације у виду дискриминаторних пракси правосуђа. Добијени налази сугеришу да створени институционални предуслови за укљученост у социјални живот нису довољни да припадници проучаване групе могу да се изборе с манифестним проблемима, али још више са латентним препрекама у свом покушају да „наставе живот“ у мирнодопским условима, који су некада прекинули како би, као војни обвезници учествовали у ратним дејствима. У раду су сагледани пре свега нематеријални аспекти социјалне искључености који потичу од преласка са ратних услова живота на мирнодопски начин живота.

Кључне речи: ратни ветерани, институције, ресоцијализација, стигматизација, дискриминација, рат

* markovic.olivera@gmail.com

1) Siniša Malešević, *Sociologija rata i nasilja*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2011.

1. УВОД

Ратни ветерани као друштвена група имају посебан однос и везу са државом као бирократском рационалном организацијом, без које примена организованог насиља какав је рат, није могућа. Њихова специфичност произилази из тога што су се одазвали позиву државе на вршење војне обавезе. У земљама где су сви грађани у обавези да буду војници (у смислу законске обавезе служења војног рока), поред организацијске принуде постоји и специфичан однос моралне одговорности и солидарности који се оснажује и легитимира идеолошком потврдом и захваљујући њој развија и оправдава. Пре него што одемо даље, треба испитати због чега ратни ветерани траже посебан статус и заштићеност по основу своје различитости. Наиме, проблеми са којима се ратни ветерани суочавају могу бити физичке и психичке природе, као последице рањавања или органских болести узрокованих тешким условима службе или трпе и психолошке трауме. Међутим, чак и када недостају ове мерљиве потешкоће отежан је процес укључивања ветерана у цивилни живот. Повратак у друштвене улоге које је ветеран напустио да би учествовао у рату, од породичних преко професионалних, грађанских не тече глатко, заправо њихово искуство врло је јединствено што јесте потешкоћа за разумевање али и за дељење овог искуства.²

Ратни ветерани имају потребу за јавним признањем спремности на апсолутну жртву и прихватање различитости коју трпе по овом основу. У оваквој жртви лежи специфичан однос који једно друштво и држава формирају спрам ове групе.³ Жртва ратних ветерана, уграђена је у саме темеље модерних националних држава и национализма као главне оперативне идеологије готово свих држава-нација,⁴ без обзира

2) Видети: Olivera Marković-Savić, "Social trauma of war veterans", *The Sociological Review*, Faculty of Philosophy, Skopje br. 1/2015, стр. 117-128; Ozren Žunec, „Апсолутна жртва и relativna kompenzacija: proturječna društvenog položaja veterana i državne skrbi za ratne veterane i invalide“, *Polemos* (časopis za interdisciplinarno istraživanje rata i mira), Hrvatsko sociološko društvo i Naklada Jesenski i Turk, Institut za društvena istraživanja, Zagreb. br. IX/18, 2006, стр. 11-42.

3) Оливера Марковић-Савић, „Идентитет ратних ветерана“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, Косовска Митровица бр. 45-4, 2015, стр. 275-290.

4) Користећи овај термин, ми садржину појма разумемо у смислу да су готово све модерне државе националне државе будући да институционално промовишу одређену социјеталну културу која укључује заједнички језик и друштвене институције. „Промовисање интеграције у социјеталну културу је део пројекта „грађења нације“ (*nation-building*), у који су биле укључене све либералне демократије.“ Vil Kimlika, Magda Opalski, *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?*, Beogradski centar za ljudska prava. Beograd, 2002, стр. 32. У процесу грађења нације као идеолошко везиво појављује се национализам који нуди замену за институционалну солидарност на институционалном нивоу, те тако национализам постаје главном оперативном идеологијом свих нација-држава, што су заправо готово све модерне државе. Међутим, национализам није најјачи када је у вулгарним облицима, већ када имамо облик свакодневног национализма институционалне утемељености у реторици и пракси политичара, тржишних марки, новца, временских извештаја, телефонских говорница, семафора, поштанских сандучића и многих других стави које својим особинама учвршћују осећај припадности нацији. Више видети у: Siniša Malešević, *Sociologija rata i nasilja*, нав. дело, стр. 209.

на варијације у исходима ратова који се воде у то име.

У даљем тексту понудићемо увид у однос институција према ратним ветеранима, сагледано из перспективе самих учесника ратова. Тај однос је посматран пре свега у три аспекта: 1. преко става о томе шта њима недостаје од државне помоћи и подршке у процесу повратка на мирнодопске услове живота; 2. шта истичу описујући контакте са службеницима запосленим у институцијама формираним за бригу о ветеранима, као и у институцијама војске и полиције; 3. да ли постоји задовољство чином уважавања, у смислу једнакости у остваривању права ратних ветерана уопште или преовладава незадовољство због стигматизације па и дискриминације?

Изложени резултати се ограничавају на перцепцију из угла ратних ветерана. У раду, неће бити представљен преглед и процена нормативне заштите, као ни област институционалних механизма формираних за подршку популације бораца. Аспект актуелних законских решења и фактичко функционисање институција и организација су ван оквира овог рада. Циљ овог рада је да покаже поглед „одоздо“ на доживљај односа државе према онима које је ангажовала у организованом насиљу.

Поред наведеног, циљ је и допринос социолошком приступу изучавања ратова и ратних ветерана као актера овог друштвеног догађаја. Рат, иако значајан друштвени догађај (број цивилних и војних жртава, ратних ветерана и инвалида) није заузео значајно место у савременој социолошкој науци. Ратна традиција размишљања постојала је у делима класичне друштвене мисли, код Лудвига Гумпловица (*Ludwig Gumplowicz*), Густава Раценхофера (*Razenhofner*), Карла Шмита (*Carl Schmitt*), Жоржа Сорела (*Georges Sorel*), Георга Зимела (*Georg Simmel*) и других. Међутим, савремена социологија направила је отклон према социјалном дарвинизму и интелектуалном милитаризму за који се сматрало да је делимично одговоран за страхоте II св. рата. У главном току савремене социологије „рат је виђен као остатак прошлих, непросвећених раздобља или неки привремени облик аномалије који не треба анализирати“.⁵

Парадоксално, теорија еволуције веома је прихваћена у социологији. Према овом становишту рат је облик агресије, борбе и убијања, по принципу биолошке и психолошке реакције. „Људи, као сви организми, боре се за постигнуће или одбрану објеката жеља који су есенцијални за њихов живот уопштено, и који су изворно детерминисани рачуницом за преживљавање и репродукцију

5) Исто, стр. 63.

у еволуцијској природној селекцији“.⁶ Ово становиште занемарује пресудну улогу друштвеног механизма који спутава агресију јер захтева организовану употребу физичке силе за специфичне политичке сврхе.

Наредне социолошке теорије које дају допринос тумачењу савремених ратова јесу: теорије глобализације и теорије рационалног избора. Ове теорије проучавају ратове из угла економске рационалности. Проучавања глобализацијских процеса и макроструктурних промена на крају 20. и почетку 21. века ратове виде као неоимперијалистичке у сврху обезбеђивања материјалних ресурса или у случају грађанских ратова као последица безобзирне тежње ка профиту. „Сматрам да нови ратови морају да буду схваћени у контексту процеса познатог као глобализација... Нови ратови воде се у ситуацијама у којима државни приходи опадају због опадања економије, као и због ширења криминалитета, корупције и неефикасности, где је насиље у све већој мери приватизовано...“.⁷ Овај приступ је од користи када пратимо варијаблу повећања профита али критике су упућене у недостатности објашњења о карактеру насиља и рата, о важности улоге политичких и војних снага новонасталих нација-држава.⁸

Теорије рационалног избора, супротно макроструктурним променама на којима инсистирају теорије глобализације, велики део људског понашања објашњавају инструменталном рационалношћу појединаца. Мотивација појединаца за учествовање у насилном понашању очекивана је с обзиром на економске добитке и губитке.⁹ Ово свакако стоји као једна од варијабли за укључивање појединаца у ратне догађаје али је друштвено деловање комплексније и нејасније од формуле коју нуди теорија рационалног избора. Мотивација за одазивом позиву државе на мобилизацију јаче упориште налази у идеолошкој припреми оправдавања употребе насиља у решавању конфликта, док се утилитарна рачуница појединца своди на избегавање казне по основу неодазивања на позив државних структура.

Још једно, међу социолозима, посебно међу историјским социолозима, заступљено објашњење феномена рата јесте оно које

6) Azar Gat, “The Roots and Evolution of Conflict: From Cain to the Present” in: *The Ashgate Research Companion to War* (eds. Hall Gardner, Oleg Kobtzeff), Routledge, Abingdon, 2012 (online), стр. 74, Internet, https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9781315613741.ch2_25/03/2018.

7) Meri Kaldor, *Novi i stari ratovi*, Čigoja štampa, Beograd, 2005, стр. 18.

8) Siniša Malešević, *Sociologija rata i nasilja*, нав. дело, стр. 71.

9) Ово становиште налазимо код Stathis Kalyvas, *The logic of violence in civil war*, <https://pdfs.semanticscholar.org/f182/9d0a3bb788ff0f811f249f886aaa23ff8a95.pdf>, 26/03/2018.

сматра да су људи у својој суштини створења која се воде нормама. Наиме, рат и насиље разумеју као производ културе она становишта која истичу као узроке рата религијска уверења, културне праксе¹⁰ или сукобе цивилизација.¹¹ Ови историјски социолози, на трагу су Диркемове теорије солидарности, религије и норми у објашњавању улоге културе сећања, митова и комеморација у објашњењу друштвеног значења рата. Иако сваки насилни сукоб захтева колективно тумачење и културно кодирање, те специфичне дискурзивне праксе, ништа од тога није довољно ни нужно за започињање и вођење рата, као ни за објашњење постанка и истрајности насилног сукоба.¹²

На трагу организацијских материјалиста¹³ који средишњу варијаблу за објашњење друштвеног живота пребацује на државу и присилу,¹⁴ односно доминацију над средствима за уништење, Малешевић изграђује своје објашњење рата као друштвеног догађаја утемељеног у „кумулативној бирократизацији присиле“ и „центрифугалној идеологизацији“. Ове државоцентричне теорије, упориште проналазе у класичној теорији рата каква је Клаузевицева у којој је рат „схваћен као друштвена активност у којој у већини случајева (али не увек!) најзначајнију улогу – одређивања сврхе и постављања циља – има држава; он је активност која припада сфери политике“.¹⁵

Послушност спрема државе, толерисање и подношење великих друштвених неједнакости претпостављају претњу насиљем, међутим, да би присилна моћ опстала потребна јој је легитимација. „Свет се у великој мери изменио и отворена употреба силе је постала немогућа јер би она наишла на осуду јавног мњења. Међутим паралелно са развојем демократије дошло је уједно и до развоја механизма којима се оправдава употреба силе“.¹⁶ На легитимацији насиља путем идеологија и објашњењу наизглед непомирљивих процеса, као што су, истовремено прокламовање еманципације и

10) Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd. 1998.

11) Самјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД, Подгорица, Романов, Бања Лука, 2000.

12) Siniša Malešević, *Sociologija rata i nasilja*, нав. дело, стр. 81.

13) Mann, према исто и Рандал Колинс, „Златно доба макроисторијске социологије“, *Теме*, 25(1-4), 2001, Ниш.

14) Видети Марко Шкорић, Алексеј Кишјухас, „Рандал Колинс и макроисторија друштвених промена као повратак класичном теоријском наслеђу у социологији“, *Социолошки преглед*, бр. 2, 2016, стр. 179-207.

15) Срђан В. Старчевић, Срђан Благојевић, „Кревелдов спор са Клаузевицем – да ли је смисао рата политички?“, *Српска политичка мисао*, бр. 2/2017, стр. 117-134.

16) О оправдању употребе насиља путем теорије праведног рата видети код: Миша Стојадиновић, Виолета Рашковић Таловић, „Изазови развоја демократије у савременом друштву: политичко насиље и теорија (не)праведног рата“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2016, стр. 49-64.

ослобођење човека као средишње и кључне вредности модерних уставних држава које су истовремено најучинковитије ратне машине производећи милионе жртава само у 20. веку и као такве без премца у историји, инсистира Малешевић. Он у објашњењу модерних ратова и насиља нагласак ставља на легитимацији присилне моћи државе путем развијених идеолошких механизма. Идеолошке доктрине су снажни наративи потребни за оправдавање масовних убистава у времену у ком су људи учени да људски живот поштују више него икада раније, а да истовремено толеришу и прећутно подржавају масовно убијање. „Док је појединачни људски живот у начелу свет, кад су идеолошки циљеви у питању ниједна цијена није превисока: убијање стотина тисућа људских бића постаје ‘жаљења вриједно’ али прихватљиво када се ‘шири демократија’, ‘успоставља комунизам или се бори против њега’, ‘ослобађа наша суверена и неовисна нација’, ‘ствара етнички или расно чисто друштво’ или оснива на шеријату утемељен, панисламски калифат“.¹⁷

Државну присилу, организацијску припрему и идеологију која легитимише присилну моћ државе можемо пратити у мирнодопским условима. Ови процеси оснажују се и припремају пуно пре самог рата, али и после. Идеологизација актуална у времену ратних збивања, која их оправдава и подстиче заједно са снажном присилом организација у виду дисциплинских последица које чекају војнике ако побегну са ратишта је са престанком ратова, променом политичког курса и притиском међународне заједнице нестала. Наратив који оправдава учешће у рату уступио је место баналним облицима национализма, који као такав није и безазлен. Национализам је водећа идеологија модерних нација-држава (Малешевић), која у времену мира делују мање запаљивом реториком, а више баналним облицима који се могу искористити када за то буде потребе као јако идеолошко оправдање за употребу силе. Ратни ветерани и њихово жртвовање за националне интересе изгубило је оправдани карактер и постало тек буџетско оптерећење.

2. О ПРИМЕЊЕНОЈ МЕТОДОЛОГИЈИ

Истраживање¹⁸ је спроведено, 2013. године у Пчињском, Јабланичком и Нишавском округу, са укупно 30 ратних ветерана, који су били ангажовани у саставу војске, тадашње Југословенске на-

17) Siniša Malešević, *Sociologija rata i nasilja*, нав. дело, стр. 96.

18) Истраживања је изведено за потребе израде непубликоване докторске дисертације ауторке под називом „Друштвени положај ратних ветерана у Србији – студија случаја“, која је одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2013. године, под менторством проф. Ђокице Јовановића.

родне армије (ЈНА), на територији некадашњих република СФРЈ: Хрватске, Словеније, БиХ; као и на територији Републике Србије и Аутономне Покрајине Косово и Метохија у периоду пре и у току НАТО агресије, у саставу Војске Југославије (ВЈ) и Министарства унутрашњих послова (МУП). Већи део испитаника у ратове је одлазио као војни обвезници, по налогу војне јединице/управе, али било је и оних које је рат задесио „на кућном прагу“ те су се војсци тадашње СФРЈ,¹⁹ касније СРЈ (период НАТО агресије), придружили као нужној опцији у једној од „зараћених страна“. Подаци су прикупљени дубинским интервјуом. У основи примењеног истраживачког поступка је идеја да друштво није довољно проучавати на нивоу макроструктура, већ да треба захватити и погледе његових појединачних актера који се односе на непосредно искуство, у одређеној мери омеђено поменутих структурама²⁰. Такође, у обзир је узета и чињеница да истраживање индивидуалних и субјективних увида добија на значају, будући да појединачни актери друштвеног живота нису само пасивни елементи ширих друштвених структура. Они својим укупним деловањем у социјалној средини повратно утичу на одржавање, али и на промену постојећих околности, при чему непосредно искуство утискује снажан печат на деловање појединаца. На примеру проучаване друштвене групе то би значило да недостатак створених институционалних предуслова за поновно укључивање у друштвени живот отежавају повратак на мирнодопски начин живота и преузимање низа властитих социјалних улога, потиснутих у периоду учешћа у ратним дејствима. Препрека на том путу могу бити и латентне структуре микросоцијалног света којима је појединац снажно изложен. Невидљиве препреке микросоцијалног света и неизграђеност структурних претпоставки за лакше успостављање везе са социјалним миљеом жаришна су места у личним исповестима ратних ветерана Србије.

3. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

Сасвим је извесно да постоји потреба за институцијама специјализованим за прихватање ратних ветерана при повратку у мирнодопско друштво, које би за циљ имале да ратним ветеранима и другим учесницима рата помогну у процесу прилагођавања и превазилажења ратне трауме. Неретко, промене које ветерани осећају

19) Која престаје да постоји априла 1992. године.

20) Јасмина Петровић, Зоран Јовановић, „Жељуша (Димитровград)“, у зборнику: *Село у пограничју источне и југоисточне Србије*, (приредили: Драгољуб Ђорђевић, Ђура Стевановић, Драган Тодоровић), Службени гласник, Завод за проучавање села, Београд, 2012, стр. 237-262.

су толико велике и снажне да представљају проблем за свакодневно функционисање у условима повратка у цивилно друштво. Када је реч о таквим функционалним променама, решавање проблема захтева посебан третман од стране специјализованих стручњака и институција. Поремећај функционалности превазилази ниво здравствено-психолошког проблема већ се огледа и у социјалној димензији страха од непознатог и другачијег (какав је ветеран када се измењен врати у друштвени оквир који је напустио да би у рату учествовао). Као последица јавља се стигматизација у социјалној средини што са умањењем функционалних капацитета подиже ниво ризика од социјалне искључености те особе. Кумулативни ефекат овог проблема увећава се што је већи број социјалних фактора ризика који повећавају вероватноћу да дође до друштвене рањивости. У ове факторе убрајамо друштвено-структуралне промене какве представљају услови друштвене транзиције, коју карактерише висока стопа незапослености и нови друштвени слој тзв. „транзицијских губитника“, живот у економски депривираним и неразвијеним географским подручјима али и индивидуалне факторе какви су болест, инвалидност, ниски радни и квалификациони капацитети и сл. Јер како један испитаник добро повезује, са психичким тегобама много је теже борити се у условима финансијске депривације. „Највећи проблеми ветерана у Србији су финансијске и психичке природе. Људи се боре са ратном траумом, тј. са пост-трауматским стресним синдромом²¹ боре се а да нису свесни шта им је, а држава неће да призна да траума постоји и да им помогне. Сви ти људи и данас раде у полицији, војсци, возе аутобусе, носе оружје у приватним службама обезбеђења и слично, а држава уопште о томе не води рачуна. То не ваља за друштво и нове нараштаје, јер трауматизован отац преноси трауму на дете, то дете израста у трауматизованог човека, који мисли да је нормално пити и бити насилан у породици.“ (13)²² Ветерани очекују да држава која их је ангажовала у ратним збивањима одговори на потребе и проблеме које су они задобили својим ангажовањем. Међутим, према речима испитаника, управо је организована друштвена помоћ која би се огледала у успостављању специјализованих институција које би се бавиле третманом ратног трауматског искуства оно што недостаје ветеранској популацији. Помоћ коју држава организује своди се на здравствено збрињавање али не и на психосоцијалну подршку у процесу ресоцијализације. Чак је и здравствено збрињавање

21) У даљем тексту ПТСП.

22) Цитати из интервјуа обележавани су шифром разговора, која се састоји од редног броја испитаника.

када су у питању психолошки поремећаји недостатно, будући да не постоје специјализоване институције за третман ратне трауме и ПТСП-а. Испитаници који су имали прилике да користе програме психосоцијалне помоћи коју су нудиле невладине организације попут Центра за ратну трауму из Новог Сада, истичу позитивне ефекте оваквог третмана у превазилажењу психолошких проблема које су имали по повратку из ратова. „По повратку са ратишта, будући да сам био рањен била ми је потребна медицинска помоћ, коју сам и добио међутим адекватну психолошку помоћ нисам могао добити јер се она сводила на одлазак неуропсихијатру на ВМА који ми је дао лекове за спавање од којих се ја успавам али када се пробудим проблем је поново исти и истог интензитета... Међутим помогао ми је рад са психолозима из Центра за ратну трауму.“ (13) „Добио сам ПТСП дијагнозу 2002. године. Иначе, то ми комисија за процену инвалидности није признала, већ само то што немам руку. А ову сам дијагнозу добио од лекара неуропсихијатара у Врању и Новом Саду. По повратку из рата сам се пуно обраћао неуропсихијатру у Врању, увек сам добијао нове и нове лекове. Пио сам их у комбинацији са алкохолом, и мој се живот састојао од тога да се напијем и да се сутра не сећам шта се дешавало, па сутра опет тако... у јесен 2002. када сам дошао по ко зна који пут код лекара био је дежуран један лекар који је хтео да разговара о мојим проблемима, то је била прва особа са вољом за тим. Он ме потом упутио на групне терапије које су се радиле у центру за ратну трауму у Новом Саду и то ми је много помогло.“ (18) „Немам ПТСП дијагнозу, за сада. Не би ми сметало да је добијем јер имам симптоме ПТСП-а и чуди ме да је нема до сада али то је зато што се нико не бави овом проблематиком са нама ветеранима. Због тога заступам идеју да је потребно основати геронтолошко-палијативни центар за ветеране, тј. специјализоване болнице за ратне ветеране јер они пате од специфичних болести и траума а цивилна болница нема адекватан кадар који би могао да третира те проблеме.“ (19)

Третирањем последица ратне трауме као једне од могућих психичких проблема које се лече у склопу стандардних установа које се баве заштитом менталног здравља и лечењем свих облика психичких обољења, терет ношења са наведеним проблемом пребачен је у потпуности на индивидуални ниво. Непостојањем специјализованих институција које би се бавиле специфичним тегобама изазваним учешћем у ратним дејствима проблем се умањује, одриче му се друштвени карактер, и по аутоматизму пребацује на ниво индивидуалних потешкоћа, проистеклих из карактеристика личности, која се проглашава „слабом“ будући да је доживела ре-

акцију на снажан стресни догађај. Оваквим односом ратна траума се ставља у ранг других менталних поремећаја, без уважавања специфичности услед којих настаје, при чему она носи „припадајућу“ стигму с којом се суочавају и сви они који затраже стручну помоћ институцијама за лечење психичких тегоба.

Због наведених проблема број ветерана који се нису обраћали за стручну помоћ у лечењу ратне трауме је велики, при чему су посебно занимљива образложења којима објашњавају разлоге за одустајање од тражења помоћи. Чест разлог за то лежи у страху од осуде средине и од етикетирања оних који траже психолошку или психијатријску помоћ. Део ветерана ће занемарити симптоме ратне трауме верујући да ће тегобе које осећају проћи „саме од себе“, и с протоком времена, односно да ће нове животне ситуације стећи приоритет у односу на преживљена трауматична искуства. Но, и поменути модел разрешења проблема неретко је повезан са потребом да се избегне стигма која проиходи из напуштања оквира очекиваног понашања. „Нисам одмах хтео да се јавим психијатру плашећи се осуде средине, а видео сам разлику у свом понашању. Када сам се вратио и даље сам се понашао као да сам у рату. Онда сам завршио у болници толико ме је стискало у грудима, када сам тамо стигао дали су ми инјекцију и сећам се да сам почео да плачем и нису могли да ме смире и само сам говорио: ‘ви не знате шта значи рат!’”. После сам почео да се дружим са локалним неуропсихијатром и мало по мало кренуо на терапије... Причао сам о томе и са колегама полицајцима, то су све млади људи који имају породице и ако би се чуло да посећују неуропсихијатра, онда би га у служби гледали другачије и те људе је страх да се то не осети на њихову каријеру, тако што би им се смањила плата преласком на другу дужност. То после утиче на раздор у породици због материјалних разлога и све је повезано. Мислим да породично насиље у великом броју случајева има везе са учешћем у рату, последицама рата и неразумевanjem у породици.“ (15) „Ја сам после рата био задовољан што сам се вратио жив тако да нисам марио за друге евентуалне проблеме психолошке природе. Осим тога, евентуална потврда психолошких проблема утицала би на мој посао у специјалним јединицама и угрозила би га.“ (3) „Једно време сам трпео, мислио сам проћи ће... Међутим, када се успавам будили су ме кошмарни снови са сећањима из рата. Пошто живим у селу овде средина неблагодоклоно гледа на оне који траже помоћ психијатра, такав не може да се ожени, друштво те избегава. Међутим, након годину дана или две када је моје здравствено стање постало озбиљно и забрињавајуће одлучио сам да се јавим неуропсихијатру.“ (28)

„... Било ми је глупо да идем код лекара због тога што смо ми овде Балканци али мислим да ми треба помоћ. Постоји и страх да сам психолог не открије средини да му је долазио неко да му се жали на проблеме са алкохолом, дрогом и сл.“ (5) „Нисам добио званичну дијагнозу ПТСП-а јер нисам се јављао за помоћ, осећао сам се довољно психички јаким да сам изнесем последице доживљених траума. Међутим, временом човек почиње да посустаје.“ (22)

Етикетирање код ратних ветерана је вишеструко. Етикетира их околина у коју се враћају другачији и са друштвено непожељним карактеристикама какав је инвалидитет или психолошке потешкоће које отежавају свакодневно функционисање.²³ Међутим, ветерани извештавају и о етикетирању у сусрету са институцијама којима је делатна сврха рад са ветеранима и њиховим потребама. „Испричаћу Вам једну ситуацију: отишли смо у Министарство за социјалну политику у Београду, ми ветерани са представницима Центра за ратну трауму и када смо им рекли да ратни ветерани имају проблем и да пате, они су нас гледали бледо, да би једна жена рекла: ‘и треба да пате то су злочинци’. Ето то је однос друштва и представника државе.“ (12)

„Дешавало ми се кад сам купио ауто, неко ми је рекао да ја као ратни војни инвалид не треба да плаћам порез на њега, ја сам отишао у управу прихода где ми је један чиновник рекао: „иди код Милошевића нек ти плати порез“. Ја му кажем да не треба нико да ми плати порез већ само да ми каже шта ми следује по закону, а он мени „шта ако нећу да ти кажем?“ Ето то су ситуације на које сам наилазио.“ (12) „Чак ми се догодило и да ме доктор осудио кад сам ишао на инвалидску комисију кад ми је рек’о: ‘шта си тражио у рату, иди код Милошевића па код њега оствари своја права’. И то омаловажавање се среће свуда, поготово као РВИ који се креће у тим државним службама као што су болнице, шалтерске службе.“ (13) „... тако сам ја завршио у Вишеградској у клиничком центру. Кад сам тамо стигао питају сестру где да га ставимо? Она кад је видела да сам добровољац из Врања, рањен у Книну каже: ‘шта ме брига, ко га терао тамо да иде’. Ето тако сам дочекан по повратку, тако да је то друго разочарење после рањавања.“ (18)

Ветерани наилазе на неразумевање и у институцијама које су најнепосредније учествовале у ратним дејствима као што су војска и полиција. Управо би се очекивало да постоји већа процедурална заштита ветерана у институцијама које припремају професионалне војнике и полицајце за учешће у организованом насиљу. Међутим и ове институције су под утицајем укупне друштвене стигматизације ратних ветерана у Србији.

23) Оливера Марковић-Савић. „Идентитет ратних ветерана“, нав. дело.

Како се непопуларни ставови из друштва преливају и на институције чији упошљеници су директни учесници ратног сукоба, институција у којима би стереотипи и предрасуде услед немања искуства и информација са саме линије фронта, могли бити некакав изговор за овакве ставове, управо бележимо супротно: „Ништа нисам добио као учесник рата. Млађе колеге академце то уопште не занима, кажу ‘шта је мене брига што си ти ишао у рат, ја те нисам терао’. Они су врло арогантни у односу на нас старије полицајце. Ја сам се у Врање вратио након бомбардовања тј. након службовања у Урошевцу, у почетку су нас сматрали лоповима, звали су ме ‘Шиптаре’, говорили да су они уместо нас ишли да ратују да смо ми пуни пара. Ја њима кажем да су они долазили на месец и два а да сам ја тамо проводио сво време и живео у сталном страху за свој живот и за животе чланова породице. Онда се правдаш, нервираш, понижавају те...” (5) „Потпуно је неприхватљиво да нико не чује ратне ветеране, а трагично је што војска није позвала ни једног ратног команданта да држи предавања о било којој ратној акцији. Мислим да иза тога стоји политички став да се рат што пре заборави као да га никад није ни било. Мени би било врло драго да причам са неким Хрватом о његовим ратним искуством можда у истој бици у којој смо били.“ (2)

Колико је учешће у рату друштвено стигматизовано говори изјава професионалног припадника елитних војних јединица када описује осећања везана за орден као симбол војничког успеха и личне храбрости: „Добио сам Орден за храброст у рату и *не стидим га се*, добио сам и два ванредна унапређења на ратишту. Ја волим да кажем да сам све ратове добио али сам их све и изгубио јер су у коначном боље пролазили они који нису ишли у рат. Нисам добио ни бод више при додели стана, тако да је то на крају испало ко спрдачина. Код мене су боље напредовали они који су бацили пушке него ја што сам ишао у рат. Генерално се не осећам усамљено али се осећам остављено, преварено не од другара већ од државе.“ (3)

Као кључно место издваја се осећање неправде, неједнаког третмана, фаворизовања једне групе ветерана у односу на друге. Осећање неправде у основи је дискурса о дискриминацији и проблема тзв. „ратних дневница“ који је досегао статус медијски најексплоатисаније теме када је реч о ратним ветеранима. Случај „ратних дневница“ симбол је озлојеђености ратних ветерана због друштвене и правне неправде која их је одвела све до тужбе Републике Србије Међународном суду за људска права.

Поменуте ратне дневнице се односе на период из оружаног сукоба 1999. године са државама-чланицама НАТО-пакта. Припадници резервног састава војске исказивали су своје незадовољство

због неисплаћености тзв. ратних дневница, дуги низ година. Ови протести кулминирали су 2008. године када су коначно уродили плодом за део њих са пребивалиштем у Куршумлији, Лебану, Бојнику, Житорађи, Дољевцу, Прокупљу и Блацу. Републичка влада је ратним ветеранима са местом пребивалишта у овим општинама, а наводно због неразвијености општина, путем локалних самоуправа, исплатила „социјалну помоћ“. Сви остали су остали ускраћени за исплате због чега су покренули грађанске парнице 2009. године што их је, због доношења различитих одлука судова у истим ситуацијама што је у супротности са правом на једнаку правну заштиту пред судовима, одвело пред Европски суд за људска права. „Војничким вокабуларом речено, почетни успијех подносилаца у првостепеном поступку пред ЕСЈП, у којем је донесена једна од ријетких пресуда о повреди забране дискриминације, неутралисан је одлучним нападом државе против својих бранилаца: Велико вијеће је у другостепеном поступку усвојило прелиминарни приговор државе.“²⁴

Ратни ветерани извештавају о снажном осећању неправедности због овакве политике државе, да једној групи ветерана исплате ратне дневнице, додуше под назнаком социјалне помоћи док другима не. Стога они задовољење правде виде кроз две опције: прва, да држава исплати свим резервистима из 1999. године ратне дневнице или друга, да онима којима је дала то и одузме, а оне који су били умешани у овакву одлуку и спровођење казни.

„Домовина се брани без пара, али ако једнима даш, мораш и другима.“⁽⁷⁾ „Наше удружење нуди два решења: казнити оне који су добили или дати свима подједнако.“⁽¹¹⁾ „Жалосно је што ми правду тражимо пред Међународним судом у Стразбуру, од оних који су нас бомбардовали и убијали.“⁽²²⁾

„Признање права на поштене исплате, било по основу уклањања дискриминације, било по основу накнаде нематеријалне штете због повреде права личности, исправило би овакав неповољан третман и упутило јасну поруку да Војска Србије представља пожељног послодавца чак и у најтежим околностима државне нужде. Ратовање има своју цијену; ако је грађанин највјерније добро, у ратне трошкове се мора урачунати и цијена његове службе за остварење ратних циљева.“²⁵

Случај ратних дневница, које највероватније неће никада ни бити исплаћене, своди случај ратних ветерана на оптерећење државног буџета чиме њихово учешће у рату девалвира до апсурда у миру.

24) Живорад Рашевић, „Ветерани пред Европским судом за људска права: Вучковић и други против Србије“, *Анали Правног факултета у Београду*, број 63(1)/2015, стр. 263.

25) Исто, стр. 250.

4. УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

У сумирању добијених оцена мера подршке државе истиче се јединствен став испитаника: да држава преко институција формираних за бригу о ветеранима, као и институције из чијих редова су ратни ветерани регрутовани не чине довољно како би положај ратних ветерана у друштву био бољи.

Учествовање у организованом насиљу нужно оставља последице на сваког ко је социјализован у мирнодопским условима. Стога, ратни ветерани се из рата враћају другачији, чак и када не постоје мерљиве потешкоће у виду телесних и менталних траума.

Признавање и прихватање различитости је у основи политике мултикултурализма уопште (не само етничке) и ствар фундаменталне правде. За сада различитост ветерана у Србији, остаје у приватној сфери и није јавно подржана у форми посебних права за ветеране, посебна права остварује само категорија чије су физичке тегобе институционално квалификоване, односно, ратни војни инвалиди.

Ратни ветерани из овог истраживања нису задовољни (не) прихватањем њихове различитости и потреба које из ње произилазе. Незадовољни су због непостојања установе која би стручном експертизом за овакву врсту трауме асистирала у превазилажењу последица изложености трауматизацији. Поред овога, ратни ветерани истичу стереотипни и етикетирајући однос службеника запошљених у институцијама намењеним бризи о ветеранима. Разумевање и емпатија недостаје и у институцијама које су директни послодавци ратним ветеранима и које регрутују неке будуће ратне ветеране, војна лица и полицајце.

Државном политиком која их дискриминише, друштвеним окружењем које обезвређује њихово учешће у ратовима и цивилним сектором које их криви за учешће у ратовима, ратни ветерани су добар пример Рајановог²⁶ (*Ryan*) концепта: како окривити жртву. Како са структуралног кривицу пребацити на индивидуални ниво.

Ако на све додамо изузетно неповољне егзистенцијалне услове за укупну нискоквалификовану радну снагу, у трећем животном добу, нарушеног физичког здравља и перцепцијом бесперспективности, можемо рећи да су ратни ветерани из Србије изгубили још једну битку, са државом-нацијом због које су се спремно одазвали позиву на одбрану земље. У пракси, наратив о нацији, на којем су етаблиране све модерне нације државе, када се „спусти“ на конкретне припаднике нације, претвара се у буџетско оптерећење.

26) Viljem Rajan. „Kako okriviti žrtvu“, *Kultura*, Beograd, број 70, 1985.

Неки будући ратни послодавци би требало да у цену пројектованих ратова укалкулишу и трошак рехабилитације ратних ветерана и збрињавања породица погинулих бораца.

Рат је друштвени догађај који је прави антипод вредностима које заступају готово сва модерна друштва уграђујући у саме темеље вредност људског живота. Иако, парадоксално, рат и војна организација, не само да су неодвојиви део темеља модерних националних држава, већ без њихових организацијских моћи и идеологија не би био ни могућ у размерама каквим га познајемо у модерном 20. веку.²⁷

Уместо реалне компензације за жртву, ратни ветерани апострофирају да ратови у којима су учествовали немају идеолошку легитимацију какву су некада имали, а последично ни њихова жртва коју би институционализовали путем посебних права. Апсолутна доминација над средствима присиле, као и сличност бирократских институција са војним структурама, чије функционисање добро познају из рата, шаље јасну поруку о надмоћи државе у сваком евентуалном протесту против друштвене дискриминације коју доживљавају.

ЛИТЕРАТУРА

- Рандал Колинс, „Златно доба макроисторијске социологије“, *Теме*, 25(1-4), 2001, Ниш, стр. 32-48.
- Марковић-Савић Оливера, „Идентитет ратних ветерана“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, Косовска Митровица, бр. 45-4, 2015, стр. 275-290.
- Петровић Јасмина, Јовановић Зоран, „Жељуша (Димитровград)“, у зборнику: *Село у пограничју источне и југоисточне Србије*, (приредили: Драгољуб Ђорђевић, Ђура Стевановић, Драган Тодоровић), Службени гласник, Завод за проучавање села, Београд, 2012, стр. 237-262.
- Рашевић Живорад, „Ветерани пред Европским судом за људска права: Вучковић и други против Србије“, *Анали Правног факултета у Београду*, број 63(1)/2015, стр. 234-251.
- Старчевић В. Срђан, Благојевић Срђан, „Кревелдов спор са Клаузевицем – да ли је смисао рата политички?“, *Српска политичка мисао*, бр. 2/2017, стр. 117-134.
- Стојадиновић Миша, Рашковић Таловић Виолета, „Изазови развоја демократије у савременом друштву: политичко насиље и теорија (не) праведног рата“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2016, стр. 49-64.
- Хантингтон Самјуел, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД, Подгорица, „Романов“, Бања Лука, 2000.
- Шкорић Марко, Кишјухас Алексеј, „Рандал Колинс и макроисторија друштвених промена као повратак класичном теоријском наслеђу

27) Siniša Malešević, *Sociologija rata i nasilja*, нав. дело.

- у социологији“, *Социолошки преглед*, бр. 2, 2016, стр. 179-207. doi:10.5937/socpreg1602179S
- Gat Azar, “The Roots and Evolution of Conflict: From Cain to the Present” in: *The Ashgate Research Companion to War* (eds. Hall Gardner, Oleg Kobtzeff), Routledge, Abingdon, 2012 (online), стр. 74, Internet, <https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9781315613741.ch2.25/03/2018>.
- Kaldor Meri, *Novi i stari ratovi*, Čigoja štampa, Beograd, 2005.
- Kalyvas Stathis, *The logic of violence in civil war*, <https://pdfs.semanticscholar.org/f182/9d0a3bb788ff0f811f249f886aaa23ff8a95.pdf>, 26/03/2018.
- Kimlika Vil, Opalski Magda, *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?*, Beogradski centar za ljudska prava. Beograd, 2002.
- Malešević Siniša, *Sociologija rata i nasilja*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2011.
- Marković–Savić Olivera, “Social trauma of war veterans”, *The Sociological Review*, Faculty of Philosophy, Skopje, br. 1/2015, стр. 117-128.
- Viljem Rajan, „Kako okriviti žrtvu“, *Kultura*, Beograd, број 70, 1985.
- Smit Antoni D., *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
- Žunec Ozren, „Apsolutna žrtva i relativna kompenzacija: proturječja društvenog položaja veterana i državne skrbi za ratne veterane i invalide“, *Polemos* (časopis za interdisciplinarno istraživanje rata i mira), Hrvatsko sociološko društvo i Naklada Jesenski i Turk, Institut za društvena istraživanja, Zagreb. br. IX/18, 2006, стр. 11-42.

Olivera Markovic-Savic

WAR VETERANS: PERCEPTION OF THE INSTITUTIONAL SUPPORT

Resume

The paper deals with the attitude of state institutions towards war veterans in Serbia, viewed from the perspective of veterans. In addition to the perception of the social policy towards veterans, the paper aimed at showing the social position of war veterans within the sociological theories of war, which understand the war and organized violence in the macrostructural processes of the long bureaucratic organization of the state and legitimizing ideologies. Since we observe war as part of a modern state, and not only as an isolated incident or anomaly, the researcher's intent was to bring light to one part of this whole which has been insufficiently represented in research, and which in peacetime conditions reveals the processes that are related to the war. The research involved 30 war veterans who participated in the wars in the territory of the former Yugoslavia. They were questioned using a semi-structured interview method. The aim of the research was to determine the opinions,

attitudes and experiences of war veterans about their own position in society through the most important aspects of interaction with state institutions. The results of the research show that what predominates the respondents' self-perception is dissatisfaction because of: a) the (non) recognition of the differences that participation in war entails, that is, the specificity of the difficulties in the process of transition from wartime to peacetime conditions, b) the stereotypical and labeling attitude of civil servants, c) the fragmentation of the veteran population in the form of discriminatory practices of the justice system. The obtained findings suggest that the created institutional prerequisites for social inclusion are not sufficient for the members of the studied group to be able to deal with apparent problems, but even more with latent obstacles in their attempt to „continue living“ in peacetime conditions, which they put on hold at one point in the past to participate in war as military conscripts.

With the state politics that discriminates them, the social environment that belittles their war efforts and the civil sector that blames them for participating in the wars, war veterans are a good example of transferring guilt from the structural to the individual level. If we add extremely unfavorable existential conditions of the total low-skilled labor force, in the third age of life, with poor physical health and a perception of a lack of perspective, we can say that war veterans from Serbia have lost another battle, the one with the nation-state to whose call for defense they willingly responded. In practice, when the nation's narrative, on which all modern nations states are established, “descends” to specific members of the nation, it turns into a budgetary burden. Some future war employers should calculate the cost of rehabilitating war veterans and the care of the families of fallen soldiers in the cost of projected wars. Instead of a realistic compensation for the sacrifice, war veterans say that the wars in which they participated do not have the ideological legitimacy they once had and, consequently, nor does their sacrifice that they would institutionalize through special rights. Absolute domination over the means of coercion, as well as the similarity of bureaucratic institutions with military structures, whose functioning they know well from the war, send a clear message about the state's supremacy in any eventual protest against the social inequalities they are experiencing.

Keywords: war veterans, institutions, resocialization, stigmatization, discrimination, war

---

* Овај рад је примљен 13. априла 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

Александар Раковић*

Институт за новију историју Србије, Београд

ОТЦЕПЉЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ (2006): НОВОСТЕЧЕНА, А НЕ ОБНОВЉЕНА ДРЖАВНОСТ**

Сажетак

Рад путем анализе основних критеријума, елемената и симбола државности показује да не постоји континуитет између државности Краљевине Црне Горе и државности данашње Црне Горе. Наиме, историјска Црна Гора под влашћу династије Петровић Његош по карактеру је била изричито српска. С друге стране, владајућа елита данашње Црне Горе одбацила је споне са историјском српском државношћу Црне Горе. Стога су државност Краљевине Црне Горе и државност данашње Црне Горе две сасвим различите државности.

Кључне речи: државност, Краљевина Црна Гора, српство, данашња Црна Гора, антисрпство

1. УВОД

Референдум о независности Црне Горе одржан је 2006. године. За независну Црну Гору је гласало 55,5%, а за заједничку државу са Србијом 44,5% изашлих. Већина православних, у историјском смислу државотворног народа, гласала је за заједничку државу отприлике у промеру 54,5% против 45,5%. Гласови мањина су преокренули резултат референдума. Заједничка држава Србије и Црне Горе распала се после 88 година постојања (1918–2006).¹

* rakovic@gmail.com, aleksandar.rakovic@inis.bg.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта „Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници“ (47027) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1) Александар Раковић, *Срби и религијски интервенционизам 1991–2015: Политички аспекти верских изазова српској држави и цркви после распада Југославије*, Хришћански културни центар, Београд, 2015, стр 98.

Овакво здружено наметање решења Србима ствара сталну тензију, а Црну Гору чини „нестабилном творевином“.²

Тадашњи премијер Мило Ђукановић је на конференцији за медије дан након референдума казао да је Црна Гора „обновила независност“.³ Он је и касније говорио о „обнови црногорске државне независности“.⁴ Међутим, Ђукановићево тумачење је површно и поврх свега нетачно јер нема упориште у чињеницама.

Према међународном праву, основни критеријуми државности су: 1. становништво; 2. територија; 3. власт; 4. капацитет да се уђе у односе са другим државама.⁵ У унутрашњем смислу основни елементи државе су: 1. становништво; 2. територија; 3. власт.⁶ Становништво најчешће повезују елементи идентитета: заједничка историја, етничко порекло, родољубље, језик, симболи, вероисповест, митови.⁷ Важан елемент идентитета је и писмо. Посебно истакнути симболи државности су застава, грб, химна и новац.

Црна Гора 2006. године није обновила државност нити ишта од критеријума, елемената и симбола државности које је имала Краљевина Црна Гора. Наиме, Краљевина Црна Гора је била национална држава српског народа и њена државност је била српска.⁸ Новостворена црногорска држава одрекла се скоро свих веза са историјском Црном Гором.⁹ Референдумско питање из 2006. године додатно потврђује да таквог континуитета нема и неће бити јер је гласило: „Желите ли да Република Црна Гора буде независна држава са пуним међународно-правним субјективитетом“? У референдумском питању нема помена о обнови државности.

Дакле, државност Црне Горе из 2006. године може бити само новостечена, а никако обновљена. Државност Црне Горе из 2006. године је у супротности са државним идентитетом успостављеним током владавине династије Петровић Његош (1697–1918). Тај идентитет, још једном наглашавамо, био је српски и у време фактичке самосталности Црне Горе док ју је својатало Османско

2) Зоран Милосављевић, „Босна и Херцеговина и Црна Гора – (не)одрживе мултинационалне творевине“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2012, стр. 313-315.

3) Nedeljko Rudović, „Obnova i izgradnja državnosti“, *Vreme*, 25. 5. 2006.

4) „Srpski dosije o pokušaju terorizma nastao je znatno prije 16. oktobra“, *Pobjeda*, 11. 12. 2017.

5) James Crawford, “The Criteria for Statehood in International Law”, *British Yearbook of International Law*, Volume 48, Issue 1, Oxford University Press, 1. 1. 1977, стр. 111.

6) Слободан Јовановић, *Држава*, I, Геца Кон, Београд, 1936, стр. 30.

7) Daniel Bar-Tal, *Shared Beliefs in a Society: Social Psychological Analysis*, Sage, Thousand Oaks–London–New Delhi, 2000, стр. 81-83.

8) Видети: Радос Јушић, *Историја српске државности: Србија и Црна Гора*, САНУ огранак у Новом Саду, Беседа, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001.

9) Александар Раковић, „Срби у Црној Гори десет година после референдума о сецесији: лични поглед на претходне и текуће догађаје и појаве“, *Српска баштина*, 1–2, Институт за српску културу, Никшић, 2016, стр. 72.

царство (1697–1878) и у време међународно признате државе Књажевине/Краљевине Црне Горе (1878–1918).

2. СТАНОВНИШТВО: ИЗВОРНА НАРОДНОСТ И ДОЦНИЈИ ИДЕНТИТЕТСКИ ИНЖЕЊЕРИНГ

Законик књаза Данила Петровића из 1855. године бележи да „у овој земљи нема никакве друге народности до једине србске“.¹⁰ У *Земљопису Књажевине Црне Горе* (1899) је писао: „У Црној Гори живе све сами чисти и прави Срби, који говоре српским језиком“.¹¹ У уџбенику *Познавање закона* који је објављен на Цетињу (1914) стоји: „Односно народа наше отаџбине, ми не би никако могли употребити назив ‘црногорски народ’ у смислу народности, пошто су Црногорци по народности Срби, а црногорске народности не постоји“.¹²

Комунистичка партија Југославије је од 1926. до 1940. године подупирала идеју о издвајању Црногораца из српске нације.¹³ Победа комуниста у Другом светском рату у Југославији довела је до федералног уређења Југославије с Црном Гором као једном од шест република. Чланком Милована Ђиласа у београдској *Борби* (1945) „О црногорском националном питању“, Комунистичка партија Југославије је установила постојање црногорске нације јер су „дружичији ‘Срби’ од свих Срба, – Црногорци“.¹⁴ То је била матрица која је опстала до краја социјалистичке Југославије, а ипак је отворила пут расрбљавању.

Постојала је и друга траса расрбљавања Црногораца. О томе да су Црногорци пореклом „Црвени Хрвати“ односно „Дукљани“ писали су хрватски идеолог Иво Пилар (1918),¹⁵ његов настављач Савић Марковић Штедимлија из српског племена Пипери у Црној Гори (1937),¹⁶ усташки идеолог фра Доминик Мандић (1957).¹⁷

После Ђукановићеве победе над Момиром Булатовићем на

10) Видети у: Јован. Р. Бојовић, *Законик књаза Данила*, Историјски институт СР Црне Горе, Титоград, 1982, стр. 131.

11) Ђуро Поповић, Јован Рогановић, *Земљопис Књажевине Црне Горе за ученике III разреда основне школе*, Државна штампарија, Цетиње, 1899, стр. 34.

12) Живко Драговић, Љубомир А. Бакић, *Познавање закона*, Државна штампарија, Цетиње, 1914, стр. 105.

13) Славенко Терзић, „Идеолошки корени црногорске нације и црногорског сепаратизма“, *Слово о Црној Гори: Узданица Јужног Српства (или NDCG)* (приредио: Славенко Терзић), Српски форум Црне Горе, Вијеће народних скупштина Црне Горе, Подгорица, 2001, стр. 141; Александар Стаматовић, *Историјске основе националног идентитета Црногораца*, Српска радикална странка, Београд, 2000, стр. 173-181, 220-235.

14) Милован Ђилас, „О црногорском националном питању“, *Борба*, 1. 5. 1945.

15) L. V. Südland, *Južnoslavensko pitanje: prikaz cjelokupnog pitanja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1943, стр. 48-49, 125, 150, 185.

16) Savić Marković Štedimlija, *Osnovi Crnogorskog nacionalizma*, Putovi, Zagreb, 1937, стр. 10, 116, 126-127; Savić Marković Štedimlija, *Crvena Hrvatska*, Laus, Split, 1991, стр. 11, 107, 116-117. *Crvena Hrvatska* је први пут објављена 1937.

17) Dominik Mandić, *Crvena Hrvatska*, Ziral, Čikago–Rim 1973, стр. 7, 326.

председничким изборима 1997. године црногорске власти су широко отвориле врата „дукљанистичким“ идејама.¹⁸ Према писању британског *Њу интернешналиста* из јула 1999. године, црногорска власт је ангажовала америчку лобистичку фирму да јој „помогне да обликује идентитет раздвојен од Србије“.¹⁹

Такав и слични етнички инжењеринзи, познати кроз историју, прете да додатно наруше већ компликовану етничку слику Црне Горе. Наиме, у последњих сто година на пописима су присутне јаке осцилације. Од 95% Срба (1909) стигло се до 90,67% Црногораца (1948). Потом је почетком 21. века проценат Срба и Црногораца дошао на клацкалицу.²⁰

Табела 1. Национално изјашњавање на пописима у Црној Гори

	Срби	Црногорци	Остали	Укупно
1909. Књажевина Црна Гора	95%	0,00%	5%	317.856
1921. Краљевина СХС (Црна Гора)	91,35%	0,00%	8,45%	199.227
1948. Народна Република Црна Гора	1,78%	90,67%	6,95%	377.189
1953. Народна Република Црна Гора	3,30%	86,62%	9,45%	419.873
1961. Народна Република Црна Гора	2,99%	81,37%	14,56%	471.894
1971. Социјалистичка Република Црна Гора	7,46%	67,15%	23,81%	529.604
1981. Социјалистичка Република Црна Гора	3,32%	68,54%	27,30%	584.310
1991. Република Црна Гора	9,34%	61,86%	26,41%	615.035
2003. Република Црна Гора	31,99%	43,16%	17,16%	620.145
2011. (Независна) Црна Гора	29,07%	45,28%	18,03%	620.029

Извор: обрада аутора.²¹

18) Srđan Janković, „Objedinjuju se sukobljene akademije, ukida se DANU“, *Radio Slobodna Evropa*, 16. 1. 2012. О расрбљавању Црне Горе видети у: Миша Ђурковић, *Тамни коридори моћи*, Укронија, Београд, 2013, стр. 115-169.

19) Richard Swift, „Lies And The Laptop Bombardiers“, *New Internationalist*, issue 314, July 1999.

20) Александар Раковић, „Национални идентитет у Црној Гори: пописи у Црној Гори од 1909. до 2003“, *Принцип*, фебруар 2004, стр. 12; Богољуб Шијаковић, *Огледање у контексту: о знању и вјери, предању и идентитету, цркви и држави*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 825.

21) Исто. – И за Шијаковићеву књигу и за мој текст табеле сам припремао на основу пода-

Према подацима Министарства за људска и мањинска права Црне Горе из 2011. године, у државној управи, локалној самоуправи и правосуђу само 8,59% запослених чине Срби, док се 79,03% запослених изјаснило као Црногорци.²² С друге стране, српски народ Црне Горе се, у виду одговора, самостабилизовао.²³ Црногорске власти, међутим, нису показале никакву намеру да пруже руку српском народу Црне Горе и до данас настављају с политиком која води ка асимилацији Срба у национални идентитет црногорских сепаратиста.

Режим црногорских сепаратиста који спроводи дискриминацију над Србима не може полагати право на обнову државности Краљевине Црне Горе која је била изричито српска.

3. ТЕРИТОРИЈА И ВЛАСТ У ОДНОСУ ПРЕМА ЗАВЕТНОМ КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКОМ ПИТАЊУ

Док су владали Петровићи, Црна Гора је била теократија на челу са митрополитима (1697–1852), књажевина (1852–1910) и краљевина (1910–1918). Косовски завет је био водила црногорских владика и владара.²⁴ Према законској *Стеги* (1796) митрополита Петра I Петровића, сваког Црногорца издајника „јединогласно предамо вјечноме проклетству како Јуду предатеља Господња и како злочестиваго Вука Бранковића, који издаде Србље на Косово“.²⁵ Митрополит Петар II Петровић је 1848. године предлагао: „Треба најпре да се Српство ослободи и уједини. Ја бих тада у моју Пећку патријаршију, а кнез српски у Призрен. Мени духовна, а њему свјетовна власт над народом слободним и уједињеним“.²⁶ Пошто су војске Србије и Црне Горе у Првом балканском рату (1912–1913) ослободиле Косово и Метохију, Косово и мањи део Метохије припали су Краљевини Србији, већи део Метохије припојен је Краљевини Црној Гори, а краљ Никола Петровић се захваљуивао Богу „за освећено Косово и обновљења међа нашега дивнога царства“.²⁷

така из публикације *Попис 1991. (са освртом на резултате ранијих пописа 1921–1981)*, компакт диск, Савезни завод за статистику, Београд, 1998. као и званичних резултата пописа у Црној Гори (2003. и 2011. године) које је објавио Завод за статистику Црне Горе – Монстат.

- 22) Зоран Лутовац, *Српски идентитет у Црној Гори*, Институт друштвених наука, Београд, 2015, стр. 121.
- 23) Миломир П. Степић, „О српском геополитичком идентитету“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2012, стр. 16.
- 24) Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*, Историјски институт НР Црне Горе, Цетиње, 1955, стр. 183–184.
- 25) Петар I Петровић, *Дјела*, ЦИД, Подгорица, 1999, стр. 823.
- 26) Љубомир Дурковић-Јакшић, *Митрополија црногорска никада није била аутокефална*, Свети архијерејски синод СПЦ, Митрополија црногорско-приморска, Београд–Цетиње, 1991, стр. 42.
- 27) Никола I Петровић, *Дјела*, ЦИД, Подгорица, 1997, стр. 382–383.

У социјалистичкој Југославији у саставу НР Црне Горе није било Метохије. Формирање Аутономне Косовско-Метохијске Области (1945), у саставу НР Србије, изузело је Метохију из Црне Горе што је могао бити један од корака да се заветна косовска идеја истргне из црногорске свести. С тим у вези, пошто је после сецесије Црне Горе (2006) уследило и једнострано проглашење независности албанских сепаратиста (2008), црногорске власти су признале „Косово“ упркос томе што је – према речима премијера Душка Марковића – 85% грађана Црне Горе било против.²⁸ Црна Гора је против воље већине грађана 2017. увучена и у НАТО.²⁹ Власт Црне Горе је 2018. донела одлуку да, у склопу НАТО снага, пошаље војску на Косово и Метохију.³⁰

Краљевина Црна Гора која је била ослободилац косовско-метохијске земље не може бити у истој вертикали државности са данашњом Црном Гором која се сврстала са окупаторима косовско-метохијске земље.

4. ЈЕЗИК И ПИСМО

У време владавине Петровића званичан језик у Црној Гори био је српски, а писмо ћирилица. Петар II Петровић штампао је на Цетињу *Српски буквар* (1836) и *Српску граматику састављену за црногорску младеж* (1838). Уставом Богословије у Књажевини Црној Гори прописано је да се у тој школи учи српски језик, српска књижевност и српска повесница.³¹ Према *Закону о народнијем школама у Краљевини Црној Гори* из 1911. године задатак „српских народних школа“ био је да „шире просвјету и српску писменост у народу“.³²

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији званичан језик је био српско-хрватско-словеначки (1918–1941), а у социјалистичкој Југославији званични језици су били српскохрватски, словеначки и македонски (1945–1991). Према Уставу Републике Црне Горе из 1992. године службени језик је био српски

28) „Марковић: Против признања Косова било 85% Црне Горе, али имали смо визију“, *Тањуг*, 4. 2. 2018.

29) О томе у: Александар Раковић, „Црна Гора од сецесије до НАТО пакта: осврт на несналажење руске спољне политике (2006–2017)“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2017, Београд, стр. 69–86.

30) „НАТО: Задовољни смо што нас Црна Гора слуша и шаље војнике на Косово*“, *In4s.net*, 7. 2. 2018.

31) Милан Костић, *Школе у Црној Гори од најстаријих времена до данашњег доба*, Књижабраће Јовановића, Панчево, 1876, стр. 189–198.

32) *Закон о народнијем школама у Краљевини Црној Гори*, Државна штампарија, Цетиње, 1911, стр. 3, 6, 11.

језик ијекавског изговора.³³ На попису из 2003. године број грађана Црне Горе који су одабрали српски језик за матерњи износио је 393.740 (63,49%), док се за „црногорски језик“ определило 136.208 (21,96%).³⁴ Међутим, Влада Црне Горе је 2004. административном силом избацила из школа предмет српски језик и књижевност.³⁵

На крају, Уставом Црне Горе из 2007. године прописано је: „Службени језик у Црној Гори је црногорски језик“, а „у службеној употреби су и српски, босански, албански и хрватски језик“.³⁶ Српски језик је стављен у ред с језицима националних мањина. Државне институције и органи Црне Горе у службеној употреби користе латиницу.³⁷ Нови црногорски правопис са 32 слова озваничен је 9. јула 2009. године.³⁸

Садашње црногорске власти су и преко језика и писма прекинуле везу са Краљевином Црном Гором.

5. ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА

Идентитет Православне цркве у Црној Гори био је изричито српски, а митрополити црногорски били су српски родољуби. Митрополит Данило Петровић се изјашњавао као „војеводич српској земљи“.³⁹ Митрополит Сава Петровић писао је да је епископ „српског нација“.⁴⁰ Митрополит Василије Петровић о себи је говорио да је „пастир славеносрпскога црногорскога народа“ (1754).⁴¹ Митрополит Петар I Петровић је предложио обнављање „славеносрпског царства“ (1807).⁴² Митрополит Петар II Петровић је наглашавао „народност ми србинска“ (1833).⁴³

Уставом Светог синода у Књажевини Црној Гори (1903) противканонски је проглашена „автокефална православна митропо-

33) Устав Републике Црне Горе, *Службени лист Републике Црне Горе*, бр. 48, 1992.

34) *Попис становништва, домаћинстава и станова у 2003: Становништво: вјероисповјест, матерњи језик и национална или етничка припадност према старости и полу: подаци по општинама*, Републички завод за статистику Црне Горе, Подгорица, 2004, стр. 10.

35) „Nikšić: Zamenjeno šest profesora“, *B92*, 12. 9. 2004.

36) Устав Црне Горе, *Службени лист Црне Горе*, бр. 1, 25. 10. 2007.

37) Видети документа државних органа Црне Горе.

38) Новица Ђурић, „Црногорски језик са 32 слова“, *Политика*, 11. 7. 2009.

39) Глигор Станојевић, *Митрополит Василије Петровић и његово доба (1740–1766)*, Историјски институт, Народна књига, Београд, 1978, стр. 34.

40) Батрић Јовановић, *Црногорци о себи*, Слобода, Београд, 1989, стр. 63-64.

41) Василије Петровић, „Историја о Црној Гори“, у *Повјесница црногорска*, Унирекс, Подгорица, 1997, стр. 7.

42) Јован Милићевић, „Црна Гора 1797–1851“, *Историја српског народа*, V-1, Српска књижевна задруга, Београд, 1981, стр. 170-171; Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Народна књига, Београд, 1981, стр. 359.

43) Љубомир Дурковић-Јакшић, *Митрополија црногорска никада није била аутокефална*, нав. дело, стр. 36.

лија у Књажевини Црној Гори“. У Уставу Књажевине Црне Горе из 1905. године стајало је „црногорска је црква аутокефална“. Никола Петровић је 1910. године прогласио Црну Гору краљевином а себе краљем. Управо тада је у Народној скупштини Краљевине Црне Горе наглашено: „Митрополија Цетињска једина је Светосавска Епископска столица, која је без прекидања до данас сачувана, и као таква законита престоница и наслѣдница Пећке Патријаршије“.⁴⁴ Влада краља Николе у егзилу, која није прихватила југословенско уједињење на челу с Карађорђевићима (1918), признала је 1920. године у *Гласу Црногорца*, свом службеном листу, уједињење Српске православне цркве али не и њено црквено средиште. У тексту је стајало да право на српски патријаршијски трон има Црна Гора која је ослободила Пећ и 1913. поставила пећког митрополита.⁴⁵

Живот Српске православне цркве је нарушен у социјалистичкој Југославији. Стога су се појавиле старе претензије. На пример, кардинал Фрањо Шепер је 1977. у Херцег Новом разговарао с римокатоличким свештеницима из Црне Горе, Босне и Херцеговине и Хрватске „где је по речима Шеперових саговорника Православна црква ‘у одумирању’ и стичу се могућности за ‘повратак одијелених источњака у Католичко јединство’“.⁴⁶

У полицијској станици на Цетињу 2000. пријављено је оснивање „вјерске заједнице Црногорска Православна Црква“. Мило Ђукановић је крајем 2000. први пут писао српском патријарху Павлу у корист „Црногорске православне цркве“.⁴⁷ С тим у вези, Мило Ђукановић је у интервјуу Телевизији Црне Горе (2011) изјавио да „Митрополија црногорско-приморска није усаглашена са државним интересима Црне Горе, јер је део Српске православне цркве (СПЦ)“ и „ако желимо православну цркву у хармоничним односима с државом и црногорским државним органима, логичан је циљ самосталност цркве“.⁴⁸

Ни на црквеном питању не постоји спона између Краљевине Црне Горе у којој је српско православље било државна религија и данашње Црне Горе у којој власт има намеру да истера Српску православну цркву.

44) *Устав за Књажевину Црну Гору*, Државна штампарија, Цетиње, 1905, стр. 12; Љубомир Дурковић-Јакшић, *Митрополија црногорска никада није била аутокефална*, нав. дело, стр. 45-74; Александар Стаматовић, *Кратка историја Митрополије црногорско-приморске*, Светигора, Цетиње, 1999, стр. 66-79, 84.

45) „Српска патријаршија“, *Глас Црногорца*, 24. 9. 1920.

46) Архива Савезног министарства вера, Записник са Осме седнице Комисије за односе с верским заједницама Савезног извршног већа, 25. 7. 1977.

47) *Трговци ђушима: дужанско-монтенегрински вјерски трафикинг у свјетлости докумената* (приредили: Будимир Алексић, Славко Крстајић), Омладински интелектуални центар, Никшић, 2003, стр. 122-135.

48) „Ђукановић: Циљ DPS-a је samostalna pravoslavna crkva“, *Blic*, 17. 5. 2011.

6. ЗАСТАВА И ГРБ

Српска тробојка, црвено-плаво-беле боје, у употреби у Црној Гори била је од 1847. године, у време Петра II Петровића, у виду тробојне ленте Обилића медаље. Књаз Данило Петровић је 1860. године српску тробојку утврдио као заставу Књажевине Црне Горе. Тробојке су могле имати грб посред заставе: двоглавог белог орла, с лавом, изнад којих је била круна. Тробојке су могле бити и без грба.⁴⁹ Уставом Књажевине Црне Горе из 1905. утврђено је да је државна односно народна застава „црвена, плаветна и бијела“.⁵⁰

Истовремено, војне заставе Црне Горе биле су црвене боје. Главна војна застава алај-барјак је по средини имала двоглавог белог орла, а око црвене заставе био је бели оквир. Четна војна застава крсташ-барјак имала је на средини бели крст и такође бели оквир око црвене заставе.⁵¹ Никола Петровић је алај-барјак називао заставом „са Душановим бијелим орлом“.⁵²

Окупатори су забрањивали српске тробојке и уместо њих уводили црногорске војне заставе. *Цетињске новине* су 1917. године објавиле наредбу аустроугарског окупатора да су „забрањене и српске народне боје (црвено-плаво-бијело); напротив нема се ништа проти употреби староцрногорских застав (црвена са бијелим рубом и с бијелим крстом у средини)“.⁵³ Исто се догодило када су италијанске окупационе власти 1941. године прописале „да ће застава Црне Горе бити војничка застава Краља Николе“.⁵⁴

Уставом НР Црне Горе (1946) прописана је употреба црвено-плаво-беле републичке заставе, с тим што је ова тробојка све до 1992. на средини имала црвену петокраку. Република Црна Гора, као део Савезне Републике Југославије, вратила је 1993. српску тробојку дефинисану Уставом Књажевине Црне Горе из 1905. У исто време за грб је утврђен двоглави бели орао, са лавом на штиту.⁵⁵

Власти у Републици Србији су 2004. године имале намеру да се договоре с властима у Републици Црној Гори око симбола Државне заједнице Србија и Црна Гора. Будући да су две републике

49) Александар Стаматовић, *Истине и лажи о црногорској застави*, Вијеће народних скупштина Црне Горе, Подгорица, 2002, стр. 24-47; Јован Б. Маркуш, *Грбови, заставе и химне у историји Црне Горе*, Светигора, Цетиње, 2007, стр. 64-74.

50) *Устав за Књажевину Црну Гору*, Државна штампарија, Цетиње, 1905, стр. 12.

51) Александар Стаматовић, *Истине и лажи о црногорској застави*, нав. дело, стр. 11-23; Јован Б. Маркуш, *Грбови, заставе и химне у историји Црне Горе*, нав. дело, стр. 75.

52) Никола I Петровић, *Дјела*, нав. дело, стр. 1152.

53) „Dozvoljene zastave u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, 26. 4. 1917.

54) „Нова застава Црне Горе“, *Глас Црногорца*, 2. 7. 1941.

55) Јован Б. Маркуш, *Грбови, заставе и химне у историји Црне Горе*, нав. дело, стр. 50, 83-84.

у то време имале тробојку, с различитим нијансама плаве, Београд је предложио Подгорици да заједничка застава буде црвено-плаво-бела са средњом нијансом плаве.⁵⁶ Власти Црне Горе су стога на пречац донеле одлуку да алај-барјак, сада са жутиим двоглавим орлом и жутиим оквиром, од 2004. године као државна застава замени црвено-плаво-белу тробојку.⁵⁷ У исто време двоглави бели орао замењен је двоглавим жутиим орлом.⁵⁸

Тиме што су укинули српску тробојку Црне Горе, префарбали чак и грб, владајући црногорски сепаратисти поступили су управо на исти начин као аустроугарски и италијански окупатор.

7. ХИМНЕ И НОВАЦ

За химну Књажевине Црне Горе прихваћена је 1870. године песма српског свештеника Јована Сундечића „Убавој нам Црној Гори“. Поред ове државне химне, Црна Гора је имала и народну химну „Онам“, онамо“ чије је стихове 1867. године написао књаз Никола Петровић. Ова песма је сматрана српском Марсељезом.⁵⁹ Кроз „Онам“, онамо“ црногорски владар је исказао своје намере да буде „осветник Косова“.

Законом о државним симболима из 2004. године установљена је и химна Црне Горе „Ој свијетла мајска зоро“. ⁶⁰ Њен текст је налик верзији коју је написао сарадник усташа Секула Дрљевић, а коју је Савић Марковић Штедимлија објавио 1937. године и у књизи *Црвена Хрватска*.⁶¹ Дрљевићева верзија није имала везе са аутентичном верзијом „Ој јунаштва свијетла зоро“ из 1863. године која о Црној Гори вели „једина си за слободу ти остала српском роду“.⁶²

Књажевина Црна Гора је 1909. године увела своју монету – перпер. До тада су у Црној Гори биле у оптицају стране валуте. Име новца требало је да асоцира на перпер цара Душана Немањића.⁶³ Након уједињења 1918. године у Црној Гори је био у употреби само југословенски динар све до новембра 1999. године када су црногорске власти извршиле монетарни сепаратизам и увеле

56) Тања Маркотић, „Две боје – плаво“, *Вечерње новости*, 15. 6. 2004.

57) „Као некад Петровићи“, *Вјести*, 9. 7. 2004; „Нови грб, застава и химна“, *Побједа*, 9. 7. 2004.

58) Јован Б. Маркуш, *Грбови, заставе и химне у историји Црне Горе*, нав. дело, стр. 51.

59) Исто, стр. 89-102.

60) Закон о државним симболима и Дану државности Црне Горе, *Службени лист Републике Црне Горе*, бр. 47, 2004.

61) Архивска документација у личном поседу, флајер „Чија је химна Црне Горе“. Видети и у: Savić Marković Štedimlija, *Crvena Hrvatska*, нав. дело, стр. 117-118.

62) Ђорђе Перић, „Позоришне песме у записима мелографа XIX века“, *Српска музичка сцена* (приредиле: Ана Матовић и др.), Музиколошки институт САНУ, Београд, 1995, стр. 146.

63) О односу перпера према динару у: *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354* (приредио: Стојан Новаковић), Задужбина Илије М. Коларца, Београд, 1898, стр. 155.

немачку марку као паралелно платежно средство.⁶⁴ Ђукановићев саветник Стив Ханке рекао је 1999. године да не треба уводити перпер.⁶⁵ Немачка марка је 2000. године постала једино средство плаћања,⁶⁶ а уз „прећутну сагласност“ Европске уније евро је 2002. постао званична валута у Црној Гори.⁶⁷ Запад је тиме још једном подвукао подршку црногорском сепаратизму.

Не постоји спона ни између државне химне Краљевине Црне Горе и државне химне данашње Црне Горе. Притом, црногорске власти се нису определиле ни да макар привремено уведу перпер као асоцијацију на такозвану обнову државности.

8. ЗАКЉУЧАК

Основни критеријуми државности, елементи идентитета и посебно истакнути симболи државности у потпуности су различити у данашњој Црној Гори у односу на Краљевину Црну Гору.

Табела 2: Поређење елемената и симбола државности некадашње Краљевине Црне Горе и данашње Црне Горе

	Краљевина Црна Гора	Црна Гора данас
Становништво	Срби	Најбројнији Црногорци. Срби Црне Горе изложени притисцима владајуће елите и расрбљавању.
Територија	Са делом заветне Метохије	Без дела Метохије. Војска Црне Горе у оквиру НАТО окупатор на Косову и Метохији.
Идеологија	Српство	Антисрпство диктирано од стране владајуће елите црногорских сепаратиста
Уређење	Монархија	Република
Језик	Српски	Црногорски као службени
Писмо	Ћирилица	Латиница као писмо администрације
Црква	Српско православље	Владајућа елита намерава да избаци Српску православну цркву
Застава	Српска тробојка	Црвено-жута налик војној
Грб	Бели двоглави орао Немањића	Жути двоглави орао
Химна	Убавој нам Црној Гори Онам онамо	Ој свијетла мајска зоро
Новац	Перпер	Евро. Перпер одбијен као предлог.

Извор: обрада аутора.

Ништа, дакле, 2006. године није обновљено од државности Краљевине Црне Горе. Реч је о две различите државности: **1.** срп-

64) „Uvedena nemačka marka u Crnoj Gori – odmah korigovane cene“, *B92*, 2. 11. 1999.

65) „Црногорска марка“, *Дан*, 13. 9. 1999.

66) Мила Радуловић, „Динар за нумизматичаре“, *НИН*, 16. 11. 2000.

67) Milan Šćekić, „EU preispituje uporabu eura u Crnoj Gori“, *Poslovni dnevnik*, 26. 6. 2013.

ске државности Црне Горе под династијом Петровић Његош која се закључује Краљевином Црном Гором; 2. новостечене државности Црне Горе (2006) са израженом цртом србофобије. То су две државе које се исто зову. Државност Краљевине Црне Горе може бити обновљена само као српска.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архива Савезног министарства вера, Записник са Осме седнице Комисије за односе с верским заједницама Савезног извршног већа, 25. 7. 1977.
- Архивска документација у личном поседу, флајер „Чија је химна Црне Горе“, 2004.
- Бојовић Јован Р, *Законик књаза Данила*, Историјски институт СР Црне Горе, Титоград, 1982.
- Драговић Живко; Бакић, Љубомир А, *Познавање закона*, Државна штампарија, Цетиње, 1914.
- Дурковић-Јакшић Љубомир, *Митрополија црногорска никада није била аутокефална*, Свети архијерејски синод СПЦ, Митрополија црногорско-приморска, Београд–Цетиње, 1991.
- Ђилас Милован, „О црногорском националном питању“, *Борба*, 1. 5. 1945.
- Ђурић Новица, „Црногорски језик са 32 слова“, *Политика*, 11. 7. 2009.
- Ђурковић Миша, *Тамни коридори моћи*, Укронија, Београд, 2013.
- Јовановић Батрић, *Црногорци о себи*, Слобода, Београд, 1989.
- Јовановић Слободан, *Држава*, I, Геца Кон, Београд, 1936.
- Костић Милан, *Школе у Црној Гори од најстаријих времена до данашњега доба*, Књижара браће Јовановића, Панчево, 1876.
- Лутовац Зоран, *Српски идентитет у Црној Гори*, Институт друштвених наука, Београд, 2015.
- Љушић Радош, *Историја српске државности: Србија и Црна Гора*, САНУ огранак у Новом Саду, Беседа, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001.
- Маркотић Тања, „Две боје – плаво“, *Вечерње новости*, 15. 6. 2004.
- Маркуш Јован Б, *Грбови, заставе и химне у историји Црне Горе*, Светигора, Цетиње, 2007.
- Милићевић Јован, „Црна Гора 1797–1851“, *Историја српског народа*, V-1, Српска књижевна задруга, Београд, 1981, стр. 161-211.
- Милосављевић Зоран, „Босна и Херцеговина и Црна Гора – (не)одрживе мултинационалне творевине“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2012, стр. 301-318.
- Пејовић Ђоко Д, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Народна књига,

- Београд, 1981.
- Перић Ђорђе, „Позоришне песме у записима мелографа XIX века“, *Српска музичка сцена*, (приредиле: Ана Матовић и др), Музиколошки институт САНУ, Београд, 1995, стр. 142-154.
- Петровић Василије, „Историја о Црној Гори“, у: *Повјесница црногорска*, Унирекс, Подгорица, 1997.
- Петровић Никола I, *Дјела*, ЦИД, Подгорица, 1997.
- Петровић Петар I, *Дјела*, ЦИД, Подгорица, 1999.
- Поповић Ђуро; Рогановић, Јован, *Земљопис Књажевине Црне Горе за ученике III разреда основне школе*, Државна штампарија, Цетиње, 1899.
- Радуловић Мила, „Динар за нумизматичаре“, *НИН*, 16. 11. 2000.
- Раковић Александар, „Национални идентитет у Црној Гори: пописи у Црној Гори од 1909. до 2003“, *Принцип*, фебруар 2004.
- Раковић Александар, *Срби и религијски интервенционизам 1991–2015: Политички аспекти верских изазова српској држави и цркви после распада Југославије*, Хришћански културни центар, Београд, 2015.
- Раковић Александар, „Срби у Црној Гори десет година после референдума о сецесији: лични поглед на претходне и текуће догађаје и појаве“, *Српска баштина*, 1–2, Институт за српску културу, Никшић, 2016, стр. 67-73.
- Раковић Александар, „Црна Гора од сецесије до НАТО пакта: осврт на несналажење руске спољне политике (2006–2017)“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2017, Београд, стр. 69-86.
- Стаматовић Александар, *Кратка историја Митрополије црногорско-приморске*, Светигора, Цетиње, 1999.
- Стаматовић Александар, *Историјске основе националног идентитета Црногораца*, Српска радикална странка, Београд, 2000.
- Стаматовић Александар, *Истине и лажи о црногорској застави*, Вијеће народних скупштина Црне Горе, Подгорица, 2002.
- Станојевић Глигор, *Црна Гора у доба владике Данила*, Историјски институт НР Црне Горе, Цетиње, 1955.
- Станојевић Глигор, *Митрополит Василије Петровић и његово доба (1740–1766)*, Историјски институт, Народна књига, Београд, 1978.
- Степић Миломир П, „О српском геополитичком идентитету“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2012, стр. 11-40.
- Терзић Славенко, „Идеолошки корени црногорске нације и црногорског сепаратизма“, *Слово о Црној Гори: Узданица Јужног Српства (или NDCG)* (приредио: Славенко Терзић), Српски форум Црне Горе, Вијеће народних скупштина Црне Горе, Подгорица, 2001, стр. 119-146.

- Шијаковић Богољуб, *Огледање у контексту: о знању и вјери, предању и идентитету, цркви и држави*, Службени гласник, Београд, 2011.
- Закон о народнијем школама у Краљевини Црној Гори*, Државна штампа-рија, Цетиње, 1911.
- Закон о државним симболима и Дану државности Црне Горе, *Службени лист Републике Црне Горе*, бр. 47, 2004.
- Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354* (приредио: Стојан Новаковић), Задужбина Илије М. Коларца, Београд, 1898.
- Попис 1991. (са освртом на резултате ранијих пописа 1921-1981)*, компакт диск, Савезни завод за статистику, Београд, 1998.
- Попис становништва, домаћинства и станова у 2003: Становништво: вјероисповјест, матерњи језик и национална или етничка припадност према старости и полу: подаци по општинама*, Републички завод за статистику Црне Горе, Подгорица, 2004.
- Трговци душама: дукљанско-монтенегрински вјерски трафикинг у свјетлости докумената* (приредили: Будимир Алексић, Славко Крстајић), Омладински интелектуални центар, Никшић, 2003.
- Устав за Књажевину Црну Гору*, Државна штампарија, Цетиње, 1905.
- Устав Републике Црне Горе, *Службени лист Републике Црне Горе*, бр. 48, 1992.
- Устав Црне Горе, *Службени лист Црне Горе*, бр. 1, 2007.
- „Марковић: Против признања Косова било 85% Црне Горе, али имали смо визију“, *Тањуг*, 4. 2. 2018.
- „Нова застава Црне Горе“, *Глас Црногорца*, 2. 7. 1941.
- „Нови грб, застава и химна“, *Побједа*, 9. 7. 2004.
- „НАТО: Задовољни смо што нас Црна Гора слуша и шаље војнике на Косово*“, *In4s.net*, 7. 2. 2018.
- „Српска патријаршија“, *Глас Црногорца*, 24. 9. 1920.
- „Црногорска марка“, *Дан*, 13. 9. 1999.
- Bar-Tal Daniel, *Shared Beliefs in a Society: Social Psychological Analysis*, Sage, Thousand Oaks–London–New Delhi, 2000.
- Crawford James, “The Criteria for Statehood in International Law”, *British Yearbook of International Law*, Volume 48, Issue 1, Oxford University Press, 1. 1. 1977.
- Janković Srđan, „Objedinjuju se sukobljene akademije, ukida se DANU“, *Radio Slobodna Evropa*, 16. 1. 2012.
- Mandić Dominik, *Crvena Hrvatska*, Ziral, Čikago–Rim 1973.
- Rudović Nedeljko, „Obnova i izgradnja državnosti“, *Vreme*, 25. 5. 2006.
- Südland L. V, *Južnoslavensko pitanje: prikaz cjelokupnog pitanja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1943.
- Swift Richard, „Lies And The Laptop Bombardiers“, *New Internationalist*, issue 314, July 1999.

- Šćekić Milan, „EU preispituje uporabu eura u Crnoj Gori“, *Poslovni dnevnik*, 266. 2013.
- Štedimlija Savić Marković, *Osnovi Crnogorskog nacionalizma*, Putovi, Zagreb, 1937.
- Štedimlija Savić Marković, *Crvena Hrvatska*, Laus, Split, 1991.
- „Dozvoljene zastave u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, 26. 4. 1917.
- „Đukanović: Cilj DPS-a je samostalna pravoslavna crkva“, *Blic*, 17. 5. 2011.
- „Kao nekad Petrovići“, *Vijesti*, 9. 7. 2004;
- „Nikšić: Zamenjeno šest profesora“, *B92*, 12. 9. 2004.
- „Srpski dosije o pokušaju terorizma nastao je znatno prije 16. oktobra“, *Pobjeda*, 11. 12. 2017.
- „Uvedena nemačka marka u Crnoj Gori – odmah korigovane cene“, *B92*, 2. 11. 1999.

Aleksandar Rakovic

THE SECESSION OF MONTENEGRO (2006): NEW STATEHOOD, NOT RENEWED STATEHOOD

Resume

Montenegro of the Petrović Njegoš dynasty (1697–1918), internationally recognized as an independent Principedom of Montenegro (1878), proclaimed Kingdom of Montenegro (1910), was the Serb state. Basic criteria of the Montenegro's statehood, concluded with the Kingdom of Montenegro were Serbian population (95%), state territory with Metohija as sacred Serbian Kosovo-Metohija goal and Serbdom as state ideology. Elements of identity were the Serbian Orthodoxy, Serbian language, Cyrillic alphabet, while the symbols of the statehood were Serbian red-blue-white tricolour flag, two-headed white eagle as a coat of arms with roots in the medieval Serbian Nemanjić heraldry, people's anthem "Onam", onamo" known as the Serbian Marseillaise and currency *perper* named after currency of the medieval Serbian Empire.

Two Serbian statehoods of the Kingdom of Montenegro and the Kingdom of Serbia merged in 1918 and then unified with other Serbs and Yugoslavs in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/ Yugoslavia. The Communist Party of Yugoslavia, after its victory in the WWII, established socialist Yugoslavia (1945–1991) as a federation of six republics. The People's Republic/Socialist Republic of Montenegro still had Serbian tricolour flag but Montenegrins were officially considered separate ethnicity, known as "the different Serbs". Although

it was a dual identity, the door were opened for deserbisation, also led by the Roman Catholic Church and Croat ideologists who considered Montenegrins descendents of so-called “medieval Red Croats“.

The break-up of the socialist Yugoslavia split Montenegrin identity into two parts: Serbs and Montenegrins. Serbs claimed Serbdom of historical Montenegro, while many Montenegrins – but not all – claimed Montenegrin roots within medieval Diocletia, considered by Croat ideologists a synonym to “the Red Croatia”. After Montenegrin president Milo Đukanović in 1997 accepted a path of separatism from joint state with Serbia, so-called “Diocletian ideology” became mainstream within the ruling elite. Montenegrin separatists, together with the minority population (Bosniaks, Albanians and Croats, together around 24% of Montenegro’s population) began to outvote Serbs (around 33% of Montenegro’s population) and Montenegrins of the Serbian mother tongue (still “the different Serbs”) with 55% against 45% on almost all elections and independence referendum (2006).

During the process of secession and after secession of Montenegro, the ruling elite of Montenegrin separatists and ethnic minorities totally changed the identity of Montenegro. According to basic criteria, the Montenegro’s new statehood was claimed by the ruling elite just Montenegrin, in 2018 Montenegro sent troops to southern Serbian province Kosovo and Metohija to join occupying NATO forces, while serbophobia is considered main narrative. Elements of new identity are so-called “Montenegrin Orthodoxy”, “Montenegrin language”, Latin alphabet, while the symbols of the statehood are historical red military flag of the Kingdom of Montenegro now as a state flag, two-headed white eagle is now painted yellow, a version of a song “Oj svijetla majska zoro”, similar to one published in the book *Red Croatia* (1937) is accepted as a state anthem.

The Kingdom of Montenegro and present-day Montenegro are two totally different states with the same name. There is nothing to connect them in basic criteria of the statehood, elements of identity and symbols of the statehood. The Kingdom of Montenegro had its Serbian statehood while present-day Montenegro has its Montenegrin statehood. Thus, secession of Montenegro in 2006 led to completely new statehood, and not renewed statehood.

Keywords: Statehood, Kingdom of Montenegro, Serbdom, present-day Montenegro, anti-Serbdom

---

* Овај рад је примљен 27. априла 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

Лазар Дразета

Катедра за менаџмент, Универзитет Сингидунум

Богдан Дразета*

Београд

СТВАРАЊЕ ДРЖАВНОГ ИДЕНТИТЕТА НОВОРУСИЈЕ

Сажетак

У раду је сагледан случај оживљавања и инструментализовања територије Новорусије, првобитно историјске области на југозападу бивше Руске империје. Стварање државног идентитета Новорусије је процес који се и даље одвија, те је циљ овог истраживања анализа тог феномена. Данас Новорусија више није само савез двеју самопроглашених република у Доњецкој и Луганској области на истоку Украјине, већ идеја повратка „општеруским начелима“ кроз обнову руског језика, културе, моралних вредности и савеза евроазијских народа. Овај процес је заснован на концепту неоевроазијства, као геополитички и историјски утемељеној идеји реинтеграције постсовјетског и руског империјалног простора. Културна подршка том пројекту јесте руски концепт мултикултурализма, тј. „Руски свет“ (*Русский мир*) заснован на руском језику, ћириличном писму и суживоту различитих етничких група. Појмови Новорусија, Мала Русија, Велика Русија и Украјина су објашњени из историјске перспективе, док је Придњестровље (Транснистрија) анализирано као претеча друштвено-политичког модела Новорусије. Коришћење новинских извора и литературе о геополитичкој ситуацији у свету, указује да се стварање државног идентитета Новорусије уклапа у начела мултиполарног и мултиетничког света. Као што је грађански рат у царској Русији избрисао са историјске сцене појам Новорусије, тако је и грађански рат у Украјини довео на сцену исти тај појам.

Кључне речи: државност, идентитет, Новорусија, Украјина, грађански рат, неоевроазијство, мултикултурализам

* drazetab@gmail.com

1. КРИЗА У УКРАЈИНИ И ПОЧЕТАК ОРУЖАНИХ СУКОБА

Након што је бивши украјински председник Виктор Јанукович одбио да потпише Споразум о сарадњи и придруживању са Европском унијом у новембру 2013. године, окренувши се притом Русији, избиле су масовне демонстрације чије је централно место заузимао трг Мајдан у Кијеву.¹ Почели су нереди, блокада владиних зграда и остали пропратни догађаји који су нагостили конфликтну ситуацију. Иако је 21. фебруара 2014. најавио ванредне парламентарне изборе и враћање овлашћења из Устава 2004. године, украјински парламент у следећа два дана смењује Јануковича и издаје налог за његово хапшење. Александар Турчинов бива именован на место привременог председника државе, најављујући „прозападну политику Украјине“. Тзв. „Веће Мајдана“ предлаже Врховној Ради (скупштини Украјине) проевропског политичара Арсенија Јацењука за председника прелазне владе, што ово државно тело и прихвата.² Међутим, већ крајем фебруара 2014. године Врховна Рада одбацује Закон о језику, којим је било предвиђено коришћење другог званичног језика (поред украјинског) у регионима где величина етничке мањине прелази 10%. То је изазвало лавину протеста у источним (претежно рускоговорним) деловима Украјине, али и у појединим градовима западне Украјине где су мађарски, румунски и русински језици такође били стављени ван званичне употребе. Крећу масовне демонстрације на полуострву Крим посвећене отцепљењу ове аутономне републике од Украјине. На референдуму који је одржан 16. марта 2014. године, становништво овог полуострва изјаснило се за припајање Руској Федерацији (96,77 одсто). Руски председник Владимир Путин потписује затим указ којим се Крим припаја Русији, шездесет година након што је тадашњи совјетски лидер Никита Хрушчов ову област укључио у састав Украјинске ССР.³

Почетком априла 2014, проруске снаге заузимају зграде регионалне управе у многим градовима на истоку земље и проглашавају се најпре Доњецка Народна Република,⁴ а потом

1) Више у: Ginter Birkenštok, Azer Slanjankić, *Hronologija krize*, Internet, <http://www.dw.com/sr/hronologija-krize/a-17613320>.

2) За информативан и корисан увид у контроверзност садашњег украјинског државног врха, више у: Зоран Милошевић, „Ко је дошао на власт у Кијеву“, у зборнику: *Украјинско питање данас* (приредио: Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 34–44.

3) Више у: Евгениј Спицин, „Украјина у XX веку: шта је истина?“, у зборнику: *Украјинско питање данас* (приредио: Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 57.

4) Више у: Официјални сайт Донецкой Народной Республики, *Государственное устрой-*

и Луганска Народна република 12. маја (у даљем тексту ДНР и ЛНР).⁵ Као одговор на ова дешавања, в.д. председника Украјине Александар Турчинов проглашава почетак „антитерористичке операције“ против побуњеника на истоку земље. У овако експлозивној ситуацији настаје преломни тренутак, када се 2. маја 2014. године око 1.500 проукрајинских демонстраната (међу њима велики број фудбалских навијача као и екстремиста из партије Десни сектор) сукобљава са проруским активистима. Као резултат окршаја гине 48 људи у запаљеној згради Дома синдиката и на улицама Одесе. Овај догађај изазива ескалацију насиља на истоку Украјине што доводи до почетка грађанског рата у коме су и данас сукобљене побуњеничке снаге Новорусије (савез ДНР-а и ЛНР-а) и украјинске оружане снаге (војска, полиција, безбедносне службе, Национална гарда и одреди добровољаца), уз подршку Руске Федерације на страни првих и снага НАТО пакта и Европске уније на страни других.

У овом грађанском рату до сада је, према подацима УН, живот изгубило око 10.100 људи, док је близу 24.000 повређено.⁶ На почетку оружаног сукоба војни обвезници су чинили половину украјинске војске (130.000 људи) и често су избегавали своје дужности. Украјинска национална гарда (35.000 људи) чија је примарна дужност била стражарење на инфраструктурним објектима и контролним пунктовима, морала је заједно са украјинском војском да се ослони на испомоћ добровољачких формација и пронацистичких војних организација, које је тешко контролисати у условима рата.⁷ За разлику од тога, оружане снаге Новорусије, иако знатно малобројније (30.000 војника), од самог почетка су биле изузетно мотивисане и вођене. Како је време пролазило, захваљујући војним победама с једне стране (Изварино, Иловајск, Лугански и Доњецки аеродром, Дебаљцево) и консолидацијом идентитетске политике с друге, те јединице прерасле су у добро организовану и опремљену армију под командом новоуспостављене државне структуре. Покушај међународне заједнице да ограничи сукоб и започне политичко решавање кризе на истоку Украјине резултира-

---

ство Донецкой Народной Республики, Internet, <http://dnr-online.ru/doneckaya-narodnaya-respublika/>.

- 5) Више у: Официальный Сайт Главы Луганской Народной Республики, *Общая информация – Луганская Народная Республика*, Internet, <http://glava-lnr.su/content/obshchaya-informaciya>.
- 6) Више у: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, *Report on the human rights situation in Ukraine 16 February to 15 May 2017*, Internet, http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UARepor18th_EN.pdf.
- 7) Више у: Milan Milošević, *Eksplzivno primirje*, Internet, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1272036>.

ло је потписивањем два мировна споразума, „Минск–1“ (септембар 2014) и „Минск–2“ (фебруар 2015), чије линије разграничења су и данас на снази између Новорусије и Украјине. Од марта 2014. године САД и ЕУ уводе прве од серија санкција грађанима Русије, да би у јулу исте године биле уведене економске санкције и самој Руској Федерацији,⁸ које су ове године продужене и од стране нове америчке администрације.⁹

2. О ПОЈМОВИМА НОВОРУСИЈА, МАЛА РУСИЈА, ВЕЛИКА РУСИЈА И УКРАЈИНА

Новорусија као појам означава историјску област која укључује Харковску, Јекатеринославску,¹⁰ Херсонску и Тавричку губернију, које су укључене у састав Руске империје почевши од XVIII века. Њихово насељавање је од самог настанка било одбрамбеног и мултиетничког типа, будући да је царица Катарина II желела да спроведе пројекат обезбеђивања југоисточних граница царства од непрекидних турских најезда. На тај начин формирана су три дела руског царства – Велика Русија, Мала Русија и Нова Русија.¹¹ Међутим, ову чињеницу је игнорисало ново болшевичко руководство које је након октобарске револуције црноморску обалу и индустријски развијени Донбас (скраћеница од Доњецког басена) присајединило новоствореној Украјинској народној републици, због својих личних и партијских апетита.¹²

Док је Мала Русија током историје означавала „исконске руске земље“, Велика Русија се односила на „територије колонизоване насељавањем из државе-мајке“.¹³ Ова два израза јављају се још у XIV веку када простори насељени руским народом након најезде Татара постају лак плен другим страним државама, пре свега Пољској и Литванији. Кад год би неки од тих простора пао у руке освајача он је називан Мала Русија, док је Велика Русија остајала слободна руска територија која је под контролом самих Руса.¹⁴

8) Више у: BBC News, *Ukraine crisis: timeline*, Internet, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-26248275>.

9) Више у: The Guardian, *Russia sanctions: Trump signs bill imposing new measures*, Internet, <https://www.theguardian.com/us-news/2017/aug/02/donald-trump-sanctions-russia-signs-bill>.

10) Јекатеринославск се данас зове Дњепропетровск.

11) Више у: Владимир Јемељањенко (превела Наталија Кљајић), *Шта је то – пројекат „Новорусија“...!?*, Internet, <http://www.pravda.rs/2014/07/20/sta-je-to-projekat-novorussia/>.

12) Евгениј Спицин, „Украјина у XX веку: шта је истина?“, нав. дело, стр. 45–47.

13) Зоран Милошевић, „Како су Малоруси постали Украјинци – Прилог проучавању промене националног идентитета Малоруса“, *Социолошки годишњак*, Социолошко друштво Републике Српске, Београд, бр. 03/2008, стр. 304–305.

14) Александар Огородников, „Да ли је тако једноставно ‘украјинско питање’?“, у зборни-

Као што су Малоруси временом почели сами себе тако да називају, тако су се крајем XVIII и почетком XIX века појавили и термини „Украјина“ и „Украјинци“, као могући „етноними наследници“¹⁵ (настали од староруске речи која означава граничну област,¹⁶ еквивалент „Крајине“ у српском етносу). Они су стога првобитно и означавали пограничне територије, како у Русији тако и у Пољској. Руси под пољском влашћу почињу најпре да се третирају као Малоруси, да би постепено унијатизацијом¹⁷ дела становништа почели да добијају назив „Украјинци“. Тако је део становништва касније прихватио овај назив и себе почео да посматра као посебан народ.

Историјски и географски гледано, Новорусија се односи на простор југозападних руских земаља од Закарпатја до Донбаса. Међутим, данас овај феномен све више означава идеју повратка „општеруских начела“ кроз обнову руског језика, културе, моралних вредности и савеза евроазијских народа. Ове вредности данас суштински представљају противтежу глобалним начелима неолибералног запада.¹⁸

3. ПРИДЊЕСТРОВЉЕ (ТРАНСНИСТРИЈА) КАО ПРЕТЕЧА ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКОГ МОДЕЛА НОВОРУСИЈЕ

Иако је Новорусија стицала своју државност кроз оружане сукобе са властима у Кијеву, она није први такав случај у пост-совјетском контексту. Сличан настанак имала је и Придњестровска Молдавска Република, која је првобитно створена у оквиру СССР-а у септембру 1990. године. Треба напоменути да је овом сукобу претходио сценарио сличан украјинском из фебруара 2014. године.

ку: *Украјинско питање данас* (приредио: Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 13–14.

- 15) Више у: Зоран Милошевић, „Како су Малоруси постали Украјинци – Прилог проучавању промене националног идентитета Малоруса“, нав. дело, стр. 305–308.
- 16) Етимологија Украјине као граничне области проналази се и на другом месту. Извор: Online Etymology Dictionary/Ukraine, Internet, <http://www.etymonline.com/index.php?term=ukraine>.
- 17) Унијатизација се односи на унију, тј. „признање римског папе од стране православне Цркве, као свог врховног поглавара и „намесника Христовог“, тј. сједињење са Римокатоличком црквом. Признавале су се неке догме Рима, а задржана је спољашња православна форма“. Више у: Срђан М. Перишић, „Геополитичко одвајање Украјине од Русије“, у зборнику: *Украјинско питање данас* (приредио: Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 107.
- 18) Лав Криштапович, „Европске интеграције Украјине као пут у катастрофу“, у зборнику: *Украјинско питање данас* (приредио: Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 92-94.

Врховни Совјет Молдавије усвојио је нови Закон о језику крајем августа 1989, по коме је молдавски постао једини званични језик ове совјетске републике. Становници из источних, претежно рускоговорених делова су се тиме осетили дискриминисаним. Проглашење молдавске независности уследило је у јуну 1990. године, да би челници новоформиране територије Придњестровља изразили жељу да остану део СССР-а три месеца након тога.¹⁹ Убрзо потом избила је серија мањих пограничних сукоба између проруских и молдавских снага, који су кулминирали током пролећа 1992. године, када су јединице Републиканске гарде Придњестровља прешле реку Дњестар како би заузеле стратешки важне тачке ради контроле горњег и доњег дела нове републике. У том већем војном окршају превагу су однеле проруске снаге. Потписивањем билатералног споразума 21. јула 1992. године између руског и молдавског председника, Бориса Јељцина и Мирче Снегура, подручје Придњестровља није потпало под ингеренцију молдавских власти у Кишињеву.²⁰

Ову државу до данас су признале само Јужна Осетија, Абхазија и Нагорно-Карабах, иако власти у Тираспољу поседују све елементе државности. Плодно земљиште око реке Дњестар и челична индустрија чине ову територију нешто напреднијом од Молдавије.²¹ Занимљиво је рећи да сукоб између проруских и молдавских снага није био ни религијски ни етнички, будући да су сви актери сукоба претежно православне вероисповести. Притом, Молдавци/Румуни чине већи део становништва Придњестровља (око 32%), потом долазе Руси са 30%, док се 29% становништва изјашњава као украјинско. Остатак чине разне етничке мањине.²²

Мултиетничност ове територије указује на велику сличност са садашњом Новорусијом. На основу пописа који су украјинске власти спровеле 2001. године у тадашњој Доњецкој области, Украјинци су чинили око 57% становништва, Руси 38% а преосталих 5% припадници разних етничких мањина.²³ У Луганској области, 58% становништва изјаснило се као украјинско, 39% као руско, а

19) Natalia Cojocar, "Nationalism and Identity in Transnistria", *Innovation*, European Association for the Advancement of Social Sciences, Abingdon, 19/2006, стр. 261-271.

20) Cezlav Ciobanu, "Political Economy of 'Frozen Conflicts' in ex-Soviet States: Challenges and Prospects for the U.S. and Russia", *Virginia Social Science Journal*, Virginia Social Science Association, Norfolk, 43/2008, стр. 38-55.

21) Vardan Grigoryan, Suren Grigoryan, "Transnistria: A Black hole? EU seeks thaw in 'frozen conflict'", *per Concordiam Journal of European Security and Defense Issues*, Marshall Center, Garmisch-Partenkirchen, No. 1(2)/2010, стр. 56.

22) Шломо Громан, *Сокращение Населения Приднестровья*, Internet, <http://www.languages-study.com/demography/pridnestrovie.html>.

23) *Всеукраїнський перепис населення 2001*, Національний склад населення Донецької області, Internet, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/donetsk/>.

остатак од 3% чинили су припадници етничких мањина.²⁴ Међутим, ако упоредимо групације према матерњем језику, уочавамо велики несразмер у Доњецкој области, где се 75% становништва изјаснило да говори руским, односно 24% украјинским језиком.²⁵ У Луганској области ситуација је слична, будући да се 69% становништва изјаснило да говори руским, односно 30% украјинским језиком.²⁶

Поред тога, историјско наслеђе ове две територије чини њихов државни идентитет заједничким. Обе територије су настале присаједињењем разних области под отоманском управом Русији, након војних победа руске војске у серији руско-турских ратова који су се водили током XVIII и почетком XIX века. Због тога су биле обухваћене заједничком администрацијом у оквиру Новорусије као губерније у ширем смислу, чији западни део је представљала и данашња Придњестровска област. Такво стање је трајало до пада царске Русије, након октобарске револуције 1917. године.²⁷

Последња важна сличност Придњестровља и Новорусије креће се око концепције „замрзнутих сукоба“, како се тренутно називају подручја као што су Кипар, и Косово и Метохија. Замрзнуте сукобе посматрамо као „унутрашње или међудржавне сукобе који се одликују релативно стабилним прекидом ватре без трајног политичког решења“.²⁸

Мултиетичност, одвајање од државе матице услед угрожавања основних права становништва, проруско становиште, као и економска и културна самодовољност представљају неке од основних сличности које територија Придњестровља има са Новорусијом. Због тога се може рећи да ове две територије заправо деле заједнички друштвено-политички модел, који се шире уклапа у евроазијски концепт међусарадње различитих држава.

4. КОНЦЕПТ НЕОЕВРОАЗИЈСТВА

Новорусија, као и Придњестровље, тежи геополитичком концепту чији се корени не налазе у западним евроинтеграцијама.

24) *Всеукраїнський перепис населення 2001*, Національний склад населення Луганської області, Internet, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/lugansk/>.

25) *Всеукраїнський перепис населення 2001*, Мовний склад населення Донецької області, Internet, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/donetsk/>.

26) *Всеукраїнський перепис населення 2001*, Мовний склад населення Луганської області, Internet, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/donetsk/>.

27) Edward W. Walker, *Transnistria: A bridge too far for the Kremlin?*, Internet, <https://eurasiangeopolitics.com/2014/07/03/transnistria-a-bridge-too-far-for-the-kremlin/>.

28) Vladimir Trapara, Miloš Jončić, „Put za rešavanje sukoba – Upporedna analiza zamrznutih sukoba na prostoru OEBS“, *Međunarodna politika*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, br. 3/2012, стр. 277.

Упркос глобализацији и другим интегративним процесима, бивше државе СССР-а схватиле су неопходност не само економског већ и дубљег геополитичког повезивања. У складу са тим, на простору бившег совјетског блока образована је 1991. године најпре Заједница независних држава између Руске Федерације, Украјине и Белорусије, којој су се прикључиле све преостале бивше чланице СССР-а, изузев балтичких држава.²⁹

Иако су ови споразуми давали међусобне погодности државама потписницама, идеја о већој регионалној сарадњи установљена је оснивањем Евроазијске економске заједнице 2000. године. У оквиру овог савеза формиран је заједнички економски простор чији рад контролише Евроазијска економска комисија. Споразум о оснивању Евроазијске уније потписан је 2014. године, након чега је од 1. јануара 2015. године почела „нова фаза у интеграционим процесима на постсовјетском простору“ а тиме и на геополитичкој сцени света.³⁰ Унилатералност САД-а је почела да слаби у нарастајућем мултиполарном свету, а случај Украјине постао је прекретница у међународним односима.

Идеја евроазијства није нова, већ геополитички и историјски утемељена, заснована на повезивању широке територије дуж европског и азијског континента. На том простору, интеграција различитих држава, култура и економија, представљала је углавном руску алтернативу „западним геополитичким и цивилизацијским амбицијама“.³¹ Због тога се данас истиче да је на снази неоевроазијство (геополитички обновљена идеја евроазијства), као покушај успостављања противтеже светској хегемонији САД-а. Та идеја имала је одјека чак и у западној Европи, у смислу противљења америчкој превласти у том делу света.³² Због тога постоји тенденција повезивања остатка Европе са евроазијским континенталним простором, чиме би Русија стратегијски успела да отклони опасност по њене даље геополитичке интересе.³³

Осим политичке функције, неоевроазијство има своју културолошку потку. Народи који насељавају простор Евроазије имају заједнички културно-историјски развој условљен континенталном

29) Митар Ковач, Бранкица Поткоњак Лукић, Ненад Димитријевић, „Евроазијске интеграције и њихове рефлексije на Републику Србију“, *Војно дело*, Министарство одбране Републике Србије, Београд, бр. 03/2014, стр. 32–34; 42–45.

30) Исто, стр. 42–45.

31) Milomir Stepić, „Geopolitička orijentacija Srbije: evroatlantizam i/ili evroazijstvo“, *Megatrend revija*, Megatrend univerzitet primenjenih nauka, 2005, бр. 2(2)/2005, стр. 16–17.

32) Исто, стр. 16–17.

33) Миломир Степић, „Могућности симбиозе српских и руских геополитичких интереса на Балкану“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 01-02/2009, стр. 63–74.

повезаношћу. Притом Русија заузима централну позицију на тој територији, а сами Руси представљају „посебан етнос створен спањем турско-татарског са словенским народом“.³⁴ Оно што Новорусију спаја са таквим светом препознале су тамошње власти, док је влада у Кијеву опредељена ка евроатлантизму и другим облицима интеграције са западом. У том смислу, сукоб који је избио на простору Донбаса потврђује решеност власти Новорусије да пригрле неоевроазијски идентитет, као фактор реинтеграције постсовјетског и руског империјалног простора.

5. ЗАПАДНИ И РУСКИ КОНЦЕПТ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА

Мултикултурализам најчешће означава етнички плурализам где већи број култура обитава у оквиру једне државе, али и мешање култура и идентитета у савременом свету. Притом, стручњаци обично појам мултикултурализма описују као врсту јавне политике која уређује како ће се у оквиру једне мултиетничке државе управљати културним различитостима.³⁵

Западни концепт мултикултурализма може се описати метафором „*melting pot*“ (лонац за топљење), где више народа и етничких група из различитих делова света образује једну велику нацију. Типичан пример су САД у којима су досељеници изградили државу и њене институције, потиснувши домородачке народе. Такође, многе земље западне Европе дуго су под своје окриље примале народе над којима су територијама имали колонијалну власт. Таква ситуација допринела је ширењу идеологије према којој сви други народи који пореклом не припадају већинском народу треба у заједничкој држави да живе на јединствени начин, тако да се временом „интегришу“ у друштво. Разуме се да су ти исти „други“ редовно били виђени као узрок друштвених проблема у доба кризе. Зато се сматра да оно што смо научили на основу идентитетски заснованих ратова јесте штетност оваквог концепта мултикултурализма „по културну разноврсност, било као тамница идентитета мањина, било као мотивациони контекст ретрадиционализације већине“.³⁶

С друге стране, руски концепт мултикултурализма присутан је још од ширења руске државе на исток, при чему су тада у

34) Momčilo Sakan, „Paradigme geopolitike“, *Svarog*, Nezavisni univerzitet Banja Luka, Banja Luka, br. 06/2013, стр. 64–65.

35) Младена Прелић, „Мултикултурализам: расправа која траје“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Матица српска, Нови Сад, бр. 139(2)/2012, стр. 140–141.

36) Miloš Milenković, *Antropologija multikulturalizma: Od politike identiteta ka očuvanju kulturnog nasleđa*, Etnološka biblioteka, Beograd, 2014, стр. 11–14; 30–31.

нови систем бивали интегрисани различити домородачки народи.³⁷ Основно везивно средство био је руски језик и ћирилично писмо, али не и православна вера. Народи су интегрисани у једно велико царство, потом совјетски социјалистички систем, да би данас та држава у самом свом уређењу садржала федеративни карактер, о чему сведочи њен назив. Русија је дакле изграђена на традицији многих народа и кроз њену историју ниједан од њих није био окренут искључиво себи, већ културној размени са својим суседима. Свачија различитост је била прихватана, уз пристанак на интеграцију у шири државни систем. Данас се овакав концепт назива „Руски свет“ (*Русский мир*), као пандан западном блоку.³⁸ Политика владајуће странке Јединствена Русија заснива се на поштовању различитости у оквиру Руске Федерације, при чему се наводи да је мултикултурализам „од виталног значаја за развој Русије“.³⁹ Као интергративни фактор постсовјетског простора издваја се општерускост (руски језик, историја и култура),⁴⁰ чији елементи добрим делом обитавају у Евроазијском савезу. Кроз овакво конципирање мултикултурализма, Русија се разликује од западног света. У њој криза мултикултурализма није узела маха већ је на делу бујање ове појаве, пре свега због тога што представља државни пројекат од времена царства, преко совјетског до савременог доба. Сама Новорусија представља један од примера таквог типа мултикултурализма, где су различити народи прихватили новоуспостављени државни систем, под капом „општеруских начела“, супротно начелима неолибералног запада.

6. ЗАКЉУЧАК

Након сложених политичких догађаја који су потресли Украјину почетком 2014. године, почео је грађански рат на истоку те земље током кога су власти у Доњецку и Луганску на запрешање светске јавности успеле да спроведу пројекат оживљавања и инструментализовања једне историјске територије – Ново-

37) Међу њима су нпр. Татари, Бурјати, Калмици, Мордовци, Удмурти, Казаси, Монголи, Чуваши, Башкири, Маријци, Јакути, Самоједи и други слични народи и етничке групе у руској држави.

38) Владимир Егоров, Ольга Савина, „Общая культурно-цивилизационная основа – фактор реинтеграции постсоветского сообщества“, *Обозреватель*, Институт диаспоры и интеграции (Институт стран СНГ), Москва, бр. 12(275)/2012, стр. 46-47.

39) Единая Россия, Официальный сайт Партии, Ольга Крыштановская, *Мултикултурализам – непреложное условие развития России*, Internet, <https://er.ru/news/60087/>.

40) Лав Криштанович, „Општеруска историја као национална идеја Руса, Белоруса и Украјинаца“, у зборнику: *Украјинско питање данас* (приредио: Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 166–169.

русије. Њен идентитет гради се, пре свега, на бази историјске традиције одбране руских територија од Закарпатја до Донбаса, као и повратку вредности мултиполарног и мултиетничког света.

Било да је окупљен око једне већинске етничке заједнице или политичко-правног поретка државе, национални идентитет своју изградњу врши непрекидно, а на самом свом почетку мора бити утемељен не само у институцијама друштва већ и главама људи.⁴¹ Због тога анализа стварања државног идентитета Новорусије показује на којим основама је грађена перцепција државности ове територије. Нео евроазијство као опредељеност новоруских власти да се нађу у реинтегрисаном постсовјетском и руском империјалном простору и руски концепт мултикултурализма као културна подршка том пројекту, уклапају се у идеју обнове Новорусије. Као што је грађански рат у царској Русији избрисао са историјске сцене појам Новорусије, тако је и грађански рат у Украјини довео на сцену исти тај појам, као тежњу повратку општеруских начела у руској дијаспори источне Европе. Због тога ово истраживање може дати нови подстрек будућим проучавањима, која ће своју пажњу усмеравати на тренутне друштвене и културне процесе у Евроазији.

ЛИТЕРАТУРА

Всеукраїнський перепис населення 2001, Мовний склад населення Донецької області, Internet, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/donetsk/>.

Всеукраїнський перепис населення 2001, Мовний склад населення Луганської області, Internet, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/donetsk/>.

Всеукраїнський перепис населення 2001, Національний склад населення Донецької області, Internet, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/donetsk/>.

Всеукраїнський перепис населення 2001, Національний склад населення Луганської області, Internet, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/lugansk/>.

Громан Шломо, *Сокращение Населения Приднестровья*, Internet, <http://www.languages-study.com/demography/pridnestrovie.html>.

Егоров Владимир, Савина Ольга, „Общая культурно-цивилизационная основа – фактор реинтеграции постсоветского сообщества“, *Обозреватель*, Институт диаспоры и интеграции (Институт стран СНГ), Москва, бр. 12(275)/2012, стр. 42–51.

Единая Россия, Официальный сайт Партии, Ольга Крыштановская, *Му-*

41) Saša Nedeljković, *Čast, krv i suze*, Zlatni zmaj i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Beograd, 2007, стр. 19–21.

лтикултурализам – непреложное условие развития России, Internet, <https://er.ru/news/60087/>.

Јемљањенко Владимир (превела Наталија Кљајић), *Шта је то – пројекат „Новорусија“...!?*, Internet, <http://www.pravda.rs/2014/07/20/sta-je-to-projekat-novorusija/>.

Ковач Митар, Поткоњак Лукић Бранкица, Димитријевић Ненад, „Евроазијске интеграције и њихове рефлексije на Републику Србију“, *Војно дело*, Министарство одбране Републике Србије, Београд, бр. 03/2014, стр. 30–58.

Криштаповић Лав, „Општеруска историја као национална идеја Руса, Белоруса и Украјинаца“, у зборнику: *Украјинско питање данас* (приредио: Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 153–169.

Криштаповић Лав, „Европске интеграције Украјине као пут у катастрофу“, у зборнику: *Украјинско питање данас* (приредио: Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 86–99.

Милошевић Зоран, „Како су Малоруси постали Украјинци – Прилог проучавању промене националног идентитета Малоруса“, *Социолошки годишњак*, Социолошко друштво Републике Српске, Београд, бр. 03/2008, стр. 303–313.

Милошевић Зоран, „Ко је дошао на власт у Кијеву“, у зборнику: *Украјинско питање данас* (приредио: Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 34–44.

Огородников Александар, „Да ли је тако једноставно ‘украјинско питање’?“, у зборнику: *Украјинско питање данас* (приредио: Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 11–21.

Официјални сајт Донецкој Народној Републики, *Государственное устройство Донецкой Народной Республики*, Internet, <http://dnr-online.ru/doneckaya-narodnaya-respublika/>.

Официјални Сајт Главы Луганској Народној Републики, *Общая информация – Луганская Народная Республика*, Internet, <http://glava-lng.su/content/obshchaya-informaciya>.

Перишић Срђан М, „Геополитичко одвајање Украјине од Русије“, у зборнику: *Украјинско питање данас* (приредио: Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 106–119.

Прелић Младена, „Мултикултурализам: расправа која траје“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Матица српска, Нови Сад, бр. 139(2)/2012, стр. 139–149.

Спицин Евгениј, „Украјина у XX веку: шта је истина?“, у зборнику: *Украјинско питање данас* (приредио: Зоран Милошевић), Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 45–60.

Степић Миломир, „Могућности симбиозе српских и руских геополитичких интереса на Балкану“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 01-02/2009, стр. 51–76.

- BBC News, *Ukraine crisis: timeline*, Internet, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-26248275>.
- Birkenštok Ginter, Slanjankić Azer, *Hronologija krize*, Internet, <http://www.dw.com/sr/hronologija-krize/a-17613320>.
- Ciobanu Ceslav, "Political Economy of 'Frozen Conflicts' in ex-Soviet States: Challenges and Prospects for the U.S. and Russia", *Virginia Social Science Journal*, Virginia Social Science Association, Norfolk, 43/2008, стр. 38–55.
- Cojocaru Natalia, "Nationalism and Identity in Transnistria", *Innovation*, European Association for the Advancement of Social Sciences, Abingdon, 19/2006, стр. 261–271.
- Grigoryan Vardan, Grigoryan Suren, "Transnistria: A Black hole? EU seeks thaw in 'frozen conflict'", *per Concordiam Journal of European Security and Defense Issues*, Marshall Center, Garmisch-Partenkirchen, br. 1(2)/2010, стр. 39–63.
- Milenković Miloš, *Antropologija multikulturalizma: Od politike identiteta ka očuvanju kulturnog nasleđa*, Etnološka biblioteka, Beograd, 2014.
- Milošević Milan, *Eksplzivno primirje*, Internet, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1272036>.
- Nedeljković Saša, *Čast, krv i suze*, Zlatni zmaj i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Beograd, 2007.
- Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, *Report on the human rights situation in Ukraine 16 February to 15 May 2017*, Internet, http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport18th_EN.pdf.
- Online Etymology Dictionary/Ukraine, Internet, <http://www.etymonline.com/index.php?term=ukraine>.
- Sakan Momčilo, „Paradigme geopolitike“, *Svarog*, Nezavisni univerzitet Banja Luka, Banja Luka, br. 06/2013, стр. 53–70.
- Stepić Milomir, „Geopolitička orijentacija Srbije: evroatlantizam i/ili evroazijstvo“, *Megatrend revija*, Megatrend univerzitet primenjenih nauka, 2005, br. 2(2)/2005, стр. 7–21.
- The Guardian, *Russia sanctions: Trump signs bill imposing new measures*, Internet, <https://www.theguardian.com/us-news/2017/aug/02/donald-trump-sanctions-russia-signs-bill>.
- Trapara Vladimir, Jončić Miloš, „Put za rešavanje sukoba – Uperedna analiza zamrznutih sukoba na prostoru OEBS“, *Međunarodna politika*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, br. 3/2012, стр. 275–302.
- Walker Edward W., *Transnistria: A bridge too far for the Kremlin?*, Internet, <https://eurasiangeopolitics.com/2014/07/03/transnistria-a-bridge-too-far-for-the-kremlin/>.

Lazar R. Drazeta, Bogdan L. Drazeta

CREATING STATE IDENTITY OF NOVORUSSIYA

Resume

This paper deals with the case of revival and instrumentalization of the territory of Novorussiya, originally a historical region at the southwestern border of the former Russian Empire. The process of creating Novorussiya's state identity is still carried out, hence the aim of this research is the analysis of that phenomenon. Nowadays Novorussiya is no longer just an alliance of two self-proclaimed republics at Donetsk and Lugansk regions in the eastern part of Ukraine, but the idea of returning to the "general Russian principles" through the renewal of the Russian language, culture, moral values and the alliance of the Eurasian people. This process is based upon the concept of the neo-Eurasianism as geopolitical and historically founded idea of the reintegration of the post-Soviet and Russian imperial space. Cultural background for this project is the Russian concept of multiculturalism, i.e. the "Russian World" (Russian: *Русский мир*). This concept is based upon the Russian language, the Cyrillic alphabet and the coexistence of different ethnic groups. The notions of Novorussiya, Little Russia, Great Russia, and Ukraine were also explained from a historical perspective, while Pridnestrovyie (Transnistria) has been analyzed as a precursor to the socio-political model of Novorussiya. This model encompasses multi-ethnicity, separation from the previous nation-state, pro-Russian position as well as economic and cultural self-sufficiency. The usage of the news sources and literature about geopolitical situation in the world indicates that the creation of Novorossiya's state identity fits the principles of multi-ethnic and multi-polar world. As the civil war in Imperial Russia erased the notion of Novorossiya from the historical stage, so the civil war in Ukraine brought the same notion back. Hence, this study may provide a new impetus for future research that will direct its attention to the current social and cultural processes in Eurasia.

Keywords: statehood, identity, Novorussiya, Ukraine, civil war, neo-Eurasianism, multiculturalism

---

* Овај рад је примљен 22. септембра 2017. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

Данијела Бјеља*

*Факултет за дипломатију и безбедност,
Универзитет Унион „Никола Тесла“, Београд*

ДИГИТАЛНА ДИПЛОМАТИЈА КАО МЕЂУНАРОДНИ БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВ И ПРАКСА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сажетак

У раду су анализиране промене у дипломатској пракси проузроковане развојем информационо комуникационих технологија. Посебно је вреднован значај дигиталне дипломатије као растућег глобалног феномена, чији се потенцијали тек називају, али и изазови манифестних и латентних безбедносних ризика и појава на међудржавном плану који могу бити директна последица неопрезне дигиталне дипломатске праксе. У раду се полази од детерминисања појма дигиталне дипломатије, одређивања њених предности и недостатака као и узрочно-последичних безбедносних изазова. Аутор критичком анализом дискурса објава високих званичника указује на примере безбедносних изазова дигиталне дипломатије „на врху“ и посебно анализира такве појавне процесе у Републици Србији. Аутор на крају рада истиче да опрезна, концизна и дипломатском стилу упакована дигитална дипломатија отвара ново поглавље у глобалном дипломатском комуницирању, јер се знатно повећавају капацитети за јавну дипломатију али и упозорава на потенцијалне безбедносне ризике услед недипломатских изјава отиснутих на друштвеним мрежама као главне алатке за остваривање дигиталне дипломатије.

Кључне речи: дигитална дипломатија, безбедносни изазови, друштвене мреже, твитер комуникација, глобално умрежавање друштва

---

* danielamartic@yahoo.com

1. УВОД

Један од основних фактора који су извршили утицај и модификацију како дипломатије, тако и сектора безбедности у савременом добу, јесте револуција у информационим и комуникационим технологијама (ИКТ).¹ Модерне технологије су учиниле револуционарне промене у начину на који људи комуницирају и размењују информације. Следствено овоме, политичке, економске и социјалне прилике широм света су се прилагођавале и кретале у корак са глобалним токовима.

Свеобухватна доступност информација и могућност повезивања путем различитих медија постала је реалност на локалном, националном, регионалном и глобалном нивоу. Тежња за постицањем монопола над токовима информација, њихова употреба, пласирање и усмеравање, поготово у кризним поднебљима само су неке од многих нуспојава глобализације. О утицају глобализације на савремену дипломатију Дашић истиче да: „због своје вишезначности, вишедимензионалности и противуречности, глобализација је постала својеврсна опсесија дипломатије и дипломата широм света, покушавајући да што боље схвате њене вредносне поруке, шта све са собом носи и доноси, које, какве и колике негативне последице она изазива и како се оне рефлектују у реалној микробази савременог друштва и локалних друштвених заједница.“² Могућност обликовања, планирања и вођења информacionих токова којима се обликује свест циљних група, у складу са постављеним циљевима и задацима, превелик су изазов за све велике светске играче које имају тежњу над доминацијом. Следствено томе, проблем идентификације и остваривање намерних или нехотичних глобалних *хушкачких* комуникационих активности путем најраспрострањенијих друштвених мрежа у постојећим кризним условима на одређеним просторима, а посебно на простору Републике Србије, у последњих неколико месеци постаје изузетно значајно питање, како у сфери науке, тако и у постојећој пракси дипломатских и безбедносних чинилаца. Значајан чинилац у овом раду представљају и научно-теоријски и практични проблеми као и сама улога слободне дипломатске и сваке друге међудржавне комуникације, као и немогућност државних органа у контролисању и каналисању истих у ери глобално умреженог света. У постојећој скоријој пракси могуће је идентификовати стварне ситуације, ст-

1) У даљем тексту користићемо скраћеницу ИКТ.

2) Давид Дашић, *Савремена дипломатија*, Мултидисциплинарни центар за подстицање интеграционих процеса и хармонизацију права, Београд, 2008, стр. 382.

варне комуникационе активности највиших државника, њихове садржаје, облике и односе у укупности структуре догађаја у разним етапама и на разним просторима. У овом раду аутор покушава да идентификује проблем веза и односа, међузависности између поменутих појава и различитих субјеката, садржаја и форме глобалне комуникације, динамике њеног одржавања а пре свега безбедносног ризика који се намеће. Досадашња пракса је указала на могућност функционалних и дисфункционалних дипломатских активности али и манифестних и латентних безбедносних ризика и појава на међудржавном плану. Аутор се бави студијом случаја Републике Србије указујући на могуће безбедносне импликације проузроковане објавама на друштвеним мрежама високих званичника узимајући у обзир осетљивост политичког тренутка и међународних односа у региону.

Научни и друштвени значај овог рада се огледа у чињеници да на основу увида у научни фонд не постоји ниједно интердисциплинарно, научно истраживање, којим се ове две међузависне појаве, дигиталних дипломатских комуникација и безбедносних изазова обухватају у целини.

2. САВРЕМЕНА ДИГИТАЛНА ДИПЛОМАТИЈА

Постојање дипломатије датира од када су прве друштвене заједнице формиране, а временом су схватања о значају дипломатије расла, па су државе већ стотине година ангажоване у дипломатским односима са циљем решавања кључних међународних питања и унапређења државних интереса. Иако се како смо претходно напоменули глобални, политички и друштвени системи и даље мењају, релевантност дипломатије као инструмента за међународне односе остаје и даље веома значајна. У традиционалном смислу, дипломатија се перципира као међусобна комуникациона активност државних органа или званичника и дипломата. Иако традиционална дипломатија остаје у средишту, данас је јавност ангажована у двосмерном дијалогу било да је модул држава-држава, држава према народу, народ ка држави или народ према другом(им) народу, у питању. Јавност је постала снажнија захваљујући култури, начину живота али и уверења јавности да игра значајну улогу у међузависном свету. Са јачањем улоге и значаја јавности отвара се питање безбедносног изазова, односно у којој мери оваква комуникација може довести до националних, регионалних и међународних безбедносних ризика. Уз помоћ друштвених мрежа, сада је могуће ступити у контакт са владиним званичницима и представ-

ницима, што им омогућава да утврде своје ставове, врше интеракцију и учествују у изградњи односа с јавношћу. Оваква могућност има бројних предности у комуникацији владиних званичника али са собом носи и одговарајуће безбедносне ризике и изазове које овим радом утврђујемо. У многим случајевима, савремене дипломате и други званичници друштвене мреже користе за разумевање културе и ослушкивања потреба јавности да би потом могли деловати по питању одређене области. Слушање омогућава дипломатској пракси изградњу односа са јавношћу на поверењу и разумевању. Овакав релацијски приступ ће у суштини ојачати моралне и етичке димензије јавне дипломатије.³ На основу тога ће обе стране омогућити да у двосмерном дијалогу пруже брзу повратну информацију уз међусобно поштовање и стога решавање питања сукоба и интереса. У децембру 2010. године, америчка државна катедра за дипломатију и развојни преглед је истакла: „Ове технологије су платформа за комуникацију, сарадњу и трговину 21. века. Што је још важније, они повезују људе са људима, сазнањима и глобалним мрежама“.⁴ Твитер, међу једним од ових технологија, је микро блогинг сервис, који дозвољава не само оглашавање у 140 знакова, већ и праћење и повезивање са људима у истом формату. Твитер је друштвена мрежа или медијски алат који помаже ширењу информације у делићу секунде широм света што уноси значајне промене у сектор дипломатских активности.

Појава друштвених медија – а посебно Твитера и Фејсбука – довела је до тога да се шефови држава и други утицајни лидери усредсреде на ефекте које ове друштвене платформе имају на масовно понашање и потенцијални протест. Па ипак, важно и отворено питање јесте шта објашњава варијације у усвајању и коришћењу друштвених медија од стране светских лидера?

Судећи по запањујућем броју Твитер званичних налога председника држава, влада и министара иностраних послова, закључујемо да је овај избор друштвених платформе за владе и министарства спољних послова, постао доминантан у комуницирању са домаћом и међународном публиком. Истраживачки тим Бурсон-Марстелер-а⁵ је идентификовао у 2017. години 856 твитер на-

3) K.R. Fitzpatrick, “Advancing the new public diplomacy: A public relations perspective”, *The Hague Journal of Diplomacy*, Vol. 2, Issue 3, 2007, стр. 187-211.

4) Званична интернет страница владе САД, одељење за дипломатију: 21st Century Statecraft, *Leading through civilian power – The First Quadrennial Diplomacy and Development Review*, U.S. Department of State, 2010, Internet, <https://www.state.gov/documents/organization/153139.pdf>, 22/03/2018.

5) Ова компанија већ неколико година спроводи истраживања на тему твитер корисника када су у питању светски лидери, министри и многобројне дипломате а своје налазе објављује у засебним студијама за сваку претходну годину под називом „Твипломатија“

лога који припадају шефовима држава и влада у 178 земаља, а који представљају 92 посто свих чланица УН-а, са заједничком публиком од 356 милиона следбеника. Студија наведеног тима „Твипломатија“ анализира профиле сваког лидера понаособ те води евиденцију њихове историје писања, као и историју међусобних веза појединачних профила.

Колико је овакав вид комуницирања узео маха можемо видети и кроз нови савремени електронски алат који је успоставила једна од најпознатијих новинских агенција Франс Прес (*France-Presse*).⁶ АФП је објавила овај портал за електронску дипломатију који систематизује и мапира изјаве шефова држава, влада, званичника, дипломата и активиста – популарно назване као твитови.⁷ Апликација на овом порталу приказује ко највише користи хаштагове⁸ и које специфичне теме су у захтевима, мери индивидуалне утицаје и мапира односе и комуникацију између важних личности из области дипломатије. Овај специфични портал за електронску дипломатију⁹ представља ефикасан начин приказивања актуелних питања у дипломатији као и у којим временским размацима и са којим интензитетом се ови дијалози одржавају. Сајт такође има део који приказује Твитер коришћење милитантних група попут талибана у Авганистану и Хамаса и Хезболаха у Израелу, као и хакер-активиста групе Анонимус (*Anonimus*).

3. БЕЗБЕДНОСНИ АСПЕКТИ ДИГИТАЛНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

Присуство и снага друштвених мрежа за обликовање догађаја појавила се током прве фазе Арапског пролећа а наставља да се развија као средство стратешке дипломатије. И државе и цивилно друштво – понекад у опозицији, понекад у сарадњи – сада

(*Twiplomacy*). *Twiplomacy Study 2017*, Internet, <https://twiplomacy.com/blog/twiplomacy-study-2017/>, 23/03/2018.

- 6) Agence France-Presse, Internet, <http://afp.com/en/home/>, 23/03/2018.
- 7) „Твит је текстуални унос у виду поруке послате на твитер-у. „Да бисте послали или примили твит, потребно је креирати бесплатан налог на твитер глобалној друштвеној мрежи, након којег следи умрежавање са пријатељима или познаницима а овај сервис нуди могућност да простим кликом пратите твитове свих личности, званичника, државника, институција, министарстава, удружења и слично за које имате интересовање“. Видети више: Биљана Радић-Бојанић, *Фејсбук кроз комуникацију и колаборацију: друштвено-образовна истраживања*, Филозофски факултет, Нови Сад, Сајнос, 2016, стр. 72.
- 8) У питању су твитови који садрже ознаке које се називају тагови (eng. *tags*) а написани су у форми појма са специфичним префиксом # (eng. *hashtag*), као #владасрбије. Ова алатка служи поједностављеном проналажењу твитова са одређеном темом.
- 9) *The E-Diplomacy Hub*, Internet, <https://web.archive.org/web/20150617200347/http://ediplomacy.afp.com/>, 24/03/2018.

користе ове моћне алате за унапређење спољнополитичких циљева и утицај на јавно мњење. Дипломатска пракса се трансформише као резултат кључних културних и друштвених померања од стране свеprisутних комуникационих технологија. Следствено овој технологији се више не може посматрати као прост алат јер она носи друштвено конструисане вредности, процедуре и очекивања која представљају одраз света који се ствара. Транспарентност изјава светских лидера и несталност истих су два аспекта ИКТ-а која највише утичу на дипломатију али и на међународну безбедност као део интегралне безбедности.

Ако имамо у виду међународну безбедност која подразумева регионалну, глобалну, заједничку, кооперативну и колективну компоненту безбедности, онда смо сагласни са чињеницом да „изградња стабилне међународне безбедности треба да буде темељни услов за опстанак и успешан развој држава и стабилна основа за елиминисање свих конфликта који могу довести у питање стабилност и безбедност националних држава“.¹⁰

Дестабилишући ефекат кратких изјава на твитеру као најпопуларније друштвене мреже званичника, влада и министарства иностраних послова подразумева све очигледније ризике који могу да доведу до ескалирања сукоба или међудржавних конфликта поготово у труским подручјима са историјом ратних сукоба попут наше државе. С друге стране несталност изјава појединих лидера попут председника Сједињених Америчких Држава Доналда Трампа може утицати на схватање о озбиљности овог популарног медија који је до сада служио за одашиљање кратких, јасних и кредибилних дипломатских сигнала. Један од последњих твитова председника Трампа постављен 11-ог априла 2018. године и који гласи: „Русија обећава да ће срушити сваки и све пројектиле упућене у Сирију. Русија буди спремна, јер стижу лепо и нови и 'паметни'! Не би требало да будете партнери са животињом гасним убицом, који убија своје људе и ужива у томе!“,¹¹ изазвао је бурне реакције широм света и у року од само неколико сати је ретвитован (постављен на другим налозима) више од 66000 пута док је више од 175000 прихватило овај коментар благонаклоно проситим притискањем натписа „свиђа ми се“ (*like*). Оваква Трампова

10) Радослав Гађиновић, „Класификација безбедности“, *Наука безбедност полиција*, Часопис Криминалистичко полицијске академије Београд, Год.12, број 2, 3-26, 2007, стр.16.

11) Оригинални твит: “Russia vows to shoot down any and all missiles fired at Syria. Get ready Russia, because they will be coming, nice and new and ‘smart’! You shouldn’t be partners with a Gas Killing Animal who kills his people and enjoys it!” Преузето са званичног твитер налога председника Трампа. Internet, <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/984022625440747520>, 09/04/2018.

изјава је наишла на огроман број осуда и критика унутар САД-а са објашњењима многих аналитичара да председник не послује координисано са спољном политиком ове моћне државе. Имајући у виду да изјаве сваког шефа државе имају посебну снагу и да дословно обликују спољну политику, те да могу потенцијално да изазову распиривање варница рата, не можемо да се не осврнемо на потенцијалну нуклеарну кризу коју су изазвале изјаве председника Трампа и председника Северне Кореје Ким Џонг Уна. Наиме, на самом почетку ове године, председник Трамп је написао револуционаран твит са веома опасним садржајем по комплетну глобалну међународну безбедност а који буквално гласи: „Севернокорејски лидер Ким Џонг Ун је управо изјавио да је ‘Нуклеарни тастер на његовом столу у сваком тренутку’. Да ли ће неко из његовог осиромашеног и изгладнелог режима молим вас да га обавести да и ја имам нуклеарно дугме, али је оно много веће и моћније од његовог, и моје дугме ради!,,¹² С обзиром на чињеницу да је шеф државе САД, тренутно једна од глобално најпраћенијих личности у свету¹³ са преко 51,5 милиона пратилаца, не представља изненађење да је преко пола милиона америчких држављана званично подржало овакву изјаву сматрајући је храбром политиком храброг председника који се не плаши узвратити ударац у циљу одбране своје земље.¹⁴ Иако су критике и осуде бројне, како аналитичара унутар САД-а, тако и аналитичара међународних односа широм света, остаје отворено питање да ли су овакви наизглед несмотрени твитови управо део његове *збуњујуће* спољне политике која излази из оквира традиционалне дипломатије и не руководи се конвенционалним методама, протоколом и дипломатском културом, упркос свим ризицима које она са собом носи. У прилог овој чињеници иду и најновији догађаји у међународној утакмици између САД-а и Северне Кореје, који указују да само три месеца након спорног твита

12) Оригинални твит: “North Korean Leader Kim Jong Un just stated that the ‘Nuclear Button is on his desk at all times’. Will someone from his depleted and food starved regime please inform him that I too have a Nuclear Button, but it is a much bigger & more powerful one than his, and my Button works!” Преузето са званичног твитер налога председника Трампа. Internet, <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/948355557022420992> 11/4/2018.

13) Председника САД Доналда Трампа прати и председник Републике Србије Александар Вучић као и већина шефова држава широм света, али и већина актуелних и бивших министара иностраних послова, дипломата и политичких аналитичара у свету.

14) Наводи са анализа јавности најзначајнијих интернет портала медијских кућа САД. Russel Goldman, *The ‘Nuclear Button’ Explained: For Starters, There’s No Button*, Internet, <https://www.nytimes.com/2018/01/03/world/asia/nuclear-button-trump-north-korea.html>, 12/04/2018; Lauren Gambino, *Donald Trump boasts that his nuclear button is bigger than Kim Jong-un’s*, Internet, <https://www.theguardian.com/us-news/2018/jan/03/donald-trump-boasts-nuclear-button-bigger-kim-jong-un>, 12/04/2018; Chriss Cillizza, *There’s no such thing as a ‘nuclear button’*, Internet, <https://edition.cnn.com/2018/01/03/politics/trump-nuclear-button/index.html>, 12/04/2018.

(који је по већини анализа светских аналитичара спољне политике, могао бити увод у нуклеарни рат светских размера и последица) двојица председника најављују пријатељски сусрет крајем маја или почетком јуна 2018. године.¹⁵

Специјалисти за обавештајне и одбрамбене анализе¹⁶ верују да коришћење популарне и моћне друштвене мреже од стране сваког председника може да буде од користи за многобројне агенције које служе за анализирање дате личности, праћење њених навика али и за откривање трагова о томе шта очекивати од владе анализирани државе тј. председника који води ту владу. Користећи софистициране алате за податке постоји могућност тражења образаца, који ће с временом упућивати на брзину промене у спољној политици одређене државе, након сигнализирајуће изјаве на Твитеру њеног председника. Чак и дуготрајна тишина на профилу одређеног лидера који има историју редовних изјава или протоколарних дипломатских објава, може бити сигнал неке врсте за државу која се сматра непријатељском или са којом су дипломатски односи значајно заоштрени. Са становишта обавештајног аналитичара подаци на званичном твитер налогу представљају нешто што је стварно и тренутно, и свакако је вредније од традиционалних класификованих белешки. Друштвене мреже и ИКТ кроз један транспарентан и нови модел комуницирања показују како шеф државе реагује под стресом, како обрађује дневно-политичке информације, или како их не обрађује уколико му се не допадају, а то су информације које су значајне за друге државе, поготово када постоји историја међусобних конфликта.

15) Светске медијске куће су најавиле овај историјски дипломатски сусрет председника држава. Will Ripley, Ralph Ellis, Ben Westcott, *Kim Jong Un agrees to meet Donald Trump at DMZ, source says*, Internet, <https://edition.cnn.com/2018/04/30/asia/trump-kim-summit-dmz/index.html>, 30/04/2018.; Jeremy B. White, *Donald Trump calls Kim Jong-un 'very honourable' ahead of planned meeting*, Internet, <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/donald-trump-kim-jongun-meeting-summit-white-house-us-north-korea-a8320391.html>, 30/04/2018.; New York Post, *Kim Jong-un 'agrees to meet' US President Donald Trump at DMZ border separating the two Koreas*, Internet, <http://www.news.com.au/world/asia/kim-jongun-agrees-to-meet-us-president-donald-trump-at-dmz-border-separating-the-two-koreas/news-story/bdb368e932e888b173511d659147323f>, 30/04/2018.

16) „У питању су обавештајни практичари одговорни за прикупљање података и обавештајни аналитичари који из њих изводе закључке за потребе своје безбедносне службе и доносиоце безбедносних одлука. Један од таквих аналитичара сајбер технологија користећи метаподатке и изворе званичних твитова председника САД-а Доналда Трампа, објавио је јавно своју анализу и изнео мишљење који твитови су резултат председничких размишљања о унутрашњој и спољној политици, а који су писани од стране председникове администрације. Амерички обавештајни аналитичари раде сличне студије страних лидера, нарочито у земљама попут Ирана и Северне Кореје, чије владе се сматрају непријатељским и са којима је комуникација у САД ограничена. David Robinson, *Text analysis of Trump's tweets confirms he writes only the (angrier) Android half*, Internet, <http://varianceexplained.org/t/trump-tweets>, 13/04/2018.

Покушавајући пронаћи златну средину заступамо мишљење да линија између храбрих твитова и званичног упозорења о војним маневрима никада не сме бити замагљена или „танка“. Ове изјаве су отиснуте најчешће на матичном језику а потом и на енглеском, који је постао глобални језик те је потребан извештај опрез у превођењу истих. Имајући у виду особености стила дипломатске комуникације лидери ризикују могућност погрешне интерпретације, како са културолошког аспекта тако и кроз сам одабир речи и лингвистичких финеса које креирају наведену поруку. Колоквијализми, идиоми, па чак и правописне грешке могу да створе стварне и озбиљне конфликте, а ти ризици су заправо увећани када се јављају у неколико десетина јавно дистрибуираних речи а не пажљиво промишљаног дипломатског саопштења. Управо из ових разлога руски председник Владимир Путин комуницира путем 4 твитер налога од чега су два на енглеском а два на руском језику.

Комуникацијски канали традиционалне дипломатије указали су на чињеницу да ови дипломатски сигнали у историји, емитовани путем класичних медија имају снагу да спрече ратове, или их пак започну. Следствено томе имамо у виду да је свака дипломатска сигнализација већ довољно оптерећена безбедносним ризиком а поготово данас, када је могућност одашиљања изјаве готово тренутна и често може бити проузрокована тренутном инспирацијом лидера, емотивном реакцијом на неки догађај која је неусаглашена са стубовима спољне политике државе званичника који је напише.

Један од најзначајнијих теоретичара спољне политике Збигњев Бжежински утицај ИКТ-а представља као „кумулятивни производ интерактивног и међузависног света повезаног ‘инстант’ визуелним комуникацијама, као и бунта младих у мање развијеним друштвима, састављених од политички активних универзитетских студената и друштвено депривилегованих незапослених људи који се лако могу мобилисати.“¹⁷

С друге стране морамо уважити и чињеницу да овај моћан друштвени и глобални трансмитер може „погурати“ догађаје у добром смеру уколико се користи мудро и координисано са унутрашњом политиком државе. Наиме, у не тако давној прошлости, када су истицали последњи минути преговора, ирански министар иностраних послова Зариф Јавад је у јулу 2015. године на Твитеру поставио следећу изјаву: „Ако ирански споразум буде постигнут, представљаће тријумф дипломатије у којем смо сви победили када смо могли сви да изгубимо. Просто и једноставно;

17) Збигњев Бжежински, *Америка – Кина и судбина света: стратешка визија*, Албатрос плус, Београд, 2013, стр. 32.

свако спиновање је сувишно.¹⁸ Овакав дипломатски и помирљиви твит је изазвао опречне реакције недржавних актера али је сигурно помогао чињеницу да је следећи дан споразум потписан.

4. ДИГИТАЛНА ДИПЛОМАТИЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И БЕЗБЕДНОСНИ РИЗИЦИ

Као резултат развоја ИКТ-а у глобализираном друштву, дигитална дипломатија се интерпретира, дефинише и објашњава на толико сличних начина колико год има и практичних корисника исте. У контексту дигиталне дипломатије научна јавност уско везује и функције јавне дипломатије¹⁹ која се непосредно примењивала од самих дипломатских зачетака, а у периоду хладног рата је коришћена како би се остварио деликатан баланс у нуклеарном наоружању и то вођењем идеолошке битке за срца и умове људи широм света.²⁰ У сличне сврхе се и данас користи са посебном осетљивошћу на безбедносне ризике имајући у виду брзину трансмисије информација и слободу званичника да износе своје ставове на личним профилима. Данас дипломате улазе у виртуелни свет међународних односа користећи аватаре²¹ удаљени међусобно хиљаде километара. Дипломатска пракса потврђује да пре било каквих споразума, високи представници и изасланици разматрају своје могућности заједно са отвореним симулацијама, друштвеним мрежама и свим каналима савремене комуникације, осигуравајући себи *најмирнији исход и стабилне односе*. Ривалске нације се такмиче користећи ратне игре са својим стратезима и војним аташеима као националним играчима. „Данас су често те, за државоцентрично поимање безбедности, невидљиве претње, клица која израста у сурове оружане конфликте“.²²

18) Оригинални твит: “If #IranDeal reached, triumph of diplomacy means we all will have won when we all could have lost. Plain and simple; no spin needed.” Преузето са званичног твитер налога иранског министра Зарифа Јалада, Internet, https://twitter.com/JZarif/status/620624469384630272?ref_src=twsrc%5Etfw&ref_url=http%3A%2F%2F15/04/2018.

19) „Процес комуницирања власти са страном јавношћу у настојању да се оствари разумевање сопствених идеала, институција и културе, националних циљева и актуелне политике“. Ђорђе Лукић, *Мали дипломатски лексикон*, Дан Граф, Београд, 2014, стр. 158.

20) Eytan Gilboa, “Searching for a Theory of Public Diplomacy”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, SAGE, vol. 616, Issue 1, 2008, стр. 55.

21) Име аватар је глобално прихваћена ознака за дигитално представљање и идентификацију. У Лексикону Парапсихологије стоји као објашњење појма аватар да је у питању „појам из старе индо-азијске литературе са основним значењем – духовник, светац или заштитник“. Слободан Маричић, *Лексикон парапсихологије: примери и објашњења езоТЕРИЈЕ, МАГИЈЕ, ОКУЛТИЗМА И ГРАНИЧНИХ ПОДРУЧЈА НАУКЕ И НАЈВЕЋЕ МИСТЕРИЈЕ: СПИРИТИЗАМ, УФО, АРТЕФАКТИ, ТАЈНА УДРУЖЕЊА*, Издање аутора, Београд, 2006, стр. 16.

22) Милош Р. Миленковић, Милован Суботић, „Насилни недржавни актери и позиција Ср-

У развијеним државама приликом промене лидера и осталих званичника долази и до дигиталне транзиције, односно званичне налоге на друштвеним мрежама преузимају нови вршиоци те дужности. Ниво дигиталне писмености међу лидерима се генерално гледа као главна препрека или потенцијал за политички успех.

Република Србија на пољу дигиталне дипломатије заостаје као и остале државе, бивше чланице СФРЈ-а. Иако у последњих неколико година можемо уочити висок степен укључивања државних органа и појединих државника у нове ИКТ-е, подручје дигиталне дипломатије остаје без успостављеног проактивног и кохерентног система деловања. Стратегија развоја спољнополитичке промоције националних циљева и интереса, културе и традиције требала би бити у наредном периоду на списку најважнијих приоритета националне политике. Бројне предности ИКТ-а попут економичности, брзине преноса информација, глобалне видљивости би дипломатској професији наше земље могле донети нове могућности за приближавање специфичним циљевима и циљаној јавности поготово у осетљивом периоду преговора са самопроглашеном Републиком Косово, као и лобирању наше дипломатије за повлачење признања исте од стране многих држава.

С друге стране, доказ да идемо у „правом смеру“ јесте и став председнице владе РС Ане Брнабић да је унапређење дигиталне управе и економије односно дигитализација, један од најважнијих приоритета националне политике. Самим тим дигитално описмењавање свих сфера друштва и друштвених слојева ће директно пропорционално бити повезано са унапређењем дигиталне дипломатије као и појачано учешће недржавних актера у креирању имиџа државе и то сервисом који је бесплатан и лако доступан свима. Према порталу Дигитални дипломатски прегледи²³ за 2017. годину Република Србија се нашла на 94. месту док је Косово на 72. а Хрватска на 57. месту ове неформалне ранг листе.

Да изјаве високих званичника могу направити твитерашки рат сведоче и последњи догађаји на пољу односа Србије и Хрватске. Наиме, након неколико *патриотских* изјава министра одбране РС Александра Вулина, уследио је недипломатски чин којим је поменути министар проглашен персоном нон грата у хрватској држави. По принципу реципроцитета РС је узвратила истом мером те је хрватском министру одбране такође поручено да је непожељан у нашој држави. Овај медијски дијалог изазвао је прави рат на

бије“, *Српска политичка мисао*, бр. 3/2017, година XXIV, свеска 57, стр. 57.

23) *Digital Diplomacy Review*, Internet, <http://digital.diplomacy.live/ranking-and-rating>, 16/04/2018.

друштвеним мрежама између недржавних актера ове две суседне земље а ускоро се преселио и на више инстанце. Хрватски премијер Андреј Пленковић је 1. маја на свом званичном твитер налогу написао: „Хвала свим хрватским бранитељима који су прије 23 године војно-редарственом акцијом Бљесак судјеловали у враћању окупираних подручја у уставноправни поредак Хрватске и ослободили западну Славонију,“²⁴ што је изазвало низ оштрих реакција у РС јер је у поменутој акцији страдало више стотина жртава српске националности а из својих домова је протерано око 15000 цивила. Српски званичници су најоштрије осудили глорификацију овог злочиначког акта као и слављење највећег прогона људи српске националности на подручју Балкана такозваном операцијом „Олуја“ 5. августа 1995. године. Уследила је потом медијска хајка обе државе као и низ оштрих изјава и критика од стране српског министра иностраних послова Ивице Дачића а потом и одговори премијера Хрватске Андреја Пленковића. Овакве медијске изјаве праћене дигиталном револуцијом припадника обе државе имају за последицу заоштравање дипломатских односа две државе и потенцијалне безбедносне ризике за припаднике српске националности који живе на простору хрватске државе. Негативне емоције које се формирају под утицајем изјава ових званичника усмерене су против основних људских вредности, међунационалне толеранције и дијалога и представљају безбедносни ризик за припаднике мањина у обе државе. „Искуство повезаности индивидуалних активности са друштвеним контекстом је таква да су и при физичкој изолованости у свести индивидуе присутне релације према другима.“²⁵

5. ЗАКЉУЧАК

Информационо доба је назив који се често користи у објашњењу међународних односа и креирања спољне политике, али за разумевање и објашњење овог термина је потребан озбиљан и интердисциплинаран приступ. Савремена дипломатија с друге стране иде у корак с временом и традиционалне дипломатске активности обogaћује новим моделима комуникације у складу са развојем ИКТ-а. Многе дипломате данас, савремену технологију и друштвено умрежавање, поготову твитер комуникацију перципирају као моћан канал за дигиталну дипломатију а истовремено и

24) Званични твитер налог премијера Хрватске Андреја Пленковића, Internet, <https://twitter.com/AndrejPlenkovic/status/991252869755129856>, 21/04/2018.

25) Јелена Ђурић, „Колективни идентитет у Србији данас“, *Српска политичка мисао*, Београд, бр. 4/2016, год. XXIII, vol. 54, стр. 33.

приказ технолошке писмености 21. века. Међутим, како смо овим радом и установили, нису сви твитови обликовани пажљивим дипломатским језиком и стилем иако их пишу високи званичници. Наиме, у реалном свету статуси који испољавају јасне разлике али и несугласице се често могу претворити у хаштаг²⁶ ратове између амбасада и министарства спољних послова, а потом у озбиљније дипломатске сукобе и заостравање односа.²⁷

Промене у брзини, разноврсности, обиму, природи и доступности информација као и начин на који се размеђују, довели су до различитих појавних и еволуционих феномена. Један од њих је пораст нетрадиционалних безбедносних ризика, умрежених облика организовања, асиметричних конфликта на локалном, регионалном и глобалном нивоу, информациона асиметрија и још много тога. Сви ови садашњи изазови и могућности за државне и недржавне актере, захтевају значајно преиспитивање објектива преко којег ми посматрамо међународне односе.

Закључујемо да проактивном дигиталном дипломатијом Република Србија има могућност да промовише српске вредности, економски и војни потенцијал, традицију и културу појединачним садржајима сваког дана. Аутор заступа мишљење да је у дигиталној дипломатији изузетно значајно уважити особености стила дипломатске комуникације односно јасност, концизност и тачност у дипломатском исказу, јер је то једини начин да се спрече потенцијални безбедносни ризици, поготово у подручју са историјом ратовања. Савремене дипломате и високи званичници при коришћењу алата дигиталне дипломатије увек морају имати на уму да не пишу за себе, него за друге, али и високи осећај одговорности за сваку реч. Своја сазнања, информације и мишљења је потребно саопштити јасно и прецизно тако да га разумеју и они који о том предмету знају врло мало или готово ништа. Језик и стил у дипломатској делатности треба да буду једноставни, природни и одмерени. С обзиром на то да је употреба овог стила усмерена на преношење информација који утичу на креирање државничких односа, али могу бити и извор безбедносног ризика, очигледно је да јасност и објективност морају да буду најважније одлике овог стила.

26) „Хаштаг је врста метаподатковног тага који омогућава корисницима да нађу поруке са одређеном темом или садржајем. Корисници стварају и користе хаштагове писањем тарабе (#) испред речи или израза (без размака).“ Претраживање овог хаштага ће приказати сваку поруку са истим тагом. Бранка Арсовић, *Интернет: брзо и лако, без тајни*, Учитељски факултет, Братис, Ужице, 2008, стр. 112.

27) Данијела Бјеља, *Савремена реторика у дипломатији – језик, стил и облици изражавања*, докторска дисертација, одбрањена 26/9/2016. пред комисијом у саставу проф. др Добривоје Станојевић, проф. др Иво Висковић, проф. др Радомир Животић, проф. др Зоран Јевтовић, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду.

Аутор овим радом потврђује да у Републици Србији постоји свест о дигиталној дипломатији али још увек на почетној разини. Бројне предности овакве дипломатије попут бољег спољнополитичког позиционирања у међународној арени, креирање позитивнијег имиџа државе и друге подсећају нас да су перспективе дигиталне дипломатије, њена повећана употреба и развој и даље отворене за нашу државу. Мишљења смо да је неопходно прихватање оваквих могућности од стране државе и свих државних званичника који ће служити као светао пример националне дигиталне писмености, а не игнорисање постојања савремене технолошке реалности у међународном комуницирању.

ЛИТЕРАТУРА

- Арсковић Бранка, *Интернет: брзо и лако, без тајни*, Учитељски факултет, Братис, Ужице, 2008.
- Бжежински Збигњев, *Америка – Кина и судбина света: стратешка визија*, Албатрос плус, Београд, 2013.
- Бјеља Данијела, *Савремена реторика у дипломатији – језик, стил и облици изражавања*, докторска дисертација, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, 2016.
- Гађиновић Радослав, „Класификација безбедности“, *Наука безбедност полиција*, Часопис Криминалистичко полицијске академије, Београд, Год. 12, број 2, 3-26, 2007.
- Дашић Давид, *Савремена дипломатија*, Мултидисциплинарни центар за подстицање интеграционих процеса и хармонизацију права, Београд, 2008.
- Ђурић Јелена, „Колективни идентитет у Србији данас“, *Српска политичка мисао*, Београд, број 4/2016, XXIII, vol. 54, стр. 31-50.
- Званични твитер налог премијера Хрватске Андреја Пленковића, Internet, <https://twitter.com/AndrejPlenkovic/status/991252869755129856>, 21/04/2018.
- Лукић Ђорђе, *Мали дипломатски лексикон*, Дан Граф, Београд, 2014.
- Маричић Слободан, *Лексикон парапсихологије: примери и објашњења езотерије, магије, окултизма и граничних подручја науке и највеће мистерије: спиритизам, УФО, артефакти, тајна удружења*, Издање аутора, Београд, 2006.
- Миленковић Милош Р, Суботић Милован, „Насилни недржавни актери и позиција Србије“, *Српска политичка мисао*, број 3/2017, XXIV, свеска 57, стр. 55-70.
- Оригинални твит званичног твитер налога иранског министра Зарифа Јалада, Internet, https://twitter.com/JZarif/status/620624469384630272?ref_src=twsrc%5Etfw&ref_url=http%3A%2F%2F, 15/04/2018.
- Оригинални твит званичног твитер налога председника Трампа, Internet, <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/948355557022420992>,

11/04/2018.

- Оригинални твит званичног твитер налога председника Трампа, Internet, <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/984022625440747520>, 09/04/2018.
- Радић-Бојанић Биљана, *Фејсбук кроз комуникацију и колаборацију: друштвено-образовна истраживања*, Филозофски факултет, Нови Сад, Сајнос, 2016.
- Agence France-Presse, Internet, <http://afp.com/en/home/>, 23/03/2018.
- Cillizza Chriss, *There's no such thing as a 'nuclear button'*, Internet, <https://edition.cnn.com/2018/01/03/politics/trump-nuclear-button/index.html>, 12/04/2018.
- Digital Diplomacy Review*, Internet, <http://digital.diplomacy.live/ranking-and-rating>, 16/04/2018.
- Fitzpatrick K.R., "Advancing the new public diplomacy: A public relations perspective". *The Hague Journal of Diplomacy*, Vol. 2, Issue 3, 2007, стр. 187-211.
- Gambino Lauren, *Donald Trump boasts that his nuclear button is bigger than Kim Jong-un's*, Internet, <https://www.theguardian.com/us-news/2018/jan/03/donald-trump-boasts-nuclear-button-bigger-kim-jong-un>, 12/04/2018.
- Gilboa Eytan, "Searching for a Theory of Public Diplomacy", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, SAGE, vol. 616, Issue 1, 2008.
- Goldman Russel, *The 'Nuclear Button' Explained: For Starters, There's No Button*, Internet, <https://www.nytimes.com/2018/01/03/world/asia/nuclear-button-trump-north-korea.html>, 12/04/2018.
- Leading thought civilian power – The First Quadrennial Diplomacy and Development Review*, U.S. Department of State, 2010, Internet, <https://www.state.gov/documents/organization/153139.pdf>, 22/03/2018.
- New York Post, *Kim Jong-un 'agrees to meet' US President Donald Trump at DMZ border separating the two Koreas*, Internet, <http://www.news.com.au/world/asia/kim-jongun-agrees-to-meet-us-president-donald-trump-at-dmz-border-separating-the-two-koreas/news-story/bdb368e932e888b173511d659147323f>, 30/04/2018.
- Ripley Will, Ellis Ralph, Westcott Ben, *Kim Jong Un agrees to meet Donald Trump at DMZ, source says*, Internet, <https://edition.cnn.com/2018/04/30/asia/trump-kim-summit-dmz/index.html>, 30/04/2018.
- Robinson David, *Text analysis of Trump's tweets confirms he writes only the (angrier) Android half*, Internet, <http://varianceexplained.org/r/trump-tweets>, 13/04/2018.
- The E-Diplomacy Hub*, Internet, <https://web.archive.org/web/20150617200347/http://ediplomacy.afp.com/>, 24/03/2018.
- Twiplomacy Study 2017*, Internet, <https://twiplomacy.com/blog/twiplomacy-study-2017/>, 23/03/2018.
- White Jeremy B., *Donald Trump calls Kim Jong-un 'very honourable' ahead of planned meeting*, Internet, <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/donald-trump-kim-jongun-meeting-summit-white-house-us-north-korea-a8320391.html>, 30/04/2018.

Danijela Bjelja

DIGITAL DIPLOMACY AS THE INTERNATIONAL SECURITY CHALLENGE AND PRACTICE OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Resume

Through this paper, the author claims that modern diplomacy keeps pace with the times and enriches traditional diplomatic activities with new models of communication in line with ICT development. Many diplomats today perceive modern technology and social networking, especially twitter communication, as a powerful channel for digital diplomacy, and at the same time demonstrate the technological literacy for the 21st century. However, as we determine with this work, not all tweets are shaped by a careful diplomatic language and style, although they are written by senior officials, and sometimes they turn into hashtag wars between the embassies and the foreign ministry, and then into more serious diplomatic conflicts, that burden relations.

We conclude that with the pro-active digital diplomacy Republic of Serbia has the opportunity to promote Serbian values, economic and military potential, tradition and culture within individual content posts every day. The author is of the view that in digital diplomacy it is extremely important to take into account the peculiarities of the style of diplomatic communication, namely the clarity, conciseness and accuracy in diplomatic message, as this is the only way to prevent potential security risks, especially in the area with a warfarehistory.

The author confirms that Serbia's digital diplomacy awareness exists but is still at the early stages. Numerous advantages of such diplomacy, i.e. better foreign policy positioning in the international arena, the creation of a more positive image of the state, remind us that the perspectives of digital diplomacy, its increased use and development are still open to our country. We believe that it is necessary for state toutilize such opportunities and that all state officials should serve as a good example of national digital literacy, rather than ignore the existence of a modern technological reality in international communication.

Keywords: digital diplomacy, security challenges, social networks, twitter communication, global networking of society

---

* Овај рад је примљен 01. маја 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

ПРАВО И ПОЛИТИКА

УДК 355.1:321.01

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.6022018.14>

Прегледни рад

Српска политичка мисао

број 2/2018.

год. 25. vol. 60

стр. 241-256

Буро Бодрожич*

Институт за политичке студије, Београд

ВОЈСКА И ДРЖАВА ПРОБЛЕМАТИКА ЦИВИЛНО-ВОЈНИХ ОДНОСА**

Сажетак

Радам указујемо на војну функцију државе и на суштину цивилно-војних односа. Најважнија компонента државе везана је за монопол на физичку силу којим она располаже. Сила је у војсци, те је однос војске и политике кључни за разумевање државног живота. Указујемо на везу друштвених структура и војне организације. Облик и физиономија ратова одлучујуће утичу на облик државе и особине државног поретка, управне и административне организације, као и на ранг и положај одређених друштвених снага и значај друштвених делатности. Војна организација је у најтешњој вези с културним стањем једног народа, а војничке врлине са стањем морала. Тип политичког поретка и тип војног поретка налазе се у корелацији. Промена у једном поретку чини неминовном и престојавања у другом. Указујемо на кључне чиниоце који су утицали на обликовање савремених војски и модерног ратовања, као што су индустријска револуција и Француска грађанска револуција. На крају, указујемо на основне постулате војне етике и цивилно-војних односа.

Кључне речи: војска, држава, рат, политика, војна етика, цивилно-војни односи

* djurobodrozic@gmail.com

** Овај рад представља део истраживања на пројекту бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. ВОЈНА ФУНКЦИЈА ДРЖАВЕ

Веза између државе и права је нераскидива. Може ли се, међутим, држава свести на правну чињеницу? Држава несумњиво има своју правну страну: када се налази у односима са сопственим народом, њена правнозаштитна функција је доминантна. Али, су-срет са спољашњим окружењем, са другим државама, јасно открива да правна страна државе није једина њена страна, чак ни главна страна. Штавише, њена улога на унутрашњем плану постаје споредна и подређује се спољашњем задатку.

Екстремне, граничне ситуације су критеријум за дефинисање свих ствари, политичких нарочито. Такву граничну чињеницу у политици и државном животу Карл Шмит налази у ванредном стању. „Суверен је – каже он – онај ко одлучује о ванредном стању.“¹ А ванредно стање није правна, већ у потпуности ванправна чињеница. Искуство рата најбољи је сведок колико малу улогу игра право кад се поведе борба на живот и смрт. Никад држава није уверенија у своје право него кад наступи ситуација у којој нема трећег да пресуди, ситуацији која је у потпуности ванправна.

Већ одавно државе не настају на ничијој земљи, већ на испуњеној политичкој мапи и у оквиру међународног правног поретка који пружа заштиту постојећем систему држава. Тај исти правни поредак не налаже постојећим државама обавезу да новоствореној држави начине места како би се и она сместила у постојећи склоп држава. У намери да пружи заштиту постојећим државама, право директно поставља препреке и кроз одредбе о заштити и одржању постојећег статуса директно онемогућава да би се из права могла изнедрити држава. Упркос томе, видимо да неке међународним правом верификоване државе нестају, а да нове настају упркос забранама постојећег права. Из тога је јасно да по свом настанку држава не представља правну чињеницу, јер не само да није настала у складу и на основу права, већ је то учињено супротно праву и његовим кршењем. Из ове перспективе, начином постанка, држава је у фактичком смислу антиправна чињеница.

Али за државу то није ни битно. Држава се не легитимише ваљаношћу свог настанка, већ својим постојањем. Право ступа на сцену тек кад је држава настала или нестала. Тек кад треба донети одлуку о фактичком стању, да ли га признати или не, међународно право ће одиграти своју улогу.

Вредност државе проверава се у борби. Борба је оно што

1) Карл Шмит, *Политичка теологија – норма и одлука*, Карл Шмит и његови критичари, Филип Вишњић, Београд, 2001, стр. 91.

одређује судбину и човеку и народу. И то не ма каква и ма која борба, већ она која подразумева „убилачки рат, оно што осигурава историјску слободу и слободу историцитета Човјека. Човјек је историчан само уколико учествује у Државном животу, а ово учествовање кулминира у добровољном ризику живота у једном чисто политичком рату. Стога је Човјек уистину историчан или људски само уколико је ратник, бар у могућности.“² Тешко је одрећи Хегелове поставке у ствари државе и њене историје, описане у реченој поставци. Филозофија историје коју нам је изложио Хегел „видела је и у рату један моменат дејствовања *logos*-а, тј. апсолутног духа, а у победи и поразу опет видела је извршење неког божанског суда“.³ По Хегеловом суду, нужно је и праведно да се слаб уклони пред јачим; да слабо организована и анархична држава буде освојена и замењена организованијом, јачом, здравијом државом. У чињеници пораза једне државе треба видети само то да она није дорасла свом позиву или је своју мисију већ испунила. Али, Хегелову филозофију не треба разумети као узношења култа физичке силе и апологију физичке силе. У природном свету опстају оне врсте које се боље прилагоде изазову природе, стицањем природних и физичких квалитета. У људском свету опстају они народи који су се показали способним да се опреме одређеним друштвеним особинама, моралним својствима и одликама. Физичка сила је само еквивалент моралне снаге коју један народ носи у себи.

Историја захтева од народа који претендује да се уздигне до највишег политичког степена и реализује своју моћ у рангу државе да он ту своју моћ покаже кроз присуство снаге и воље да своје право на посебност одлучно и до краја брани. „И правни поредак, као сваки поредак, почива на некој одлуци а не на некој норми.“⁴ Тек када своју улогу одиграју војници, наступају правници. Најпре треба доказати војничку способност, а после се доказује правна ваљаност. Војна функција државе је нешто чега се она не може одрећи јер то је оно што је чини тиме што јесте – државом. Веза између рата и политике је нераскидива. „Од политике зависи опште стање, расположење, устројство, морална и физичка снага државе, а од ових елемената пак ратовање.“⁵

Рим је био узор свим државама. Успомена на Рим дуго је владала духом Европљана, а „римски мит о царству остао обавезујуће

2) Александар Кожев, *Како читати Хегела*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1990, стр. 539.

3) Ђорђо Дел Векио, *Право, правда и држава*, Геца Кон, Београд, 1940, стр. 284.

4) Карл Шмит, *Политичка теологија – норма и одлука*, Карл Шмит и његови критичари, нав. дело, стр. 93.

5) Колмар Фрајхер Фон дер Голц, *Наоружани народ*, Издање задужбине Илије М. Коларца, Београд, 1904, стр. 129.

мерило“.⁶ Никада не треба сметнути с ума да је римска друштвена структура била у најтешњој вези с војном организацијом. Уосталом, а најмање је случајно, изворно значење латинске речи „народ“ – *populus* – изводи се из имена војска.⁷ Попут латинског *populus* и германско *folk* у првобитном значењу могло је да се односи и на „народ“ и на „војску“.⁸

2. РАТ И ПОЛИТИКА

Рат је стара институција и константа читаве људске историје. Постојање рата, наметнуло је потребу организације која ће њиме управљати и која ће га водити. Како ће се она звати, може бити и ствар конвенције, али је сигурно да је у тој функцији бит онога што зовемо држава. Рат је деловање које не може бити препуштено индивидуалном нахођењу и приватној иницијативи. Вођење рата је оно заједничко обележје за све државе од почетка цивилизације до данас.

Ратом се не може сматрати било какав сукоб између две групе људи, који оне воде из личног рачуна и где је спремност на убиство другог произишла из личне мржње. Нити је то рат, нити су учесници таквог обрачуна војници. „Рат је у суштини један јавни спор који се развија између разних друштвених целина, политички организованих: појединци не учествују у њему као такви, већ само као оруђа одговарајућих политичких организација.“⁹ Бити војник пре свега значи, бити спреман на ризик сопственог живота, на сопствену смрт и спреман усмртити свога противника којег нити познаје, нити га мрзи, већ зато јер испуњава налог свог претпостављеног, а све у име ауторитета државне власти. Држава има ексклузивно право да опозове забрану својствену свим друштвима и присутну у свим временима, забрану убиства.

Жан Жак Русо поставио је начело да је рат у својој бити однос између државе и државе, „у коме појединци постају непријатељи само случајно, не као људи, па чак ни као грађани, већ као војници; нипошто као припадници народа, већ као његови браниоци. Најзад, свака држава може за непријатеље да има само друге државе, а не људе, пошто између ствари по природи различитих не

6) Хаген Шулице, *Држава и нација у европској историји*, „Филип Вишњић“, Београд, 2002, стр. 18.

7) Питер Турчин, *Рат и Мир и Рат*, Порта Либрис, Београд, 2006, стр. 160.

8) Мартин ван Кревелд, *Успон и пропадање државе*, Албатрос плус: Факултет безбедности Универзитета, Београд, 2012, стр. 14.

9) Ђорђо Дел Векио, *Право, правда и држава*, нав. дело, стр. 255.

може да се установи никакав правни однос¹⁰.¹⁰ Из претходног произлази да ратна дејства не могу бити управљена против приватних лица, посебно неборачког становништва. И сами борци кад одложе оружје престају бити непријатељи, постају опет само људи. Исто тако они ни на који начин не могу бити позивани на одговорност или кажњавани зато што су били војници и деловали у својству органа противничке државе.

Дефиниција рата коју је дао Клаузевиц задржала је своју вредност до данас: „Рат је, дакле, акт силе да противника принудимо на потчињавање нашој вољи“.¹¹ У том смеру једва да постоје нека ограничења у погледу употребе силе под именом међународног права и међународних обичаја рата.¹² У циљу да се своја воља наметне другој страни и да се она принуди да јој се повинује, по природи ствари, ток догађаја неминовно одводи до крајности.¹³ Рат, дакле, покреће намера да се противнику наметне своја воља, а не осећање мржње према њему. До тог наметања воље не долази се вербалним убеђивањем већ убитачним насиљем којем је циљ уништење оружане силе непријатеља.

Облик и физиономија ратова одлучујуће утичу на облик државе и особине државног поретка, управне и административне организације, као и на ранг и положај одређених друштвених снага и значај друштвених делатности. Војна организација је у најтешњој вези с културним стањем једног народа, а војничке врлине са стањем морала. „Рат се може посматрати као сечиво ножа, а организације које га воде као његова дршка. Ако је та аналогија тачна, онда је јасно да промене првог дела (сечива) морају довести и до промене другог дела (дршке).“¹⁴ А да би се схватила природа те дршке, тј. државе, њено порекло, како је текао њен развој, који је правац даљег развоја, потребно је обухватити низ чинилаца од политичких и правних теорија, економских доктрина, идеолошких концепата.

Војне револуције увек су претходиле друштвеним преокретима и у сфери политике и привреде. Технички проналасци по правилу су се зачињали у војној сфери, одакле су прелазили у цивилни сектор и проналазили себи употребну и комерцијалну вредност. Тако су саобраћајне и путне комуникације урађене за потребе војних инвазија, а потом се претварали у жиле куцавице робног промета и трговине, а с њима и размене идеја и корисних културних додира уопште.

10) Жан Жак Русо, *Друштвени уговор*, Филип Вишњић, Београд, 1993, стр. 32, 33.

11) Карл фон Клаузевиц, *О рату*, Војно дело, Београд, 1951, стр. 41.

12) Исто.

13) Исто, стр. 43.

14) Мартин ван Кревелд, *Успон и пропадање државе*, нав. дело, стр. VII.

3. ДРУШТВЕНА СТРУКТУРА И ВОЈНА ОРГАНИЗАЦИЈА

Ако је бит државе у монопољу силе, онда је од превасходног значаја институција у којој се та државна сила оличава, а то је њена војска. „У телу једног народа орган силе то је његова војска. Војска врши улогу оног органа који има да штити опстанак народа и да стави силу у службу народном делу.“¹⁵

Тип политичког поретка и тип војног поретка налазе се у корелацији. Промена у једном поретку чини неминовном и претројавања у другом. „Војна револуција изазива социјалну револуцију или обрнуто. Барут и топ обезбеђују надмоћ редовним војскама, чија мобилизација захтева ресурсе, недоступне феудалним кнежевинама: централизована држава постаје технички неопходна.“¹⁶

Средњовековни концепт ратовања базирао се на лену, а успех војних похода зависио је од спремности вазала да се одазову позиву владара. Током XII века, да би се решио ове зависности, енглески краљ Хенри II образује плаћеничку војску. За њим ће се повести и француски краљ, па ће војска састављена из редова обичног народа, која не ратује за част већ за новац, постати правило. Ове војске ће се показати и војно успешније; у биткама током Стогодишњег рата, код Кресија (1346), Поатјеа (1356) и Агинкура (1415) француска витешка војска била је тучена од енглеске пешадијске трупе наоружане дугим луковима. Појава ватреног оружја донеће потпуну револуцију у историји ратовања, као и у типу војски. Није било никакве потребе за учешћем племства у војним подухватима, јер је куршум пробијао витешки оклоп, тешко покретљива коњица није се могла супротставити пешадији чије је оружје убијало са даљине. Поред покретљивости, ове трупе су биле и дисциплинованије – ако је плата била редовна. Ратовање је постало ствар имућних. Утеривање финансијских дажбина постало је државни приоритет. Да би се то постигло, била је потребна разграната и рационално организована бирократија.¹⁷

Културни напредак који је дошао почетком новог века резултат је поновног откривања духовног блага античког света и проналазака у области технике на крају средњег века. Усавршавање компаса, око 1300. године, омогућило је бродовима да се отисну од обала и заплоче пуним једрима, преко мора и океана. Индус-

15) Андре Гаве, *Вештина командовања*, Војно издавачки и новински центар, Београд, 1993, стр. 105.

16) Ремон Арон, *Мир и рат међу нацијама*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад: Сремски Карловци, 2001, стр. 315.

17) Хаген Шулице, *Држава и нација у европској историји*, нав. дело, стр. 37, 38.

тријски развој донео је усавршавање и самих пловила, више то нису биле средњовековне лађе, плитке галере, с једним јарболом, једним троуглим једром и веслацима, неподесне и несигурне за дугу пловидбу. Бродови су преудешени, снабдени са три јарбола. Низом од пет или четворо троуглих једара постали су лакши, бржи и поузданији. Ти бродови, названи каравеле, изум су Арабљана. Са три такве каравеле Колумбо ће, мислећи да је стигао у Индију, допловити до Америке. У то време пада и откриће везано за израду и употребу барута. Израда барута била је позната и раније али не и употреба, па се заборавило. Барут је употребљен у војне сврхе. Пронађено је ватрено оружје чија ће употреба у потпуности преобразити начин ратовања и организацију војске. „Место средњовековних племићких тешко оружаних коњаника и најамничких чета развила се током времена народна војска. Број, ратна спрема и вештина постају у новој војсци важнији него јунаштво. Наоружање појединих војника постаје лакше и јевтиније, војске постају бројније и држава све више узима бригу за њихову опрему, наоружање и издржавање. Грађани постају све важнији за војску, па, због тога, и за државу. Пошто су постали важни и за привреду и просвећеност, повећали су и свој утицај у држави.“¹⁸

Основне модерног друштва у западном свету, каквог данас познајемо, према којем су се умногоме обликовала и незападна друштва, постављене су индустријском револуцијом на британским острвима и друштвеном револуцијом у Француској.¹⁹ Француска револуција је била догађај који је протресао све што егзистира, па и начин ратовања. С њом је започела епоха савременог ратовања. „Француска револуција једним ударом издиже правило, да се рат ратом храни, да грађанско право престаје, чим топови загрме и да се војска издржава из земље, у којој се бори.“²⁰

Нови тип војске који је створен у Француској револуцији и Наполеоновим ратовима изменили су за сва времена природу рата. Старе традиције династичких ратова са ограниченим бројем учесника и ограниченим циљевима постале су ствар прошлости. Добром комбинацијом патриотског жара, масовне регрутације, повећане мобилности, и индустријско-научног напора, армије револуционарне Француске почистиле су са многих бојишта свакојаке старе режиме и њихове војске.²¹ „Највећа револуционарна промена

18) Васил Поповић, *Историја новог века: 1492–1815*, Српска књижевна задруга, Београд, 2016, стр. 17, 18.

19) Клаус Офе, *Модерност и држава*, „Филип Вишњић“, Београд, 1999, стр. 20.

20) Колмар Фрајхер Фон дер Голц, *Наоружани народ*, нав. дело, стр. 12.

21) Кристоф И. Арчер и др, *Светска историја ратовања*, Alexandria Press, Београд 2006, стр. 467.

у ратоводству била је политичка. Човек је у *ancien regime* био поданик неког монарха; сада је постао активни грађанин, који својој нацији дугује да одслужи војни рок и да ратује ако треба. За узврат, нација је поверила своме *citoyen*-у (грађанину) пушку у руке: толико је поверења имала у њега.²² Нису се плашили ни побуне ни дезертирања јер је пронађен један нови и изузетно моћни извор лојалности – национализам. Национализам је најважнија идеологија 19. века. Француска револуција и Наполеонови ратови учинили су национализам делатном политичком снагом. Француска револуција није наступила у име нације већ у име човека, у име малих људи, учинила их је грађанима, припадницима државе, давши им право да одлучују о државној судбини, али и обавезу да је бране. Одбрана отаџбине постала је општа, начин да се одбрани стечена слобода од унутрашње тираније и спољашње окупације. Национализам је нераздвојан од појма националног суверенитета и демократије, а то је значило право да се буде свој на своме, одлучује о својој судбини и националним ресурсима. Демократија и национализам су две стране медаље. Као такав, национализам је ушао у сукоб с традиционалним идеологијама које су се заснивале на другим врстама лојалности: са империјализмом који је полазио од расе, социјализмом који је наглашавао класну компоненту и клерикализмом који истиче верски идентитет.

Након Наполеона, конзервативизам је постао главна карактеристика војне организације и ратоводства. Флерт Француске револуције са науком и технологијом гледан је с неповерењем. Рат је опет постао спорт краљева; њима је и сама идеја о некаквом наоружаном народу била мрска и одвратна. Монарси су се окренули малим стајаћим армијама у којима сваки појединац служи много година, регрутована из конзервативних сељачких слојева, чији су официри долазили из редова земљопоседничке аристократије. Тако образована армија била је политички поуздана и највећи гарант против ма каквих реформистичких захтева и револуционарних преврата, националних или социјалних.

Индустријска револуција, међутим, учинила је реформе неминовним. „Парне машине, железнице, електрични телеграф, и каблови за њега, све се то одразило на национално војно планирање, у терминима како стратегије, тако и тактике. Железничка пруга постала је битно логистичко оружје, које је омогућило командантима да брзо превезу и концентришу огроман број војника а потом и да их снабдевају.“²³ Индустријализација је револуциони-

22) Исто, стр. 468.

23) Исто, стр. 474.

сала ратовање. Војник је из вагона излазио одморан, а не изнурен од неколико недеља, ако не и месеци, пешачења. Уз то, постојала је и сигурност да ће војска која је стигла на фронт бити уредно снабдевана, тако да је било могуће држати стотине хиљада људи на фронту удаљеном од производних и популационих центара на стотине километара.

У војној револуцији испредњачили су Пруси. Пораз пруских армија код Јене био је шок за читаво друштво, али Пруси нису запали у летаргију. Напротив, „распад старе пруске војске који је изазвала нова француска војска код Јене био је подстрек читавој плејади пруских генијалних војника и политичара да надмаше Французе у мучном подухвату комбиновања нових величина јединица са старом дисциплином. Резултат је већ наговештен 1813. и сасвим обелодањен 1870. године.“²⁴ Томе нису допринели само војни мислиоци и политичари, већ је мобилисана укупна културна јавност. Након пораза код Јене, Фихте је започео своје Говоре немачкој нацији. Предавања су држана у Берлину који се још увек налазио у рукама Француза. У то време Берлин није имао универзитет, а предавања нису држана студентима већ најзрелијим и најумнијим припадницима нације. Говорио је о патриотизму, а не апстрактним језиком којим се на тадашњим немачким универзитетима обожавала наука и уметност. „Током неколико наредних година, између 1806. и 1813. године, успостављена је блиска повезаност између армије, бирократије и школских установа односно, другачије речено, између потреба државне власти и циљева образовног система, који су од тада сачињавали саму суштину, али и основ изопачене снаге пруског система. Општа војна обавеза је повезана општом обавезом школовања, уведеном у Пруској читаве две генерације пре енглеског Закона о образовању из 1870. године; Берлински универзитет, са изванредним професорима, установљен је као нека врста паралелне институције у односу на генералштаб. Тако знање у Пруској више није било стицано само знања ради, већ као оруђе намењено остварењу одређеног циља, а тај циљ је био успех државе која је недавно искусила сву горчину пораза.“²⁵

Пруска влада донела је 6. августа 1808. године уредбу о наименовању официра у којој је стајало: „Једина квалификација за официрску дужност ће бити, у време мира, образовање и професионално знање; у време рата, истакнута храброст и моћ перцепције. Стога, сви појединци из целе нације који поседују ове квали-

24) Арнолд Тојнби, *Проучавање историје*, Службени лист СРЈ – ЦИД, Београд: Подгорица, 2002, стр. 289.

25) Халфорд Ц. Макиндер, *Демократски идеали и стварност: студија политике обнове*, *Metaphysica*, Беорад, 2009, стр. 25.

тете су квалификовани за највише војне дужности. Све претходно постојеће класне привилегованости у војном устројству се укидају, и сваки човек, без обзира на његово порекло, има једнаке дужности и једнака права²⁶.

Стара „професионална војска“ замењена је новом „грађанском“ или „масовном војском“. Измењена природа официрског кора и обичних војника променила је и њихов однос с друштвом. Обични војници више нису представљали групу одметника и изопштеника која није имала никакву везу с друштвом, нити је уживала друштвено поверење. Услед учињене промене регрути су представљали пресек нације, а официри засебну професионалну групу која живи по својим правилима, засебно од друштва и његових подела. Подела на племиће и грађане све више је излазила из официрске оптике, а земељивала ју је подела на војнике и цивиле; све што не носи униформу за њих је постало од ниже вредности, они су према цивилима заузели аристократски став.

У низу војних реформи које су Пруси спровели једно место се одвојило као кључно, а тицало се положаја генералштаба који је постао нервни центар читаве армије, састављен од официра специјално оспособљених да управљају и координирају свим активностима војске. Први генералштаб успоставио је генерал Герхард Фон Шанхорст још 1806. године. Али, пруски генералштаб у правом значењу те речи дело је Хелмута Фон Молткеа, који је био на његовом челу од 1857. до 1888. године.

Главни задатак главнокомандујућег састојао се у томе „да на самом почетку доведе своје трупе, добро припремљене, на критичну тачку, и то тако да буду бројчано надмоћне. Сва стратегија после тога биће редукована на снажање како се у датом тренутку стигне и може: ‘Ниједан оперативни план не може поуздано предвидети какав ће бити ток догађаја након првог судара са крупним непријатељским снагама’²⁷. Да би то појаснио, Молтке је би још јаснији и грубљи: ‘Ништа неће остати од оперативног плана, какав год да је био, после првог судара са непријатељском главнином’²⁸. Утицај Клаузевеца више је него очигледан. Он је говорио о неухватљивим елементима рата, који се не могу предвидети, и који приморавају сваког команданта да на бојишту доноси одлуке од случаја до случаја, од тренутка до тренутка, које се не могу унапред предвидети.

Све оно о чему је говорио, Молтке је демонстрирао у француско-пруском рату 1870/71. За само 18 дана, 1.183.000 немачких

26) Самјуел Хантингтон, *Војник и држава*, Центар за студије Југоисточне Европе, Факултет политичких наука. Дипломатска академија, Београд, 2004, стр. 34, 35.

27) Кристон И. Арчер и др, *Светска историја ратовања*, нав. дело, стр. 496.

28) Исто.

војника из редовног и из резервног састава прошло је војне бараке, а на граници с Француском нашло се 462.000 војника. Бројчана надмоћ, постигнута у почетку, показале се пресудном. Тактички неуспеси и почетни губици нису зауставили пруску војску, она је из тога извучила поуке и престојавала се у ходу. „Молткеова стратешка генијалност састојала се у томе што је био способан да се прилагоди околностима оним темпом како су околности искривале, а није присиљавао своје армије да се уклопе као коцкице у неки унапред нацртани план; укратко, Молтке је био брилијантни опортуниста.“²⁹

Тријумф пруске војне машинерије над Француском није прошао неопажен. Утиску пруске надмоћи нису се могли отети ни Енглези, упркос пословичној надмености и урођеној охолости, пристали су, иако и тада невољно, на укидање куповине чиновна и професионализацију официрског кора. Својим критичарима, заговорницима старог концепта, Лорд Кардвел је казао да „ако постоји једна лекција коју смо научили из историје последњег похода, то је ово – да је тајна пруског успеха више у професионалном образовању официра него у било ком другом узроку који му се може приписати. Ни јунаштво, ни хероизам нису од велике помоћи без професионалне обучености...“³⁰

Уместо очекивања супериорног ума, Пруси су се окренули просечним људима које треба образовати и организовати, снабдети их потребним знањем и искуством. Воља и интелигенција појединца подређују се колективној вољи и интелигенцији целине, а појединац је, опет, имао широку слободу деловања док поступа у делокругу сопствене одговорности. Била је то у потпуности супротна позиција од оне која је доминирала током осамнаестог века, а заснивала се на тези о урођеном гену за командовање.

Интелектуална основа спроведених реформи дата је делом *О рату*, Карла фон Клаузевица. Била је то свеобухватна и јасно формулисана теорија дата од стране човека који је, у својству помоћника Шарнхоста и Гнајсенауа, био и практично ангажован у постављању основа једне нове војске. Клаузевиц је војну мисао, изношену иницијално и фрагментарно, сажео и уобличио у складну целину. Пре Клаузевица, војна мисао на западу је фрагментарна, а после њега епигонска. Колмар фон Голц написао је да после Клаузевица војни теоретичари имају незахвалан задатак. „Војни писац – вели Голц – који после Клаузевица пише о рату, излаже се истој опасности као и песник, који покуша после Гетеа са Фаустом

29) Исто, стр. 501.

30) Самјуел Хантингтон, *Војник и држава*, нав. дело, стр. 52.

или после Шекспира са Хамлетом. Све што се од важности може рећи о природи рата, изложено је у остављеним делима највећег војног мислиоца.³¹ То важи и за суштину цивилно-војних односа, испољену на релацији војска и политика. Клаузевиц је јасно назначио да рат има своју сопствену граматiku, нема своју логику, која може доћи само из политике. Генерали воде рат, али не одлучују о циљевима рата, јер „рат није ништа друго до државна политика продужена другим средствима“.³²

Пруски милитарни систем омогућавао је бољу мобилизацију ресурса, нарочито људског ресурса и од западног *laissez-faire* и од заосталог аграрног истока.³³ Томе је допринела немачка индустрија, наука, технологија и образовни систем од основних школа до универзитета. Успех немачког оружја довео је не само до интересовања за принципе њеног унутрашњег устројства и организације, већ су немачки модели, а нарочито систем образовања постали модели за углед и опонашање у целој Европи.³⁴

4. ВОЈНА ЕТИКА И ПРОБЛЕМАТИКА ЦИВИЛНО-ВОЈНИХ ОДНОСА

Веза између рата и политике је нераскидива. „Од политике зависи опште стање, расположење, устројство, морална и физичка снага државе, а од ових елемената пак ратовање.“³⁵ Монопол на физичку силу је специфично својство државе. Војска је први инструмент државне политике. Да би одговорила својој функцији, она мора бити строго хијерархизована и субординирана. Зато је лојалност прва и основна врлина војника. Кад добије наређење, он се мора аутоматски окренути извршењу, не постављајући питања и не тражећи образложење. „Његова највиша врлина је инструментална а не коначна.“³⁶ Вредност једне војске није одређена ваљаношћу циљева за које се бори, као што се ни вредност адвоката не мери моралним својствима његових клијената. Уколико је другачије, не може се говорити о професионалној војсци коју руководи војна етика, него је у питању политичка војска – преторијанска гарда одређене личности, династије или партије. Није ли то разлог да официри Југословенске народне армије, до дана данашњег,

31) Колмар Фрајхер Фон дер Голц, *Наоружани народ*, нав. дело, стр. XVII.

32) Карл фон Клаузевиц, *О рату*, нав. дело, стр. 35.

33) Пол Кенеди, *Успон и пад великих сила*, ЦИД – Службени лист СРЈ, Подгорица: Београд, 2003, стр. 216.

34) Исто, стр. 217.

35) Колмар Фрајхер Фон дер Голц, *Наоружани народ*, нав. дело, стр. 129.

36) Самјуел Хантингтон, *Војник и држава*, нав. дело, стр. 82.

своје неуспехе у рату у којем им је нестало државе правдају тиме што нису били обучени и оспособљени за такав тип рата. И још кажу да је тај рат био глуп и непотребан. Ратови се не деле на глупе и паметне. А да ли је био потребан или непотребан не одлучују војници.

Војска, пре свега њен официрски кор, у оној је мери на висини војничке врлине у којој је лојалност њен примарни идеал и основни мотив деловања. Начело субординације представља војнички аксиом, поготову на релацији државник – војник. Ако се државник одлучи за рат, онда то за војника значи дужност да га води, без обзира што он може бити свестан да то неминовно води у пораз. Војска наступа као сила, њу не интересују послови које врше политички и државни органи и како они то раде: добро или лоше, морално или неморално. Она се појављује тек кад борба буде објављена, не улазећи у узроке борбе. Њено је, да сломи противника и кад тај посао обави она се опет повлачи и препушта државним органима да победом располажу.³⁷ Онај који хоће да учини нешто велико мора бити неумољив и неосетљив, незаинтересован за неодобравање околине. „За војсковођу постоји само један грех, који му историја никад не прашта а то је, *кад буде тучен*.“³⁸

Војничка етика показује велики интерес за материјални фактор у рату и односе материјалних снага између зараћених страна. За савременог војника рат је пре свега рат материјала. Физички и техничко-технолошки ресурси војске, стално су под оптиком професионалног официра. „Само је онај народ сигуран, који је сваког тренутка готов, да мачем у руци брани своју независност.“³⁹

Држава се наоружава, зато што жели мир, а не зато што тежи рату. Војна моћ, је најбоља превентива рату. Војнички неспремна држава ће пре изазвати рат, јер својом неспремношћу напосто мами да буде нападнута. Војник то најбоље зна и осећа по природи своје функције. Зато он стално инсистира на наоружавању и спремности и никад се не осећа довољно спреман. Милитаризам није глорификација рата, нити је такво нешто својствено војницима. Романтизовање и глорификовање рата својствено је цивилима; филозофима, публицистима, интелектуалцима и то најпре онима из тзв. хуманистичких наука. Војник је пре рационални песимиста, него што би могао бити утопијски романтичар. Професионални војник зна природу рата, али он зна и цену пораза у рату. „Живот је тврд и суров – кад треба да буде велик, он оставља једино избор

37) Андре Гаве, *Вештина командовања*, нав. дело, стр. 106.

38) Колмар Фрајхер Фон дер Голц, *Наоружани народ*, нав. дело, стр. 72.

39) Исто, стр. 4.

између победе и пораза, не између рата и мира, а у победу спадају и жртве победе.⁴⁰ Цену пораза плаћа национална држава, понекад и својим нестанком. За савременог официра и војничку етику национална држава је највиши облик политичке организације. Лојалност држави је највиши војнички идеал, који се манифестује кроз лојалност њеним репрезентима. Зато професионална етика налаже официру, да подједнако презире авантуризам као и опортуну дефетизам својих политичких вођа.

Суштина војничког размишљања је да у свету којим влада супарништво између држава поредак уређује сила, а однос силе одређује се у рату. Свака нација следи свој интерес, идеале и судбину и сукоби се, услед равнотеже моћи, могу само одлагати. „Услед општих интереса, који данас господаре у сваком народу, разни народи стоје један према другом као личности, код којих природни егоизам постаје извор спорова, мада их појединци никако не желе. Национални егоизам не може се одвојити од наших појмова о националној величини. Кад год друга средства не помогну, овај ће увек звати народ на оружје и онда шта може да учини изборни суд, којим би се имало, да мир одржи. Само би то могла да учини једна светска империја али и оне постају помоћу рата о без рата не могу опстати.“⁴¹ Равнотежа моћи је оно што одржава мир, а никако међународни уговори или организације типа Уједињених нација. Војнички ум, стога, полази од неизбежности рата, али то не значи да га сматра и пожељним и да му се радује. Напротив. У војној етици нема погледа својствених аристократском романтизму који говори да мир ослабљује и дегенерише, а да је човек рођен да се бори и побеђује. Исто тако, међутим, није на војнику да због страха које рат носи над њим ламентира и удара у пацифистичке таламбасе. А кад се то догоди, значи да је политика потиснула војничку етику. А да се то не би догодило, потребно је нарочито образовање које поред интелектуалног подразумева и образовање целокупног карактера. „Од официра се тражи да се у интересу своје службе одрекне личне користи, уживања и материјалног благостања.“⁴² Управо је спремност на одрицање од ових добара и посвећености личној користи оно што официру доноси признање и поштовање средине. „Какви су официри, таква ће бити и војска.“⁴³ Од официра зависи хоће ли војник бити јунак или кукавица.

40) Освалд Шпенглер, *Пронаст Запада IV*, Књижевне новине, Београд, 1989, стр. 204.

41) Колмар Фрајхер Фон дер Голц, *Наоружани народ*, нав. дело, стр. 4.

42) Исто, стр. 44.

43) Исто, стр. 52.

ЛИТЕРАТУРА

- Арон Ремон, *Мир и рат међу нацијама*, Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Нови Сад: Сремски Карловци, 2001.
- Арчер Кристоф И. и др, *Светска историја ратовања*, Alexandria Press, Београд 2006.
- Векио Ђорђо Дел, *Право, правда и држава*, Геца Кон, Београд, 1940.
- Гаве Андре, *Већина командовања*, Војно издавачки и новински центар, Београд, 1993.
- Голц Колмар Фрајхер Фон дер, *Наоружани народ*, Издање задужбине Илије М. Коларца, Београд, 1904.
- Кенеди Пол, *Успон и пад великих сила*, ЦИД – Службени лист СРЈ, Подгорица: Београд, 2003.
- Клаузевиц Карл фон, *О рату*, Војно дело, Београд, 1951.
- Кожев Александар, *Како читати Хегела*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1990.
- Кревелд Мартин ван, *Успон и пропадање државе*, Албатрос плус: Факултет безбедности Универзитета, Београд, 2012.
- Макиндер Халфорд Џ., *Демократски идеали и стварност: студија политике обнове*, Metaphysica, Београд, 2009.
- Офе Клаус, *Модерност и држава*, „Филип Вишњић“, Београд, 1999.
- Поповић Васиљ, *Историја новог века: 1492–1815*, Српска књижевна задруга, Београд, 2016.
- Русо Жан Жак, *Друштвени уговор*, Филип Вишњић, Београд, 1993.
- Тојнби Арнолд, *Проучавање историје*, Службени лист СРЈ – ЦИД, Београд: Подгорица, 2002.
- Турчин Питер, *Рат и Мир и Рат*, Порта Либрис, Београд, 2006.
- Хантингтон Самјуел, *Војник и држава*, Центар за студије Југоисточне Европе, Факултет политичких наука, Дипломатска академија, Београд, 2004.
- Шмит Карл, *Политичка теологија – норма и одлука*, Карл Шмит и његови критичари, Филип Вишњић, Београд, 2001.
- Шпенглер Освалд, *Пропадна Западна IV*, Књижевне новине, Београд, 1989.
- Шулце Хаген, *Држава и нација у европској историји*, „Филип Вишњић“, Београд, 2002.

Djuro Bodrozic

**ARMY AND STATE
THE ISSUE OF CIVILIAN-MILITARY RELATIONS**

Resume

The military function of the state is a basic state obligation. Military-related issues are the sole responsibility of the state. A monopoly on physical force is a specific feature of the state. The military is the most important instrument of state policy. In order to respond to its function, it must be strictly hierarchized and subordinated. Loyalty is the first virtue of a soldier.

The military profession has its own history. Modern army and modern warfare are inseparably linked to the industrial revolution in England and the French civil revolution.

The French Revolution was an event that changed the whole society the way warfare. The new type of army created in the French Revolution and the Napoleonic Wars have changed the nature of the war. The old tradition of dynastic wars with a limited number of participants and limited goals has become a past.

We point to the importance of Prussia in the revolutionary military profession, especially the role of the Prussian General Staff.

The success of German weapons was the reason for others to show interest in German principles and models of military organization. In the end, we pointed out the relation of military ethics to war and politics.

Keywords: the army, state, war, politics, military ethics, civilian military relations

---

* Овај рад је примљен 01. маја 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

Марко Новаковић*

Институт за међународну политику и привреду, Београд

РЕЛЕВАНТНОСТ МЕЂУНАРОДНОГ СУДА ПРАВДЕ И МЕЂУНАРОДНА БЕЗБЕДНОСТ**

Сажетак

Међународни суд правде је главни судски орган Уједињених нација али његов значај надилази ту формалну улогу, па можемо слободно рећи да је то најзначајнија међународна судска инстанца. Пред Међународним судом правде (МСП, Суд) налази се изазован и тежак задатак – да у турбулентном свету међународних односа доноси одлуке у споровима између држава и да својим ауторитетом и начином рада осигура да државе са једне стране своје несугласице износе пред МСП, а са друге да се пресуде које донесе поштују. У овом раду ћемо анализирати степен поверења које државе имају у сам рад Суда, на који начин МСП доприноси или одмаже том поверењу али и оценити важност поверења у Међународни суд правде по међународну безбедност.

Кључне речи: Међународни суд правде, избор судија, поверење, међународна безбедност, велике силе

1. НАСТАНАК МЕЂУНАРОДНОГ СУДА ПРАВДЕ И НАЧИН ИЗБОРА СУДИЈА МСП

Година 1918. донела је окончанье глобалних страдања, која су однела милионе жртава и крај *La Grande guerre* – рата који је требало

* marko@diplomacy.bg.ac.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја „Србија у савременим међународним односима: стратешки правци развоја и учвршћивања положаја Србије у међународним интегративним процесима – спољнополитички, међународни економски, правни и безбедносни аспекти“.

да оконча све ратове.¹ Накнадно усвојено становиште о потреби да се будући неспоразуми између држава решавају мирним путем,² значило је и да се оснивање међународне судске инстанце више не сме одлагати. Управо зато се, у првој години по завршетку Првог светског рата, приступило стварању међународног суда – Сталног суда међународне правде³ који је претеча данашњег Међународног суда правде.⁴

На Версајској мировној конференцији (1919), Саветодавном комитету правника додељен је задатак да направи структуру и формулише процедуралне аспекте рада будућег суда. У том процесу, поново се јавио проблем регулисања начина избора судија. Ово питање било је, ако не једини, онда главни разлог зашто слична међународна судска инстанца није формирана на Другој хашкој конференцији (1907). Проблем је лежао у чињеници да је било веома тешко избалансирати жеље великих и мањих држава или боље рећи страх да нека (група) држава не буде повлашћена избором судија. И када се чинило да ће се и овај покушај оснивања међународног суда завршити неуспехом, један од чланова Саветодавног комитета правника, Рут (*Root*), предложио је решење „инспирисано идејама творца Америчког устава везаних за једнакост држава“.⁵ Предлог је био прилично једноставан и подразумевао је да Скупштина и Савет Друштва народа сарађују у избору судија. На тај начин, требало је омогућити и мањим државама да утичу на процес док би велике силе задржале доминантну улогу. Тај предлог је прихваћен и инкорпориран у Статут Сталног суда међународне правде (ССМП), донет 1920. године. Потребно је било да већина чланица Друштва народа⁶ ратификује овај документ да би Статут ступио на снагу. Како је у време оснивања Друштво народа имало 42 чланице-оснивача, била је потребна ратификација од стране 22 државе. На другој скупштини одржаној 5. септембра 1921. године, 26 држава је ратификовало овај документ, па су на тај начин створени сви предуслови за стварање међународног суда.

1.1. Избор судија МСП

Временом се показало да усвојени начин избора судија није значајно повећао улогу мањих држава, поготово када је у питању

1) Adam Hochschild, *To End All Wars: A Story of Loyalty and Rebellion, 1914-1918*, Houghton Mifflin Harcourt, Boston, MA, USA, 2011, стр. 377.

2) Лекција која је најалост, брзо заборављена, прим. аут.

3) У даљем тексту и ССМП.

4) У даљем тексту и МСП, суд.

5) Manley Ottmer Hudson, “The Permanent Court of International Justice”, *Harvard Law Review*, Cambridge, MA, USA, 1921-1922, стр. 249.

6) Претеча Уједињених нација, основана Версајским споразумом, прим. аут.

њихово представљање у судском већу. Посебан проблем представља подела приликом избора судија по линији некада строге блоквске а данас поделе на „исток“ и „запад“, која се одражава и приликом доношења одлука.

На овом месту нећемо улазити у анализу система номинација судија од стране држава – само ћемо истаћи да је у питању процес који се не може назвати транспарентним и често има јасну политичку конотацију. Са друге стране, осврнућемо се на ништа мање тајновит поступак избора судије у телима УН.

Начин избора судија има велики утицај на степен поверења у МСП па самим тим и на међународну безбедност уопште. Избор судија МСП представља процес за који је потребно свеобухватно лобирање и права кампања, која се може упоредити са оном која се води приликом избора Генералног секретара УН.⁷ Промоција кандидата и истицање његове подобности за ову престижну судијску позицију почиње и неколико година пре самих избора и она укључује широки спектар стратегија међу којима су и посете амбасадама у самој држави која спроводи кампању али и посете представништвима те државе у свим релевантним земљама, па и у међународним организацијама и најважнијим регионалним организацијама.⁸

Са формално-правне стране, Статут МСП налаже да сваки судија мора бити различите националности.⁹ Ова одредба је јасна и њен *ratio* не треба додатно објашњавати. Са друге стране, не постоји формално правило али је свакако веома јака неписана, такозвана „П5 конвенција“, према којој свака стална чланица Савета безбедности има свог судију. Ова пракса значајно смањује број „слободних судијских места“ на 10, а додатно их смањује за одређене регионалне групе – управо оне из којих долазе сталне чланице, па тако Западно-европска група има 2 уместо 5 места (зато што се у њој налазе Француска, Велика Британија и САД), Азија има 2 уместо 3 (због Кине) а Источна Европа 1 уместо 2 (због чланства Руске Федерације у њој). И док оваква „привилегија“ за сталне чланице Савета безбедности може деловати неправедно, када погледамо улогу држава у финансирању рада УН, чији је МСП орган, видећемо да САД финансирају 22% целокупног буџета. Такође, на

7) Више видети у: Marko Novaković, “Some remarks regarding the procedure of the appointment of the secretary general of the United Nations”, *Анали Правног факултета у Београду/Annals of the Faculty of Law in Belgrade*, Belgrade, 2016; 64(3), стр. 171-191.

8) Видети детаљније у: *Selecting International Judges: Principle, Process and Politics*, DISCUSSION PAPER, Centre for International Courts and Tribunals, University College London, London, 2002.

9) Статут МСП, члан 3.

првих 10 места по контрибуцијама УН буџету налазе се све сталне чланице Савета безбедности, поред САД ту су још и Кина са 7.921%, Француска са 4.859%, Уједињено Краљевство са 4.463% и Руска Федерација са 3.088%.¹⁰ Дакле заједно, сталне чланице Савета безбедности уплаћују 42.331% буџета УН, па се мора признати да повлашћен статус у избору судија МСП, као и у другим одлукама унутар УН није у потпуности без основа.¹¹

Конечно, досадашња пракса је подразумевала да се за судије бирају искуснији правници, у завршном стадијуму своје професионалне каријере. Тај тренд је и даље присутан али је уочљив све већи број номинација млађих људи. Оно што боде очи поједнако као када је у питању избор Генералног секретара јесте изузетно мали број жена које су постављене за судије МСП (тренутно само 3 од 15),¹² што је свакако критика која се може упутити пре свега Уједињеним нацијама али и самим државама.¹³

2. ОСНОВНЕ ОДЛИКЕ МСП

Основан у јуну 1945. године, МСП представља „један од главних органа УН“, како се и наводи у члану 7. Повеље УН.¹⁴ Главни органи Уједињених нација су: Генерална скупштина, Савет безбедности, Економски и социјални савет, Старатељски савет, Секретаријат и Међународни суд правде, који делује унутар међународног правног поретка успостављеног Повељом УН. Ова функција произилази из члана 92. Повеље Уједињених нација који гласи: „Међународни суд правде је главни судски орган Уједињених нација. Он поступа у складу с приложеним статутом, који је заснован на Статуту Сталног суда међународне правде и чини саставни део ове Повеље.“

Суд је органски повезан са УН и тиме што је његов Статут интегрални део Повеље УН а чланице УН странке тог Статута, као и због чињенице да Генерална скупштина УН и Савет безбедности имају кључно место у избору судија МСП. Улога и значај Суда су додатно ојачани правилом по коме Савет безбедности упућује да се спорови изнесу пред МСП. Ово правило произилази из одред-

10) United Nations Secretariat, *Assessment of Member States' advances to the Working Capital Fund for the biennium 2016-2017 and contributions to the United Nations regular budget for 2016*, ST/ADM/SER.B/932, 28, New York, December 2015.

11) Исто, Marko Novaković, "Some remarks regarding the procedure of the appointment of the secretary general of the United Nations", нав. дело, стр. 171-191.

12) Ксу Ханкин (*Xue Hanqin*), Џоан Донахју (*Joan E. Donoghue*) и Јулија Себутинде (*Julia Sebutinde*) прим. аут.

13) Marko Novaković, "Some remarks regarding the procedure of the appointment of the secretary general of the United Nations", нав. дело, стр. 186.

14) Члан 7 Повеље УН.

бе члана 36 тачке 3 Повеље УН која утврђује: „Дајући препоруке сходно овом члану, Савет безбедности треба, исто тако, да има у виду да би странке, по правилу, требало да правне спорове износе пред Међународни суд у сагласности с одредбама Статута Суда.“¹⁵

МСП је у познатом случају Мавроматис (Грчка против Велике Британије)¹⁶ дефинисао међународноправни спор као: „неслагање у погледу права и чињеница, сукоб правних становишта или интереса између два субјекта“.¹⁷ Статут МСП, у члану 36. тачка 2. одређује надлежност Суда да расправи спор који се односи на: тумачење уговора; свако питање међународног права; постојање било које чињенице која би, ако се утврди, представљала кршење неке међународне обавезе; природу или величину дужне накнаде због кршења неке међународне обавезе.¹⁸ Суд одлучује у сагласности са међународним правом примењујући члан 38 Статута у коме стоји да „Суд, чија је дужност да своје одлуке у споровима који му се упућују доноси у складу са међународним правом примењује а) међународне конвенције, било да су опште или посебне, које утврђују правила изричито призната од стране странака у спору; б) међународни обичај као доказ општег признатог права; в) опште правне принципе признате од стране цивилизованих народа; г) поштујући одредбе члана 59., судске одлуке и доктрину најпознатијих стручњака из области јавног права различитих народа као помоћног начина за утврђивање правних правила. 2. Ова одлука не односи се на овлашћење Суда да одлуку донесе *ex aequo et bono* ако се странке у спору слажу“.¹⁹

Како то примењује Антонио Касезе (*Antonio Cassese*), када се члан 38. доведе у везу са чланом 59. Статута МСП, може се закључити да су ови чланови кодификовали међународно право.²⁰ Следећи Касезеово резонување, сматрамо да одлуке неких међународних судова, пре свега управо МСП имају и много шири утицај и већи ауторитет од онога који му је дат међународним правом. МСП је опскрбљен бројним могућностима проширења своје јурисдикције али и експанзије међународног права.²¹ Пример је Конвен-

15) Thomas Giegerich, “Article 36 UN charter” in: *The Statute of the International Court of Justice: A Commentary, Second Edition* (eds. Andreas Zimmermann, Karin Oellers-Frahm, Christian Tomuschat, Christian J. Tams), Oxford University Press, Oxford, UK, 2012, стр. 134.

16) *I.C.J. Reports, (Greece v. United Kingdom) (1924, 1925, and 1927) P.C.I.J., Ser. A, Nos. 2, 5, and 11.*

17) *I.C.J. Reports, Mavrommatis case Judgment.*

18) Статут МСП, члан 36.

19) John A Moore, Jerry Pubantz, *The New United Nations: International Organization in the Twenty-First Century*, Routledge, Abingdon, UK, 2016, стр. 297.

20) Antonio Cassese, *International Law*, Second edition, Oxford university press, Oxford, 2005.

21) Види више у Marko Novaković, „Moderne tendencije u međunarodnom pravu – terorizam i ekspanzija prava“, u zborniku: *Savremeni međunarodni ekonomski i pravni poredak*, (priredila: Sanja Jelisavac Trosic), Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2016.

ција о јурисдикционом имунитету држава и њихове имовине а то је могућност примене конвенције иако још није ступила на снагу.²² Управо се на примеру МСП, види колико је међународно право способно, да без врховног судског или законодавног органа, већ искључиво кроз уговоре, обичаје али и пресуде регулише и квалификује односе на адекватан начин.

2.1. МСП као светски суд

Међународни суд правде, често се назива још и „светски суд“, чак и у академском дискурсу.²³ Атрибут „светске“ тој судској инстанци дају између осталог и општа могућност дата свакој држави да приступи, под одређеним условима, том суду уз чињеницу да је МСП главни суд, под окриљем Уједињених нација. Ипак, он је атрибут „светски“ преузео од свог претходника – ССМП.

Улога ССМП је била од изузетног значаја зато што Статут Друштва народа није у потпуности искључивао могућност рата већ је обавезао чланице на пријатељско решавање спорова и створио два тела која имају задатак да проучавају такве спорове – ССМП и Савет Друштва народа.²⁴ Ту веома значајну улогу је наследио и МСП и самим тим је стављен велики терет на плећа само једне судске инстанце Уједињених нација, с обзиром да је чланом 2(4) прописано да ће се државе чланице „... уздржати од претње силом или употребе силе против територијалног интегритета или политичке независности сваке државе...“.²⁵

О евентуалној улози МСП као апелационог суда може се говорити само у стриктно уговорном контексту. Странке у уговору, као што могу да пропишу да ће евентуалне неспоразуме изнети пред МСП, могу и да дозволе могућност обраћања МСП-у ако нису задовољне одлуком неког другог међународног судског или арбитражног тела. Таква могућност је дата чланом 84. Конвенције о међународном цивилном саобраћају из 1944. године, у чијој одредби се, између осталог, прописује: „... Било која страна уговорница може, у складу са чланом 85, да се жали на одлуку Савета

22) Бојан Милисављевић, „Имунитет државе у међународном праву – осврт на рад комисије за међународно право“, *Наука, Безбедност, Полиција*, Београд, 2014, стр. 29.

23) Keith Hight, “The Peace Palace Heats Up: The World Court in Business Again?”, *Commonwealth Law Bulletin* 1992, 18 (2), Routledge, Abingdon, UK, стр. 755; G.A. Christenson, “The World Court and *Ius Cogens*”, *American Journal of International Law*, Washington DC, 1987, 81(1), Anthony D’Amato, “Modifying US Acceptance of the Compulsory Jurisdiction of the World Court”, *American Journal of International Law*, Washington DC, 1985, 79 (2).

24) Илија А. Пржић, „Британски предлог за измену пакта Друштва народа“, *Архив за правне и друштвене науке*, Београд, 1930, књига XXI, бр. 3, стр. 217.

25) Члан 2, став 4, Повеље УН.

ad hoc трибуналу који се формира уз сагласност осталих страна или Сталном суду међународне правде....“ . Ту одредбу је, рецимо, Индија искористила, 1971. године, у случају „*Appeal Relating to the Jurisdiction of the ICAO Council (India v. Pakistan)*“²⁶

Јасно је да МСП има посебан статус како у систему УН тако и на међународној позорници уопште, а управо због тога државе праве озбиљне анализе свих потенцијалних последица уласка у спор пред МСП. Разлози за тај опрез могу бити правни, могу бити политичке природе и не морају нужно бити везани за неповерење према суду због његових институционалних или персоналних карактеристика. Овај опрез је појачан чињеницом да је МСП суд који функционише у систему међународних односа а не у националном правном систему.

2.2. Специфичности МСП

Специфичности рада МСП, последица су природе окружења у коме суд функционише – а то је систем међународних односа. Међународно право које има за циљ да уреди односе између држава и других субјеката међународног права, не познаје формалну врховну судску инстанцу²⁷ али ни централизовани апарат физичке принуде, који би пресуде те инстанце спроводио. И подносиоци представки и тужени у поступку пред МСП су независне државе, те је неопходан „пристанак“ да би се спор изнео пред МСП, што указује на уговорну димензију надлежности МСП. Државе могу пристати и на пресуђење применом принципа *ex equo et bono*, али је и у том случају неопходна сагласност.

Управо због чињенице да међународно право функционише у свету политичких и правних *међународних* односа, није могуће да му структура и механизми буду „копија“ унутрашњег права, нити му недостатак могућности принудног извршења умањује „правност“. Штавише, управо због тих специфичности, међународно право, по неким ауторима, представља можда и најсавршенији облик права.²⁸ Консеквентно, и Међународни суд правде функционише у значајно другачијим условима у односу на судове у националним правним системима па самим тим и његово функционисање и деловање има своје специфичности. Поменути недостатак монопола физичке принуде који би гарантовао спровођење судских одлука чини задатак МСП комплекснијим него судовима у националним правним системима и изискује другачије методе рада. Непоштовање одлуке МСП носи са собом негативне последице у светлу међународних односа. Једна од последица је

26) I.C.J. Reports 1971.

27) Међународни суд правде је устројен као главни судски орган УН (члан 1, Статут МСП).

28) Луј ле Фир, *Међународно јавно право*, Правни факултет, Београд, 2010.

губитак поверења других држава и међународна осуда као последице неизвршења одлука МСП. Ова последица је значајна, нарочито дугорочно посматрајући односе у међународној заједници. Случајеви игнорисања пресуда МСП не указују само на одсуство добре вере у конкретним ситуацијама, већ доводе у питање кредибилитет конкретне државе у међународним односима уопште. Како државе пристају на решење спора пред МСП, непоштовање пресуде може значајно променити начин опхођења осталих држава према односној држави и значајан пад њеног кредибилитета у међународним односима. Ипак, иако су државе под притиском да изврше обавезе задате пресудом коју је донео МСП, „тврда“ сила кога би то гарантовала није присутна, па МСП мора да примени специфичне механизме и обзире приликом пресуђивања.

Посебно значајан пример непоштовања пресуде у пракси МСП, који и данас изазива доста контроверзи јесте реакција Сједињених Америчких Држава (САД) на пресуду у случају „Никарагва“.²⁹ И поред тога што то није ни први ни последњи пут да нека држава није у потпуности спровела одлуку МСП, а свакако ни једини пут да држава која је изгубила спор није на прави начин извршила обавезе наложене диспозитивом пресуде, овај пример неизвршења пресуде је, као ретко који, уздрмао Суд скоро до темеља, и довео у питање његов кредибилитет, уз кредибилитет САД.

Однос према МСП се без икакве сумње након тога променио али се променио и начин решавања спорова самог МСП. Може се приметити да је након ове пресуде, суд почео да обраћа више пажње на то да пресуда пружи барем делимичну сатисфакцију за обе стране у спору. Иако се на овај начин резонувања може ставити одређена замерка, са позиције опортунитета ово је једини начин на који МСП може опстати у својој веома незахвалној улози „светског суда“ и избећи потенцијалну маргинализацију која би посредно угрозила међународну безбедност. Опасност од маргинализације МСП, сагледаћемо из једног статистичког угла у наредном одељку.

3. ДА ЛИ ПОСТОЈИ ТРЕНД ОПАДАЊА ПОВЕРЕЊА У МСП?

Из анализе спроведене у претходној глави (глави 2 овог рада) можемо јасно видети зашто државе често немају слуха за важност али и мотивације за поступање према одлукама међународне судске инстанце, макар и оне толико значајне као што је Међународни суд правде. Овај недостатак поверења или боље речено вере у рад МСП произилази, пре свега, из самог појма суверенитета држава.

29) *I.C.J. Reports, Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), 1987.*

Проблем поверења је додатно изражен, јер се пред МСП изнесе драстичне несугласице између држава које и настоје да „докажу“ да су у праву кроз ангажовања значајних капацитета. У том процесу, често нестаје свест и потреба за заштити неких виших интереса и вредности па се успех у спору чини важнијим од његовог реалног значаја. Иза тога стоји страх да евентуални негативни исход поступка у домаћој јавности може добити тежину пораза веће специфичне тежине. Стога су и државе некада склоне да пресуду која није „у њихову корист“ тумаче искључиво као доказ пристрасности суда, која се, по правилу, образлаже ванправним аргументима.

Управо због ове праксе држава, МСП улаже додатни напор, као што је већ речено, да све стране у спору добију неку врсту сатисфакције. Без оваквих обзира, који могу бити упитни на први поглед, опасност од маргинализације МСП би била неупоредиво већа, јер би се државе осетиле „изданим“ од стране међународне правде. Наведени термин „међународне правде“ се све чешће користи у негативној конотацији и пежоративном значењу, па је ова пракса МСП у потпуности разумљива и оправдана.

Опасност од маргинализације прети пре свега од најмоћнијих држава. Разлике у економској и војној моћи држава одражавају се и на однос према свим институцијама међународне заједнице, па и према Суду. Моћне државе се радије опредељују за неки алтернативни начин решавања спора, пре свега посредством политичких и економских „средстава и мера“ како би отклонили несугласицу са слабијом државом. *Ratio* овакве праксе је јасан – вансудским решавањем спорова, много више долазе до изражаја разлике у моћи (војној, економској и свакој другој) у корист веће државе па самим тим и могућност да се утиче на коначан исход. Професор Ерик А. Познер је у децембру 2004. године објавио познати рад *“The Decline of International Court of Justice”*, у коме је истраживао проблем опадања поверења у Међународни суд правде (МСП) и анализирао две могућности зашто се то опадање поверења догађа. Са једне стране он види проблем у томе што судије пристрасно одлучују о случајевима док као алтернативну могућност перципира чињеницу да је МСП постао жртва конфликтних интереса држава. Као критеријум за статус „велике силе“ Познер узима економску моћ, у време писања чланка, те су оне: САД, Кина, Јапан, Немачка, Уједињено Краљевство, Француска, Индија, Италија, Бразил и Русија.

Мањим државама, поготово приликом спора са великим силама, МСП остаје једина могућност. Због свега наведеног, често се долази до закључка да је МСП постао „суд малих држава“. Изнето илуструју и подаци из Табеле 1 која следи а чији је аутор Ерик Познер:³⁰

30) Појам „велике силе“ се односи на економски најјаче државе света.

Табела 1: Случајеви који укључују велике силе (1946-2003)

<i>Applicant</i>	<i>Respondent</i>	<i>Filing Year</i>
1946–1965		
<i>United Kingdom</i>	<i>Albania</i>	1947
<i>United Kingdom</i>	<i>Norway</i>	1949
<i>France</i>	<i>USA</i>	1950
<i>United Kingdom</i>	<i>Iran</i>	1951
<i>Greece</i>	<i>United Kingdom</i>	1951
<i>Italy</i>	<i>France</i>	1953
<i>France</i>	<i>Norway</i>	1955
<i>Portugal</i>	<i>India</i>	1955
<i>Switzerland</i>	<i>USA</i>	1957
<i>Cameroon</i>	<i>United Kingdom</i>	1961
1966–1985		
<i>India</i>	<i>Pakistan</i>	1971
<i>Germany</i>	<i>Iceland</i>	1972
<i>United Kingdom</i>	<i>Iceland</i>	1972
<i>Australia</i>	<i>France</i>	1973
<i>New Zealand</i>	<i>France</i>	1973
<i>USA</i>	<i>Iran</i>	1979
<i>Nicaragua</i>	<i>USA</i>	1984
1986–2003		
<i>USA</i>	<i>Italy</i>	1987
<i>Libya</i>	<i>USA</i>	1992
<i>Libya</i>	<i>United Kingdom</i>	1992
<i>Iran</i>	<i>USA</i>	1992
<i>New Zealand</i>	<i>France</i>	1995
<i>Paraguay</i>	<i>USA</i>	1998
<i>Yugoslavia</i>	<i>France</i>	1999
<i>Yugoslavia</i>	<i>Germany</i>	1999
<i>Yugoslavia</i>	<i>Italy</i>	1999
<i>Yugoslavia</i>	<i>USA</i>	1999
<i>Yugoslavia</i>	<i>United Kingdom</i>	1999
<i>Pakistan</i>	<i>India</i>	1999
<i>Germany</i>	<i>USA</i>	1999
<i>Congo, Republic of</i>	<i>France</i>	2003
<i>Mexico</i>	<i>USA</i>	2003
<i>Malaysia</i>	<i>Singapore</i>	2003

Извор: Е. А. Posner, “The Decline of International Court of Justice”, *Conference on New Political Economy*, volume 23, Number 1, Chicago, July 2006, стр. 6-7.

У прве четири деценије по оснивању Суда, најмоћније државе су биле стране у поступку у скоро две трећине предмета – у 35 случаја је учествовала велика сила наспрам 18 у којима није. У периоду од 1986. до 2003, велике силе се обраћају Суду на нивоу изузетка (1987. године САД, а 1999. Немачка) а када је у питању укупан однос, он се у потпуности променио и обрнуто је пропорционалан у односу на онај из претходног периода. На готово идентичном узорку, велике силе су учествовале у 17 случајева а нису у 35. Има

мишљења да је један од разлога опадања поверења у МСП и образовање великог броја специјализованих арбитража и судских инстанци пред које заинтересоване странке могу изнети своје случајеве али узрок овако драстичне промене не може бити само у томе. Како би наставили са анализом, сачинили смо табелу која приказује тренд поверења у МСП за период од 2004. године до 2017.

Табела 2: Случајеви пред Међународним судом правде (2004-2017)

<i>Applicant</i>	<i>Respondent</i>	<i>Filing Year</i>
<i>Romania</i>	<i>Ukraine</i>	2004
<i>Costa Rica</i>	<i>Nicaragua</i>	2005
<i>Commonwealth of Dominica</i>	<i>Switzerland</i>	2006
<i>Argentina</i>	<i>Uruguay</i>	2006
<i>Djibouti</i>	<i>France</i>	2006
<i>Peru</i>	<i>Chile</i>	2008
<i>Ecuador</i>	<i>Colombia</i>	2008
<i>Mexico</i>	<i>USA</i>	2008
<i>Georgia</i>	<i>Russian Federation</i>	2008
<i>Former Yugoslav Republic of Macedonia</i>	<i>Greece</i>	2008
<i>Germany</i>	<i>Italy</i>	2008
<i>Belgium</i>	<i>Senegal</i>	2009
<i>Honduras</i>	<i>Brazil</i>	2009
<i>Belgium</i>	<i>Switzerland</i>	2009
<i>Australia</i>	<i>Japan</i>	2010
<i>Burkina Faso</i>	<i>Niger</i>	2010
<i>Republic of Costa Rica</i>	<i>Nicaragua</i>	2010
<i>Nicaragua</i>	<i>Republic of Costa Rica</i>	2011
<i>Cambodia</i>	<i>Thailand</i>	2011
<i>Bolivia</i>	<i>Chile</i>	2013
<i>Nicaragua</i>	<i>Columbia</i>	2013
<i>Nicaragua</i>	<i>Columbia</i>	2013
<i>Timor-Leste</i>	<i>Australia</i>	2013
<i>Republic of Costa Rica</i>	<i>Nicaragua</i>	2014
<i>Marshall Islands</i>	<i>United Kingdom</i>	2014
<i>Marshall Islands</i>	<i>Pakistan</i>	2014
<i>Marshall Islands</i>	<i>India</i>	2014
<i>Somalia</i>	<i>Kenya</i>	2014
<i>Chile</i>	<i>Bolivia</i>	2016
<i>Equatorial Guinea</i>	<i>France</i>	2016
<i>Islamic Republic of Iran</i>	<i>USA</i>	2016
<i>Republic of Costa Rica</i>	<i>Nicaragua</i>	2017
<i>Ukraine</i>	<i>Russian Federation</i>	2017
<i>Malaysia</i>	<i>Singapore</i>	2017
<i>India</i>	<i>Pakistan</i>	2017
<i>Malaysia</i>	<i>Singapore</i>	2017

Извор: Табела је направљена од стране аутора. Подебљани су случајеви у којима је једна од страна „велика сила“.

Ова табела је сачињена како би се приказало учешће великих сила у поступцима пред МСП у последњих четрнаест година. Од

2004. године, било је 36 случаја пред МСП од којих је у њих 12 учествовала барем једна од великих сила што је 33.3%. Дакле, у последњем периоду не долази до промене броја предмета пред МСП у којима учествују „велике силе“, јер је у периоду од 1986. до 2003. у 17 од 52 случаја учествовала нека велика сила, тако да се може говорити о јасној константи. Ипак, постоје помаци у периоду од 2004. до 2017. године који се могу тумачити као пораст поверења у МСП. Од четири државе које никада пре тога нису биле учеснице поступака пред МСП (Кина, Јапан, Бразил и Русија) три су у међувремену постале учеснице у спору, и то све као тужене стране – Бразил (2009.), Јапан (2010.) и Русија у два наврата (2010. и 2017.).

ЗАКЉУЧАК

Као „светски суд“ који ипак нема иза себе силу физичке принуде која би гарантовала извршење његових пресуда, МСП као и организација УН чији је главни судски орган, имају веома захтеван задатак да одржавају глобални мир и безбедност и решавају спорове између држава. Његова улога је веома значајна, јер упркос честом негативном осврту на његов рад, докле год државе износе своје несугласице пред МСП, он доприноси очувању међународне безбедности. Штавише, ако би се МСП ставио на маргине решавања спорова између држава избегавањем његове јурисдикције у најзначајнијим и најосетљивијим (нпр. граничним споровима) значајно би порасле шансе ескалације сукоба и угрожавања међународне безбедности.

Из анализе се може уочити константа у учествовању великих сила у поступцима пред МСП и јасно је да се не може говорити о опадању поверења према МСП. Морамо додати да је његова улога веома специфична и да се „поверење“ не може очитати (само) из статистичких приказа – иако неки подаци могу бити веома индикативни. Као што је већ истакнуто у овом раду, државе се могу одлучити да спор не износе пред МСП из великог броја разлога, а евентуално неповерење у рад суда је само један од њих.

Конечно, може се приметити још једна тенденција држава, када је у питању однос према пресудама МСП. Свака држава покушава да прикаже пресуду у поступку пред МСП као веома повољну или у сваком случају повољнију него за другу страну у спору. Ово им омогућава и, већ поменути, начин доношења одлука у МСП. Судије МСП су свесне специфичности њихове улоге, специфичности позиције МСП али и опасности да се доведе у питање курентност самог суда ако се ствари буду пресецале без осврта не све детаље, како оне мериторне тако и обзире од значаја за целокупну перцепцију. Сходно томе, судије се труде да у пресуди истакну и

подрже барем неке захтеве обе стране у спору. Дobar пример може бити случај Хрватске против Србије³¹ у коме је јасна намера обе стране била да покажу исход спора као успех својих правних тимова.³² На тој линији, могу се посматрати и одлуке МСП да се огласи ненадлежним у неким случајевима, који су у најмању руку дискутабилни.³³ Улога МСП у очувању међународне безбедности је веома значајна и важно је да МСП настави са њеним јачањем али је свакако неопходан и допринос држава на том путу очувања међународног мира и безбедности.

ЛИТЕРАТУРА

- Ле Фир Луј, *Међународно јавно право*, Правни факултет, Београд, 2010.
- Милисављевић Бојан, „Имунитет државе у међународном праву – осврт на рад комисије за међународно право“, *Наука, Безбедност, Политика*, Београд, 2014, стр. 21-31.
- Милисављевић Бојан, „Одговорност међународних организација са освртом на захтеве Републике Србије“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, број 2/2016 год. 23, vol. 52 стр. 131-145.
- Новаковић Марко, Вучић Михајло, „Пресуда за геноцид у спору Хрватске и Србије пред Међународним судом правде – правна анализа и значај по међусобне односе“, *Међународни проблеми*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, бр. 1, 2015. стр. 7-44.
- Пржић А. Илија, „Британски предлог за измену пакта Друштва народа“, *Архив за правне и друштвене науке*, Београд, 1930, књига XXI, бр. 3.
- Cassese Antonio, *International Law*, Second edition, Oxford university press, Oxford, 2005.
- Christenson G.A., “The World Court and Ius Cogens”, *American Journal of International Law*, Washington D.C., 1987, 81(1), стр. 93-101.
- D’Amato Anthony, “Modifying US Acceptance of the Compulsory Jurisdiction of the World Court”, *American Journal of International Law*, Washington D.C., 1985, 79 (2), стр. 385-405.
- Giegerich Thomas, “Article 36 UN charter”, in: *The Statute of the International Court of Justice: A Commentary, Second Edition* (eds. Andreas Zimmermann, Karin Oellers-Frahm, Christian Tomuschat, Christian J.
-
- 31) Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia).
- 32) Марко Новаковић, Михајло Вучић „Пресуда за геноцид у спору Хрватске и Србије пред Међународним судом правде – правна анализа и значај по међусобне односе“, *Међународни проблеми*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, бр. 1, 2015, стр. 7-44.
- 33) Бојан Милисављевић, „Одговорност међународних организација са освртом на захтеве Републике Србије“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, број 2/2016 год. 23. vol. 52, стр. 131-145, 139-140.

- Tams), Oxford University Press, Oxford, 2012. стр. 134- 161.
- Hight Keith “The Peace Palace Heats Up: The World Court in Business Again?”, *Commonwealth Law Bulletin* 1992, Routheldge, Abingdon, UK 18 (2), стр. 755–763.
- Hochschild Adam, *To End All Wars: A Story of Loyalty and Rebellion, 1914-1918*, Houghton Mifflin Harcourt, Boston, MA, USA, 2011.
- Hudson Manley Ottmer, “The Permanent Court of International Justice”, *Harvard Law Review*, Cambridge, MA, USA, 1921-1922, стр. 245-275.
- Moore A. John, Pubantz Jerry, *The New United Nations: International Organization in the Twenty-First Century*, Routledge, Abingdon, UK 2016.
- Novaković Marko, „Moderne tendencije u međunarodnom pravu – terorizam i ekspanzija prava“, u zborniku: *Savremeni međunarodni ekonomski i pravni poredak*, (priredila: Sanja Jelisavac Trosic), Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2016.
- Novaković Marko, “Some remarks regarding the procedure of the appointment of the secretary general of the United Nations”, *Анали Правног факултета у Београду/Annals of the Faculty of Law in Belgrade*, Belgrade, 2016; 64(3), стр. 171-191.
- Posner E. A., “The Decline of International Court of Justice”, *Conference on New Political Economy*, Chicago, volume 23, Number 1, Chicago, July 2006, стр. 1-38.

ПРЕСУДЕ

- I.C.J. Reports, (Greece v. United Kingdom) (1924, 1925, and 1927) P.C.I.J., Ser. A, Nos. 2, 5, and 11.*
- I.C.J. Reports, Mavrommatis case Judgment.*
- I.C.J. Reports, Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), 1987.*
- I.C.J. Reports 1971.*
- Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia)*

ДОКУМЕНТИ

- Статут Међународног Суда Правде.
- Selecting International Judges: Principle, Process and Politics*, DISCUSSION PAPER, Centre for International Courts and Tribunals, University College London, 2002.
- United Nations Secretariat, *Assessment of Member States' advances to the Working Capital Fund for the biennium 2016-2017 and contributions to the United Nations regular budget for 2016*, ST/ADM/SER.B/932, New York, 28 December 2015.

Marko Novakovic

THE RELEVANCE OF THE INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE AND INTERNATIONAL SECURITY

Resume

Professor Eric A. Posner published in December 2004 an article “The Decline of International Court of Justice”, in which he analyzed decline of a caseload and therefore a trust in the International court of justice (ICJ). He analyzed two possible theories for this decline. On the one side he sees the issue in bias law application by ICJ judges and on the other side he sees ICJ as a victim of conflicting states interests. Following his arguments and analysis, we are going to test these issues in the period 2004-2017 and explore if there are additional causes of this distrust as well.

One may ask how these statistical data are connected to the international security? Although these two things might seem as not very connected, trust in the ICJ, especially if it is put in the line with another analysis that was conducted in this research – judge appointment at the ICJ.

Connection, when established as following, is very obvious – ICJ as a principal judicial organ of the UN and the court with importance in the world stage, that surpass this formal title. ICJ has an immensely important role in conducting one of the main UN tasks – keeping the world safe and peaceful place. This role can only be achieved if numbers of cases, potential military conflicts, are brought in front of the ICJ especially those by “great powers”. And one of the main reasons why states are reluctant to do this is lack of transparency and bias approach of the ICJ judges. This appointment procedure is heavily affected by the P5 influence, not only because of the fact that every P5 member has always its citizen in the chamber, but also due to the fact that this practice limits positions for the other countries within regional groups. However, even that this “privilege” might be perceived as an example of inequality and to some point it definitely is, one have to take into consideration the fact that P5 members are contributing to the UN budgeted with over 40%.

Although ICJ has its procedural and material imperfections, it was a long way to its establishment and all actors at the international stage have to carefully consider its role and influence. This especially goes to the main and most important subjects of international law, and the ones that are responsible for the formation of the ICJ but also for its preservation and relevance – states.

Keywords: International Court of Justice, appointment of judges, trust, international security, major powers

---

* Овај рад је примљен 10. јануара 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

Божидар Бановић

Факултет безбедности, Универзитет у Београду

Вељко Турањанин*

Правни факултет, Универзитет у Крагујевцу

Емир Ћоровић

Државни Универзитет у Новом Пазару

ПРАВО НА ЕУТАНАЗИЈУ У ПРАВНОМ ПОРЕТКУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сажетак

Аутори у раду образлажу проблем лишења живота из самилости, као једног од најкомплекснијих правних, медицинских, религијских, етичких и социјалних питања. Иако није спорно да се о овој теми воде бројне расправе широм света, те да се му се посвећује различита пажња, а што зависи од државе до државе, те од културе којој припада предметна држава. Аутори, пак, овом питању прилазе са другачијег становишта, повезујући више различитих питања у једну целину. На првом месту, аутори објашњавају кривично дело лишења живота из самилости према Кривичном законнику Републике Србије, а потом прелазе на образлагање права на достојанствену смрт које је предвиђено Нацртом Грађанског законика Републике Србије, које би неминовно, усвајањем овог законика, довело до измена у Кривичном законнику. На крају, аутори дају резултате емпиријског истраживања које је спроведено у Клиничко-болничком центру у Крагујевцу, а у вези са предметном проблематиком.

Кључне речи: еутаназија, кривично дело, право на достојанствену смрт, легализација

1. УВОД

Еутаназија представља једно веома комплексно медицинско, правно, религијско, етичко и социјално питање. Наиме, проблематика еутаназије и са њом блиско повезаног лекарски потпомогну-

* turanjaninveljko@gmail.com

тог самоубиства отвара расправу о питању да ли човек може да располаже својим правом на живот, односно да ли му се може дати право на смрт.¹ С друге стране, еутаназија и лекарски потпомогнуто самоубиство заузимају „све значајније место у корпусу медицинских услуга у Западној Европи и Сједињеним Америчким Државама“.² Зато се у последње време све више говори о тзв. туризму смрти (енг. *death tourism*, нем. *sterbetourismus*). У питању је специфична врста медицинског туризма, под којим се подразумева медицинско лечење или операција који треба да буду изведени у месту које не представља пребивалиште пацијента.³ Штавише, уочено је да један од чинилаца развоја медицинског туризма представља управо могућност подвргавања „медицинским процедурама и услугама које нису легалне у земљи пребивалишта пацијента, али јесу у држави у којој се налази његово одредиште“.⁴ Управо у такве медицинске процедуре спадају еутаназија и лекарски потпомогнуто самоубиство. У том смислу се под појмом туризам смрти „подразумева путовање лица из земље у којој су еутаназија и/или помоћ у самоубиству забрањени, у земљу у којој су једна или обе процедуре законом и под одређеним условима допуштене, што омогућава да се наведени медицински третмани примене на њега“.⁵ У последње време је објављено неколико истраживања на ову тему.⁶

Поводом разматрања питања еутаназије у правном систему Србије потребно је да се, с једне стране, анализира биће кривичног дела лишења живота из самилости из чл. 117 Кривичног законика Србије (КЗ),⁷ из чега је већ на први поглед јасно да се еутаназија код нас третира као кривично дело, и да се, с друге стране, раз-

- 1) Вељко Турањанин, „Право на достојанствену смрт у Белгији“, у зборнику: *XXI век – век услуга и услужног права* (приредио: Миодраг Мићовић), Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2013, стр. 224.
- 2) Исто, стр. 223-224.
- 3) Nicolas P. Terry, “Under Regulated Health Care Phenomena in a Flat World: Medical Tourism and Outsourcing”, *Western New England Law Review*, vol. 29/2007, стр. 422–423; Atul Garud, “Medical Tourism and its Impact on Our Healthcare”, *National Medicine Journal of India*, Vol. 18, No. 6, 2005, стр. 318–319.
- 4) Вељко Турањанин, „Настанак и могућности развоја ‘туризма смрти’ у Западној Европи“, у зборнику: *Услужно право* (приредио: Миодраг Мићовић), Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2013, стр. 789.
- 5) Исто.
- 6) Božidar Banović, Veljko Turanjanin, “Euthanasia: Murder or Not?”, *Iranian Journal of Public Health*, vol. 43, no. 10, 2014, стр. 1316-1323; Božidar Banović, Veljko Turanjanin, Andela Miloradović, “An Ethical Review of Euthanasia and Physician-assisted Suicide”, *Iranian Journal of Public Health*, vol. 46, no. 2, 2017, стр. 173-179; Božidar Banović, Veljko Turanjanin, Emir Ćorović, “Physician-assisted Suicide in Serbia”, *Iranian Journal of Public Health*, vol. 47, no. 4, 2018, у штампи; Veljko Turanjanin, Božidar Banović, Emir Ćorović, *Euthanasia and Physician-assisted Suicide in South-East Europe*, Beau Bassin, LAP, 2018.
- 7) Кривични законик – КЗ, *Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016.

мотри тзв. право на достојанствену смрт које се спомиње у Нацрту Грађанског законика Србије из 2015. године,⁸ јер уколико би једна таква могућност у коначници била прихваћена то би имало за последицу легализацију еутаназије, што би, пак, даље утицало и на постојећу кривичноправну легислативу. Чињеница да је од 01.01.2006. године еутаназија, под називом лишење живота из самилости, инкриминисана као тзв. привилегујуће убиство, као и то да одговарајуће радне верзије прописа, тј. поменути Нацрт Грађанског законика, можда „утиру пут“ легализацији једног оваквог поступка, већ је довољан разлог да се сагледа питање права на еутаназију у правном поретку Србије.

2. КРИВИЧНО ДЕЛО ЛИШЕЊЕ ЖИВОТА ИЗ САМИЛОСТИ ИЗ ЧЛ. 117 КЗ СРБИЈЕ

Као што је речено кривично дело лишења из самилости је уведено важећим КЗ из 2005. године, који је ступио на правну снагу 01.01.2006. године. До тада су се кривичноправни аспекти еутаназије код нас разматрали под окриљем кривичног дела убиства.⁹

Лишење живота из самилости је нормирано у чл. 117 КЗ који гласи: „Ко лиши живота пунолетно лице из самилости због тешког здравственог стања у којем се то лице налази, а на његов озбиљан и изричит захтев, казниће се затвором од шест месеци до пет година“. Радња извршења је одређена на исти начин као код кривичног дела убиства¹⁰ („лишење живота“). У том смислу може се закључити да лишење живота из самилости представља, исто као и обично убиство, последично кривично дело (*Erfolgsdelikt*),¹¹ те се као радња извршења може јавити свака она делатност „која је подобна да проузрокује смрт другог лица“.¹² Према томе, код ли-

8) *Грађански законик Републике Србије*, (радни текст), Влада Републике Србије, Комисија за израду Грађанског законика, Београд, 2015, Internet, <https://www.mpravde.gov.rs/files/NACRT.pdf>, 20/03/2018. О решењу из преднацрта погледати: Veljko Turanjanin, Borko Mihajlović, “Right to Die with Dignity – the same Problem and Different Legal Approaches in European Legislation”, in: *Human Rights between War and Peace*, vol. 2 (eds: Magdalena Sitek, Gaetano Dammacco), The Faculty of Law Administration of the University of Warmia and Mazury, Olsztyn, 2014, стр. 53-68.

9) Александар Стајић, „Кривична дела против живота и тела“, *Коментар кривичних закона СР Србије, САП Косова и САП Војводине*, (редакција: Никола Срзентић), Савремена администрација, Београд, 1986, стр. 115.

10) Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 343.

11) Биће кривичног дела убиства, као последичног кривичног дела, не захтева ништа више до „урачунавања доприноса смрти“. Georg Küpper, René Börner, *Strafrecht: Besonderer Teil 1 – Delikte gegen Rechtsgüter der Person und Gemeinschaft*, Springer, Berlin, 2017, стр. 15.

12) Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, нав. дело, стр. 327.

шења живота из самилости се, као и код обичног убиства,¹³ ради о последичној радњи извршења.

Последицу такође треба схватити као код кривичног дела убиства, а то је смрт другог лица, с тим што се према одредби чл. 117 КЗ лишење живота из самилости може учинити само према пунолетном лицу. Према томе, пасивни субјект може бити само пунолетно лице. Међутим, има мишљења да је овим инкриминација превише сужена, чиме је неправедно изостављена могућност да се као пасивни субјект појави, на пример, новорођенче са тешким аномалијама без изгледа за дужи живот или које пати од тешке и неизлечиве болести.¹⁴

Имајући у виду да КЗ није определио радњу извршења, морамо се, за потребе овог питања, осврнути на поделу еутаназије на активну и пасивну. Активна еутаназија представља „усмрћивање одговарајућом активном радњом, активном помоћи у умирању“,¹⁵ док се под пасивном еутаназијом подразумева „усмрћивање прекидањем даљег лечења и одржавања живота“, односно пуштањем неког лица да умре.¹⁶ У оквиру активне еутаназије прави се разлика између активне директне еутаназије и активне индиректне еутаназије. Активна директна еутаназија представља лишавање живота пацијента од стране лекара и то на изричит захтев пацијента обузетог субјективним осећањем неподношљиве и безнадежне патње,¹⁷ док код активне индиректне еутаназије лекар даје пацијенту лекове у циљу смањења болова и патњи, иако при том долази до скраћења пацијентовог живота,¹⁸ чега су свесни и лекар и, што је још битније, пацијент. У иностраној литератури, међутим, има мишљења да се под еутаназијом у кривичноправном смислу подразумева само активна директна еутаназија.¹⁹ Чак се и у домаћој литератури сматра упитном могућност извршења кривичног дела лишења живота из самилости путем нечињења,²⁰ нарочито ако се има у виду да помагање у самоубиству пунолетној особи која се налази у тешком здравственом стању, на њен захтев и из самилости, представља привилегујући облик кривичног дела навођења и помагања у

13) Милош Бабић, Иванка Марковић, *Кривично право: Посебни дио*, Правни факултет у Бања Луци, Бања Лука, 2018, стр. 40.

14) Бора Чејовић, *Кривично право у судској пракси: Посебни део*, Лион Марк, Крагујевац, 2008, стр. 105.

15) Драгана Коларић, *Кривично дело убиства*, Службени гласник, Београд, стр. 307.

16) Исто.

17) Весна Клајн-Татић, „Однос између активне директне и активне индиректне еутаназије“, *Правни живот*, бр. 9/2005, стр. 451.

18) Драгана Коларић, *Кривично дело убиства*, нав. дело, стр. 307.

19) J. Lucy Pridgeon, “Euthanasia Legislation in the European Union: is a Universal Law Possible?”, *Hanse Law Review*, no. 1/ 2006, стр. 46.

20) Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, нав. дело, стр. 343.

самоубиству из чл. 119 ст. 2 КЗ. Отуда се истиче да „неспречавање самоубиства од стране гаранта не би стога могло представљати ово кривично дело, већ би се радило о извршењу лакшег облика кривичног дела помагања у самоубиству“.²¹

Имајући у виду да се питање еутаназије доводи у везу са медицинском делатношћу, треба указати да се према чл. 117 КЗ као извршилац може јавити било које лице, што значи да ово кривично дело није резервисано искључиво за здравствене раднике. Наиме, законодавац оперише са појмом „Ко“, што значи да се ради о општем кривичном делу (*delictum communitum*) спрам својства активног субјекта. Тако је и у једином случају из домаће судске праксе окривљени првостепеном одлуком оглашен кривим за лишење живота из самилости које је учинио према својој покојној супрузи.²²

Речено је да пасивни субјект може бити само пунолетно лице, које се, поред тога, мора налазити у тешком здравственом стању. Формулација „тешко здравствено стање“ се с правом критикује као појмовно и медицински недовољно јасна.²³ Зато има аутора који предметни услов тумаче на начин да исти обухвати такво здравствено стање пасивног субјекта које му причињава патње, које је неизлечиво и које има смртни исход.²⁴

Да би се радило о лишењу живота из самилости потребно је да је извршилац деловао на основу озбиљног и изричитог захтева пасивног субјекта. Управо се специфичност овог кривичног дела, како примећују поједини аутори, манифестује у непостојању противљења оштећеног за лишење сопственог живота и постојању његовог захтева управо за таквом радњом.²⁵ Озбиљност захтева значи да је он израз слободне воље пасивног субјекта, чега свакако нема уколико је способност расуђивања и одлучивања искључена односно умањена.²⁶ Отуда треба узети да лица са тешким душевним болестима или поремећајима не могу дати један такав захтев. Изричитост захтева треба разумети као његову недвосмисленост, из чега се јасно закључује воља пасивног субјекта.²⁷ При томе, тај

---

21) Исто.

22) Поступак, међутим, није правноснажно окончан јер је окривљени преминуо. Ради се о пресуди Окружног суда у Сомбору К. Бр. 52/08 од 11.07.2008. године и решењу Врховног суда Србије Кж1. 2121/08 од 16.10.2008. године. *Кривична дела убиства у судској пракси*, (приредили: Вељко Турањанин, Мирко Воштинић, Далибор Ђорђевић), Службени гласник, Београд, 2017, стр. 237-238.

23) Љубиша Лазаревић, Бранко Вучковић, Весна Вучковић, *Коментар Кривичног законика Црне Горе*, Обод, Цетиње, 2007, стр. 376.

24) Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, нав. дело, стр. 343.

25) Драгана Коларић, *Кривично дело убиства*, нав. дело, стр. 316.

26) Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, нав. дело, стр. 343.

27) Исто.

захтев се може манифестовати не само вербално, већ и одређеним гестовима (конклюдентним радњама),²⁸ али у сваком случају он мора исказивати јасну вољу пасивног субјекта. Уколико је извршилац погрешно држао да постоји такав захтев, онда би се ова проблематика решавала по основу правила о стварној заблуди.²⁹

Предметни захтев може опредељивати и радњу извршења. Тако, ако пасивни субјект захтева да буде лишен живота на одређени начин (нпр. тровањем лековима), а извршилац га лиши на сасвим други начин (пуцњем из пиштоља, хладним оружјем), треба узети да постоји обично убиство из чл. 113 КЗ, а не лишење живота из самилости.³⁰ У тој ситуацији би се захтев пасивног субјекта могао ценити само као олакшавајућа околност приликом одмеравања казне.

Лишење живота из самилости представља умишљајно кривично дело. Учиниочева свест мора обухватати сва битна обележја овог дела, што ће рећи радњу, последицу, узрочну везу, својство пасивног субјекта (да је пунолетно и да се налази у тешком здравственом стању), као и постојање озбиљног и изричитог захтева. У литератури се поставља питање да ли је могуће да се радње извршиоца овог кривичног дела, уколико је учинилац у погледу захтева пасивног субјекта поступао у отклоњивој стварној заблуди, тј. стварној заблуди из нехата, квалификују као нехатно лишење живота.³¹ Има мишљења да је таква квалификација могућа, али да је тешко образложива.³²

На субјективном плану мора постојати и захтевана побуда, тј. да су радње предузете из самилости. Реч је о алтруистичкој побуди, која се морално позитивно вреднује,³³ односно њоме се исказује жеља да се другом помогне да се ослободи муке, односно да му се муке олакшају.³⁴

Дело је кажњиво затвором од шест месеци до пет година.

Покушај овог дела је могућ и кажњив на основу општих одредаба.³⁵ Покушај ће постојати уколико извршилац започне лишавањем живота из самилости, а коју је предузео на основу озбиљ-

28) Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, нав. дело, стр. 343-345; Љубиша Лазаревић, Бранко Вучковић, Весна Вучковић, *Коментар Кривичног законика Црне Горе*, нав. дело, стр. 377.

29) Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, нав. дело, стр. 344.

30) Исто, стр. 343. У претходно поменутој неправноснажној одлуци окривљени је лишио живота своју болесну супругу на начин што је, прво, док је спавала, чекићем ударао по глави, а потом ножем у пределу главе и врата. Покојна је тражила од свог супруга да је лиши живота док спава, „јер ће јој тако бити лакша смрт“.

31) Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, нав. дело, стр. 344.

32) Исто.

33) Исто.

34) Љубиша Лазаревић, Бранко Вучковић, Весна Вучковић, *Коментар Кривичног законика Црне Горе*, нав. дело, стр. 378.

35) Исто.

ног и изричитог захтева пасивног субјекта, али је последица, тј. смрт изостала, односно није наступила.

3. ПРАВО НА ДОСТОЈАНСТВЕНУ СМРТ (ЕУТАНАЗИЈУ) ПРЕМА ЧЛ. 92 НАЦРТА ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА СРБИЈЕ

У чл. 92 Нацрта Грађанског законика је прописано:

„Право на еутаназију, као право физичког лица на сагласни, добровољни и достојанствени прекид живота, може се изузетно остварити, ако се испуне прописани хумани, психо-социјални и медицински услови.

Услови и поступак за остваривање права на еутаназију прописују се посебним законом.

Злоупотреба права на еутаназију, ради прибављања неосноване материјалне или друге користи, представља основ за кривичну одговорност“.

Ова одредба је систематизована у делу Нацрта Грађанског законика (Нацрт) која се односи на права личности. Аутори Нацрта, свесни проблематике о којој је реч, дали су као алтернативу предлог да се цитирани члан брише. С тим у вези, предметна одредба је кроз напомену прокоментарисана на следећи начин. „Због комплексности остваривања права на еутаназију, које има, поред правних и медицинске, психолошке и социјалне аспекте, Комисија ће се тек после одржане јавне расправе изјаснити о алтернативном предлогу на основу аргумената стручњака из различитих области и професионалних делатности. Евентуалним усвајањем основног предлога, извршила би се одговарајућа промена у Кривичном законнику“.³⁶

Може се поставити питање колико је право на достојанствену смрт компатибилно са правом на живот које је зајемчено у чл. 24 Устава Србије,³⁷ а где се каже да је човеков живот неприкосновен. Ипак, примећују поједини аутори да поборници права на достојанствену смрт управо из наведене уставне одредбе, те одредбе *lex superior*-а о људском достојанству (чл. 23), по којој је оно (достојанство) такође неприкосновено, извлаче супротан закључак, по којој је таква могућност допуштена. Логика таквог размишљања се огледа у следећем: право на живот и право на људско достојанство су неповредиви и неприкосновени, што значи да „човек слободно располаже самим собом, као и да своју судбину под сопственом

36) Грађански законик Републике Србије, нав. дело, стр. 93.

37) Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006.

одговорношћу може обликовати како он хоће. Из тога се наводно може извести неограничено право располагања својим животом, то јест, право на умирање према сопственим представама. Другим речима, из права на живот и достојанство извлачи се право на 'достојанствено' умирање!³⁸

Овакво резонување је, чини нам се, прихваћено и у Нацрту Грађанског законика. Наиме, одељак о правима личности почиње одредбом о праву на достојанство (чл. 84), а завршава се правом на достојанствену смрт (чл. 92). При томе, у одредби чл. 84 је прописано да је право на достојанство личности неприкосновено и да су сви дужни да га поштују (ст. 1), као и да из права на достојанство произилазе сва друга права личности (ст. 2). Према томе, право на достојанствену смрт произилази из права на достојанство које је неприкосновено и које сви морају поштовати!!! Овакав начин закључивања, према томе, одговара оном који смо претходно описали, а који се настоји имплементирати у наше позитивно законодавство.

Ипак, мишљења смо да је *de lege lata* законско право на достојанствену смрт противно низу уставних права. Наиме, не можемо се сложити са констатацијом да право на живот и право на достојанство само по себи дају и „право на смрт“. Једно такво „право“ морало би наћи место у самом уставу. Морало би се експлицитно прописати, тј. требало би избећи формулисање истог као изведеног (дериивираног) права (што се на неки начин чини у Нацрту Грађанског законика у смислу поменутог ст. 2 чл. 84). Устав или допушта право на достојанствену смрт (еутаназију), или га не допушта. Поред тога, Устав Србије у чл. 68 ст. 1 прописује да свако има право на заштиту физичког и психичког здравља, у шта се право на смрт тешко може уклопити. Ово су разлози формалне природе који, по нама, чине упитним право на еутаназију из чл. 92 Нацрта Грађанског законика. С друге стране, постојеће решење из Нацрта већ је окарактерисано као „корак од седам миља“, јер оно отвара питање да ли је друштво заиста и спремно да прихвати право на еутаназију.³⁹ Тога су свесни и писци Нацрта, јер у својој напомени инсистирају на „јавној дебати“ у вези са предметним правом,⁴⁰ док се у теоријским радовима исказује потреба да се тим поводом спроведу детаљна истраживања.⁴¹

38) Драгиша Дракић, „Кривичноправна заштита права на живот који 'није вредан живљења', Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, бр. 1/2013, стр. 235.

39) Вељко Турањанин, „Лишење живота из самилости као привилеговано убиство – компаративни приступ“, у зборнику: *Усклађивање правног система Србије са стандардима ЕУ*, (приредио: Славко Ђорђевић), Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2014, стр. 210.

40) *Грађански законик Републике Србије*, нав. дело, стр. 93.

41) Вељко Турањанин, „Лишење живота из самилости као привилеговано убиство – компаративни приступ“, нав. дело, стр. 210.

4. РЕЗУЛТАТИ СПРОВЕДЕНОГ ИСТРАЖИВАЊА

У овом делу рада представиће се резултати истраживања које је спроведено међу лекарима Клиничко болничког центра у Крагујевцу. Истраживање је обављено употребом методе анкете (упитника), а сва питања су се односила на проблематику активне директне еутаназије. Упитник је обухватао 12 питања. На 10 питања испитаници су имали понуђена два (да – не), а на једном три одговора (да – не – да у одређеним случајевима), док је само једно питање било отвореног типа.

Упућено је 100 упитника, с тим да је на исте одговорило 88 испитаника. С обзиром да је истраживање обављено у једном клиничком болничком центру, те имајући у виду доступни узорак, резултати се свакако не могу сматрати репрезентативни за подручје целе државе, али ипак могу представљати добру полазну тачку како за одговарајуће облике уопштавања (генерализације), тако и за даља истраживања.

Анкетом су обухваћени лекари запослени у три службе: хитној помоћи Клиничко болничког центра (19 лекара), Ургентном центру (19 лекара) и одељењима за хирургију, трансфузију и кардиологију (50 лекара). Од укупног броја испитаника њих 58 је мушког, а 30 женског пола.

Прво питање је гласило: да ли сте у вашој каријери имали пацијента који је од Вас тражио да га лишите живота због његовог тешког здравственог стања? Свега 8 (9,1%) испитаних лекара је дало позитиван одговор, док је њих 80 (90,9%) изјавило да нису имали таквих захтева. По наводима анкете 7 таквих захтева је упућено лекарима у одељењима за хирургију, трансфузију и кардиологију, а један лекару запосленом у Ургентном центру. Два испитаника којима је упућен овај захтев су женског, а шест мушког пола.

Наредно питање се ослања на претходно и гласи: да ли сте икада у вашој каријери применили над пацијентом активну директну еутаназију? По логици ствари на ово питање је требало да одговори 8 испитаника који су у каријери имали такав захтев, али је одговорило чак њих 87, што значи само један испитаник није пружио одговор на исто. Афирмативно су на ово питање одговорила два лекара (2,3% од испитаника који су одговорили на питање). Ипак, није тешко закључити да је од 8 лекара који су дали позитиван одговор на прво питање, тј. оних лекара од којих је тражена примена активне директне еутаназије, њих двоје, што представља четвртину испитаника којима је захтев упућен, такав поступак и применило. Два испитаника која су пружио позитиван одговор

упошљена су у одељењима за хирургију, трансфузију и кардиологију и оба су мушког пола.

Следеће питање је блиско првом. Наиме, испитаници су требали да се изјасне да ли су и колико су пута (уколико јесу) током своје каријере примили захтев од породице пацијента да примене активну директну еутаназију? Сви испитаници дали су негативан одговор на ово питање.

На питање да ли пацијенти треба да имају опцију захтевања активне директне еутаназије када су суочени са неизлечивом болешћу која се налази у терминалној фази, 37 испитаника, односно 42%, дало је позитиван одговор на питање, док је већина од 58%, тј. њих 51, на ово питање одговорило са не. Од поменутих 37 испитаника са позитивним одговором њих 28 је упуслено у одељењима за хирургију, трансфузију и кардиологију, а 9 на служби хитне помоћи. Позитивно се изјаснило 27 испитаника мушког и 10 женског пола.

Пето питање из упитника је гласило: Уколико пацијент болује од болести која ће неминовно разорити његово душевно или физичко здравље, и жели да одузме сопствени живот, али то не може да учини сам, да ли лекару треба да буде дозвољена примена активне директне еутаназије? Позитиван одговор на питање дало је 27 испитаника (30,07%) док је њих 60 (68,2%) дало негативан одговор. Један испитаник није пружио одговор на ово питање. Од укупног броја испитаника са афирмативним одговором 20 је упушљено у одељењима за хирургију, трансфузију и кардиологију, а 7 у служби хитне помоћи. Међу њима је 25 испитаника мушког и 2 испитаника женског пола.

Код наредног, шестог питања, испитаницима је предочена следећа ситуација: пацијент, стар 24 године, жртва је пожара, услед чега трпи огромне болове и тражи активну директну еутаназију. Питање гласи: да ли лекару треба да буде дозвољена примена ове мере? Свега 7 испитаника (8%) сматра да би лекару у овом случају требало допустити примену директне активне еутаназије, док је 81 испитаник (92%) мишљења да овај поступак не треба применити. Сви испитаници који су позитивно одговорили запослени су у одељењима за хирургију, трансфузију и кардиологију, 6 их је мушког, а једно женског пола.

Следеће питање се односи на наредну ситуацију: пацијент болује од канцера који му проузрокује неподношљиве болове и које лекови не могу да ублаже, па услед тога захтева примену активне директне еутаназије. Питање гласи: да ли лекару треба да буде дозвољено да интравенозно убризга пацијенту дозу медикамента која ће изазвати његову смрт? Сви испитаници су одговорили на ово

питање, од чега њих 41 (46,6%) позитивно, а њих 47 (53,4%) негативно. Од 41 испитаника која су позитивно одговорила, највише их је упуслено у одељењима за хирургију, трансфузију и кардиологију (28), потом хитној помоћи (10), док је свега три испитаника са оваквим одговором са Ургентног одељења.

Уколико право на активну директну еутаназију буде легализовано, да ли бисте учествовали у одлучивању о пацијентовом захтеву за овим поступком? И на ово питање су одговорили сви испитаници, од чега се њих 14 или 15,9% изјаснило афирмативно, док је 74 испитаника или 84,1% дало негативан одговор. Испитаници који су позитивно одговорили упуслени су у одељењима за хирургију, трансфузију и кардиологију, 14 их је мушког, а двоје женског пола.

На следеће питање, једино које је било „отвореног“ карактера ни један испитаник није одговорио. Питање је гласило: под којим околностима бисте учествовали у извршењу активне директне еутаназије, уколико би била легализована?

Десето питање из упитника је гласило: да ли бисте гласали на референдуму за легализацију еутаназије? Један испитаник није пружио одговор на питање, док је 41 испитаник (46,6%) дало позитиван, а остали, њих 46 (или 52,3%), негативан одговор. Од 41 испитаника који су се позитивно изјаснили, 28 их је упуслено у одељењима за хирургију, трансфузију и кардиологију, 10 у служби хитне помоћи и троје на Ургентном одељењу. Од поменутог броја испитаника који су позитивно одговорили њих 29 је мушког, а 12 женског пола.

Једанаесто питање је гласило: да ли подржавате легализацију активне директне еутаназије за све старосне групе? Само 6 (6,8%) испитанике одговорило је позитивно на ово питање. Велика већина, 82 (93,2%) испитаника не подржава легализацију овог поступка за све старосне категорије. Поменутих 6 испитаника која су позитивно одговорила су упушљена у одељењима за хирургију, трансфузију и кардиологију (5) и служби хитне помоћи (1). Њих 5 је мушког, а 1 женског пола.

Последње питање је гласило: да ли је активна директна еутаназија етички прихватљива? Код овог питања било је три понуђена одговора: а) да, б) да у одређеним случајевима ц) не. Највећи број испитаника, њих 50 (или 56,8) је дало негативан одговор, потом следе они који безусловно сматрају да је наведени поступак етички прихватљив, њих 31 (или 35,2%), док је најмање испитаника, њих 7 (8%) „условно“ одговорило, тј. сматрају да је директна активна еутаназија у одређеним случајевима етички прихватљива. Испита-

ници који су дали позитиван одговор упошљени су у одељењима за хирургију, трансфузију и кардиологију (25) и служби хитне помоћи (6). Од тог броја, 25 их је мушког, а 6 женског пола.

5. ЗАКЉУЧАК

У вези са питањем еутаназије у позитивном праву Србије може се констатовати да постоји својеврсно „компромисно“ решење, с обзиром да српски КЗ као привилегиује убиство инкриминише лишење живота из самилости. Ипак, „иницијатива“ о праву на достојанствену смрт или праву на еутаназију која се налази у Нацрту Грађанског законика, указује да постоји интенција да се један овакав медицински поступак легализује. Свесни осетљивости овог питања, аутори Нацрта су као могућност дали и то да се право на достојанствену смрт уклони из будућег цивилног кодекса Србије. Оваква опрезност писача Нацрта је сасвим оправдана, јер је за очекивати да ће јавност, како стручна тако и лаичка, имати дивергентна мишљења у вези са евентуалном легализацијом еутаназије. Чак и наше скромно истраживање, које у најмању руку представља својеврсну „индицију“, говори у прилог томе да је и међу лекарском популацијом више противника него поборника еутаназије.

Остављајући по страни ставове стручњака и јавног мњења, сматрамо да право на достојанствену смрт нема своје упориште у српском Уставу. Устав јемчи неприкосновеност људског достојанства и живота, као и права на заштиту физичког и психичког здравља. Из ових одредаба тешко се може (или се уопште не може) „извести“ (деривирати) право на достојанствену смрт. Према томе, већ на првом, формалном кораку, по нашем мишљењу, постоји баријера ка прокламовању једног таквог права. Зато се право на еутаназију не може налазити у одредбама потенцијалног Грађанског законика. Чак и евентуалним усвајањем Нацрта Грађанског законика (које се очигледно неће десити у скорије време), све са одредбом о праву на достојанствену смрт, поставило би се питање њена компатибилност са важећим Уставом као *lex superior-om*. Зато сваки даљи рад који је усмерен ка признавању права на достојанствену смрт мора кренути од Устава. Имајући у виду одредбу чл. 203 ст. 7 Устава, ово питање је и референдумског карактера, јер је Народна скупштина дужна да акт о промени Устава стави на републички референдум ако се промена односи, између осталог, на људска и мањинска права.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић Милош, Марковић Иванка, *Кривично право: Посебни дио*, Правни факултет у Бања Луци, Бања Лука, 2018.
- Грађански законик Републике Србије*, (радни текст), Влада Републике Србије, Комисија за израду Грађанског законика, Београд, 2015, Internet, <https://www.mpravde.gov.rs/files/NACRT.pdf>, 20/03/2018.
- Дракић Драгиша, „Кривичноправна заштита права на живот који ‘није вредан живљења’“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, бр. 1/2013, стр. 229-244.
- Клајн-Тагић Весна, „Однос између активне директне и активне индиректне еутаназије“, *Правни живот*, бр. 9/2005, стр. 451-460.
- Коларић Драгана, *Кривично дело убиства*, Службени гласник, Београд, *Кривична дела убиства у судској пракси*, (приредили: Вељко Турањанин, Мирко Воштинић, Далибор Ђорђевић), Службени гласник, Београд, 2017.
- Лазаревић Љубиша, Вучковић Бранко, Вучковић Весна, *Коментар Кривичног законика Црне Горе*, Обод, Цетиње, 2007.
- Стајић Александар, „Кривична дела против живота и тела“, *Коментар кривичних закона СР Србије, САП Косова и САП Војводине*, (редакција: Никола Срзентић), Савремена администрација, Београд, 1986.
- Стојановић Зоран, *Коментар Кривичног законика*, Службени гласник, Београд, 2009,
- Турањанин Вељко, „Право на достојанствену смрт у Белгији“, *XXI век – век услуга и услужног права* (приредио: Миодраг Мићовић), Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2013, стр. 223-237.
- Турањанин Вељко, „Настанак и могућности развоја ‘туризма смрти’ у Западној Европи“, у зборнику: *Услужно право* (приредио: Миодраг Мићовић), Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2013, стр. 787-803.
- Турањанин Вељко, „Лишење живота из самилости као привилеговано убиство – компаративни приступ“, у зборнику: *Усклађивање правног система Србије са стандардима ЕУ*, приредио: Славко Ђорђевић), Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2014, стр. 199-215.
- Чејовић Бора, *Кривично право у судској пракси: Посебни део*, Лион Марк, Крагујевац, 2008.
- Banović Božidar, Turanjanin Veljko, “Euthanasia: Murder or Not?”, *Iranian Journal of Public Health*, vol. 43, no. 10, 2014, стр. 1316-1323.
- Banović Božidar, Turanjanin Veljko, Miloradović Andela, “An Ethical Review of Euthanasia and Physician-assisted Suicide”, *Iranian Journal of Public Health*, vol. 46, no. 2, 2017, стр. 173-179.
- Banović Božidar, Turanjanin Veljko, Ćorović Emir, “Physician-assisted Suicide in Serbia”, *Iranian Journal of Public Health*, vol. 47, no. 4, 2018, у штампи.

- Garud Atul, "Medical Tourism and its Impact on Our Healthcare", *National Medicine Journal India*, 2005, стр. 318-319.
- Küpper Georg, Börner René, *Strafrecht: Besonderer Teil 1 – Delikte gegen Rechtsgüter der Person und Gemeinschaft*, Springer, Berlin, 2017.
- Pridgeon J. Lucy, "Euthanasia Legislation in the European Union: is a Universal Law Possible?", *Hanse Law Review*, no. 1/ 2006, стр. 45-60.
- Terry P. Nicolas, "Under Regulated Health Care Phenomena in a Flat World: Medical Tourism and Outsourcing", *Western New England Law Review*, vol. 29/2007, стр. 421-472.
- Turanjanin Veljko, Banović Božidar, Ćorović Emir, *Euthanasia and Physician-assisted Suicide in South-East Europe*, Beau Bassin, LAP, 2018.
- Turanjanin Veljko, Mihajlović Borko, "Right to Die with Dignity – the same Problem and Different Legal Approaches in European Legislation", in: *Human Rights between War and Peace*, vol. 2 (eds: Magdalena Sitek, Gaetano Dammacco), The Faculty of Law Administration of the University of Warmia and Mazury, Olsztyn, 2014, стр. 53-68.

ПРОПИСИ

- Кривични законик – КЗ, *Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016.
- Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006.

Bozidar Banovic, Veljko Turanjanin, Emir Corovic

RIGHT TO DIGNIFIED DEATH IN SERBIA

Resume

In this work the authors explain the problem of deprivation of life from compassion as one of the most complex legal, medical, religious, ethical and social issues. Although it is not disputed that a number of debates around the world are being conducted on this subject and that attention is paid to it, depending on the state to the state, and the culture which the country concerned belongs. The right to life is one of the most important human rights, guaranteed by a number of international and national laws. However, the actual issue in recent years is whether a man, besides that right, has a right to die with dignity. The legislators through the centuries consistently moved the line that separates permissible and impermissible deprivation of life from mercy, either to legalization either towards a complete ban of euthanasia. This issue becomes more relevant if we consider the fact that modern technology allows the extension of life of the terminally ill patients, which can mostly be viewed as positive, but, in some cases, may have resulted to an extension of unbearable suffering of patient. In the most European legislations legislators regulated euthanasia as a privileged form of murder. Such case is in Serbia. Euthanasia is seen as murder, but with specific characteristics, which are primarily related to the absence of opposition from the injured to deprivation of one's own life and existence of his request or such action. The crime of deprivation of life out of compassion is independent from the crime of murder. The authors approach this issue from a different point of view, linking several different issues into one whole. In the first place, the authors explain the criminal offence of deprivation of life from compassion from the Serbian Criminal Code, and then turn to the explanation of the right to death with dignity envisaged by the Draft of the Civil Code, which inevitably, by adopting this Code, would lead to changes in the Criminal Code. In the end, the authors give the results of the empirical research carried out in the Clinical Hospital Center in Kragujevac in relation to the subject matter.

Keywords: euthanasia, criminal offence, right to dignified death, legalization

---

* Овај рад је примљен 01. маја 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

Бојана Бабић*
Београд

КАСАЦИЈА СУДСКИХ ОДЛУКА ПО УСТАВНОЈ ЖАЛБИ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Сажетак

Аутор анализира природу везе између касаторног дејства уставне жалбе и односа два „врховна“ суда у Републици Србији: Уставног суда и Врховног касационог суда. Теза је да касација судских одлука у поступку по уставној жалби проузрокује напетост између Уставног суда и Врховног касационог суда. Циљ рада јесте да се одговори на питање да ли непостојање дефиниције појма „специфично уставно право“ и јасно постављених граница надлежности за испитивање судских одлука путем уставне жалбе доводи до оспоравања оправданости њихове касације у Србији. Да би пронашла одговоре, користи упоредни метод и истражује правни институт уставне жалбе, праксу Европског суда за људска права (у даљем тексту: *ЕСЉП*), правни систем у Републици Србији, ставове јуриспруденције и уставносудску праксу. И на крају аутор закључује да уставна контрола судске власти путем уставне жалбе и поништавање правноснажних судских одлука не представља одлучивање Уставног суда „о истој ствари“ односно повреду принципа *ne bis in idem*, већ обезбеђује хармонизацију тумачења „специфичног уставног права“.

Кључне речи: уставна жалба, касација судских одлука, *ne bis in idem*, „специфично уставно право“, уставносудска пракса Уставног суда, хармонизација

1. УВОД

Уставом Републике Србије је 2006. године постављен основ и институционални оквир за уставносудску контролу уставности појединачних аката и радњи свих јавних власти путем уставне

* bojana.babic57@gmail.com

жалбе у поступку пред Уставним судом. Уставна жалба се може изјавити против појединачних аката или радњи државних органа или организација којима су поверена јавна овлашћења, а којима се повређују или ускраћују људска или мањинска права и слободе зајемчене Уставом, ако су исцрпљена или нису предвиђена друга правна средства за њихову заштиту.¹ ЕСЈП је у случају *Vincic v. Serbia* одмах изразио оцену да је уставна жалба у правном поретку Републике Србије делотворно правно средство.² Према мишљењу неких аутора, иако је увођењем уставне жалбе омогућена непосредна заштита прокламованих људских права, велики број случајева је онемогућио Уставни суд да постане активни промотер људских права у Србији.³ Овакво мишљење подржано је статистичким подацима уколико се узме у обзир да је за прве три године рада у Уставни суд стигло 7.150 уставних жалби.⁴

Уставна жалба је постављена као индивидуално и супсидијарно правно средство за уставносудску заштиту свих људских права и слобода зајемчених Уставом, без обзира на њихово место у Уставу и да ли су изричито предвиђена Уставом или су у уставноправном поредак „унета“ међународним правилима и актима које обавезују Републику Србију. Уједно је створен правни основ за уставносудско испитивање одлука судова (опште и посебне надлежности) и тиме омогућено да се, и у теорији и у пракси, полемиче о односу између Уставног суда и судова, а нарочито Врховног касационог суда, као највишег суда у Републици Србији. Ако је испитивање судских одлука од стране Уставног суда нужно, неопходно и корисно, како избећи „рат“ између овог органа и судова, односно, како обезбедити да Врховни касациони суд остане највиши суд, с једне, а Уставни суд не постане „четврта инстанца“, с друге стране? То је питање којим ћемо се бавити у овом раду.

1) Чл. 170 Устава Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006.

2) Представка бр. 44698/06, *Vincic v. Serbia*, пресуда од 01.12.2009.

3) Violeta Beširević, “‘Governing without judges’: The politics of the Constitutional Court in Serbia”, *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 12. No. 4, Oxford University Press and New York University School of Law, Oxford, 2014, стр. 965.

4) „Највише жалби Уставни суд је примио прошле године, а само ове године пристигло је 2.350 уставних жалби, казала је Ненадић. Она је истакла да би зато требало што пре приступити изменама Закона о раду Уставног суда које би омогућиле брже решавање уставних жалби по већима или на нижим судским инстанцама. У супротном, затрпан уставним жалбама, Уставни суд неће моћи, како је казала, ажурно да обавља основну функцију нормативне контроле.“ *Највише жалби на дуга суђења*, Преузето из извештаја агенције Танјуг, 25.05.2010, Internet, <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/90-101278/najvise-zalbi-na-duga-suenja>, 19/05/2018.

2. ДИЛЕМЕ У ВЕЗИ СА УСТАВНОСУДСКИМ ИСПИТИВАЊЕМ СУДСКИХ ОДЛУКА

У теорији и у јудикатури, постоје и даље знатне дилеме у вези са уставносудским испитивањем (контролом) судских одлука, почев од тога да ли је оно уопште неопходно, нарушава ли независност судства као и уставно начело обавезности судских одлука, које подразумева забрану вансудског преиспитивања судских одлука и да ли се тиме нарушава принцип *ne bis in idem*. Врховни касациони суд је одмах оспорио могућност вансудског преиспитивања судских одлука позивајући се на уставну заповест која ову могућност искључује и до данас стоји на том становишту.⁵ Драган Стојановић сматра да се уставносудско испитивање судских одлука налази у служби једног вишег циља – идеје непосредне заштите људских права и да не значи да уставни суд преузима послове судске власти, јер остаје недирнуто право судова да самостално решавају спорове за које су надлежни.⁶

Уставни суд брани своју надлежност излажући да: „Између Уставом утврђене надлежности Уставног суда за поступање по уставним жалбама и законом утврђених надлежности судова опште и посебне надлежности не постоји однос конкуренције нити међусобног искључивања, нити подвргавање судских одлука уставно-судској контроли у поступку по уставној жалби има значење Уставом недопуштене вансудске контроле судских одлука, будући да се свакако не ради о одлучивању „о истој ствари“. Оба вида правне заштите остварују се у одвојеним и неза-

5) Драгомир Милојевић председник Врховног касационог суда и Снежана Андрејевић овакав став изнесе јавно у објављеним радовима: „Врховни касациони суд је највиши суд у Републици Србији. Уставни суд је самостални и независни државни орган који штити уставност и законитост и људска и мањинска права и слободе, а одлуке Уставног суда су коначне, извршне и општеобавезујуће. Судске одлуке се заснивају на Уставу, закону, потврђеном међународном уговору и пропису донетом на основу закона. Обавезне су за све и не могу бити предмет вансудске контроле, а може их преиспитивати само надлежни суд, у законом прописаном поступку. Зато би одлуке Уставног суда, у смислу члана 166 у вези с чланом 145 став 3 и 4 Устава, могле бити само основ за изјављивање ванредних правних лекова (захтева за заштиту законитости у кривичном поступку, односно понављања правоснажно окончаних парничних поступака, а је одлуком Уставног суда утврђена повреда Уставом зајемчених људских и мањинских права). Осим тога, према члану 486 став 2 Законика о кривичном поступку о захтеву за заштиту законитости који је поднет због повреде закона (члан 485 став 1 тачка 1) Врховни касациони суд одлучује само ако сматра да је реч о питању од значаја за правилну и уједначену примену права.“ Драгомир Милојевић, Снежана Андрејевић, „Судска власт: уједначавање судске праксе и законодавни оквир“, у зборнику: *Уједначавање судске праксе-изазови и могућа решења*, Мисија ОЕБС-а у Србији, Internet, <http://www.vk.sud.rs/sites/default/files/attachments/Publikacija%20Ujednacavanje%20sudske%20prakse%20WEB.pdf>, 19/05/2018.

6) Драган Стојановић, *Уставно правосуђе, Уставно процесно право*, Правни факултет у Нишу, Центар за публикације, Ниш, 2016, стр. 98-99.

висним поступцима, од стране самосталних и независних органа, са циљем да се, у окриљу Устава, у правном поретку обезбеди целовита заштита права и слобода зајемчених Уставом, за коју је сврха сам Устав, уређујући систем редовне судске и посебне уставно-судске заштите, установио и посебно средство правне заштите у виду уставне жалбе допуштене против појединачних аката и радњи свих државних органа у које неспорно спадају и акти и радње судске власти.⁷ Свој став Уставни суд аргументује тиме што упоређује са случајем када констатацију да законска норма није сагласна са Уставом прати последица да општа норма губи својство важећег права, тако и констатацију да је судска одлука повредила „специфично уставно право“ неизбежно мора да прати последица – неважност (ништавост) појединачног акта судске власти.

Како Уставни суд не може уместо законодавца да допише закон, тако ни уставно правосуђе не може уместо суда да коначно решава конкретне спорове и преузима надлежност, већ суд има прерогатив да преиспита и коригује властиту одлуку. Можемо закључити да Уставни суд нема овлашћење да одлуке редовног суда преиначи јер би тиме повредио начело *ne bis in idem* и одлучивао о „истој ствари“, већ може само да их поништи, и укаже на недостатке у одлучивању и повреди „специфичног уставног права“ који су довели до поништавања одлуке.

Без обзира на изнете аргументе, однос између Уставног суда и Врховног суда Србије је уместо пожељног модела кохабитације и сарадње постао одмах латентно конфликтан.

3. КАСАТОРНО ДЕЈСТВО УСТАВНОСУДСКИХ ОДЛУКА КАО ИЗВОР КОНФЛИКТА

Сходно чл. 171 Устава свако је дужан да поштује и извршава одлуку Уставног суда, а Уставни суд својом одлуком одређује начин њеног извршења, када је то потребно. Извршење одлуке Уставног суда уређује се законом. Уставом је дакле остављено законодавној власти да законом уреди дејство одлуке Уставног суда. Законом о Уставном суду⁸ из 2007. године у чл. 89 је било предвиђено да кад Уставни суд утврди да је оспореним појединачним актом, односно радњом повређено или ускраћено људско или мањинско право и

7) Одлука Уставног суда у предмету ГУз-97/2012, стр. 6.

8) Закон о Уставном суду, *Службени гласник РС*, бр. 109/07.

слобода зајемчена Уставом, поништиће појединачни акт, односно забраниће даље вршење или наредити вршење одређене радње и одредити да се уклоне штетне последице у одређеном року. Одлука Уставног суда којом се усваја уставна жалба је правни основ за подношење захтева за накнаду штете или отклањања других штетних последица пред надлежним органом, у складу са законом.⁹ Путем закона уведено је касаторно дејство одлука Уставног суда у наш правни систем и започео је отворени конфликт у односу између Уставног суда и Врховног касационог суда, који је већ имао такву тенденцију због вансудског испитивања судских одлука уопште.¹⁰

Према судијама Врховног касационог суда „сукоб јурисдикција, који дубоко нарушава начело независности и самосталности судске власти, може бити решен само променом Устава, који би изричито уредио овлашћења Уставног суда и дозволио или онемогућио поништавање судских одлука у поступку по уставној жалби“, а „Уставни суд практично представља четврту инстанцу у преиспитивању судских одлука и компликује процес уједначавања судске праксе, будући да судске одлуке поништава орган вансудске контроле.“¹¹

9) Приликом поништавања судских одлука, Уставни суд је наводио да је чл. 8, ст. 1 Закона о Уставном суду прописано да се о питањима поступка пред Уставним судом која нису уређена овим законом сходно примењују одредбе одговарајућих процесних закона и да при тадашњем стању законске уређености правила процесног права, усвајајућа одлука Уставног суда донета у поступку по уставној жалби није била предвиђена као основ за било који облик поновног/накнадног одлучивања о правном односу који је орган судске власти решавао и притом учинио повреду Уставом зајемченог права, него су само биле предвиђене могућности понављања правноснажног окончаног парничног, односно кривичног поступка, на основу одлуке Европског суда за људска права донете против Републике Србије, односно другог суда насталог ратификованим међународним уговором. Одлука Уставног суда IУз-97/2012; Сада Закон о парничном поступку (*Службени гласник РС*, бр. 72/11, 49/13, 74/13 – одлука УС и 55/2014) у чл. 426 предвиђа могућност понављања правноснажног поступка по предлогу странке ако је Уставни суд, у поступку по уставној жалби, утврдио повреду или ускраћивање људског или мањинског права и слободе зајемчене Уставом у парничном поступку, а то је могло да буде од утицаја на доношење повољније одлуке.

10) Овлашћење које Уставни суд заснива на тумачењу одредбе чл. 89, ст. 2 Закона о Уставном суду не може бити основ за поништај правоснажних судских одлука, јер Уставни суд није у систему судске власти, а мешање у судску власт на овакав начин подрива судску власт и угрожава начело правне сигурности, будући да у диспозитивним поступцима противна страна није упозната ни с подношењем уставне жалбе, нити се може изјашњавати у поступку пред Уставним судом, а Уставни суд може, према својој досадашњој пракси, и после више година од подношења уставне жалбе поништити правоснажну одлуку сваког суда у Републици, па и највишег – Врховног касационог суда: Драгомир Милојевић, Снежана Андрејевић, „Судска власт: уједначавање судске праксе и законодавни оквир“, нав. дело.

11) Исто.

4. ГРАНИЦЕ НАДЛЕЖНОСТИ УСТАВНОГ СУДА У ПОГЛЕДУ ИСПИТИВАЊА СУДСКИХ ОДЛУКА

4.1. Правни став Уставног суда

Ратко Марковић је констатовао нужност постављања граница надлежности између Уставног суда и редовних судова.¹² Имајући и виду такву неопходност, као и да то није учињено ни Уставом ни законом, Уставни суд је утврдио правни став и поставио „границу“ да је у погледу утврђивања повреде или ускраћивања права или слобода „везан“ захтевом из уставне жалбе и да се приликом одлучивања креће у границама постављеног захтева.¹³ Овај свој став је Уставни суд *mutatis mutandis* инкорпорирао у текст образложења готово свих одлука и гласи: „У току поступка пружања уставно-судске заштите, поводом испитивања основаности уставне жалбе у границама захтева истакнутог у њој, Уставни суд утврђује да ли је у поступку одлучивања о правима и обавезама подносиоца уставне жалбе повређено или ускраћено његово Уставом зајемчено право или слобода.“¹⁴ Д. Стојановић коментарише да је овим Уставни суд заузео један типски став у погледу домета испитивања и да се тиме начелно прихвата становиште да су најопштије границе испитивања судских одлука увек одређене конкретном садржином „специфичног уставног права“.¹⁵

У недостатку регулативе Уставни суд у одлуци сваки пут изнова одређује границу своје надлежности: „Уставни суд је у поступку по уставној жалби надлежан једино да испитује постојање повреда или ускраћивања Уставом зајемчених права и слобода, те се стога и наводи уставне жалбе морају заснивати на уставноправним разлозима којима се, са становишта Уставом утврђене садржине означеног уставног права или слободe, поткрепљују тврдње о

12) Р. Марковић каже да с обзиром да се уставне жалбе првенствено подносе против судских одлука последње инстанце, битна претпоставка за одлучивање о уставној жалби је да се изврши разграничење ингеренција између Уставног суда и редовних судова у погледу утврђивања повреде права: Ратко Марковић, *Уставно право*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Центар за издаваштво и информисање, Београд 2016²¹, стр. 175.

13) Правни став Уставног суда утврђен 30.10.2008. године. Постоји и значајан број изузетака када Уставни суд ушавши у бит уставне жалбе је изашао из граница постављеног захтева како би у пуној мери пружио уставносудску заштиту подносиоцу. Одлука Уставног суда Уж-616/2008 од 31.01.2013.: Катарина Манојловић Андрић, „Поступак и обим испитивања уставне жалбе“, у зборнику: *Улога и значај Уставног суда у очувању владавине права*, (приредила: Боса Ненадић), Београд, 2013, стр. 173.

14) Одлуке Уставног суда у предметима Уж-8057/2012 од 09.07.2015., Уж-753/2008 од 19.01.2011, Уж-5144/2014 од 17.11. 2016.

15) Драган Стојановић, *Уставно правосуђе, Уставно процесно право*, нав. дело, стр. 104.

његовој повреди или ускраћивању.¹⁶ У другом случају наводи следеће: „Уставни суд подсећа да у поступку по уставној жалби није надлежан да оцењује правилност чињеничних закључака редовних судова, јер би у том случају, поступајући као инстанциони суд, изашао из граница својих овлашћења. Једини изузетак од наведеног правила постоји у ситуацији када су закључци редовних судова очигледно произвољни или арбитрерни у тој мери да за последицу имају повреду уставних права и слобода. С тим у вези, Уставни суд указује и на став ЕСЉП према којем грешка у примени права и утврђивању чињеница начињена од националног суда, која је тако приметна да се може окарактерисати као „очигледна грешка“, може нарушити правичност поступка (видети пресуду ЕСЉП у предмету *Vochan* против Украјине од 5. фебруара 2015., број представке 22251/08 стр. 62).¹⁷ У трећем случају каже: „Наводи подносиоца се не могу прихватити као уставноправни разлози којима се аргументују тврдње о повреди права на правично суђење, већ се од Уставног суда у суштини тражи да као инстанциони (ревизијски) суд оцени законитост оспорених решења.“¹⁸

Сматрамо да је основни проблем у вези са „сукобом јурисдикција“ то што није јасно регулисан појам „специфично уставно право“ и надлежност Уставног суда *ratione materiae*.

4.2. Појам „специфично уставно право“

Устав Републике Србије је предвидео да се људска и мањинска права зајемчена Уставом непосредно примењују, и да се Уставом јемче и као таква непосредно примењују људска и мањинска права зајемчена општеприхваћеним правилима међународног права, потврђеним међународним уговорима и законима.¹⁹ Из ових одредби Устава следи да постоји неколико извора људских и мањинских права које сви морају да примењују непосредно и то: Устав, општеприхваћена правила међународног права, потврђени међународни уговори и закони.

По нашем мишљењу нормативан појам „специфично уставно право“ је одређен већ у Уставу као одредбе о људским и мањинским правима које се налазе у Уставу, општеприхваћеним правилима међународног права, потврђеним међународним уговорима и законима. Под „специфичним уставним правом“ у материјалном

16) Исто.

17) Одлука Уставног суда у предмету Уж-5144/2014 од 17.11.2016.

18) Драган Стојановић, *Уставно правосуђе, Уставно процесно право*, нав. дело, стр. 104.

19) Чл. 18, ст. 1 Устава.

смислу се подразумева скуп одредби (норми) о људским и мањинским правима које се налазе у Уставу, општеприхваћеним правилима међународног права, међународним уговорима и законима. Под „специфичним уставним правом“ у формалном смислу подразумевају се сви писани општи акти који садрже ове одредбе и то Устав, општеприхваћена правила међународног права, међународни уговори и закони.

Кристијан Томушат (*Christian Tomuschat*) пише да Конвенција и људска права имају статус „супер-устава“ (енгл. *super-constitution*) и део су унутрашњег права па се самим тим одредбе морају поштовати као једноставна последица максиме *pacta sunt servanda*, а државама је остављено да обезбеде њихову супрематију кроз ефективне механизме.²⁰ Ово предвиђа и наш Устав у чл. 16, ст. 2,²¹ па се зато све одредбе Конвенције у Републици Србији примењују непосредно и имају већу правну снагу од закона.

4.3. Надлежност Уставног суда *ratione materiae*

Устав је дао изричиту инструкцију да се одредбе о људским и мањинским правима односно „специфично уставно право“ тумачи у корист унапређења вредности демократског друштва, сагласно важећим међународним стандардима људских и мањинских права и сагласно пракси међународних институција које надзиру њихово спровођење,²² тј. пракси ЕСЉП који по представци надзире спровођење ових права у нашој земљи. Уочавамо да наш Устав усваја решење које су у теорији анализирали Игнацио Б. Иниеста (*Ignacio B. Iniesta*)²³ и Лех Гарлицки (*Lech Garlicki*)²⁴ у својим радовима, према којем судови морају да тумаче и примењују „специфично уставно право“ сагласно пракси ЕСЉП (енгл. “*case law of ECHR*”). А онда се

20) Christian Tomuschat, *Human Rights, Between Idealism and Realism*, Oxford University Press, New York, 2008, стр. 120-121.

21) Чл. 16. ст. 2. Устава гласи: „Општеприхваћена правила међународног права и потврђени међународни уговори саставни су део правног поретка Републике Србије и непосредно се примењују. Потврђени међународни уговори морају бити у складу с Уставом.“

22) Чл. 18. ст. 3. Устава.

23) Видети Ignacio B. Iniesta, “Limits of fact, law and remedies: Myths and realities of constitutional review of judicial decisions, constitutional court of Spain experience”, in: *The limits of constitutional review of the ordinary court decisions in constitutional complaint proceedings*, European commission for democracy through law (Venice commission), Strasbourg, 2005.

24) Видети Lech Garlicki, “Constitutional courts versus Supreme Courts”, *International Journal of Constitutional Law*, Oxford University Press and New York University School of Law, Oxford, 2007, Vol. 5, no. 1, Lech Garlicki “Cooperation of Courts: The role of Supranational Jurisdictions in Europe”, *International Journal of Constitutional Law*, Oxford University Press and New York University School of Law, Oxford, 2008, Vol. 6, no. 3 and 4.

може даље извести закључак и рећи да је примена „специфичног уставног права“ од стране редовних судова²⁵ у ствари предмет супервизије Уставног суда кроз поступак индивидуалних жалби, односно може се рећи да је Уставни суд позван да надзире и контролише да ли је тумачење (интерпретација) „специфичног уставног права“ од стране редовног суда било сагласно пракси ЕСЈП.²⁶ Овако одређена „уставна надлежност“ је у складу са размишљањем и К. Манојловић Андрић која тврди да „интервенција Уставног суда стога би била оправдана у случају када је у одлуци која се оспорава уставном жалбом погрешно интерпретирано ‘специфично уставно право’.”²⁷

Надлежност Уставног суда *ratione materiae* се одређује као овлашћење Уставног суда да испита да ли је државни орган или организација којој су поверена јавна овлашћена приликом доношења појединачног акта или радње „специфично уставно право“ тумачио у корист унапређења вредности демократског друштва, сагласно важећим међународним стандардима људских и мањинских права и сагласно пракси међународних институција које надзиру њихово спровођење, односно да ли је интерпретација „специфичног уставног права“ тачна. Уколико Уставни суд утврди да је интерпретација „специфичног уставног права“ била тачна, утврдиће уједно да није било повреде или ускраћивања људских или мањинских права. Уколико утврди да је интерпретација била погрешна, у том случају ће искористити своја овлашћења сходно чл. 89, ст. 2 Закона о Уставном суду.

4.4. Интерпретација „специфичног уставног права“ сагласно пракси Уставног суда

Ако бит проблема који је лепо сажео политиколог *D. Lutz*: „Конституционализам је покушај да се политичком технологијом споји моћ и праведност“, а који кроз призму „уставног инжењер-

25) Исто, Lech Garlicki, “Constitutional courts versus Supreme Courts”, нав. дело, стр. 49, Гарлицки налази да више не постоји оригинална подела на уставну надлежност (“constitutional jurisdiction”) и обичну надлежност (“ordinary jurisdiction”), јер сада и врховни судови имају обавезу да тумаче устав као што и уставни судови имају обавезу да тумаче одредбе обичних закона.

26) „Може се закључити да тежиште уставносудског испитивања судских одлука мора да буде на интерпретацији, правном становишту које је редовни суд заузео или је требало да заузме о значењу основних права гарантованих Уставом, њиховом нормативном дometу и њиховим границама. Погрешна интерпретација „специфичног уставног права“ или опште невођење рачуна о значењу Уставом гарантованог права оправдавају замену судске примене права уставносудском интерпретацијом.“ Драган Стојановић, *Уставно правосудје, Уставно процесно право*, нав. дело, стр. 109.

27) Катарина Манојловић Андрић, „Поступак и обим испитивања уставне жалбе“, нав. дело, стр. 178.

ства“ је даље анализирао Б. Смердел,²⁸ пресликамо на људска права која су уткана у све правне празнине недовршених закона, можемо ли се онда усудити да тврдимо да је уставни суд позвани гласноговорник када позитивистички метод тумачења законских текстова од стране редовних судова затаји. Одредбе о људским и мањинским правима се примењују у свим гранама права (кривично, грађанско односно породично, наследно, стварно и облигационо и управно као материјалном праву али и у кривичном и грађанском процесном праву), што би значило да суд примењујући норме из различитих грана права приликом одлучивања мора уједно да нађе и одговарајућу уставну „компоненту“ у зависности од садржине спора или спорног правног питања. Сам поступак Гарлицки назива „конституционализација специфичне гране права“ (енгл. *“constitutionalization of specific areas of law”*), а тиме уједно „устав кроз уставносудску праксу уставног суда ствара правила која обавезују судије редовног суда“.²⁹ Тиме се кроз праксу Уставног суда истовремено добија и материја (садржина) „специфичног уставног права“.

У Гарлицковом поступку „конституционализације права“ покушаћемо да нађемо теоријско упориште које може објаснити садржину „специфичног уставног права“. „Специфично уставно право“ можемо поделити према критеријуму да ли су основна права из устава даље уткана у домаће материјалне или процесне норме на „конституционализовано материјално право“ односно „материјално уставно право“ и „конституционализовано процесно право“ или „процесно уставно право“. Усвојено гледиште је да право на правично суђење пружа процедуралну а не материјално правну гаранцију, те можемо рећи да овде имамо једно „конституционализовано процесно право“ или „процесно уставно право“ као део „специфичног уставног права“ које је даље уткано у домаће процесно право. Зато се каже да оно гарантује правичност поступка и ономогућава ускраћивање правде у поступку пред судом, а да само право нити садржи нити намеће нека јасна правила о усвајању доказних предлога и оцени доказа у поступку. У пракси Уставног суда је испитивање тумачења „конституционализованог процесног права“, тј. правичности поступка у целисти, углавном усаглашено са праксом ЕСЉП око испитивања чињеничног стања, оцене доказа, образложења одлуке, тако да у том делу нема замерки које се стављају на терет Уставном суду.³⁰

28) Branko Smerdel, „Problemi tranzicije i povratak ustavnom inženjerstvu“, *Revus, Revija za ustavno teoriju in filozofijo prava/ Journal for constitutional theory and philosophy of law*, br. 16/2011, стр. 7-11.

29) Lech Garlicki, „Constitutional courts versus Supreme Courts“, нав. дело, стр. 48.

30) Видети Одлука Уставног суда Уж-85/2010 од 29.11.2011., Одлука Уставног суда у

Када су у питању „конституционализована материјална права“ која су уткана у материјалне законе до њихове повреде долази због погрешне примене „конституционализованог материјалног права“. У том контексту је јако добар случај *Khan v. The United Kingdom* где је ЕСЉП нашао да није повређено право на правично суђење, већ да је повређено право на приватност из чл. 8 Конвенције.³¹

Уставни суд је једино надлежан да утврди да ли је тумачење „специфичног уставног права“ од стране редовног суда било правилно.³² Он не може да испитује правилност тумачења „обичног права“ за које редовни суд има апсолутну надлежност. Уставном суду се зато највише замера да се понаша као суд четврте инстанце и да практично врши ревизију судских одлука тиме што неоправдано испитује правилну примену материјалног права од стране Врховног касационог суда.³³

Одсуство нормирања обавезе Врховног касационог суда и осталих редовних судова да следе праксу Уставног суда проузрокује „пинг понг“ одлуке.³⁴ Без обзира што наш Устав и закони у овом делу „ћуте“ и не предвиђају изричито да одредбе о људским и мањинским правима се тумаче сагласно пракси Уставног суда, с обзиром да је Уставни суд у поступку по уставној жалби овлашћен да врши суперревизију тумачења „специфичног уставног права“ он уједно већ тиме ствара уставносудску праксу коју и сам после следи.³⁵ А опет кроз уставносудску праксу Уставног суда која се ствара у поступку по уставној жалби, добија се модел који редов-

предмету Уж-5144/2014 од 17.11.2016.

31) Представка бр. 35394/97, *Khan v. The United Kingdom*, пресуда ЕСЉП од 12.05.2000.

32) Сања Драгић, „Улога уставног суда у правном систему Републике Србије: Заштитник права и/или четврта инстанца?“, *Гласник адвокатске коморе Војводине, Часопис за правну теорију и праксу*, бр. 1, Нови Сад, 2015, стр. 12. Сања Драгић као пример за „очигледно арбитрарну“ примену материјалног права односно када је суд право тумачио на очигледно арбитраран и погрешан начин наводи случајеве *Barac and Others v. Montenegro* и *Andelkovic v. Serbia*.

33) Видети Одлука Уставног суда у предмету Уж-224/2013 од 06.06.2013., Одлука Уставног суда у предмету Уж-1772/2011 од 28.11.2013. Одлука Уставног суда у предмету Уж-753/2008 од 19.01.2011., Одлука Уставног суда у предмету Уж-390/2009 од 17.02.2011.

34) Ситуација када суд мора да донесе „корективне одлуке“ и опет поступа на исти начин као и први пут. У том случају долази до „пинг понг одлука“ где Уставни суд по „по други пут“ одлучује „о истој ствари“ због одбијања Врховног касационог суда да следи заузети став у донетој одлуци Уставног суда којом је поништена одлука суда на првом месту: Боса Ненадић, „О неким аспектима односа уставних и редовних судова“, у зборнику: *Улога и значај Уставног суда у очувању владавине права*, (приредила: Боса Ненадић), Београд, 2013, стр. 103-104.

35) Овакав приступ можемо наћи у одлуци Уставног суда Србије. Одлука Уставног суда у предмету: Уж-85/2010 од 29.09.2011. и у Коначном правном схватању које усвојено на седници Грађанског одељења за радне спорове Апелационог суда у Београду одржаној 21.01.2015. *Однос између правних швџања Уставног суда и Врховног касационог суда*, Internet, <http://www.pravniportal.com/odnos-između-pravnih-shvatanja-ustavnog-suda-vrhovnog-kasacionog-suda/>, 19/05/2018.

ни суд мора да прати и примењује (енгл. “*case law of constitutional court*”) како би се цео правни поредак у погледу примене и тумачења одредби о људским и мањинским правима хармонизовао.

5. ЗАКЉУЧАК

Увођењем уставне жалбе као правног основа за уставно судско испитивање судских одлука, у односу између Уставног суда и Врховног касационог суда створила се институционална напетост. „Таква напетост“, како закључује Владан Петров, „(се) може ублажити уставним, нешто више законским променама, а највише изградњом одговарајуће уставне културе, која би подразумевала однос институционалне сарадње и узајамног поштовања.“³⁶

Нетрпељивост и конфронтација ова два „врховна суда“ најчешће настаје због недостатка јасно дефинисаних граница надлежности. Уставном суду се свакако највише замера што уместо да као супсидијарни контролор врши суперревизију тумачења „специфичног уставног права“ од стране редовног суда, понекад прелази границу и постаје недопуштена „четврта инстанца“, и одлучује о „истој ствари“ када испитује правилност тумачења „обичног права“, чиме директно улази у домен судске власти. Међутим, не може се оспорити чињеница да правилна уставно судска контрола судских одлука у Србији неминовно доприноси већој заштити људских права и хармонизовању тумачења „специфичног уставног права“.

Поред правила да редовни суд мора да тумачи „специфично уставно право“ сагласно пракси ЕСЉП, он то мора да чини и сагласно пракси Уставног суда без обзира што то није изричито регулисано.

Поред потребе увођења нормативних промена и институционалне сарадње, на крају закључујемо да Уставни суд не повређује принцип *ne bis in idem* и да су конфликт и конфронтирање између Уставног суда и Врховног касационог суда проузроковани касацијом судских одлука стални, општи, нужни и пожељни јер доприносе хармонизацији тумачења „специфичног уставног права“.

36) Владан Петров, „Уз дилему о контроли судских одлука у Републици Србији“, у зборнику: *Полиција и правосудни органи као гаранти слободе и безбедности у правној држави* (приредила: Биљана Симеуновић-Патић), Београд, 2017, стр. 25.

ЛИТЕРАТУРА

- Драгић Сања, „Улога уставног суда у правном систему Републике Србије: Заштитник права и/или четврта инстанца?“, *Гласник адвокатске коморе Војводине, Часопис за правну теорију и праксу*, бр. 1, Нови Сад, 2015, стр. 3-28.
- Манојловић Андрић Катарина, „Поступак и обим испитивања уставне жалбе“, у зборнику: *Улога и значај Уставног суда у очувању владавине права* (приредила: Боса Ненадић), Београд, 2013, стр. 161-179.
- Марковић Ратко, *Уставно право*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Центар за издаваштво и информисање, Београд 2016²¹.
- Ненадић Боса, „О неким аспектима односа уставних и редовних судова“, у зборнику: *Улога и значај Уставног суда у очувању владавине права*, (приредила: Боса Ненадић), Београд, 2013, стр. 71-110.
- Петров Владан, „Уз дилему о контроли судских одлука у Републици Србији“, у зборнику: *Полиција и правосудни органи као гаранти слободе и безбедности у правној држави* (приредила: Биљана Симеуновић-Пагић), Београд, 2017, стр. 13-26.
- Стојановић Драган, *Уставно правосуђе, Уставно процесно право*, Правни факултет у Нишу, Центар за публикације, Ниш, 2016.
- Beširević Violeta, “Governing without judges’: The politics of the Constitutional Court in Serbia”, *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 12. No. 4, Oxford University Press and New York University School of Law, Oxford, 2014, стр. 954-979.
- Garlicki Lech, “Constitutional courts versus Supreme Courts”, *International Journal of Constitutional Law*, Oxford University Press and New York University School of Law, Oxford, 2007, Vol. 5, no. 1, стр. 44-68.
- Garlicki Lech, “Cooperation of Courts: The role of Supranational Jurisdictions in Europe”, *International Journal of Constitutional Law*, Oxford University Press and New York University School of Law, Oxford, 2008, Vol. 6, no. 3 and 4, стр. 509-530.
- Iniesta B. Ignacio, “Limits of fact, law and remedies: Myths and realities of constitutional review of judicial decisions, constitutional court of Spain experience”, in: *The limits of constitutional review of the ordinary court decisions in constitutional complaint proceedings*, European commission for democracy through law (Venice commission), Strasbourg, 2005.
- Smerdel Branko, „Problemi tranzicije i povratak ustavnom inženjerstvu“, *Revus, Revija za ustavno teoriju in filozofijo prava/Journal for constitutional theory and philosophy of law*, бр. 16/2011, стр. 7-11.
- Tomuschat Christian, *Human Rights, Between Idealism and Realism*, Oxford University Press, New York, 2008.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Милојевић Драгомир, Андрејевић Снежана, „Судска власт: уједначавање судске праксе и законодавни оквир“, у зборнику: *Уједначавање судске праксе-изазови и могућа решења*, Мисија ОЕБС-а у Србији, Internet, <http://www.vk.sud.rs/sites/default/files/attachments/Publikacija%20Ujednacavanje%20sudske%20prakse%20WEB.pdf>, 19/05/2018.

Највише жалби на дуга суђења, Преузето из извештаја агенције Танјуг, 25.05.2010, Internet, <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/90-101278/najvise-zalbi-na-duga-suenja>, 19/05/2018.

Odnos između pravnih shvatanja Ustavnog suda i Vrhovnog kasacionog suda, Internet, <http://www.pravniportal.com/odnos-između-pravnih-shvatanja-ustavnog-suda-vrhovnog-kasacionog-suda/>, 19/05/2018.

ПРОПИСИ

Закон о изменама и допунама Закона о Уставном суду, *Службени гласник РС*, бр. 99/11.

Закон о парничном поступку, *Службени гласник РС*, бр. 72/11, 49/13, 74/13 – одлука УС и 55/2014.

Закон о Уставном суду, *Службени гласник РС*, бр. 109/07.

Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006.

УСТАВНОСУДСКА ПРАКСА

Одлука Уставног суда у предмету IУз-97/2012.

Одлука Уставног суда у предмету Уж-85/2010 од 29.09.2011.

Одлука Уставног суда у предмету Уж-8057/2012 од 09.07.2015.

Одлука Уставног суда у предмету Уж-753/2008 од 19.01.2011.

Одлука Уставног суда у предмету Уж-5144/2014 од 17.11.2016.

Одлука Уставног суда у предмету Уж-224/2013 од 06.06.2013.

Одлука Уставног суда у предмету Уж-1772/2011 од 28.11.2013.

Одлука Уставног суда у предмету Уж-390/2009 од 17.02.2011.

ПРАКСА ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА

Представка бр. 44698/06, *Vincic v. Serbia*, пресуда ЕСЉП од 01.12.2009.

Представка бр. 35394/97, *Khan v. The United Kingdom*, пресуда ЕСЉП од 12.05.2000.

Bojana Babic**ANNULMENT OF THE COURT DECISIONS ON
THE BASIS OF A CONSTITUTIONAL COMPLAINT IN
THE REPUBLIC OF SERBIA****Resume**

Conflict and confrontation between Constitutional Court and Supreme Court of Cassation have been subject matter of scholar research since Constitution of the Republic of Serbia introduced constitutional complaint in 2006. The author analyses the nature of the connection between the constitutional complaint and authority of the Constitutional Court to annul the court decisions on one side and impacts thereof on the relation between two “supreme” courts in Serbia on the other. Thesis is that setting aside judicial decision implies hostility between Constitutional Court and Supreme Court of Cassation. Supreme Court of Cassation is arguing that Constitutional Court is acting as the “fourth instance”. Having in mind lack of explicit definition for the term “specific constitutional law” and competence of the Constitutional Court, there are no firm limits of power when Constitutional court is deciding. Thus, reasoning for competence of Constitutional Court to set aside decision of court might seem relatively unjustified and produces conflict with Supreme Court of Cassation. In this article the author gives definition of “specific constitutional law”, argues the limits of competence and concludes that there is no breach of *ne bis in idem* principle, that case law of Constitutional Court should be respected and that overall result of the conflict is beneficial for harmonization of interpretation of the “specific constitutional law”.

Keywords: constitutional complaint, annulment of the court decisions, *ne bis in idem*, “specific constitutional law”, case law of constitutional court, harmonization

---

* Овај рад је примљен 01. маја 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

Bálint Pásztor (Балинт Пастор)*
*Правни факултет за привреду и правосуђе,
Универзитет Привредна академија, Нови Сад*

АМАНДИРАЊЕ ПРЕДЛОГА ЗАКОНА – УПОТРЕБА ИЛИ ЗЛОУПОТРЕБА?

Сажетак

Циљ рада је представљање изворног смисла амандмана, као и модификација сврхе подношења овог процесног инструмента парламентарног права. Амандман је предлог за измену и допуну предлога закона. Представља део ширег корпуса, права на законодавну иницијативу али се увек односи на текст предлога закона који је на дневном реду парламента или се налази у скупштинској процедури. Анализирали смо да ли је подношење амандмана делотворно и легитимно средство вршења законодавне и представничке улоге од стране парламента и његових чланова, у данашњим условима апсолутне доминације егзекутиве и кључне улоге политичких странака. Представили смо због чега их подносе посланици опозиције, а због чега чланови легислативе из редова владајуће већине. Анализирајући праксу из последњих шест месеци у раду Народне скупштине Републике Србије покушали смо дати одговор на питање да ли је још увек одржив став према којем се подношењем амандмана служе првенствено опозициони и независни посланици. Иако би се нова пракса, успостављена од стране владајуће већине у нашем парламенту, могла подвести под појам опструкције, ми је сматрамо инвентивним, легитимним средством политичке борбе која се одвија на легалан начин у складу са важећим Пословником који је донела једна друга владајућа већина.

Кључне речи: амандман, парламент, посланик, влада, политичке странке, представничка функција, законодавство, опструкција

---

* pasztorbalintrs@google.com

1. УВОД

Да бисмо анализирали правни институт амандмана, његов смисао, циљеве и начин употребе, морамо га ставити у контекст. Амандман се везује за нормативну надлежност ствараоца права. У уставној архитектури савремених држава, вршиоцем законодавне власти се сматра парламент.¹ Иако се скупштине суочавају са бројним ограничењима у вршењу своје – по уставним текстовима и већинском ставу науке – још увек основне надлежности: усвајања закона, неспорно је да се у формалном смислу ти државни органи могу сматрати ствараоцем права. У каснијем току овог рада ћемо указати на нека од ограничења чланова парламента у вези усвајања закона која, пак са друге стране доводе до повећавања значаја амандмана као средства народних посланика у реализацији својих замисли у вршењу законодавне делатности. „Законодавна делатност је свесна људска активност усмерена на стварање правних норми којима се *pro futuro* регулише понашање људи и односи у политичкој заједници. Резултат ове активности су закони у којима су систематизоване правне норме којима се уређује једна или више сродних области.“²

Из оваквог одређења законодавне делатности произилазе две констатације. Прва је да је врши парламент који је према „(...) најпознатијој дефиницији, (...) тело изабрано од народа на одређени временски период чија је основна надлежност доношење закона.“³ Друга констатација је да је „финални производ“ законодавне делатности закон. Формални појам закона се може дефинисати као: „општи правни акт донет по посебном поступку прописаном за његово доношење (законодавни поступак), од органа овлашћеног за његово доношење (по правилу парламент), под називом закон, и правне снаге мање од устава или уставног (органског, системског) закона, а веће правне снаге од осталих општих аката.“⁴

Ми ћемо у овом раду анализирати праксу Народне скупштине Републике Србије, а у нашој земљи се, као ни у другим државама са Континента не могу сматрати тачним речи Дајсија (*Dicey*) о томе да „Парламент (...) има право да донесе или укине било који

1) У овом раду се термини „парламент“, „скупштина“, „легислатива“, „представнички орган“ користе као синоними.

2) Маријана Пајванчић, *Парламентарно право*, Фондација Конрад Аденауер, 2008, стр. 136-137.

3) Ирена Пејић, *Парламентарно право – Француски, немачки британски, српски и пример Европског парламента*, Правни факултет Ниш, Центар за публикације, Ниш, 2006, стр. 15.

4) Владан Кутлешкић, Дарко Голић, *Увод у право*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2017, стр. 78.

закон, а ниједно лице или тело, према енглеском праву, нема право да укине или поништи закон парламента.⁵ Од многих постојећих ограничења легислативе у вршењу своје законодавне надлежности, за предмет овог рада су најзначајнија она која проистичу из постојања чврстог Устава у формалном смислу, хијерархије правних аката по којима закони и други општи акти донети у Републици Србији не смеју бити у супротности са потврђеним међународним уговорима и општеприхваћеним правилима међународног права,⁶ као и апсолутно доминантан положај Владе у свим фазама законодавног поступка. Споменути лимитима треба додати и реалности које проистичу из глобалних економских токова и улоге међународних финансијских институција, пре свега Међународног монетарног фонда и Светске банке и њихов утицај на садржину закона о којима се у формалном смислу, у Дану за гласање, изјашњавају чланови парламента.

Све то доводи не само до модификовања улоге парламента⁷ у изналажењу и дефинисању најбољих решења у поступку регулисања друштвених односа већ и до – као што ћемо видети – промене циља подношења амандмана од стране народних посланика. Парламент је политичко тело и пре свега орган народног представништва. Све његове надлежности произилазе из својства репрезентације.⁸ Када слободно изабрани представници грађана – народни посланици, у складу са могућностима које су им актима која регулишу парламентарне процедуре обезбеђене, говоре, подносе предлоге закона или амандмане, постављају посланичка питања или гласају, врше представничку улогу. Због јаке страначке дисциплине која је најочљивије правило функционисања данашњих парламената,⁹ посланици се не могу сматрати у потпуности слободним представницима народа али због улоге политичких

5) Albert Venn Dicey, *An Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, Liberty Classics, London, 1982, стр. 3-4.

6) Чл. 194 ст. 5. Устава Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006.

7) Данас се више не бисмо могли сложити са оценом судије Коука (*Coke*): „власт и надлежност парламента (је) трансцендентална и апсолутна, тако да јој се не могу поставити (...) било какве границе.“ Де Лолмова (*De Lolme*) констатација „Основно начело је (...) да парламент може да учини све осим да претвори жену у мушкарца, и мушкарца у жену“ такође не изражава више реалне односе снага у поступку дефинисања закона у формалном смислу у земљама у којима не важи доктрина суверености парламента. Цитирано према: Владан Петров, *Енглески устав*, Правни факултет Универзитета у Београду, Јавно предузеће „Службени гласник“, Београд, 2007, стр. 105.

8) Према чл. 2. ст. 1. Устава Републике Србије: Сувереност потиче од грађана који је врше референдумом, народном иницијативом и преко својих слободно изабраних представника.

9) Речима Андраша Шажоа, данашњи парламент није више „господска казина“. András Sajó, *Az önkormányzatok hatalom*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1995, стр. 155.

партија у демократском обликовању политичке воље грађана¹⁰ треба да коригујемо виђење одређених механизма класичног парламентаризма и да ову реалност која се више не може сматрати ни толико новом, имамо у виду када размишљамо о средствима било које парламентарне процедуре, а поготово о амандманима.

2. АМАНДМАНИ – ИЗВОРНИ СМИСАО

Да бисмо могли дати одговор на питање из наслова овог рада, неопходно је сагледати шта је амандман и који су домети овог средства у дефинисању коначне садржине закона. Амандман је „процесни инструмент који се користи у поступку одлучивања, а чији смисао је да измени предлог о коме се води дебата. Ако је амандман усвојен, решење садржано у њему постаје саставни део основног предлога.“¹¹ Из ове широке дефиниције произилази да је амандман предлог за измену и допуну предлога закона. На тај начин представљено правно средство морамо разликовати од амандирања устава као једне од технике измене највишег правног акта, као и од подношења предлога закона о изменама и допунама одређеног закона у ком случају се ради о предлогу закона, а не амандману. Амандман се подноси на предлог акта који се већ налази у скупштинској процедури, а најчешће је већ и уврштен у дневни ред пленарне седнице парламента.

Амандман можемо сматрати врстом законодавне иницијативе јер субјекти који су овлашћени да поднесу предлог закона, располажу правом за подношење и предлога закона о изменама и допунама закона који је део правног система, а и да поднесу предлог за измену и допуну предлога закона о којем се у парламенту већ води расправа. Да се ради о сродним институтима, види се и из чињенице да термин „амандман“ потиче од француске речи *amendement* чије је значење побољшање, поправка.¹²

Пошто се услови, субјекти и процедура подношења амандмана разликују од државе до државе, тешко је у једној реченици сублимирати разлику између амандмана и предлога закона али се она може огледати у томе што се „амандмани подносе у фази расправе законског предлога.“¹³ Ни ово одређење није сасвим прецизно јер се амандмани могу поднети од тренутка

10) Ову формулацију користи и Устав Републике Србије (чл. 5. ст. 1).

11) Маријана Пајванчић, *Парламентарно право*, нав. дело, стр. 195.

12) Исто.

13) Владан Петров, *Парламентарно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010, стр. 139.

уласка предлога закона у скупштинску процедуру, то јест и пре стављања на дневни ред пленарне седнице легислативе.

Већ смо истакли да је одлика функционисања савремених парламената јака страначка дисциплина која је од пресудног значаја за понашање народних посланика, који у легислативи делају као чланови партија, односно њихових посланичких група. Поред посланичких група, доминација политичких партија се огледа и у томе што је у државама са парламентарним системом државне власти влада кључни учесник свих фаза законодавног поступка. Став према којем је влада постала „гравитациони центар политичке власти“¹⁴ није више новина али смо ми става да разлоге за то не треба пре свега тражити у потреби за бржем доношењем одлука и већој ефикасности већ у правилима функционисања политичког система. Речима Слободана Јовановића: „(...) и у Влади и у Парламенту (је) заступљена иста странка, и то у Влади својим генералима, а Парламенту својим редовима.“¹⁵

Из тих односа снага проистиче да је влада у земљама са парламентарним системом државне власти „давно освојила монопол на законодавну иницијативу, тако да већина законских предлога (у појединим земљама Западне Европе преко 90% од укупног броја законских предлога) потиче од владе.“¹⁶

Из структуре усвојених закона у Народној скупштини Републике Србије у периоду 2011–2015. можемо видети да пракса нашег парламента не одудара од изнетих оцена јер је у 95,75% случајева предлагач била Влада, 3,16% је усвојено на предлог народних посланика, 1,09% на иницијативу осталих овлашћених предлагача, док народних иницијатива које су резултирале усвајањем закона није било.¹⁷

Круг овлашћених предлагача закона уређује највиши правни акт земље пошто се ради о веома битном питању законодавног поступка, а устав дефинише основе ове процедуре јер одређивање субјеката који имају активну легитимацију у законодавном поступку није техничко већ се може чак сматрати и „питањем демократије.“¹⁸ Ово нисмо сматрали битним истаћи само да бисмо

14) Ратко Марковић, *Извршина власт*, Савремена администрација, Београд, 1980, стр. 243.

15) Слободан Јовановић, „Предговор“ у књизи: Сидни Лоу, *Енглески парламентаризам*, Правни факултет Универзитета у Београду, Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2010, стр. 12.

16) Владан Петров, *Парламентарно право*, нав. дело, стр. 128-129.

17) *Преглед активности Народне скупштине*, Internet, <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina/-narodna-skupstina-u-brojkama/pregled-aktivnosti-narodne-skupstine.1742.html>, 04/06/2018.

18) Оливер Николић, *Законодавна процедура у Југославији са посебним освртом на швајцарско право*, Институт за упоредно право, Београд, 1997, стр. 27.

указали на једну од разлика између предлога закона и амандмана која се огледа у томе што се одређивање круга подносилаца амандмана препушта правним актима мање правне снаге, најчешће пословницима парламената већ да бисмо подвукли да од када је влада практично монополиста у предлагању закона, амандирање предлога закона је једина могућност утицаја народних посланика на садржину закона о којима у формалном смислу одлучује парламент. Да ли је амандман делотворно средство обликовања коначног текста предлога закона о којем парламент гласа, сматрамо кључним питањем на које ћемо покушати дати одговор.

Драган М. Стојановић подношење амандмана сматра правом народних посланика које је по њему део ширег корпуса: законодавне иницијативе.¹⁹ С обзиром на доминантан положај владе који је посебно изражен у фази предлагања закона, народни посланици као „законодавци“ на текст могу утицати једино предлогом за измену и допуну предлога закона, то јест амандманом. По традиционалном гледишту „подношење амандмана од стране посланика индивидуално претежно потиче из опозиционих парламентарних група или од независних посланика.“²⁰ Разумљиво је овакво закључивање јер проистиче из логике функционисања савремених парламената у којима страначка дисциплина одређује *modus operandi* народних посланика из чега проистиче да су чланови владајуће већине задовољни предлозима закона владе. Оно, међутим оставља ван разматрања друге циљеве који се постижу подношењем амандмана.

Посланици нису једини субјекти који располажу активном легитимацијом за подношење амандмана.²¹ Они је под одређеним условима у сваком парламенту имају али не увек индивидуално – па тако у Италији то право може остварити најмање 10, а у Немачкој најмање 26 посланика²² – а амандмане могу подносити и подносиоци предлога закона, првенствено али не искључиво влада, скупштински одбори, посланичке групе.

19) Драган М. Стојановић, *Правни положај посланика на примерима Француске, Аустрије, Немачке и Југославије*, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, Ниш, 1999, стр. 103.

20) Ирена Пејић, *Парламентарно право – Француски, немачки британски, српски и пример Европског парламента*, нав. дело, стр. 163.

21) Према Пословнику Народне скупштине Републике Србије, *Сл. гласник РС*, бр. 20/2012 – пречишћен текст: Амандман може да поднесе Уставом овлашћени предлагач закона, као и надлежни одбор Народне скупштине, у складу с овим пословником (чл. 161. ст. 1). Према чл. 107. Устава Републике Србије: Право предлагања закона, других прописа и општих аката имају сваки народни посланик, Влада, скупштина аутономне покрајине или најмање 30.000 бирача. Заштитник грађана и Народна банка Србије имају право предлагања закона из своје надлежности.

22) Владан Петров, *Парламентарно право*, нав. дело, стр. 139.

Посланици се приликом подношења амандмана суочавају првенствено са захтевима процесног карактера. Природно је да амандман треба да буде у складу са уставом и правним системом, треба да буде благовремено поднет²³ и да се односи на предлог закона у вези којег се предлаже одређено решење. Форма амандмана је одређена пословником легислативе и они чији подносиоци о томе нису водили рачуна одбацују се као немогући или непотпуни.

О поднетим амандманима који испуњавају формалне услове, води се претрес, прво у надлежном одбору, а након тога на пленарној седници парламента. Та фаза законодавног поступка следи након начелне расправе о предлогу закона, обавља се по члановима предлога на које су поднети амандмани због чега се назива расправа о појединостима или „друго читање“. Пре ове фазе процедуре, о поднетим амандманима се изјашњавају одређени субјекти. То се с једне стране односи на процену да ли испуњавају формалне услове, а у случају позитивног одговора на то питање они се узимају у разматрање, а са друге стране се формулише став у вези њихове судбине у садржинском смислу.²⁴ Мишљење Владе и надлежног одбора није обавезујућег карактера што значи да је у Дану за гласање на пленарној седници парламента замислива ситуација да „добие зелено светло“ и амандман чије прихватање егзекутива није сматрала оправданим али је та могућност у савременим условима функционисања парламента којом доминирају партије и влада која се формира на основу политичких принципа, тешко замислива.

Најважнија питања у вези поступка подношења и разматрања амандмана нисмо представили због тога што нам је тема средство парламентарног процесног права, већ да бисмо могли реално сагледати којим циљем се овај инструмент користи, шта је био његов изворни смисао и како се модификовао и прилагођавао данашњим условима законодавног поступка и генерално, функционисању скупштина, као представничких органа.

23) Према Пословнику Народне скупштине Републике Србије: Амандман се подноси (...) најкасније три дана пре дана одређеног за одржавање седнице за коју је предложено разматрање тог предлога закона, осим ако се седница Народне скупштине сазове у року краћем од рока предвиђеног овим пословником (најмање седам дана пре дана одређеног за почетак седнице), када је рок за подношење амандмана до почетка прве начелне расправе на седници Народне скупштине. Амандман на предлог закона, који се разматра по хитном поступку, може да се поднесе до почетка начелног претреса тог предлога закона (чл. 86. ст. 1. и чл. 161. ст. 2. Пословника).

24) Према Пословнику Народне скупштине Републике Србије: Надлежни одбор ће непотпуне и амандмане с увредљивом садржином одбацивати, о чему ће Народној скупштини поднети извештај. Одбачени и неблаговремени амандмани не могу бити предмет расправе и о њима се не гласа (чл. 163. ст. 2. и 4. Пословника). Амандмане, који су благовремено поднети, председник Народне скупштине упућује предлагачу закона, народним посланицима, надлежном одбору и Влади (чл. 163. ст. 1. Пословника Народне скупштине Републике Србије).

Влада данас води политику, а елементи процеса њеног утврђивања су и предлози закона. Према Петеру Хеберлеу (*Peter Häberle*) „Право данас је политика од јуче, а политика данас је право сутра.“²⁵ О домету подношења амандмана од стране народних посланика треба размишљати тако што не пуштамо из вида ову околност. Из кључне улоге владе у државама са парламентарним системом државне власти проистиче да је маневарски простор чланова парламента у амандирању предлога одређених типова закона прилично ограничен. То се пре свега односи на предлоге закона о потврђивању међународних уговора са једне и предлоге буџета, са друге стране. Међународне уговоре парафирају, потписују, а претходно, преговоре у вези њих са другим државама или међународним институцијама воде представници владе, а парламент их само потврђује када је таква обавеза предвиђена. То значи да су народни посланици у могућности да поднесу амандман само на члан предлога закона о потврђивању међународног споразума који регулише време ступања на снагу. Када је реч о предлогу закона о буџету, ограничења су у формалном смислу мања. У земљама са парламентарним системом државне власти, међутим „предлог буџета ради целокупна влада и ту су уклопљени предлози свих министарстава. Зато је тешко очекивати да парламент учини делимичне захвате у том акту јер би то разбило конструкцију целог предлога владе.“²⁶ Томе треба додати да примера ради, у Француској и на Кипру предлози закона не смеју произвести смањење јавних прихода, односно створити додатни терет за буџет.²⁷ Због заштите економске суверености и Основни закон (уставни акт) Мађарске од 2010. године садржи експлицитну забрану усвајања закона о буџету којим би јавни дуг премашео половину бруто домаћег производа.²⁸ За тврдњу да су субјекти са активном легитимацијом за подношење амандмана неуспешни када се ради о покушају измене и допуне предлога закона о буџету у фази вођења расправе у легислативи, изнећемо два примера из праксе Народне скупштине Републике Србије.

25) Цитирано према: Оливера Вучић, Драган Стојановић, „Уставно судство на пресеку права и политике“, *Анали Правног факултета у Београду (Анали ПФБ)*, бр. 2/2009, стр. 101.

26) Ирена Пејић, *Парламентарно право – Француски, немачки британски, српски и пример Европског парламента*, нав. дело, стр. 39.

27) Bertold Baranyi, “Törvénykezdeményezés”, in: *Parlamentek Európában* (eds. Csongor István Nagy, Imre Papp, Tibor Sepsi), *Összehasonlító parlamentári jogi tanulmányok, Parlamentári Módszertani Iroda*, Budapest, 2003, стр. 203. Наведена решења се додуше односе на подношење предлога закона, а не на амандмане али смо видели да се ради о сродним институтима, штавише амандмани су део ширег корпуса: законодавне иницијативе.

28) Чл. 36. (4) Основног закона Мађарске, Вид. *Magyarország Alaptörvénye*, Internet, http://www.njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=140968,05/06/2018.

Децембра 2015. године је од 215 поднетих амандмана био прихваћен свега један којим је промењен распоред средстава предвиђен предлогом који је поднела Влада.²⁹ Тај амандман³⁰ се односио на обнову зграде Народног позоришта у Суботици, а остварење тог циља је чинио део коалиционог споразума Српске напредне странке и Савеза војвођанских Мађара.

Скупштина Аутономне покрајине Војводине је овлашћени предлагач закона, па и амандмана у Републици Србији. Покрајинска скупштина је подносила³¹ амандмане на предлоге закона о буџету Републике Србије за 2013. и 2014. годину али ниједан од укупно поднетих шест амандмана није „добрио зелено светло“ Владе, па ни Народне скупштине Републике Србије.

Из ових примера из домаће парламентарне праксе, као и из описаних ограничења у упоредном праву се види да у случају одређених врста предлога закона амандмани нису делотворно средство ако је циљ њиховог подношења вршење утицаја на законодавну политику и инкорпорирање решења из амандмана у коначан текст усвојеног закона. Одлучујућа реч о поднетим амандманима само у формалном смислу припада парламенту, а заправо је одлука на влади која свој став додуше формулише у виду мишљења али су с обзиром на правила страначке дисциплине и већ цитирану паралелу са генералима и редовима њени погледи скоро без изузетка коначни.

Статистика усвајања поднетих амандмана није боља ни у случају осталих врста предлога закона који потичу од Владе. Када се амандмани прихватају то је обично последица две околности. Или реагује сама Влада у вези сопственог предлога закона и то непосредно или преко надлежног скупштинског одбора³² или одређеног народног посланика владајуће већине када то сматра целисходнијом опцијом. Друга ситуација прихватања амандмана је

29) Мирјана Чекеревац, „Прихваћени амандмани СВМ и Женске парламентарне мреже“, *Политика*, 11.12.2015, Internet, <http://www.politika.rs/sr/clanak/345206/Politika/Prihvaceni-amandmani-SVM-i-Zenske-parlamentarne-mreze>, 05/06/2018. Други прихваћен амандман није био од утицаја на расподелу средстава из Закона о буџету.

30) Амандман поднет на Предлог закона о буџету Републике Србије за 2016. годину, *Буџет за 2016.г. - прихваћено*, Internet, http://www.pasztorbalint.rs/sr/amandmani/budzet-za-2016-g-prihvaceno#.WqY3HGrwbDc_05/06/2018.

31) Поднете амандмане вид. на интернет презентацији Скупштине Аутономне покрајине Војводине, *Предлози упућени Народној скупштини Србије*, Internet, <http://www.skupstinavoivodine.gov.rs/Strana.aspx?s=upucenaakta&j=SRC>, 05/06/2018.

32) Влада се за ово решење опредељује због тога што према Пословнику Народне скупштине (чл. 157. ст. 6) надлежни скупштински одбор може да поднесе амандман на предлог закона и у времену између завршеног начелног претреса и отварања претреса предлога закона у појединостима, што није случај са осталим овлашћеним предлагачима амандмана.

када је то последица функционисања коалиционе владе коју чине представници више странака. Идеје коалиционог партнера у вези законодавне политике се уважавају у току израде нацрта закона али уколико је та прилика пропуштена, то се надокнађује усвајањем амандмана у скупштинској фази доношења закона.

Прецизним статистичким подацима о броју усвојених амандмана у Народној скупштини Републике Србије и структури њихових подносилаца не располаже ни сâм Парламент али је емпиријским методом могуће доћи до закључка да преко 90% њих подносе народни посланици, а да број прихваћених чини свега неколико посто.

Оваква пракса која није својствена само парламенту Србије доводи до модификовања смисла и циља подношења амандмана.

3. АМАНДМАНИ – МОДИФИКАЦИЈА ИЗВОРНОГ СМИСЛА

То да искључиви циљ подношења амандмана од стране народних посланика не мора бити намера измене и допуне предлога закона, који у највећем броју случајева потичу од владе, није новина. Пошто се осим начелне расправе, о предлозима закона отвара и претрес у појединостима, подношење амандмана може да служи као повод да се говори о некој појави, проблему. Видели смо да се у науци истиче да амандмане подносе првенствено опозициони и независни посланици. Ту констатацију више не сматрамо тачном о чему ћемо касније навести и податке из праксе Народне скупштине Републике Србије али не споримо да овај процесни институт парламентарног права јесте ефикасно средство у рукама парламентарне мањине да би скренула пажњу на одређене пропусте Владе. Амандман, наравно мора да се односи на текст одређеног члана предлога закона поводом којег се води расправа у појединостима на пленарној седници легислативе али приликом његовог образлагања члан опозиционе посланичке групе или независни посланик који не подржава рад егзекутиве може изнети критике на рачун владе или појединог министра. Народни посланик када користи било које средство из арсенала законодавне, надзорне, изборне или неке друге функције парламента, врши своју репрезентативну улогу, чија је основа право на говор или слобода говора. Било шта да предложи или каже, члан парламента представља грађане као носиоце суверености који вршећи сувереност бирају своје представнике. Због тога сматрамо да је подношење амандмана легитимно средство вршења представничке

улоге од стране парламента и његових чланова и када су у условима апсолутне доминације егzekутиве у функционисању легислативе изгледи да се они прихвате изузетно скромни. Указивање на потребу решења одређеног проблема грађана и предлагање могућег решења у вези измене одређеног закона спада у ред моралних и политичких обавеза народних посланика.³³

Петер Шмук (*Péter Smuk*) истиче да је „доношење закона право и задатак већине“.³⁴ С тим у вези, поставља се питање да ли су амандмани народних посланика опозиције – иако представљају средства политичке борбе у парламенту – увек и добронамерни или се могу сматрати обликом злоупотребе права. Још је Слободан Јовановић пишући о опструкцији навео да се она може вршити и „подношењем излишних предлога о изменама и допунама, којима је једини циљ да одгоде гласање о главној ствари (на пример кад се, као што је у пракси бивало, само код једног члана једног законодавног предлога поднесе око стотину разних предлога о изменама и допунама).“³⁵ Јожеф Петреџи (*József Petrétei*) указује на неопходност увођења одређених ограничења³⁶ у вези подношења амандмана да они „не би постали средства опструкције“, односно „да не би довели до одуговлачења расправе о предлогу закона“.³⁷ По Иштвану Кукорелију (*István Kukorelli*) „амандман није увек хармонично средство. Антипатије према њему подгрева чињеница што га посланици могу користити на високом нивоу доношења одлука, пред јавности пленума, до последњег тренутка доношења одлуке. Овај инструмент може бити погодан за опструкцију, може засметати концепцији предлога закона због чега га не воли претерано ни једна влада.“³⁸ Слободан Јовановић опструкцију назива противправном појавом и истиче да парламентарна мањина има права критиковати али се јој не сме допустити да „иако мањина, ипак остане јача од већине“ јер на тај

33) То поткрепљују речи Филипа Нортона који парламент разуме као „вишечлано представничко тело које разматра питања од јавног интереса. Philip Norton, *Legislatures*, Oxford and New York, Oxford University Press, 1990, стр. 1.

34) Péter Smuk, *Ellenzéki jogok a parlamenti jogban*, докторска дисертација, брањена 2007. године, доступна на интернет презентацији Széchenyi István Egyetem Gyóg, Internet, http://www.sze.hu/~smuk/DoktoriIskola/Fokozatszerzes/Smuk/Ellenzeki_jogok_Smuk.pdf, 05/06/2018.

35) Слободан Јовановић, *Држава, Књига друга*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д., Београд, 1936, стр. 187.

36) Једно од ограничења, осим већ представљених лимита процесне природе из Пословника Народне скупштине је да подносилац амандмана не може сам, или заједно са другим народним посланицима, да поднесе више амандмана на исти члан предлога закона (чл. 161. ст. 4).

37) József Petrétei, *A törvényhozás elmélete és gyakorlata a parlamentáris demokráciában*, Osiris Kiadó, Budapest, 1998, стр. 187.

38) István Kukorelli, *Alkotmánytan*, Osiris Kiadó, Budapest, 1996, стр. 258.

начин „цео представнички систем постаје једна бесмислица“. Он даље констатује да се „опструкција (...), истина врши у законском облику“ јер „они чине ствари на које по пословнику имају права“ али их „не употребљавају на онај циљ ради кога су им дата“. Један од највећих српских правника XX века пре више од осамдесет година закључује да ова врста опструкције „потпада под (...) дефиницију злоупотребе власти“.³⁹

Слободан Јовановић представљајући подношење амандмана као врсту опструкције говори о пракси из парламента наше тадашње државе и те оцене се односе на парламентарну мањину, то јест опозицију. Ни он, ни новији аутори од којих смо неке цитирали, међутим, када пишу о амандманима и другим средствима парламентарног процесног права, не воде рачуна о једној другој могућности.

Пре него што на случају најновије праксе Народне скупштине Републике Србије покушамо доказати да се више не може тврдити да подношење амандмана „претежно потиче из опозиционих парламентарних група или од независних посланика“, неопходно је утврдити који су најчешћи разлози подношења амандмана посланика који подржавају владу. Већ смо указали на могућност да влада преко посланика владајуће већине подноси амандмане на сопствене предлоге закона. То су прикривени амандмани саме егzekутиве која се из тактичких, политичких разлога опредељује за овакав посредан вид амандирања сопствених предлога закона. С друге стране, пошто подносилац амандмана има право да га – у пословником одређеним временским границама – „брани“ у расправи у појединостима на пленарној седници парламента, та могућност се користи за истицање резултата владе. На тај начин се, захваљујући директном телевизијском преносу, промовишу резултати странака чији посланици подржавају владу. Из овога произилази да амандман, иако је по дефиницији предлог о изменама и допунама предлога закона, не мора располагати увек критичном оштрином већ може у рукама парламентарне већине да послужи као алиби за похвалу рада владе.

Да бисмо доказали ту нашу тврдњу, представимо један случај из најновије праксе нашег парламента. На Првој седници Првог редовног заседања Народне скупштине у 2018. години, која је била сазвана за 6. март,⁴⁰ посланици Српске напредне странке су

39) Слободан Јовановић, *Држава, Књига друга*, нав. дело, стр. 188.

40) Дневни ред вид. на интернет презентацији Народне скупштине, *Дневни ред Прве седнице Првог редовног заседања Народне скупштине Републике Србије у 2018. години*, Internet, <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/doc/kalendar/2018/28.02.2018.%201%20sednica%20I%20RZNSRS%20u%202018..pdf>, 05/06/2018.

поднели велики број амандмана на Предлог закона о странцима. Наведени предлог закона је у скупштинску процедуру упутила Влада. Суштина тих амандмана се огледала у предлагању „брже процедуре за решавање захтева странаца за издавање личних докумената Србије, с обзиром на чињеницу пораста страних инвестиција у нашој земљи, захваљујући активностима Владе и/или шефа државе“. Ови амандмани су послужили као алиби већем броју чланова наведене посланичке групе да говори о страним и домаћим инвестицијама које се, захваљујући ангажовању егzekутиве, остварују или које су реализоване у општинама и градовима у којима имају пребивалиште.

Да бисмо покушали дати одговор на питање да ли су у представљеном случају народни посланици – чланови владајуће већине амандмане поднели само да би стекли прилику да у скупштинским дискусијама подвлаче резултате владе и председника Републике у процесима економског оснаживања земље и стварања нових радних места, неопходно је укратко представити Пословником Народне скупштине дефинисане оквире расправе у појединостима о предлозима закона.

Претрес у појединостима обавља се о члановима на које су поднети амандмани и о амандманима којима се предлаже уношење нових одредаба, при чему укупно време за претрес у појединостима за посланичке групе износи исто колико је износило и укупно време за начелни претрес предлога закона, односно за заједнички начелни претрес више предлога закона за посланичке групе.⁴¹ Сваки подносилац амандмана има право да образложи свој амандман, у трајању до два минута, с тим да укупно трајање претреса у појединостима по овом основу не може бити дуже од десет часова.⁴² Када утврди да нема више пријављених за учешће у претресу, односно по истеку времена утврђеног за претрес, председник Народне скупштине закључује претрес.⁴³ Не сматрамо

41) Чл. 158. ст. 1. Пословника Народне скупштине.

42) Чл. 158. ст. 4. Пословника Народне скупштине.

43) Чл. 158. ст. 10. Пословника Народне скупштине. У стенографским белешкама од 23.05.2018. са Пете седнице Првог редовног заседања Народне скупштине Републике Србије у 2018. години, можемо видети да се након истека времена само ишчитавају амандмани о којима наравно Народна скупштина у Дану за гласање појединачно гласа: Председавајући: Хвала господине Милетићу. У складу са чланом 158. став 4, обавештавам вас да смо потрошили десет сати за расправу. (...) Настављамо са радом. На члан 4. амандман је поднео народни посланик прим. др Милован Кривокапић. Да ли неко жели реч? (Не.) На члан 4. амандман је поднела народни посланик Љиљана Малушић. На члан 4. амандман је поднела народни посланик Ивана Стојиљковић. На члан 4. амандман је поднела народни посланик Весна Марковић. На члан 4. амандман је поднела народни посланик Миланка Јевтовић Вукојичић. Да ли неко жели реч? (Не.) На члан 4. амандман је поднела народни посланик Оливера Огњановић. Да ли неко жели реч? (Не.) (...). *Пета седница Првог редовног заседања НСРС у 2018. години*, <http://www.>

неопходним представљање свих процесних правила јер се већ и из изнетих назире закључак. Пошто у десет сати расправе о предлогу закона у појединостима не улази време које стоји на располагању председницима или овлашћеним представницима посланичких група (по петнаест минута), представнику предлагача закона (укупно три сата) и посланичким групама сразмерно броју чланова (укупно пет часова), а с обзиром да подносилац амандмана има два минута да образложи свој предлог за измену и допуну предлога закона, у претресу у појединостима се може расправљати о триста амандмана. Из ових правила се види да сврха подношења амандмана на Предлог закона о странцима није била измена Владиних решења, нити само ширење афирмативних ставова о раду егзекутиве, већ, у најмање толикој мери и „трошење времена“ расправе које би иначе било употребљено на представљање амандмана опозиционих посланика.

Да бисмо у потпуности представили ову нову, у сваком погледу инвентивну праксу владајуће већине у Народној скупштини Републике Србије нашу анализу морамо допунити још једним аспектом. Амандмани владајуће већине се у највећем броју подnose на прве чланове предлога закона који чини прву тачку дневног реда пленарне седнице.⁴⁴ На касније тачке дневног реда је број амандмана све мањи. То је логично када имамо у виду годинама присутну праксу о обједињавању тачака дневног реда. По Пословнику нашег парламента, Народна скупштина може да одлучи да обави заједнички начелни претрес о више предлога закона који су на дневном реду исте седнице, а међусобно су условљени или су решења у њима међусобно повезана, с тим што се одлучивање о сваком предлогу обавља посебно.⁴⁵ Због жеље убрзавања рада и лишавања могућности опозиције да промовише своје идеје посредством скупштинских дискусија, у претходних више од десет година су све владајуће већине неограничено користиле ову могућност, што је неретко довело и до склапања у једну тачку и више десетина тачака дневног реда из надлежности више министарстава. Из ове одредбе Пословника и представљених правила расправе у појединостима је јасно да се у случају вођења заједничког претреса о више предлога закона о већини од њих се претрес у појединостима због истека десет сати уопште и не води. На тај начин се постижу два циља. С једне стране се опозициони

parlament.gov.rs/Peta_sednica_Prvog_redovnog_zasedanja_Narodne_skup%C5%A1tine_Republike_Srbije_u_2018._godini.33985.941.html, 05/06/2018.

44) Народни посланици Српске радикалне странке су, када су сагледали намере владајуће већине, почели подносити амандмане на наслов предлога закона.

45) Чл. 157. ст. 2. Пословника Народне скупштине.

посланици онемогућавају да говорећи о својим амандманима критикују владине предлоге закона, и генерално владину политику, а са друге, посланици владајуће већине посредством својих предлога о изменама и допунама предлога закона промовишу резултате владе.

Нова, инвентивна пракса владајуће већине у Народној скупштини Републике Србије није уведена марта ове године и није почела подношењем амандмана на Предлог закона о странцима, већ 6. децембра 2017. године на Петој седници Другог редовног заседања Народне скупштине Републике Србије у 2017. години, поводом Предлога закона о буџету за 2018. годину. Ову праксу називамо инвентивном због тога што је настала тако што садашња владајућа већина – као одговор на вишегодишњу праксу опозиције која се манифестовала у улагању више стотина амандмана „брише се“ на све чланове свих предлога закона – користи могућности које су дате Пословником, усвојеним 2009. године када је сада најјача парламентарна странка, са убедљиво највећим бројем мандата била у опозицији.⁴⁶ То што нова пракса, у последњих пола године драстично мења број амандмана и структуру њихових подносилаца се види из следећих података: 2011. године је укупно поднето 4927 амандмана, 2012: 1188, 2013: 2825, 2014: 2717, 2015: 5396, 2016: 5174, 2017: 5767⁴⁷ (од чега само у децембру око 2375), а само у последња три месеца текуће године: око 6860. Последња два податка су добијена анализом и збиром података из система е-парламента којем имамо приступ. На исти начин смо дошли и до податка да Посланичка група Српске напредне странке од децембра прошле године на свакој седници подноси између 400 и 700 амандмана, док је до буџетске расправе у децембру прошле године тај податак био испод 100 по месецу.

Из изнетих података произилази да у пракси Народне скупштине Републике Србије долази до модификовања сврхе амандирања предлога закона, што сматрамо легитимним средством политичке борбе која се одвија на легалан начин у складу са важећим Пословником који је продукт једне друге владајуће већине, иако би се то по Слободану Јовановићу сматрало опструкцијом, односно „обликом злоупотребе права“ и „противправном појавом“.

46) Према чл. 141. ст. 1. раније важећег Пословника (*Сл. гласник РС*, бр. 32/02 – пречишћени текст, 57/03, 12/04, 29/04 и 53/05) укупно време претреса за сваку посланичку групу по сваком амандману износио је највише 15 минута.

47) *Број поднетих амандмана*, Internet, <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-narodna-skupstina-u-brojka/broj-podnetih-amandmana.1956.html>, 05/06/2018.

4. ЗАКЉУЧАК

Амандман се традиционално доживљавао као средство, пре свега, народних посланика којим они покушавају утицати на садржину закона које усваја парламент. Амандман јесте предлог за измену и допуну предлога закона али су разлози његове примене у пракси савремених легислатива много шири.

Изворни смисао овог средства процесног карактера је да се предложи другачије решење од оног које садржи предлог закона о којем се води претрес на пленарној седници скупштине. С обзиром да је данас, у ери апсолутне доминације владе у земљама са парламентарним системом државне власти она постала кључни учесник свих фаза законодавног поступка и монополиста у предлагању закона, народни посланици на законодавну политику не могу ефикасно утицати подносећи предлоге закона, већ улажући амандмане. Сви овлашћени предлагачи закона могу подносити амандмане пошто они представљају врсту права на законодавну иницијативу али се могу односити искључиво на текст предлога закона који се налази на дневном реду седнице легислативе или бар у скупштинској процедури.

Највећи број амандмана подносе народни посланици али њихова искључива сврха није више измена садржине предлога закона. За функционисање данашњег парламента није довољно узети у обзир доминантан положај владе, већ морамо имати у виду и кључну улогу политичких партија и правила која произилазе из страначке дисциплине.

Амандмани се од стране опозиционих посланика – поред покушаја реализовања њихове изворне сврхе – подносе да би се апропо њих говорило о пропустима владе, о неком проблему који се мора решити, иницијативи коју би требало остварити. Опозициони посланици користе своје право на говор што је основа вршења свих функција парламента, а пре свих репрезентативне улоге. Било шта да предложи или каже, члан парламента представља грађане као носиоце суверености који вршећи сувереност бирају своје представнике. Раније се у уставноправној науци постављало питање, да ли су амандмани народних посланика опозиције – иако представљају средства политичке борбе у парламенту – увек и добронамерни или се могу сматрати обликом злоупотребе права. Опструкција је у одређеној мери увек *sine qua non* парламентарног живота с обзиром на чињеницу да је легислатива политички орган.

С друге стране, и посланици владајуће већине све више користе право подношења амандмана. Циљ ових процесних

средстава законодавног поступка, међутим у њиховом случају првенствено није намера да се измени предлог закона, већ да се у расправи у појединостима говори афирмативно о политици владе и њеним резултатима и још више, да се сузи маневарски простор опозиције у изношењу критика на рачун егзекутиве. На овај начин се модификује изворни смисао амандмана и они постају средство борбе „за позорницу“, за време у скупштинској расправи поводом предлога закона. Представљајући и анализирајући нову праксу из последњих шест месеци у раду Народне скупштине Републике Србије смо видели да се више не може тврдити да се подношењем амандмана служе првенствено опозициони и независни посланици, како се то у науци до сада сматрало.

Нову праксу у функционисању владајуће већине у нашем парламенту сматрамо инвентивним, легитимним средством политичке борбе која се одвија на легалан начин у складу са важећим Пословником који је донела једна друга владајућа већина, иако би се то по Слободану Јовановићу сматрало опструкцијом, односно „обликом злоупотребе права“ и „противправном појавом“. Мада треба додати да је он појаву опструкције доводио у везу са опозицијом.

ЛИТЕРАТУРА

- Вучић Оливера, Стојановић Драган, „Уставно судство на пресеку права и политике“, *Анали Правног факултета у Београду (Анали ПФБ)*, бр. 2/2009, стр. 89-109.
- Јовановић Слободан, *Држава, Књига друга*, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон А. Д., Београд, 1936.
- Јовановић Слободан, „Предговор“ у књизи: Сидни Лоу, *Енглески парламентаризам*, Правни факултет Универзитета у Београду, Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2010.
- Кутлешки Владан, Голић Дарко, *Увод у право*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2017.
- Марковић Ратко, *Извршина власт*, Савремена администрација, Београд, 1980.
- Николић Оливер, *Законодавна процедура у Југославији са посебним освртом на швајцарско право*, Институт за упоредно право, Београд, 1997.
- Пајванчић Маријана, *Парламентарно право*, Фондација Конрад Аденауер, 2008.
- Пејић Ирена, *Парламентарно право – Француски, немачки британски, српски и пример Европског парламента*, Правни факултет Ниш, Центар за публикације, Ниш, 2006.

- Петров Владан, *Енглески устав*, Правни факултет Универзитета у Београду, Јавно предузеће „Службени гласник“, Београд, 2007.
- Петров Владан, *Парламентарно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010.
- Стојановић М. Драган, *Правни положај посланика на примерима Француске, Аустрије, Немачке и Југославије*, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, Ниш, 1999.
- Чекеревац Мирјана, „Прихваћени амандмани СВМ и Женске парламентарне мреже“, *Политика*, 11.12.2015, Internet, <http://www.politika.rs/sr/clanak/345206/Politika/Prihvaceni-amandmani-SVM-i-Zenske-parlamentarne-mreze>, 05/06/2018.
- Baranyi Bertold, “Törvénykezdeményezés”, in: *Parlamentek Európában* (eds. Csongor István Nagy, Imre Papp, Tibor Sepsi), Összehasonlító parlamenti jogi tanulmányok, Parlamenti Módszertani Iroda, Budapest, 2003, стр. 202-207.
- Dicey Albert Venn, *An Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, Liberty Classics, London, 1982.
- Kukorelli István, *Alkotmánytan*, Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- Norton Philip, *Legislatures*, Oxford and New York, Oxford University Press, 1990.
- Petrétei József, *A törvényhozás elmélete és gyakorlata a parlamentáris demokráciában*, Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Sajó András, *Az önkorlátozó hatalom*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1995.
- Smuk Péter, *Ellenzéki jogok a parlamenti jogban*, докторска дисертација, брањена 2007. године, доступна на: Széchenyi István Egyetem Győr, Internet, http://www.sze.hu/~smuk/DoktoriIskola/Fokozatszerzes/Smuk/Ellenzeki_jogok_Smuk.pdf, 05/06/2018.

ПРОПИСИ

- Пословник Народне скупштине Републике Србије, *Сл. гласник РС*, бр. 20/2012 – пречишћен текст.
- Пословник Народне скупштине Републике Србије, *Сл. гласник РС*, бр. 32/02 – пречишћени текст, 57/03, 12/04, 29/04 и 53/05.
- Устав Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 98/2006.
- Magyarország Alaptörvénye*, Internet, http://www.njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=140968, 05/06/2018.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Број поднетих амандмана*, Internet, <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina/-narodna-skupstina-u-brojkama/broj-podnetih-amandmana.1956.html>, 05/06/2018.
- Буџет за 2016.г. - прихваћено*, Internet, <http://www.pasztorbalint.rs/>

sr/amandmani/budzet-za-2016-g-prihvaceno#.WqY3HGrwbDc, 05/06/2018.

Дневни ред Прве седнице Првог редовног заседања Народне скупштине Републике Србије у 2018. години, Internet, <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/doc/kalendar/2018/28.02.2018.%20I%20sednica%20I%20RZNSRS%20u%202018..pdf>, 05/06/2018.

Пета седница Првог редовног заседања Народне скупштине Републике Србије у 2018. години, Internet, http://www.parlament.gov.rs/Peta_sednica_Prvog_redovnog_zasedanja_Narodne_skup%C5%A1tine_Republike_Srbije_u_2018._godini.33985.941.html, 05/06/2018.

Преглед активности Народне скупштине, Internet, <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-/narodna-skupstina-u-brojkama/pregled-aktivnosti-narodne-skupstine.1742.html>, 04/06/2018.

Предлози упућени Народној скупштини Србије, Internet, <http://www.skupstinavojvodine.gov.rs/Strana.aspx?s=upucenaakta&j=SRC>, 05/06/2018.

Bálint Pásztor (Балинт Пастор)

AMENDING DRAFT LAWS – USE OR ABUSE?

Resume

An amendment is a proposal for modifying and adding new parts to a draft law. It represents a part of a wider corpus, the right to legislative initiative, but it always refers to the text of the bill that is on the agenda of a parliament or is in the parliamentary procedure.

The aim of this paper is to present the original goal of the amendment, as well as the modification of the purpose of the tabling of this procedural instrument of parliamentary law. An amendment had been traditionally seen as an instrument of influencing the content of the laws passed by the parliament. Given that today, in the era of absolute domination of the government in countries with the parliamentary system of state power, it has become a key player in all stages of the legislative process and the monopolist in proposing the law, the deputies on legislative policy cannot effectively influence the submitting of draft laws in any other way, but by submitting amendments. For the functioning of today's parliament, however, it is not enough to take into account the dominant position of the government, but we must also bear in mind the key role of political parties and the rules stemming from party discipline.

Amendments by opposition MPs (members of parliaments) – in addition to attempting to realize their original purpose – are submitted

so that they would speak of government failures, a problem that must be solved, an initiative that should be achieved. Opposition MPs use their right to speak, which is the basis for the performance of all parliamentary functions, and above all of a representative role. Anything that deputies suggest or say, they do so as representatives of the citizens as bearers of sovereignty who, by exercising sovereignty, elect their representatives. Earlier in the science of constitutional law, the question was raised whether the amendments of the opposition MPs – although they represent the means of political struggle in the parliament – are always good-natured or can be regarded as a form of abuse of rights. Obstruction is to some extent always a *sine qua non* of parliamentary life, given the fact that parliaments are political bodies.

On the other hand, the members of the ruling majority are increasingly using the right to file amendments. The aim of these procedural means of legislative procedure, however, is not primarily the intention to amend the draft law, but to discuss and praise the policy of the government and its results and to narrow the opposition's maneuvering space in criticizing it. In this way, the original meaning of the amendment is modified and they become the means of fighting "for the stage", during the parliamentary debate on the bill.

In this paper, we present and analyze the new practice from the last six months in the work of the National Assembly of the Republic of Serbia, which shows that it can no longer be argued that the amendments are submitted primarily by the opposition and independent deputies, as it was previously considered in the science.

The new practice in the functioning of the ruling majority in our parliament is considered to be an inventive, legitimate means of political struggle that takes place in a legal manner in accordance with the valid Rules of Procedure, which is the product of another ruling majority, although one of the greatest Serbian lawyers of the twentieth century, Slobodan Jovanović had considered it as obstruction, that is, "the form of abuse of rights" and "unlawful occurrence".

Keywords: amendment, parliament, deputy, member of parliament, MP, government, political parties, representative function, legislation, obstruction

---

* Овај рад је примљен 06. јуна 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. јуна 2018. године.

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

УДК 94(=163.41)(4-12)“19“(049.3)

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.6022018.19>

Осврт

Љубиша Деспотовић*

Институт за политичке студије, Београд

НЕКАЖЊЕНО САТИРАЊЕ СРПСТВА У 20. ВЕКУ

Радослав Гађиновић, „Насиље над Србима у XX веку – узроци и последице“, књига 1. и 2, Евробук, Београд, 2017.

Постоје књиге у научном опусу интелектуалаца које након свог изласка из штампе дефинитивно потврђују високи научни и интелектуални статус њеном аутору како у националној академској заједници тако и у ширем културном кругу који конзумира део академске продукције, особито оне која има национални значај и шире културолошке импликације. Једна од таквих не тако честих је свакако двотомна научна монографија уваженог колеге **проф. др Радослава Гађиновића**, научног саветника **Института за политичке студије у Београду**, посвећена комплексној теми истраживања насиља над Србима у 20. веку. Поменута двотомна монографија проф. Гађиновића, дефинитивно показује његов постојани интелектуални ангажман на националним темама, патриотски ентузијазам, научну акрибију, истраживачку самосталност, методолошку систематичност, културну посебност, и академску озбиљност. Научној установи у којој ради ово свакако треба да чини част али и задовољство што у својим редовима има једног таквог врсног истраживача и интелектуалца, чији континуирани и систематичан научно-истраживачки рад Институту као матичној научној кући, доноси престиж и поштовање у широј академској заједници Србије и Региона.

* despotlj@stcable.net

Професор Радослав Гаџиновић, спада у ред малобројних интелектуалаца у нас који има богат научни опус и одиста велики број респектабилних научних дела. Иако у нашој академској јавности слови превасходно за врхунског и водећег стручњака за глобалну и националну безбедност, особито за теме тероризма и антитероризма, (што потврђују књиге: „Политичко насиље и глобализација“, „Тероризам“, „Антитероризам“, „Тероризам у политичкој и правној теорији“, „Безбедносна функција државе“, „Угрожавање капацитета националне безбедности“ и др.) опус колеге Р. Гаџиновића не сме се нипошто редуковати само на овај значајни слој његовог истраживачког ангажмана. Као посебна интелектуална појава, колега Гаџиновић у свом укупном опусу покрива низ значајних научних области од права, политикологије, геополитике и науке о безбедности, до социологије, историографије и књижевности. О томе сведоче његове бројне научне монографије, али и квалитетни књижевни радови („Српска поема“). Оно по чему се његов интелектуални ангажман посебно издваја јесу истраживања комплексних националних тема, особито снажно и изражајно оних које покривају 20. век. О томе устрајно сведоче научне монографије посвећене непролазној теми „Младе Босне“ и њеном прометејском ангажману на плану националне еманципације, те књиге „Насиље над Југославијом“, „Отимање Косова и Метохије“, а као круна и двотомна монографија „Насиље над Србима у 20. веку“ која је и предмет нашег интелектуалног увида и анализе.

Значај овог комплексног научног дела, није садржан само у чињеници да је то до сада по обиму најволуминознија научна монографија професора Гаџиновића, већ управо у факту њене структуралне сложености и научне интердисциплинарности. На ретко умешан и креативан начин њен аутор демонстрира како је овако национално трагичну а методолошки комплексну тему могуће истраживачки обухватити једино у сложеним захватима комбиновања више научних и дисциплинарних поља и примењених метода. У широком распону од минуциозних анализа геополитичких аспеката који дефинишу најшири али и истовремено најважнији просторно-географски комплекс захваћене теме, па преко сложене анализе међународних односа у конкретном историјском процесу, затим особито важних међународноправних импликација, историографских контроверзи, па преко дефинисања неизбежног социолошког, политиколошког али и демографског аспекта истраживане теме, те сумњивих филозофско-етичких и моралних импликација деловања појединих политичких актера тога времена, до компаративно-религијских и конфесионалних мотива који покрећу масе на

акцију. Наравно, и неизбежних конкретних политичких и економских интереса који стоје иза сваке политике, и на крају сумирања и свођења трагичног биланса испољавања сваковрсних облика политичког и физичког насиља као укупне резултанте ратних и мирнодопских злочина, етничког чишћења и геноцида над Србима у 20. веку.

Посебан квалитет ове монографије чине *научне, историјске и геополитичке поенте* које као сумарни кондезат укупног националног ангажмана аутора, он несебично дели са својим најистрајнијим читаоцима. У тим сведеним националним поентама аутор настоји и успева да на концизан, прецизан и поучан начин маркира суштину анализираних историјских процеса (како у њиховој дијахронијској тако и синхронијској перспективи) и упуту јасну поруку свеколиком Српству о потреби националног отрежњења и народног сабирања око програма опстанка нације у будућности. Означене поенте представљају *рационално језгро интелектуалног умећа аутора*, заснованог на озбиљној и свеобухватној анализи и креативној синтези која понекад нужно надвисује чињенични ниво историјских процеса улазећи у простор научне антиципације и могућих историјских алтернатива. Управо ти и такви интелектуални увиди аутора чине посебно захтеван али квалитативно-суштински нови допринос тумачењу трагичне прошлости нашег народа у контексту догађајне историје 20. века на просторима бивше Југославије и Балкана у целини.

Сложена структура прве књиге ове монографије протеже се у временском распону већем од готово пола века. Она опсервира историјске процесе везане за сам крај 19. века без којих није могуће разумети остале догађаје и токове, као што су на пример одлуке Берлинског конгреса које редефинишу конфигурација дотадашњих међународних односа и покрећу читав ланац нерешених геополитичких питања, па затим оне на прелазу два века али и са самог почетка 20. века (Мајски преврат у Србији, Анексиона Криза, Балкански и Први Светски рат и сл.) па закључно са, контекстом настанка Краљевине СХС, национално конфликтних односа у њој и убиством краља Александра Карађорђевића као последице злокобног деловања усташког покрета и ВМРО а завршава се исцрпном анализом албанског насиља у државно-правним оквирима Краљевине Југославије.

Сам почетак књиге посвећен је ипак њеном теоријском и методолошком утемељењу (што иначе чини мали број наших аутора у својим научним монографијама), и разјашњењу основног појмовног оквира који одређује ова сложена тема монографије а

то је *насиље, његови узроци, врсте и последице*. Насиље се најпре анализира у контексту његовог најопштијег теоријског оквира који се доживљава кроз концепт „универзалне комуникације“ чију поруку без обзира на образовни или интелектуални ниво разуме сваки појединац с обзиром на природу његове бруталности и експлицитности. Аутор у наставку, са правом инсистира на разјашњењу значајних разлика у одређењу појмова *моћи, силе и насиља*. Позивајући се на креативни методски став Бертранда Расла, аутор истиче да „оно што је енергија за физику да је то моћ за друштвене науке“, особито у контексту анализе савремених међународних односа. Гађиновић у разматрању односа корелације моћи и силе, силу своди на инструменталне аспекте моћи као такве. Аутор исправно користи основно али и најпрецизније одређење насиља као *употреби силе да би се изнудило одређено понашање људи противно њиховој вољи*, а у наставку јасно маркира теоријско дефинисање насиља као „екстремног облика агресије нелегитимном или неоправданом употребом физичке или психичке силе“. У тако добро утемељеном поступку дефинисања појмова и теоријског оквира рада, аутор није само испоштовао најбоље примере методолошко-теоријског фундаирања и аналитичко-синтетичког оквира своје научне монографије, већ је сваком евентуалном читаоцу, па и оном ван научне заједнице омогућио јасан увид у природу моћи, силе и насиља. Наравно и аспекте њихове (зло)употребе у међународним односима држава и нација који су нажалост препуни негативних примера а особито на овим нашим балканским ветрометинама.

Значајан аспект рада посвећен је дефинисању геополитичког контекста, међународних прилика и односа на самом почетку 20. века. Без овакве врсте одређења просторно-географског и међународног контекста не би било могуће разумети конкретне политичке догађаје и процесе, који су покретали историјске актере на терену и гурали их у међусобне конфронтације, где је употреба силе и насиља често бивала претежнија од поштовања узуса међународног права, људских слобода, али и елементарних норми ратног права и хуманизма. Гађиновић нас с правом подсећа да су велике и регионалне силе, прекрајале односе у региону искључиво поштујући своје државне и економске интересе а готово у свакој прилици делујући насупрот интереса малих народа, од којих *према српском особито злокобно, насилно и неправедно*. Типичан пример за такву праксу јесте и аустроугарска окупација Босне и Херцеговине, настала након одлука Берлинског конгреса 1878. године, која ће своје финале имати у њеној анексији 1908. године. Тадашња Европа, као и садашња уосталом, мало је држала до слободe и права малих

народа, њихове потребе за уједињењем, политичким, културним и економским развојем. Она је послала Аустроугарску монархију да својом војном силом затоми и последње наде народа у БиХ за својом аутономијом и уједињењем са државном матицом Србијом. Не би ли на такав агресивни и узурпаторски начин бар делимично намирила своје незасите империјалне и територијалне апетите на Балкану, истиче Гађиновић. Све покушаје побуне или устанка српског народа против окупације она је гушила у крви, спроводећи стравично насиље и репресалије, као и на примеру устанка из 1882. године који је букнуо у непокорној Херцеговини. То се савршено уклапало у германску геополитичку константу, о њиховој територијалној трансгресији ка Истоку и Југоистоку, где је просторни захват (особито на овом југоисточном вектору) који је егзистенцијално насељавао у највишем проценту управо српски народ требао бити само прва карика, у плановима даљег наступања, а сам народ упркос његовом одлучном противљењу или *трајно покорен или брутално уклоњен* што ће каснији трагични догађаји страдања Срба у Првом и Другом Светском рату сурово потврдити.

Суштину окупационог режима Монархије чинио је репресивни апарат комбинован са методама идентитетског инжењеринга и покушајима стварања синтетичких нација, заснованим на малим регионалним разликама али и снажним интересима конфесионално-верских институција које су вешто и бескрупулозно користиле сталне неприлике и тешко стање народа на терену за остваривање својих вековних планова и аспирација (Ватикана за даље ширење свога утицаја кроз конфесионално-националну конверзију *по формули све што је римокатоличко има се сматрати хрватством* и покушајима да се од верских специфичности исламизованог српског становништва изгради нови идентитетски оквир бошњаштва *који је имао политичке претензије да тај исламизовани део нашег народа трајно сепарира из српског националног корпуса*). За такве намере идеална прилика је била користити окупационе механизме власти и кренути у процесе насилног кидања српског националног ткива у Босни и Херцеговини. Најактивнији на том плану био је Бењамин Калај и његова политичка накана да формира босанску нацију. Гађиновић нас подсећа да је то чинио фалсификујући историју (чак забрањујући просветну употребу и своје властите књиге о Историји Босне коју дефинише као српску са три верско-конфесионалне варијације), али и административним мерама, у којима се српски језик проглашавао босанским, негирајући националну компоненту Срба и Хрвата, проглашавајући да у Босни нема ни једних ни других већ само Босанаца. На ту по српске националне

интересе малигну акцију надовезивао се и врхбосански надбискуп Јосип Штадлер који је кроз форму деловања *римокатоличке акције и прозелитизма* спроводио интересе Ватикана, током времена све злоћудније откидајући део по део српског националног ткива. Гађиновић не пропушта прилику да нас као врстан интелектуалац, подсети на шири контекст тога времена, времена нескривеног колонијалног освајања, где се у име наводног ширења европске културе и цивилизованости спроводио најрадикалнији расизам, агресивни шовинизам, брутална економска експлоатација и културна сегрегација.

Значајан део прве књиге своје монографије, аутор посвећује и Мајском преврату у Србији 1903. године, околностима које су до њега довеле, али и деловању организације „Уједињење или смрт“, а мало касније и Солунском процесу где је главна мета био пуковник Апис и обрачун са српским патриотским покретом. Посебно важна јесте релевантна аргументација аутора Гађиновића којом се на документован начин показује да је читав Солунски процес био *монтиран* а да су кључни разлози за то лежали како у унутрашњо-политичким потребама режима (престолонаследника Александра Карађорђевића и председника владе Николе Пашића) да се обрачунају са аписовцима, тако и у намери да се њиховом физичком ликвидацијом задобије поверење аустријске стране која је то тражила од српских власти све време након Сарајевског атентата. Особито важно у овом делу књиге јесте указивања аутора на *смутљиву, фалсификаторску и србомржачку активност Мирослава Крлеже*, који није жалио напора да фалсификује и подмеће пуковнику Апису наводну умешаност у организацију атентата на Франца Фердинанда. Овај контроверзни и по српске националне интересе малициозни писац, наставиће особито „плодно“ да делује у окриљу Титове Југославије ширећи своју мржњу према Србима и чинећи сваковрсне пакости и непочинства не би ли им учинио какву штету. Читав овај део књиге обилује убедљивим доказима за које аутор Гађиновић није жалио труда да их сакупи и изнесе пред своје читаоце а нарочито о бројним фалсификатима и ревизионистичким процесима који су требали да терет кривице за избијање Првог светског рата превале на плећа српског народа.

Значајна деоница књиге посвећена је расветљавању историјских околности настанка Призренске лиге, етногенези Албанаца, њиховим везама са Аустроугарском монархијом и планираном насиљу над Србима као сталном и континуираном средству притисака за њихово исељавање са простора Старе Србије, у циљу промене демографске и етничке слике као и односа снага на терену у

корист Арбанаса. Посебно значајно је то што Гаћиновић разбија све етничке илузије Албанаца и псеудонаучне „истине“ бечких историчара које су деценијама служиле у пропагандне сврхе и шириле лажи о некаквом илирском пореклу Албанаца. Гаћиновић јасно показује да су они као народ део *наткавказког племена Албани, по крви и језику најближи Дагестанцима*, и да је њихова значајнија инфилтрација на српске просторе а особито на Косово и Метохију била тек 1754. године, а најинтензивније у другој половини 19. века. Овај део књиге, посебно је битно да прочитају сви они који намеравају да формирају своје ставове о статусу КиМ-а, а особито важно, наша политичка елита која претендује да о томе одлучује. Ту ће пронаћи изузетно поткрепљену аргументацију која не оставља ни мало простора за политичке импровизације и која до последњег слова распршује све лажи и фалсификате који су се током последња два века а особито снажно у последњих неколико деценија раширили у међународној заједници и једнако малициозно и у домаћој јавности. Ти неуки, лажни и злонамерни искази, служили су и служе да се формира погрешна перцепција о томе да је Косово и Метохија албанско, те да они наводно на њега имају етничко и политичко право и да Срби морају у исто време да прихвате ту исконструисану реалност као свршену ствар. Управо је ова књига професора Гаћиновића уз ону раније поменуту („Отимање Косова и Метохије“) сјајан научни темељ и национални предлог да се борба за наше Косово и Метохију настави. После ових увида, сада снажније и отвореније јер на утемељен начин показују његову историјску, духовну, националну, културну, идентитетску и државну укореењеност у српском националном и државотворном бићу. Сада посебно утемељено уз обимну грађу из оба тома монографије која на документовано веродостојан начин сведочи о насилном карактеру концепта „Велике Албаније“ и стравичним злочинима и насиљу Арбанаса, којима је српски народ на тим просторима вековима био изложен у намери да се тај злоћудни и недемократски пројекат оствари.

Значајан део књиге посвећен је борби српског народа за ослобођење и уједињење. Великом патриотском узлету у Балканским ратовима и невиђеној историјској епопеји Срба у Првом светском рату. И у овим деловима књиге, аутор сада већ пословично методолошки доследно и научно аргументовано објашњава геополитичке и међународне околности које указују где треба тражити узроке за избијање Великог рата, али и тежину патњи и притисака на српски народ. Осветничко пировање Аустроугара и Немаца у окупираним деловима Србије, али једнако снажно и убедљиво, о

патњама наше сабраће преко Дрине, који су пострадали у хајкама и погромима организованим након Сарајевског атентата, на монтираним судским процесима као што је био онај у Бања Луци 1915. године. Један од најтежих и најзанимљивијих је свакако и одељак књиге која се бави реконструкцијом фалсификата западне науке која се ставила у службу политике насиља над Србима након Версајског мировног споразума. Најпре немачка историографија и правна наука која кривотвори српску архивску грађу у покушају скидања одговорности са себе као узрочника и покретача Великог рата. Гађиновић након исцрпне анализе констатује: „У суштини, реч је о фалсификатима које су приређивали професионални произвођачи таквих докумената, који су радили за ‘познатог купца’“. Но ако је могуће „разумети“ немачке разлоге за ову врсту нечасне работе у којој је наука најгрубље злоупотребљена за потребе националне политике у покушајима ревизије Версајског мировног уговора, тешко да можемо разумети а још мање оправдати такву праксу једног дела америчке научне заједнице, који своју квази научну делатност стављају у директну функцију служења немачким ревизионистичким интересима, а најупорније међу њима свакако, историчари, Синди Бредшо Феј и Хари Елмер Барнс. Од осталих европских научника у том нечасном послу посебно су се истицали Британац Едмунд Дин Морел, Француз Жорж Демарсијал и Швајцарац Матијас Морхарт. Међу њима особито тужно и ниско и један Србин и дипломата Милош Богићевић. Такав тренд накнадне историографске „памети“ и ревизије, јавиће се и сто година касније, када је у поводу обележавања једног века од почетка Првог светског рата, нахрупила права поплава ревизионистичких књига које су своје „објективне“ историографске увиде хтели да саобразе тренутним позицијама моћи великих сила и интересима њихових актуелних политика особито ревносно исписана пером Маргарет Макмилан, Кристофера Кларка и Холма Зундхаусенда.

Главна тематска поља друге књиге Гађиновићеве опсежне монографије, посвећена су најпре злочинима и геноциду над Србима у контексту Другог светског рата, а посебно насиљу од стране немачких окупационих снага, злочинима мађарских окупационих снага, затим на бугарском окупационом подручју а свакако највише улози Ватикана у ликвидацији Срба и процесу верске конверзије, односно покатоличењу православних Срба у оквиру тзв. НДХ-азије. Другу велику тематску целину чине поглавља везана за насиље арбанашких фашиста – терориста у контексту поменутог рата, али свакако и наставак њихове злочиначке праксе непосредно после рата, у контексту државе ФНРЈ и касније када је она проме-

нила име у СФРЈ. Гађиновић с правом истиче нечасне поступке комунистичке власти у Југославији, и одлуку о забрани повратка српских прогнаника на Косово и Метохију, стајући тако на страну албанских балиста који су те злочине чинили током Другог светског рата. Гађиновић с правом указује на у српској јавности често скривани злокобни континуитет антисрпског деловања комуниста који су још од Дрезденског конгреса као један од својих главних политичких циљева истицали борбу против наводних великосрпских претензија у Југославији. Као илустрација, обрађени су такође, мало познати али запањујуће бројни примери злочина и терористичких акција против Срба у државним оквирима СФРЈ али и ван ње, како од стране усташке емиграције тако и од стране шиптарског и бугарско-македонског одметничког тероризма.

Велико тематско подручје у књизи посвећено је процесима разбијања СФРЈ, како у међународним и геополитичким околностима, тако и у контексту верског и грађанског рата који је избио на њеним развалинама, те повампирењу старих антисрпских идеја и идеологија, које су политички и војно подржане од атлантског геополитичког фактора и радикалног ислама који је на терену заједно са локалним муслиманским екстремистима поново заиграо крвави пир око српског национа. Професору Гађиновићу чини на част што правилно конотира ове процесе као *разбијање СФРЈ*, а не неутралним и погрешним појмом *распада*, који је позајмљен из биолошке науке а који је често злоупотребљаван од стране једног дела аутошовинистичке интелектуалне заједнице Србије, у настојању да прикрије праву суштину агресивне политике Запада према Србима на њеној бившој државно-правној територији. У том отужном интелектуалном контексту самооптужби једног броја интелектуалаца у Србији, отржењујуће и охрабрујуће делује напор аутора Гађиновића да обради као посебну тематску целину наводни геноцид у тадашњој енклави Сребреница а који посвећује поступцима његовог правног демистификовања и политичке деконтаминације. У њој аутор демонстрира изванредну аналитичку способност да на малом простору укаже на све релевантне и њему доступне документе и изворе који јасно демаскирају позадину интереса који су произвели тзв. случај Сребреница. Гађиновић одлучно демаскира злоћудне намере атлантског политичког фактора да Србе као жртве стравичних злочина у том подручју, прекодира у народ са геноцидним обележјима.

С обзиром на своју главну стручну вокацију, професор Гађиновић није пропустио прилику да у контексту ове значајне монографије анализира и презентује јавности и насиље над Србима које

је чињено од стране тзв. *транснационалних терориста од којих највише озлоглашених муџахедина*. Они су спроводили акте најсуровијег насиља и ратних злочина често маскирани у идеолошки контекст верског рата који се деведесетих година прошлог века одвијао на простору бивше Југославије, а свакако највише у Босни и Херцеговини.

Завршни делови друге књиге посвећени су злочинима НАТО пакта приликом агресије на СРЈ 1999. године, као и улози тајних служби у процесима отимања Косова и Метохије. Гађиновић се такође позабавио тешком и трагичном темом трговине људским органима киднапованих Срба и прећутном подршком западног политичког фактора који су омогућили и годинама прикривали ову злоћудну делатност ОВК терориста. У овом делу књиге неизбежна је била тема антисрпског деловања Хашког трибунала и његовог настојања да за почињене злочине свих страна у рату оптужи и докаже кривицу само за српску. И тако народ који је претрпео велика страдања преведе у статус ратних злочинаца. Упркос наводној декларативној намери да избегне колективно жигосање целе једне нације, број оптужених и осуђених Срба у директној је сразмери са овом нечасном накатом политичког окривљавања српског народа. Са друге стране таквом наказном политиком селективне „правде“ извршили су акте аболирања од кривице осталих учесника рата (хрватска и бошњачка страна) а нарочито себе као инспираторе, организаторе и налогодавце тих стравичних злочина.

Истрајно читање ове обимне, сложене и надасве квалитетне научне монографије професора Гађиновића, произвело је код мене као читаоца и колеге, мучан утисак и трагична осећања. Пробудило мноштво тешких емоција и горчине. Упркос свим интелектуалним увидима и покушајима да разумем ово страдање, нисам се могао ослободити опорог укуса да за сво ово злочиначко и геноцидно пировање над Србима у 20. веку **нико суштински па чак ни формално није осуђен и кажњен посебно пред међународним судовима**. Не знам да ли је осим јерменског народа и један други народ тако сурово страдао а да за таква злодела није било међународне правде и осуде. Трагична судбина јеврејске нације, добила је упркос свим злочинима и холокаусту какву-такву правну сагисфакцију у Нирнбершком процесу и јасну осуду међународне заједнице са оштром поруком да се то не сме више поновити.

Српска страдања нису добила оправдан пијетет чак ни од стране властите политичке и друштвене елите, без обзира о ком државно-правном оквиру да је било речи. Као да су се Срби стидели или плашили да јавно проговоре о *свом бруталном сатирању* и

да траже адекватну правду за своје жртве. Култура сећања код нас је још увек апсолутно на ниским гранама, немамо довољно институционализоване облике обележавања и сећања на своје жртве, упркос бројним споменицима као белезима српских стратишта. А још мање јасан и тачан попис наших страдалника, којима би и на такав начин исказали поштовање за жртву коју су поднели у име колективног или индивидуалног страдања за свој народ. Професор Радослав Гађиновић је истрајавао у својој научној монографији да на што вернији и прецизнији начин оперише са подацима који нимало не остављају сумњу у њихову валидност и ваљаност. И то је од њега као научника, патриоте и као човека, више него поштено и одговорно. Али тај посао идући његовим стопама мора бити настављен. Релевантне српске научне и државне институције морају једном за свагда да **намире спискове наших страдалника али и наших крвника**, и да се једном као такви упишемо у списак истрајних народа који су знали да достојно обележе своја стратишта. Уз кристално јасно послату поруку да се у будућности страдање српског народа неће толерисати и да неће остати некажњено.

Никада више ћутање о српском сатирању у име некаквих интернационалних идеологија и интереса биле оне леве или десне провенијенције, никада више ћутање о саучесништву једног дела наше елите у страдању властитог народа, никада више ћутање о злочинима над Србима. Професору др Радославу Гађиновићу, дугујемо велики респект и захвалност за све што је као интелектуалац чинио и чини за одбрану интереса српског народа и спасавање његове части и опстанка. Када бисмо и ми остали учинили само део његове интелектуалне и патриотске жртве, сви бисмо као народ и као грађани могли много поносније да ходамо прелепим крајолицима наше измучене земље, са јасном поруком Свету *да некажњеног и необзнањеног сатирања српства више неће бити.*

УДК 316.7(049.3)

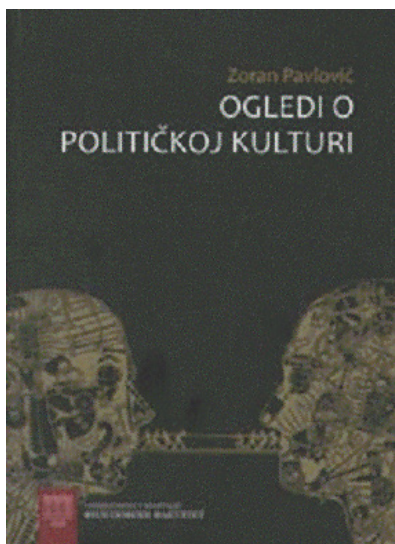
DOI: <https://doi.org/10.22182/sptm.6022018.20>

Приказ

Бојан Тодосијевић*
*Институт друштвених наука,
Београд*

ПОЛИТИЧКА КУЛТУРА У ДРУШТВЕНИМ НАУКАМА

Зоран Павловић,
„Огледи о политичкој култури“,
Филозофски факултет,
Универзитет у Београду,
Београд, 2017, 153 стр.

Концепт политичке културе је један од ретких политиколошких концепата који је једнако популаран у научној лите-

ратури као и у журналистици. Његова флексибилност свакако томе доприноси – разни аутори дефинишу концепт на различите начине. Та флексибилност је, наравно, и један од извора проблема и тешкоћа које прате овај концепт. Његов садржај постаје аморфан, а употреба прилагодљива циљевима аутора. Тако се политичком културом објашњава зашто политичке институције не функционишу према очекивањима, а нефункционалним институцијама се објашњавају мањкавости у сфери политичке културе. Концептуална јасноћа и доследност су оно што би било корисно у тој области литературе, да би се значај и утицај политичке културе могли адекватно проценити, а фактори који утичу на промене у политичкој култури јасније оцртати. Књига „Огледи о политичкој култури“ др Зорана Павловића је несумњиво значајан и правовремени допринос у том правцу.

У књизи, аутор сагледава појам политичке културе из разних углова, анализира различите начине коришћења тог појма у научној литератури, и у свему настоји да утврди емпиријску подршку коју различити приступи, теорије, модели, имају. Књига је подељена у девет поглавља, који логично воде читаоца од прегледа историје и пред-историје појма политичке

* btodosijevic@idn.org.rs

културе, преко проблема дефинисања, типологије, формирања и мењања културе на индивидуалном нивоу, преко анализе интеракције са политичким системом, па до дискусије о специфичним карактеристикама политичке културе у Србији.

Неколико је важних карактеристика које се провлаче кроз поглавља ове књиге. Прво треба истаћи оно по чему је ова књига заиста јединствена у нашој литератури. То је строго инсистирање на утврђивању емпиријске заснованост различитих хипотеза и теорија о политичкој култури. Политичка култура се често наводи као пригодно објашњење за различите политичке феномене. Нестабилно функционисање демократије, на пример, се редовно објашњава проблематичном политичком културом становништва. Међутим, Павловићева монографија нам показује да пажљивије проучавање емпиријске литературе указује да прости једносмерни утицај од културе ка функционисању демократије није оно на шта резултати истраживања указују. Верујемо да ће ова књига помоћи како стручњацима тако и лаицима да боље ускладе своје размишљање о политици са научним знањем о политичкој култури.

Друга темељна карактеристика Павловићеве монографије је приступ анализи политичке културе из угла психолога. Од-

мах да се разјасни: то не значи да аутор занемарује литературу из других дисциплина. Напротив, највећи део литературе долази из политикологије, и ауторова перспектива је очигледно интердисциплинарна. Међутим, само дефинисање појма политичке културе, тумачење истог као индивидуалне психолошке диспозиције, те повезивање са појмовима ставова и вредности говори о психолошком углу аутора. Политичка социјализација, тј. индивидуално усвајање и мењање политичке културе, је такође посматрано из индивидуалног, психолошког угла. На тај начин аутор успева да одржи појам културе ближе емпиријској основи – понашању и ставовима појединца, који у крајњој линији граде оно што се подразумева под политичком културом. Аутор избегава да том појму прида над-индивидуални карактер, који се повремено среће у литератури, и наводи низ теоријских и емпиријских аргумената који подржавају његов приступ.

Трећа карактеристика овог рукописа је константно повезивање научних теорија и хипотеза са реалним историјским и актуелним дешавањима у свету и, што је посебно битно, у Србији. Такав приступ чини да се појам политичке културе јавља као конструктивни појам не само у сврхе научне анализе, него као нешто што је директно

у вези са реалним политичким дешавањима. Дакле, и широј публици може да помогне у разумевању политике, и у квалификованијој комуникацији о политици. Наравно, то доприноси и занимљивости и читљивости самог текста.

Као што је напред речено, књига је подељена у девет поглавља. Прво даје преглед историје појма политичке културе. Занимљиво је видети како је сама идеја старија од термина, те како су на сличан начин аутори из различитих епоха размишљали о односу појединца и политике. Интересантан је приказ политичког контекста када се јавља појам политичке културе – период са једне стране развоја емпиријских друштвених наука – а са друге стране период „хладног рата“.

Друго поглавље доноси детаљну дискусију о самом појму политичке културе. Читајући то поглавље постаје јасно како један такав појам који делује интуитивно јасно и логично, постаје проблематичан када покуша да се једнозначно концептуално дефинише. Проблем постаје садржај концепта, структура, питање ко је носилац културе, те да ли је сам појам неопходан или је сувишан узимајући у обзир друге сродне појмове из друштвених наука. Оно што је посебно вредно пажње је и ауторов покушај, успешан чини се, давања дефиниције политичке

културе која је разумљива а избегава замке који многи други покушаји нису избегли. („Појам политичке културе је у складу с тим схваћен као *свеукупност политичких и политички релевантних оријентација и облика понашања чланова једне политичке заједнице.*“).

Проблем типологије политичке културе је обрађен у трећем поглављу. Наравно, полази се од идеја Алмонда и Вербе, али се затим пролази кроз моделе многих других аутора, укључујући и српске. Занимљиво је видети како је литература напредовала од релативно наивних модела раних аутора код којих је поглед из сопствене културно-политичке сфере веома видљив, до модела који имају изразитији глобални приступ. Аутор је сам познат као познавалац Инглхартовог модела пост-материјалистичке вредносне трансформације, тако да је тај модел приказан у доста детаља. Овде ваља напоменути да је од трећег поглавља све више референци на истраживања политичке културе у Србији. То ће бити од великог значаја за будуће ауторе који намере да се упусте у истраживање домаће политичке културе.

Четврто поглавље доноси прилично обухватан и детаљан третман проблема политичке социјализације, тј. усвајања, развоја, мењања политике културе. Ова комплексна област

је обрађена узимајући у обзир како стандардну, класичну литературу, тако и најновије трендове у истраживањима. Аутор при свему томе настоји да донесе балансиране судове о доприносима различитих трендова у литератури.

Ако су претходна поглавља можда личила на стандардне академске текстове који траже одређени напор од стране читаоца да се идеје повежу са свакодневном стварношћу, поглавље о „слактивизму“ је потпуно урођено у актуелна збивања. Ради се о прегледу утицаја модерних комуникационих технологија на политичку културу, и на само проучавање политичке културе. Постојећа истраживања су у великој мери усмерена на политички активизам, тј. питање у којој мери Интернет допринеси активнијем и боље информисаном грађанству. Порука је, изгледа, умерено афирмативна. Без обзира на повремену медијску реторику, нове технологије нису довеле до потпуне револуције у свету политичке комуникације, али су допринеле значајним променама у појединим областима – лакоћа формирања политичких група и слично. Као и у првим истраживањима из педесетих година прошлог века, поново се показује да је селективност у одабиру информација онај фактор који ограничава утицај еуфорично најављиваних „медијских револуција“.

Шесто поглавље се носи са једним од најтежих питања читавог приступа који се користи појмом политичке културе. Ради се о односу културе и институционалних структура. Да ли прво утиче на друго, или друго на прво? Како моделирати њихову интеракцију? На та питања, ауторов преглед постојећих истраживања указује, није могуће дати једноставан одговор. Систем и култура су увек у интеракцији, тако да ни истраживања нису могла да дају неподељену подршку само једном од та два виђења. Са друге стране, само позивање на 'интеракцију' није довољно, ако се сам тај процес не спецификује експлицитно. То, у сваком случају, остаје као отворена област савремених истраживања. Павловићев преглед релевантних истраживања у овој области даје прилику да се упознамо са инвентивношћу истраживача и теоретичара са којом су приступили том проблему, тражећи до којих граница поједина од тих виђења могу да се доведу.

Посебно је занимљива, и за поједине читаоце вероватно провокативна, дискусија о глобалним искуствима са комунизмом/социјализмом, као експериментом у циљаној промени политичке културе под утицајем промењене политичке структуре. Тема је контроверзна, и ни једна дискусија од тога не може да се изолује. Тако и Павло-

вићева дискусија може да утиче на читаоце различито – зависно од њихове политичке културе. У овом поглављу се налази и анализа политичке толеранције, као једног од фундаменталних елемената демократске политичке културе. То је занимљив предмет, јер се показује у многим истраживањима како политичка толеранција није преовлађујућа норма – нигде, па ни у земљама са најдужом демократском традицијом.

Првих шест поглавља често реферишу на истраживања политичке културе спроведена у Србији, и усмерена на Србију. Седмо поглавље је у потпуности посвећено прегледу резултата истраживања различитих аспеката политичке културе у Србији. Ауторов обухватан, темељан и објективан приступ чини ово поглавље само по себи значајним доприносом друштвеним наукама код нас. Показује се да је на ту тему спроведен приличан број истраживања, и да је њихова порука, када се гледа из данашње перспективе, требала да се боље чује. Резултати илуструју, на пример, како је у периоду СФРЈ забележена велика подршка тадашњем политичком систему и вредностима. Крајем осамдесетих прошлог века, истраживања извештавају о променама, све мањој подршци систему. Каснији колапс политичког система је праћен масивним променама

у вредносним оријентацијама и политичкој култури.

Осмо поглавље говори о проблему који је генерално слабије елабориран у емпиријској научној литератури – односу политичке културе грађанства и политичке културе политичких елита. Пошто је код нас пуно мање *емпиријских* истраживања политичке културе елита, само ово поглавље је мање базирано на емпиријским истраживањима. Аутор овде износи критичку евалуацију односа елита и грађанства, инспирисану истраживањима политичке културе, али без директних емпиријских података о српским политичким елитама – јер таквих података нема. Међутим, вредна је пажње ауторова дискусија о тешкоћама у развоју демократије које прате Србију, са становишта политичке културе.

У последњем, деветом поглављу аутор даје критички резиме статуса појма политичке културе, и износи сугестије о правцима даљих истраживања.

Књига др Павловића се може оценити као један изузетан пример прегледа истраживања одређеног проблема који је базиран на креативној интеракцији традиционално различитих дисциплина – психологије, политикологије и социологије. Књига је пример како се комплексни феномен може плодносно проучавати тек када се истраживачи не руководе дис-

циплинарним ограничењима, него када сам проблем одређује приступ. Књига се може тумачити и као прави пример зашто политичка психологија заслужује статус једне од кључних друштвених наука. Са једне стране је методолошка ригорозност, емпиријска заснованост, а са друге усмереност на најважније друштвене проблеме.

У целини гледано, аутор је показао врло широко, импресивно познавање литературе из различитих дисциплина. Исто-времено, избегао је да књига личи на просто набрајање по-

стојећих истраживања, него је написао књигу која ће бити корисна за стручњаке, а занимљиво штиво за лаике. Ауторов стил, који је разумљив, жив и читљив, томе много доприноси. Посебно је упечатљиво повезивање теоријских проблема са актуелним и историјским дешавањима.

Закључак овог прегледа књиге др Зорана Павловића је да ће „Огледи о политичкој култури“ без сумње својим квалитетом наћи пут до широког круга читалаца.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција часописа *Српска политичка мисао* прихвата радове који су уређени на следећи начин.

Радови који нису усклађени са датим упутствима неће бити разматрани за објављивање у часопису.

За писање рада користити **ћирилично писмо**.

Текст писати у фонту Times New Roman, величина фонта 12, са увученим пасусима и проредом 1,5 и маргинама **Normal 2,5 cm**.

Обим рада не сме бити већи од 36.000 карактера са размаком (приликом провере броја карактера користити: Review/Word Count/Character (with spaces) - активирати опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*).

Име и презиме аутора се пише на средини, малим словима – *Bold* и *Italic* (фонт 12).

Афилијација се пише испод имена аутора на средини, малим словима – *Italic* (фонт 12). Уколико је аутор запослен на факултету, након навођења факултета, наводи се и универзитет (нпр. *Факултет политичких наука, Универзитет у Београду*). Уколико је аутор запослен на институту, наводи се и град у коме се институт налази (нпр. *Институт за политичке студије, Београд*).

Наслов се пише на средини, великим словима – *Bold* (фонт 14). Фуснота поред наслова служи за навођење назива и броја пројекта у оквиру кога је чланак написан.

Сажетак се пише испод наслова на средини малим словима величина фонта 12. Испод тога пише се текст сажетка у обиму од 100 до 250 речи - фонт 12, *Justify*. Сажетак садржи предмет анализе, циљ рада, коришћене теоријско-методолошке приступе, резултате и закључке рада.

Кључне речи се пишу испод текста сажетка малим словима (фонт 12), и одвајају зарезом. Наводи се од 5 до 10 кључних речи.

Поднослови се пишу на средини, великим словима - *Bold* (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима *Bold* (фонт 12).

Начин цитирања:

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте уносити командом *Insert – Reference – Footnote*. Фусноте се пишу у фонту *Times New Roman*, величина слова 10. Фусноте треба поравнати по левој и десној маргини, односно изабрати опцију *Justify*

Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

- **приликом навођења монографије/књиге фуснота мора садржати:**
  - Име и презиме аутора, наслов рада курзивом (*Italic*), назив издавача, место, годину издања и број стране.
  - **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54.
- **приликом навођења чланака из часописа:**
  - Име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа курзивом (*Italic*), назив издавача, место издавања, број, година излажења и број стране.
  - **Пример:** Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њихових решења“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67.
- **приликом навођења зборника радова/поглавља из књиге:**
  - Име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника/поглавља курзивом (*Italic*), имена и презимена приређивача зборника у загради, назив издавача, место издања, година издања, број стране.
  - **Пример:** Дејана Вукчевић, „Србија и придруживање Европској унији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239.
- **приликом навођења извора са Интернета (не смеју прећи више од 10% коришћене литературе):**
  - Име и презиме аутора, наслов чланка курзивом (*Italic*), пуну интернет адресу и датум приступа.
  - **Пример:** Karen Devine, *Stretching the IR theoretical spectrum of debate on Irish neutrality: arguments and evidence in favor of a critical social constructivist framework of understanding*, Internet, http://doras.dcu.ie/609/1/int_pol_sci_29_4_2008.pdf, 05/03/2013
- **приликом навођења архивске грађе:**
  - мора да садржи назив институције у којој се грађа чува, фонд, фасциклу (уколико има), назив документа (ако нема назива документа одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?), место, датум.

- **Пример:** Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894, Извештај Министарства иностраних дела о постављењу конзула, Београд, 19. април 1888.
- **приликом навођења прописа/закона:**
  - Пуним називом прописа/закона, курзивом гласило у коме је пропис објављен, број и година објављивања.
  - **Пример:** Закон о извршном поступку – ЗИП, *Службени гласник РС*, бр. 125/04.
- **приликом навођења публикација у новинама:**
  - Име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив новине курзивом, датум објављивања
  - **Пример:** Слободан Кљакић, „Черчилов рат звезда против Хитлера“, *Политика*, 21. 12. 2004.
- **Код поновљеног цитирања истог извора узастопно на истој страни користити:**
  - Исто, број стране
  - **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54. Исто, стр. 55
- **Код поновљеног цитирања истог извора уколико није узастопно и на истој страни користити:**
  - Име, презиме аутора, назив извора, нав.дело, број стране.
  - **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54.
Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, нав. дело, стр. 54.

Код уноса табела и графикана користити:

Изнад табеле/графикана центрирано пише се Табела/Графикон, редни број, назив табеле, величина фонта 10.

Испод табеле/графикана пише се Извор: навести извор по правилима цитирања за фусноте, величина фонта 10.

Литература се наводи на исти начин као и у фуснотама, с тим што се прво наводи презиме, па име аутора. Литература је поређана по азбучном реду за изворе на ћириличном писму, који се први наводе, а затим по абecedном реду за изворе на латиници.

За чланке из часописа, зборника као и за поглавља у књигама потребно је навести од које до које стране је чланак или поглавље у зборнику/књизи.

Литература садржи само изворе који су наведени у фусно-тама.

Након литературе, латиничним писмом навести **име и презиме аутора** на средини - *Bold* (фонт 12), испод тога наслов рада на енглеском великим словима - *Bold* (фонт 14).

Резиме (Resume) се пише на средини, малим словима – *Bold* (фонт 12). Испод тога пише се текст резимеа на енглеском језику у обиму до **1/10** дужине чланка. Резиме садржи резултате и закључке истраживања до којих је аутор дошао у свом раду и то знатно шире него у сажетку.

Кључне речи (Keywords) се пишу малим словима (фонт 12) и одвајају зарезом.

Радови који се предају за објављивање морају да се заснивају на новијој литератури, посебно на изворима, тј. радовима који су објављени у научним часописима политиколошке тематике.

Рокови за достављање радова су: **1. фебруар, 1. мај, 1. август, 1. новембар.**

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе и изјаву да тај рад није раније објављиван, тј да рад није аутоплагијат или плагијат. Изјава може да се преузме на интернет презентацији часописа, www.spmbeograd.rs.

Текстове слати у електронском облику на адресу:
redakcija@spmbeograd.rs.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензената је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публиковању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао / главни и
одговорни уредник Живојин Ђурић. Vol. 1, br.
1/4 (1994) - . - Београд (Светозара Марковића
36): Институт за политичке студије,
1994 - (Београд: Birograf comp.). 23 см

Тромесечно. - Има издање на другом
медијуму: Српска политичка мисао (CD-
ROM изд.) = ISSN 1452-3108. Има издање на
другом језику; Serbian Political Thought =
ISSN 1450-5460
ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао
(Штампано изд.)
COBISS.SR ID 102782215